

К

ЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ

2009

КРИЗИТЕ В ИСТОРИЯТА

(20 ГОДИНИ ПО-КЪСНО)

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ – СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – КЮСТЕНДИЛ

XVI КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ 2009 Г.

**КРИЗИТЕ
В ИСТОРИЯТА**

XVI КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ 2009 Г.

КРИЗИТЕ В ИСТОРИЯТА

**РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
„АКАД. ЙОРДАН ИВАНОВ” – КЮСТЕНДИЛ**

**ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ,
СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“**

София, 2011 г.

© 2011 Владимир Станев – съставител

© 2011 Димитър Митов, Деяна Гарчева, Теодор Димитров,
Ивана Христова, Васил Нинов, Владислав Иванов, Антоан Тонев,
Пенчо Пенчев, Светослав Маноилов, Йордан Симов,
Полина Цокова, Йорданка Янчева, Чавдар Митов,
Пламена Стоянова, Искра Баева, Евгения Калинова,
Ирина Якимова, Георги Ковачев, Кабалан Мукарзел,
Лили Грозданова, Константин Голев, Александър Заралиев,
Цветан Радулов, Цветелина Харалампиева, Люба Софрониева

XVI КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ 2009 Г.

КРИЗИТЕ В ИСТОРИЯТА

Първо издание
Формат 70x100/16
Печатни коли 23

Съставител: **Владимир Станев**
Научен редактор: **Христо Беров**

Редактор: **Ани Истаткова-Иванова**

Предпечат: **Ани Истаткова-Иванова**

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ „АКАД. ЙОРДАН
ИВАНОВ” – КЮСТЕНДИЛ

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ, СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Факс 02/ 946 30 22

ISBN 978-954-8191-18-0

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Митов

Кризата на Ханибаловата война и противодействието на злоупотребите с военни доставки7

Деяна Гарчева

„Кризата през III век“ и политиката на Галиен в *Хронография* на Йоан Малалас35

Теодор Димитров

Юстиниановата чума (541–748) и нейното влияние върху демографския профил на византийското общество45

Ивана Христова

Природни катаклизми и история56

Васил Нинов

Няколко бележки относно кризата от 1238 г. и Унгарския кръстоносен проектопоход срещу България65

Владислав Иванов

Рицарите хоспиталиери от Родос и кризата на балканските християнски държави между битката при Никопол и мирния договор от Галиполи (1396–1403)77

Антоан Тонев

Конфликтът между Тевтонския орден и Полско-литовската държава през 1409–1410 г. и някои интересни аспекта около битката при Таненберг95

Пенчо Пенчев

Криза и корупция – българският модел в края на XIX и началото на XX век.....112

Светослав Маноилов

Сборникът „Веги“ и кризата на руската интелигенция в началото на XX век135

Йордан Симов, Полина Цокова

Българското образование в Македония 1915–1918 г. – (не)преодоляната криза149

Йорданка Янчева

Православното християнско братство „Св. Иван Рилски“, гр. Кюстендил 1918–1940 г. – необходимост в следвоенната криза163

Чавдар Митов

Депортацията на част от северокавказките народи в годините на Втората световна война174

Пламена Стоянова

Проблемът с неграмотността сред циганското население на България (1944–1989)190

Искра Баева

Малки кризи след голямата: Чехословакия след 1968 г.206

Евгения Калинова

Българо-турските отношения през първата половина на 80-те години на XX век – пътят към кризата219

Ирина Якимова

България в края на 80-те години на XX век – в търсене на изход от икономическата криза237

Георги Ковачев

Иван Дуйчев между идеализма и идеологията, пропагандата и политическата (не)целесъобразност. Последици от съпричастността му към висшето общество248

Кабалан Мукарзел

Навуходоносор II и Първата обсада на Йерусалим в 597 г. пр. Хр.260

Лили Грозданова

Кризата в Рим през III в. сл. Хр.: основни проблеми на периода 244–253 г.282

Константин Голев

Номадският удар291

Александър Заралиев

Криза на авторитета в Ливония през първата половина на XIII век303

Цветан Радулов

Хигиена по време на криза. Османският балкански случай 1789–1807 г.318

Цветелина Харалампиева

Кризата в Нагорни Карабах като обект на геополитическите реалности в международната политика330

Люба Софрониева

Вендетата като криза на албанското общество след 1990 г.343

КРИЗАТА НА ХАНИБАЛОВАТА ВОЙНА И ПРОТИВОДЕЙСТВИЕТО НА ЗЛОУПОТРЕБИТЕ С ВОЕННИ ДОСТАВКИ

Димитър Митов

Интересен аспект от римската социална и икономическа история в годините на Ханибаловата война е разказан в трета и четвърта глави на двадесет и пета книга на Тит Ливий. Той определя събитията като *fraus publicanorum* – букв. „измамата/злоупотребата на публиканите“¹, и датира последвалия обществен скандал в 212 г. пр. Хр. Какво всъщност се е случило?

Три години по-рано, в 215 г. пр. Хр., римската държава сключила договор „за доставка на облекло и жито за испанската войска и за всичко друго, което е необходимо на морските съюзници.“² Решението на сената било взето след писмо от братята Сципиони, Публий и Гней, които описали належащите нужди на своите войски в Испания.³ Три дружества⁴, общо 19 публикани, или държавни доставчици в този случай, се явили на публичния търг. Те успели да наложат две условия на ръководилия търга претор Квинт. Фулвий Флак, а чрез него и на държавата като цяло: „[...] едното било, че ще бъдат освободени от военна служба, докато са заети с тези държавни дела, а другото, че всичко, което поставят в корабите, ще бъде застраховано от държавата срещу врагове и бури“.⁵ Договорът с публиканите бил сключен едва около година след военната катастрофа при Кана, в трудното време на изтощена хазна и намаляващи приходи от прекия данък *tributum*, плащан от римските граждани, както и от данъка *vectigal*, плащан от жителите на провинциите Сицилия и Сардиния. Наложило се сенатът да отправи призив за държавен заем към публиканите. Те били помолени „да отпуснат време на държавата ... при условие, че когато отново има пари в хазната, на тях първи ще бъде платено“ и така се превърнали не само в доставчици, но и в кредитори на държавата.⁶

Скандалът започнал в 213 г. пр. Хр., когато измамата на публиканите, които снабдявали войските в Испания, била съобщена на претора Марк Емилий. Както пише Ливий: „Тъй като държавата поела на свой риск доставките, предназначени за войските, които бъдат загубени поради бури, тези хора измисляли разкази за корабокрушения и дори когато не ги измисляли, корабокрушенията, за които съобщавали, се

случвали заради тяхната измама, а не заради случайността. Те товарели малки и евтини товари на стари разнебитени кораби и след като ги потопявали в дълбоки води, моряците се спасявали в предварително приготвени лодки, след което увеличавали многократно стойността на стоката.⁴⁷ Името на римлянина, който станал най-известен в тези дела, било Марк Постумий от Пирги. Ливий пише, че: „Постумий бил публикан, който много години нямал равен на себе си сред гражданите в измамата и алчността освен Тит Помпоний от Веи, който бил заловен от картагенците под командването на Ханон предишната година, докато непредпазливо опустошавал поля в земите на луканите.“⁴⁸ Според Ливий в 213 г. пр. Хр. сенатът не предприел действия срещу публиканите „защото отците [сенатори – Д. М.] не желаели да обидят съсловието на публиканите в такива времена.“⁴⁹

Тогава двама от народните трибуни, братята Спурий и Луций Карвилии, поели инициативата и „тъй като преценили случилото се като отблъскващо и позорно, определили глоба от 200 000 аса на Марк Постумий“.¹⁰ Тъй като тегловният стандарт на римския ас е бил намаляван три пъти по време на Ханибаловата война, равностойността на глобата в метал може да бъде определена само в рамките на минимална и максимална стойност. Ако глобата е трябвало да бъде платена в монети, сечени преди войната – стандарт, известен като тежък ас (*aes grave*), то стойността трябва да е била равна на 64 800 кг. бронз. Но ако се отчете съвременният на събитията стандарт, т.нар. квадрантален стандарт, то глобата трябва да е била равна на 16 200 кг. бронз. Това е и най-логичното разчитане на числото при липсата на изрично споменаване на друг стандарт.¹¹

Гласуването на наложената глоба в трибутните комиции било прекъснато от консула Кв. Фулвий Флак, същият, който като претор сключил договора за доставките за Испания в 215 г. пр. Хр. Неговите мотиви били опасения от започващи безредици, предизвикани от присъстващите гневни публикани и техни привърженици и неподчинението им към ръководещите комициите народни трибуни.¹² След това казусът отново бил представен за разглеждане в сената, а сенаторите определили инцидента в трибутните комиции като „насилие срещу държавата“.¹³ Ливий продължава: „Веднага народните трибуни Карвилии изоставили предложението за глоба и определили на Постумий ден за съдебен процес с обвинение за углавно престъпление [*res capitalis*], като му наредили да даде гаранции за своето явяване в насрочения ден, а ако не може да даде гаранции, да бъде веднага арестуван

и отведен в затвора. Той намерил гарант, но не се явил. Народните трибуни предложили следното решение, а плебеите го одобрили: „Ако Марк Постумий не се яви преди първия ден на май и когато бъде повикан в съда, не отговори и няма законно извинение, да бъде смятан за изгнанник, неговите притежания да бъдат продадени, а самият той да бъде лишен от огън и вода.“ След това на всички, които участвали в безредиците, им бил определен ден за съдебен процес по обвинение в углавно престъпление и им било наредено да намерят гарант. Тези, които не представили гарант, а след това дори и тези, които ги представили, били хвърлени в затвора. Повечето от тях, за да избегнат опасността, заминали в изгнание.¹⁴

Това е краят на историята, но само началото на серия въпроси, които възникват при запознаването с текста. Те могат да се разделят на следните групи:

1. първичните извори на Ливий и тяхното влияние върху Ливиевия текст: възможни изопачавания, преувеличения, родова и/или политическа пристрастност, ако има такава, възможна употреба (или злоупотреба) с документи от сенатския или друг официален архив;

2. правен контекст;

3. исторически контекст, включително общата военна и политическа ситуация в годините на измамата, както и снабдяването на римските войски в годините на Ханибаловата война;

4. измамата на публиканите от 215–212 г. пр. Хр. в светлината на римската генеалогия и просопография. От тази гледна точка е необходимо да се проследят наследени връзки или конфликти, ако има такива, между родовете на римляните, участвали в случая. Техните кариери могат да разкрият събития или отношения, които са могли да повлияят процеса на взимане на решения в случая със злоупотребилите публикани. В едно общество със сравнително висока степен на приемственост сред управляващите родове, каквото е римското в III в. пр. Хр., наследени родови конфликти, политически съюзи и клиенти са могли значително да въздействат върху решенията на дадено длъжностно лице, бързината и ефективността в изпълнението на неговите задължения и прилагането на неговите правомощия.

ПЪРВИЧНИТЕ ИЗВОРИ

Ливий не е съобщил изрично своите първични извори за сделката с публиканите в 215 г. пр. Хр., както и за последвалата измама и нака-

занието за нея две години по-късно. Неговият текст е и единственият запазен исторически извор за събитията. С оглед на особеностите на Ливий като литературен извор, а не юридически текст, най-близките позовавания на по-ранни автори, както и стилистичен анализ, могат да бъдат приложени като методи за разкриване на неговите първоизточници. Така биха могли да се идентифицират възможни пристрастия в изложението на събитията.

Ливий споменава Целий Антипатър в пасажа 23, 6, 6 във връзка с преминаването на Капуа на страната на Ханибал и се позовава на него като авторитет срещу алтернативна версия, според която кампанците изпратили пратеничество в Рим и поискали един от консулите да бъде кампанец. Целият откъс (Liv. 23, 6, 6–8) е почти в началото на книгата, докато 48-ма глава, която съдържа съобщението за договора с публиканите, е предпоследната глава на 23-та книга. Обяснението на Ливий е дадено като отклонение от основния текст с фразата „откривам в някои анали“ (*in quibusdam annalibus invenio*), прибавена в края на изречението в 23, 6, 6. Не са посочени имената на авторите, които поддържали версията за пратеничество на кампанците в Рим.¹⁵ Като се отчете, че поименното позоваване на Целий Антипатър е сравнително далеч от пасажа за публиканите в 23-та книга и е изолирано от основния текст, трудно е да се докаже, че той е бил първичният извор за пасажа 23, 48, 7–12.

Друго позоваване на неназован¹⁶ аналит, обвинен за недостовърни детайли, се съдържа в пасажа 23, 16, 15, в който Ливий поставя под съмнение броя на вражеските жертви в битката при Нола в 216 г. пр. Хр. Той отново си служи с обща фраза: „*vix equidem ausim adfirmare, quod quidam auctores sunt [...]*“ – „Едва ли бих се осмелил да твърдя, както някои автори [...]“. Но стилът на пасажа издава своя най-вероятен първоизточник. Сред римските аналити Валерий Антиат бил известен, ако не и най-известният, автор на преувеличения, особено такива, които са били свързани с числа като загуби в битки или количества плячка. Ливий, макар и обвиняван в небрежност към подбора и анализа на първичните извори¹⁷, ясно е осъзнавал преувеличенията на Антиат и в различни пасажи от своя труд отказвал да приеме версиите му.¹⁸

Двадесет и трета книга предоставя също и единственото позоваване на родственик на Валерий Антиат,¹⁹ а именно – командирът на военен кораб Луций Валерий Антиат²⁰ Той бил натоварен със задачата да придружи до Рим заловените пратеници на Филип V Македонски

до Ханибал и на Ханибал до Филип V с петте най-бързи кораба, с които разполагали римляните край бреговете на Калабрия. Събитието се разиграло в същата 215 г. пр. Хр., в която било сключено споразумението с публиканите. Едва ли може да има съмнение, че успешното участие на родственика на аналита Валерий Антиат в Ханибаловата война е било обект на родова слава и особен интерес от страна на римския книжовник от I в. пр. Хр. Без съмнение той е бил основен извор за случая със заловените пратеници.²¹ Затова трудно може да се оспори тезата на Солтау, който идентифицира именно Валерий Антиат като първичен извор за Ливий в двата основни пасажа за случая с публиканите: 23, 48, 7 – 12 и 25, 3, 9 – 18.²²

Но изводите за двата пасажа не бива да попадат в полето на хиперкритицизма. Фактът, че Валерий Антиат е бил добре известен фалшификатор на количествена информация, не означава непременно, че всичко, написано от него, е било измислено. Подобно твърдение едва ли може да бъде доказано само въз основа на кратки позовавания, които са всичко запазено от текста на този автор.²³ Той не е бил военачалник или политик, а по-скоро кабинетен книжовник, в голяма степен като самия Ливий, и е бил силно зависим от информацията, която е откривал в свитъците на предшествениците си. Като традиционен римлянин той също така не забравил да включи в текста си и славните дела на своите предци. Но измислянето и преувеличаването на числа, което той явно извършил в ред случаи, все пак не му е позволило радикално да редактира цялата основа от добре известни факти от римската история, на която стъпвали текстовете на аналитите. Основната причина е проста – той не е бил нито пръв, нито единствен в своите литературни занимания. Във втората половина на I в. пр. Хр. все още не е било трудно да се сравни текстът на Антиат с текстовете на неговите „колеги“, традиционно разделяни в двете групи на „старите“ и „младите“ аналити, към последната от които принадлежал и самият Антиат. Ливий, макар и обвиняван в безкритичност, извършил такива сравнения в редица случаи, в които се позовава на Антиат, и точно това е методът, с който той разкрил преувеличенията или измислиците на автора от Анциум. Самият факт, че Антиат е бил част от една по-широка традиция, вече ограничавал възможността му произволно да моделира образа на миналото.

Как обаче се отразяват тези особености на първичните извори на Ливиевия разказ за злоупотребилите публикани? Налице са само три числа в дискутираните пасажи – броят на дружествата на публиканите

(*societates publicanorum*), които се явили в 215 г. пр. Хр. пред претора Квинт Фулвий (три), общият брой на публиканите, които присъствали на търга (деветнадесет) и глобата, която народните трибуни Карвилиии поискали да бъде наложена на публиканите (200 000 аса). С оглед на споменатите стилови особености на книжовника Валерий Антиат, най-вероятният основен първичен извор на Ливий за аферата с публиканите – числата в разказа, могат да се поставят под съмнение. Най-съмнително остава най-високото число, а именно глобата от 200 000 аса, която народните трибуни Карвилиии поискали да бъде наложена на публиканите. Несигурността относно използвания в текста на Ливий монетен стандарт,²⁴ в комбинация с произхода на текста от анализите на Валерий Антиат, почти превръща споменатото число в неизползваемо за целите на историческия анализ.

Двадесет и пета книга на Ливий също не е лишена от позовавания на аналити. Книжовникът от Патавия се позовава на неназовани автори за различните версии за смъртта на Тиберий Семпроний Гракх (212 г. пр. Хр.) в седемнадесета глава, без да взема отношение кой от разказите е достоверен.²⁵ Тридесет и девета глава съдържа няколко споменавания на текстове на аналити.²⁶ В този случай Ливий дава техните имена – Клавдий Квадригарий, Валерий Антиат и Луций Калпурний Пизон Фруги. Техните имена са посочени като първоизточници за двойната победа на Луций Марций Септим в Испания в 212 г. пр. Хр. Забележително е, че числата на Валерий Антиат в този случай не са най-високите. Обект на задочна дискусия между аналитите отново били броят на загинали на бойното поле и броят на взетите пленници. Без да взема страна, Ливий подчертал общото в разказите на тримата книжовници, а именно безспорната римска победа. Но и двата пасажа с позовавания на аналити от двадесет и пета книга са сравнително отдалечени от трета глава в началото на книгата, която разказва за наказанието на злоупотребилите публикани, макар всички споменати текстове да се отнасят към една и съща година. Явно текстовете на Клавдий Квадригарий и Пизон за събитията от 212 г. пр. Хр. са били достъпни за Ливий, но това все още не означава, че тези автори са обърнали внимание на злоупотребите на публиканите и са разказали за тях. Пизон е бил цензор във II в. пр. Хр. и като такъв е имал опит в организирането на държавни поръчки, които са били възлагани именно на публикани.²⁷ Но дали той е повлиял по някакъв начин на разказа за злоупотребилите публикани, такъв, какъвто е той в текста на Ливий? Дали Клавдий Квадригарий е проявил интерес към аферата с

публиканите? С оглед на отдалечеността на пасажите, в които Ливий се позовава на Клавдий Квадригарий и Пизон, от разказа за наказанието на публиканите влиянието на двамата книжовници остава възможно, но не и доказано.

Като обобщение на написаното може да се отбележи, че Валерий Антиат не е бил единственият, но все пак е бил основният първичен извор за Ливий в двадесет и трета книга, както и за частта от двадесет и пета книга, която се отнася за случая със злоупотребилите публикани. Дадената информация се отличава с числени преувеличения, хвърля сянка на съмнение върху съобщените в разказа за публиканите числа. Луций Калпурний Пизон и Клавдий Квадригарий също били ползвани от Ливий като първични източници за събитията в 212 г. пр. Хр., когато публиканите били наказани, но тяхното влияние в Ливиевия разказ за събитията остава под въпрос. Същият извод се отнася, дори в още по-голяма степен, за Целий Антипатър, споменат в началото на двадесет и трета книга. Без убедителни доказателства, че основните елементи от разказа за публиканите, с изключение на три числа, са измислени или манипулирани по друг начин от Ливий и неговите първоизточници, следва да се приеме, че текстовете като цяло представят реални събития от времето на Ханибаловата война.

ПРАВЕН КОНТЕКСТ

Относно правния контекст на измамата на публиканите от 215–212 г. пр. Хр. прочитът на текстовете налага най-малко два основни въпроса:

1. Как следва да бъде квалифициран казусът? Дали е коректно той да се разглежда като застрахователна измама, при която държавата се явява застраховател на военния товар, транспортиран от частни кораби, или това е неподходяща модернизация? Дали публиканите не са извършили престъпление, известно като *barratry* в английското морско право, тъй като Ливий изрично споменава, че са унищожавали корабни товари?

2. Дали казусът не е бил прецедент, едно *ad hoc* решение в трудни военни години, веднага след катастрофата при Кана, или следва да го разглеждаме като адаптация на вече съществуващи в римското право норми и практики? И не на последно място – дали може да се посочи влияние на чужди, особено гръцки правни норми в уреждането на доставките по море за легионите в Испания и участието на

публиканите в тях?

1. Добре известен факт е, че Ливий не е бил юрист. Тази особеност на неговия живот и книжовна дейност предлага просто, но обосновано обяснение защо разказът му за обвиненията на трибуните Карвилии срещу публиканите е не само кратък, но и оскъден по отношение на специфичната юридическа терминология. Той съобщава само, че народните трибуни Карвилии глобили Марк Постумий „тъй като преценили случилото се като противно (*invisa*) и позорно (*infamis*)“²⁸ Първото прилагателно (*invisa*) едва ли може да се свърже с юридическата формулировка на обвинението. По-скоро изглежда, че то отразява общественото мнение към действията на публиканите в 212 г. пр. Хр. или поне моралната присъда, която им е дал Ливий. Но същото не може да се каже за прилагателното *infamis* (позорен, срамен) като характеристика на действията на публиканите. То е свързано с понятието *infamia*²⁹, което е част от римската юридическа терминология още от времето на Законите на дванадесетте таблици.³⁰ Затова били ли са публиканите обвинени в *infamia* в 212 г. пр. Хр.? Това е възможна хипотеза, особено като се отчете, че няма свидетелства за действащ към 212 г. пр. Хр. римски закон, който да е уреждал доставките по море и да е инкриминирал деянията на публиканите. Ливий (и неговият извор или извори) не се позовава на подобен закон в текста си.

Дискусионно е и определението на действията на публиканите – дали те могат да се определят като застрахователна измама или като деяние, известно в англоезичната литература като *barratry*.³¹ Определящото в случая е собствеността на товара по време на пътуването му до Испания. Ако товарът е ставал собственост на римската държава в момента на неговата покупка в Италия и публиканите са действали само като представители на държавата, тогава неговото унищожаване на море в злоумишлено корабкрушение би могло да се определи като *barratry*, тъй като интересът на собственика, при тази хипотеза държавата, е бил съзнателно увреждан. Но ако държавата е била собственик на товара по време на неговото транспортиране, то защо същата тази държава се е ангажирала с гаранции пред публиканите в случай, че товарът бъде загубен?³² За държавата едва ли е имало смисъл да носи двойна отговорност за товара – както като негов собственик, така и като негов застраховател. В такъв случай при корабкрушение или превземане на кораба от противника, държавата би трябвало да изплати сама на себе си сумата на загубения товар! Явно подобна ситуация би била абсурдна и не би могла да донесе каквато и да е практическа полза

нито на държавата, нито на публиканите. Затова ако товарът е ставал собственост на държавата едва след успешното му доставяне в Испания и все още е бил собственост на публиканите по време на транспортването му,³³ то публиканите не биха могли да извършат *barratry* срещу самите себе си! В такъв случай умишлените корабокрушения, както и неверните твърдения за корабокрушения, биха могли да се определят като форма на застрахователна измама. Но е необходимо да се подчертае, че проблемът за определението – *barratry* или застрахователна измама, е проблем на модерния изследовател. Той е значим само заради сравнението с модерни практики, което съвременният читател може да направи, за да разбере по-добре античния казус. Самите римляни явно едва започвали да се сблъскват с подобни престъпления в края на III в. пр. Хр. и съответната правна терминология едва ли е била вече уточнена в годините на Ханибаловата война. Как съвременните на събитията римски юристи са квалифицирали деянията на публиканите остава в голяма степен неясно.³⁴

Във всеки случай обаче злоупотребилите публикани е трябвало да бъдат наказани – това е била социална, политическа и, не на последно място, военна необходимост. Възможно е първоначално да са били обвинени в *infamia*. От гледна точка на държавата това би било едно бързо и практично решение. *Infamia* е понятие със широк обхват – всяко нарушение на доверието и добрата воля във взаимоотношенията между римските граждани лесно би могло да се квалифицира като *infamia*. Безотговорното и злонамерено отношение към поетите задължения, което показали злоупотребилите публикани, е попадало също в рамките на *infamia*. Затова без по-нататъшна загуба на време,³⁵ в 212 г. пр. Хр. публиканите са могли да бъдат съдени по обвинение, което е обхващало широк спектър деяния и което е било творчески интерпретирано, за да отговори на един казус, който изглежда не е имал прецедент в практиката на римските юристи.³⁶ Но тази възстановка на събитията остава хипотетична. Съществува и вероятността Ливий като анализист да е използвал прилагателното *infamis* като морална присъда за деянията на публиканите, далеч от юридическото значение на думата. Дори да е искал да информира своите читатели за формалните обвинения към публиканите, имал ли е възможността да ги прочете? Неговите извори са били литературни текстове и това е видно в книги двадесет и трета и двадесет и пета³⁷ Сенатските архиви биха могли да съдържат формалните обвинения, но липсват данни Ливий лично да ги е ползвал в процеса на съставяне на двадесет и трета и двадесет

и пета книги или дори на цялата трета декада. Заинтересуван повече от моралните измерения на деянията на обвинените публикани, той посветил по-голяма част от текста си на прекъснатото гласуване в трибутните комиции и последвалото наказание, а не на първоначалните обвинения.

Следва кратко описание стъпка по стъпка на наказанието на публиканите с цел да се подчертаят предприетите от сената и магистратите процедури. Авторът е убеден, че за ефективността на една държава с нейните институции е показателно да се проследи как се справя с един криминален прецедент в напрегнатите условия на тежка и продължаваща война.

Преторът Марк Емилий в 213 г. пр. Хр. докладвал измамата на публиканите в сената, но сенаторите не предприели никакви действия.³⁸

2. Двама от плебейските трибуни, братята Карвилии, свикали народното събрание, за да наложи глоба на Марк Постумий от Пирги в размер на 200 000 аса.³⁹

3. Трибуните Карвилии представили казуса пред народното събрание, в случая – трибутните комиции.⁴⁰ Публиканите очаквали народният трибун Гней Сервилий Каска, роднина на М. Постумий, да наложи вето преди началото на гласуването, за да спечелят време.⁴¹ Гн. Сервилий не се намесил и гласуването започнало.⁴² Тогава „с цел да внесат смут публиканите нахлули заедно през мястото, което било опразненото от отдалечилите се за гласуване граждани, като ругаели и народа, и трибуните.“ Народното събрание било разпуснато от консула Квинт Фулвий Флак на основание на това, че правомощията на трибуните са погазени и има опасност от метеж.⁴³

4. Консулите свикали заседание на сената и докладвали за действията на публиканите.⁴⁴ Сенаторите определили действията на публиканите в народното събрание като „насилие срещу държавата“ (*vis contra rem publicam*) и „гибелен пример“ (*perniciosum exemplum*).⁴⁵ На същото заседание ще да са били обсъдени, ако не и предопределени, и следващите стъпки на трибуните, за което може да се съди по скоростта и липсата на противоречия в техните действия. Сенатското заседание било повратна точка в развитието на казуса. Старото обвинение било изоставено и заменено с ново за още по-тежко деяние, което публиканите извършили с намесата си в работата на народното събрание. Била задействана процедурата за нов процес.

5. В пълно съгласие със сената, както отбелязва Бадян,⁴⁶ трибуните Карвилии изоставили предишното обвинение заедно с иска-

ната глоба. Те обвинили публиканите в углавно престъпление (*res capitalis*) и насрочили дата за нов процес срещу Марк Постумий, който бил задължен да намери гаранти.⁴⁷

6. Постумий намерил гаранти, но не се явил в съда на насрочената дата.⁴⁸

7. След това народните трибуни предложили, а гражданите одобрили решението (*rogatio*): „Ако Марк Постумий не се яви преди първия ден на май и когато бъде повикан в съда, не отговори и няма законно извинение, да бъде смятан за изгнаник, неговите притежания да бъдат продадени, а самият той да бъде лишен от огън и вода.“ Постумий заминал в изгнание.⁴⁹

8. Останалите участници в безредиците (*turbae ac tumultus concitatores*) получили същото обвинение в углавно престъпление (*res capitalis*) и също били задължени да намерят гаранти. Ливий продължава: „Тези, които не представили гаранти, а след това дори и тези, които ги представили, били хвърлени в затвора. Повечето от тях, за да избегнат опасността, заминали в изгнание.“⁵⁰ Забележително е, че дори и тези обвиняеми, които намерили гаранти, били хвърлени в затвора. По думите на Ливий това ще трябва да е било нарушение на закона.⁵¹ Отново обаче трябва да се отчете, че наказанието на злоупотребилите публикани е било наложено във все още опасни военни години,⁵² а техните действия са нарушавали важни военни доставки.

Това е бил и краят на казуса. В ефективно взаимодействие помежду си сенатът и магистратите разрешили случая за по-малко от две години, които изминали от първоначалното докладване на злоупотребата до наказанието на извършителите, като последователно им били предявени две различни обвинения.⁵³ Участвалите в разрешаването на случая длъжностни лица предприели осем процедурни стъпки в рамките на по-малко от година, именно в 212 г. пр. Хр. Никой от злоупотребилите публикани не останал ненаказан. Налага се изводът, че в този случай римската държава демонстрирала ефективност, относителна бързина в действията и устойчивост на участвалите институции.

2. Ливий подминава с мълчание въпроса дали публиканите и Квинт Фулвий Флак са създали прецедент с тяхната сделка в 215 г. пр. Хр., която предвиждала гаранция от страна на държавата за товара и корабите, които били изпращани за Испания.⁵⁴ В думите му няма открито твърдение или намек, че де факто застраховането на кораби с военни доставки е било рутинна практика на държавата в III в. пр. Хр. Не е споменат нито правен прецедент, нито съществувал към 215–212 г.

пр. Хр. закон, който да е уреждал подобни доставки. Но също така липсва и изрично указание, че сделката с публиканите е била изцяло нововъведение. Макар Ливий да не е бил юрист, като аналитист, ангажиран с моралните поуки от миналото, той отделял немалко внимание на различни правни въпроси като приемането на нови или отмяната на съществуващи закони.⁵⁵ Ако сделката с публиканите в 215 г. пр. Хр. е била основана на вече съществували правни норми (закони, преторски или цензорски едикти) и Ливий е знаел подобен факт, едва ли би имал мотив да пропусне подобна информация. Затова с текста на Ливий и без информация от други извори за правно уреждане на по-ранни военни доставки по море, може да се заключи, че сделката от 215 г. пр. Хр. по всяка вероятност е била прецедент, създаден в трудни военни години.

Възможно влияние на гръцки морски практики (родоски, от Южна Италия или други) само може да се предположи. В текста си Ливий с нищо не показва да е знаел за подобно влияние или за приспособяване на гръцки практики от римските публикани. Загубата на ливиевата втора декада (ако въобще Ливий е съобщил нещо по този въпрос) и липсата на интерес или на сведения по проблема в текста на Полибий не позволяват едно по-детайлно изследване на снабдяването на римските войски в Сицилия по време на Първата пуническа война. Каква е била стандартната римска практика, доколкото такава е съществувала? Дали римляните основно са ползвали услугите на своите италиийски съюзници и на тирана на Сиракуза Хиерон⁵⁶, или са снабдявали войските със свои кораби? Първата пуническа война трябва да е била прецедент за снабдяване на римски легиони по море в една или друга форма, но Ливий не споменава такъв прецедент да е бил използван като аргумент от сената, Квинт Фулвий Флак или публиканите при сключването на сделката. Книжовникът от Патавия нерядко се позовава на събития от Първата пуническа война в своята трета декада⁵⁷ и ако той е знаел за прецедент от първата война с Картаген за снабдяване на войски по море от публиканите, най-вероятно би го споменал. Ливий допълва краткото съобщение за сделката само с информацията, че публиканите поискали две отстъпки – освобождаване от военна служба и държавни гаранции за корабите и товарите, с които сенатът и Квинт Фулвий се съгласили.⁵⁸

При липсата на доказателства за обратното, следва да се приеме, че и двете отстъпки в сделката с публиканите са били прецедент, част от едно *ad hoc* решение. То е било взето с практическия мотив за снабдяване на римските войски в Испания във време, в което римляните все още не са имали своя надеждна база на Иберийския полуостров.

ИСТОРИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

Непосредственият военен и политически контекст на злоупотребата на публиканите от 215–212 г. пр. Хр. също следва да бъде разгледан. В годините на Ханибаловата война римляните били принудени да разширят значително географския обхват на своите военни начинания. Това наложило и съответното разширяване на дейностите по транспорт и снабдяване на войските, или, в по-конкретен план, пехотинци и конница,⁵⁹ храни и облекло,⁶⁰ оръжия и обсадна техника⁶¹ вече трябвало да се доставят до много по-отдалечени части на Средиземноморието. Началото на бойните действия между Рим и Картаген в Испания през 217 г. пр. Хр. породило проблема как да бъдат снабдявани отдалечените на около един месец път по море римски войски.⁶² Без специална институция, натоварена да снабдява легионите, сенатът разчитал на организационните умения на военачалниците на място⁶³ и на услугите на частни предприемачи. Отделен въпрос е дали сенатът въобще е желаел създаването на специална служба за надзор на доставките. Една такава нова институция е трябвало да плаща за снабдяването на войските от вече празната хазна, вероятно без да разчита на държавния заем, който публиканите предоставяли. А следва да се отчитат и политическите съперничества, които една нова магистратура само би засилила. Следователно публиканите, в този период партньори на държавата в договори за снабдяване и строителни дейности, са били ако не незаменими, то поне твърде необходими на сената в годините след катастрофата при Кана, в която римските войски са били разпръснати от западния бряг на континентална Елада до средиземноморския бряг на Испания. Античните текстове ни припомнят, че проблемът за снабдяването на войските е оказвал силно влияние върху отношенията с местното население в зоната на бойните действия.⁶⁴ Ако основните стоки, необходими за войските са били доставяни от места извън района на бойните действия, местното население е било в по-малка степен принудено да споделя ресурсите си с римските войници. Без външни доставки и с масова употреба на конфискации, икономиката на местното население в района на бойните действия лесно би могла да бъде изтощена от римските завоеватели.⁶⁵ С оглед на това, че римляните все още са били нова сила в Испания в първите години на Ханибаловата война, изчерпването на местната икономика би могло да се превърне в още една причина за антиримска съпротива. И Полибий, и Ливий съобщават в детайли за усилията на Сципи-

он да привлече подкрепата на местните владетели в Испания срещу Картаген.⁶⁶ Неговите добри контакти с местния елит оправдали очакванията му.⁶⁷ От друга страна, недостатъчното или отсъстващо снабдяване за легионите и италиийските съюзници би могло да подкопае вече постигнатото и би могло да принуди войниците да грабят местното население. Грабежът, без съмнение, е могъл да превърне местните хора от сътрудничащи съюзници в добре мотивирани врагове.⁶⁸ Липса на информация за врага, опасни пътища, внезапни нападения от засада, въстания и военни загуби са сред традиционните последиствия от разграбване на ресурсите на местното население.⁶⁹ Всичките се превърнали в реалност в първата половина на II в. пр. Хр., когато сенатът, поради различни причини, престанал да снабдява редовно римските войски в Испания от Италия.⁷⁰ Двете римски провинции в Испания във II в. пр. Хр. са били също така интензивно използвани и като суровинна база с богатите си залежи на метали, особено сребро.⁷¹ За местното население ограбването на минералните богатства само е увеличавало цената на римската власт, която вече е включвала и издръжката на римската войска с нейните военачалници. В този контекст не са изненада сведенията за растящо недоволство от римляните в различни части на Испания в първата половина на II в. пр. Хр.⁷² Но и общата обстановка в Испания се променила значително с края на Ханибаловата война. Картаген вече не бил заплаха за римските интереси на полуострова и римляните придобили увереност, по-скоро преждевременна, че вече ще могат сами да се справят с местната съпротива. Затова политическите и военни обстоятелства в Испания в годините непосредствено след Кана са най-важните причини за нежеланието на сената да действа незабавно след като измамата на публиканите била разкрита в 213 г. пр. Хр. Било е ясно, че публиканите са се обогатили по престъпен начин за сметка на държавата, но също така е било ясно, че доставките за легионите в Испания не трябва да прекъсват и че не бива да бъде отблъсната цялата професионална група на публиканите при липсата на тяхна работеща алтернатива. Затова сенатът насочил вниманието си към Марк Постумий от Пирги и неговите колеги публикани, които взели участие в безредиците по време на прекъснатия вот в трибутните комиции. Както справедливостта, така и политическата пресметливост изисквали само извършителите на измамата да бъдат преследвани, а не всички публикани. Самият факт, че до края на войната не са съобщени други случаи на измама, свързана с военните доставки, и няма сведения за реформи в организацията на военното

снабдяване, подсказва, че системата на договори за държавни поръчки е продължила да работи ако не перфектно, то поне без публични скандали.

ПРОСОПОГРАФСКИ КОНТЕКСТ

Съвременният изследовател на античността има малко основания да се оплаква от оскъдна просопографска информация за римляните, замесени в случая със злоупотребилите публикани от 215–212 г. пр. Хр. Благодарение на запазената трета декада на Тит Ливий, това, което е известно за участниците в аферата, не се ограничава само до няколко разпръснати реда в текстовете. Ливий разказал седемнадесетте години на Ханибаловата война в десет книги (21–30) и те съдържат немалко детайлна информация за кариерите на римляни, принадлежащи към политическия елит в последните две десетилетия на III в. пр. Хр. Длъжностните лица, които участвали в преследването на злоупотребилите публикани, не са изключение, особено Квинт Фулвий Флак, който също така сключил сделката с публиканите в 215 г. пр. Хр. Сведенията за него са най-многобройни в сравнение с останалите участници в събитията и това не е учудващо с оглед на успешната му военна и политическа кариера. За по-голяма яснота всяка кариера ще бъде разгледана отделно.

Квинт Фулвий Флак, претор в 215, консул в 212 г. пр. Хр.

Той е бил член на изтъкнат плебейски род, който произхождал от Тускулум и негови представители за първи път получили консулски ранг още в 20-те години на IV в. пр. Хр.⁷³ За първи път е споменат в запазените книги на Тит Ливий в пасажа Liv. 23, 21, 7 по повод избирането му за понтифекс в 216 г. пр. Хр. До случая с публиканите той вече два пъти е бил избран за консул – в 237 и 224 г. пр. Хр., и веднъж за цензор – в 231 г. пр. Хр., въпреки че се отказал от правомощията си скоро след встъпване в длъжност поради процедурни грешки по време на изборите.⁷⁴ В пасажа 23, 24, 4 Ливий съобщава, че в 216 г. пр. Хр. той е бил избран за претор за следващата 215 г. пр. Хр. Встъпил в длъжност на мартенските иди (15 март) и по жребий бил избран за praetor urbanus. Изпълнявал задълженията си, свързани със съдопроизводството в района на Piscina Publica (Обществената баня), в подножието на хълма Авентин, което изглежда е било изключение за тази година.⁷⁵ Но военните поражения и опасности от първите години на

Ханибаловата война не му оставили възможност мирно да изпълнява гражданската длъжност на *praetor urbanus*. Като магистрат с върховна военна власт (*imperium*), той бързо бил ангажиран от сената в набирането, командването и снабдяването на увеличаващите своя брой римски войски. Били му поверени 25 военни кораба и задължението да охранява морския бряг в близост до Рим.⁷⁶ Също така трябвало да набере войници за нов легион, 5 000 пехотинци и 400 конници, „и да се погрижи за неговото незабавно превозване в Сардиния“. Войските трябвало да се ръководят от временен командир⁷⁷, избран от самия Квинт Фулвий. Тяхната задача била да задържат Сардиния, където преторът Кв. Муций заболял и нямал възможност да командва.⁷⁸ Не е изненадващо, че Фулвий избрал своя патрициански колега от преждевременно завършилото си цензорство в 231 г. пр. Хр. Тит Манлий Торкват. Манлий се справил успешно със задачите в Сардиния и след завръщането си в Рим предал на Кв. Фулвий заловените пленници.⁷⁹ Разказът за сделката с публиканите е следващото съобщение за Кв. Фулвий в текста на Ливий, с което завършват сведенията за дейността му в 215 г. пр. Хр.⁸⁰

Следващото позоваване на Кв. Фулвий идва от 25-та книга на Ливий и се датира към края на 213 г. пр. Хр. По това време Фулвий бил избран за консул за 212 г. пр. Хр. заедно с Апий Клавдий Пулхер. Фулвий бил началник на конницата (*magister equitum*) на диктатора Гай Клавдий Центон, който бил избран с единствената задача да проведе избори за длъжностни лица за следващата година, без да се отклоняват от задачите им на бойното поле действащите консули.⁸¹ Фулвий бил избран за консул за трети път, а ръководилият изборите диктатор Ап. Клавдий – за първи път. (25, 3, 1). Разрешаването на казуса със злоупотребилите публикани е било сред първите задачи на консула Фулвий – Ливий въвежда епизода с бележката, че „Марк Постумий от Пирги прекъснал набора на консулите поради голямото смущение, което предизвикал“ (25, 3, 8). През тази година било наложително и двамата консули да командват войски (всеки по два легиона) срещу Ханибал и наборът изглежда е бил попълнение (*supplementa*) за техните легиони. (25, 3, 3–4). Не е цел на настоящето изследване да проучва подробно дейността на Квинт Фулвий като военачалник в Кампания и Самниум, но Ливий създава впечатлението, че той е бил способен и успешен командир.⁸² Заедно със своя колега той започнал обсадата на Капуа – най-значимият съюзник на Ханибал в Италия, който активно помагал на картагенския военачалник от 216 г. пр. Хр.⁸³

Интересен детайл от дейността на Фулвий е съобщен в пасажа Liv. 25, 22, 6. Според тази част от текста другият консул, Апий Клавдий, при своето завръщане в Капуа: „[...] заварил своя колега Кв. Фулвий да докарва и старателно да подготвя всичко необходимо за обсадата на Капуа.“ Не е необичайно за епохата римски консул лично да организира и контролира доставките за значима военна операция, но въпреки това споменаването остава важно за разбирането на политическия и военен контекст на случая със злоупотребилите публикани. Ливий описва Кв. Фулвий Флак като човек с организационни умения, който в третото си консулство вече добре разбирал последиците от нередовни доставки за войска, която е въввлечена в интензивни бойни действия. В 212 г. пр. Хр. Фулвий вече трябва да е бил около шейсетгодишен или поне над петдесетгодишна възраст.⁸⁴

Кв. Фулвий продължил своето командване успешно до края на 212 г. пр. Хр.⁸⁵ и сенатът гласувал продължаване на неговите правомощия (*prorogatio*) за 211 г. пр. Хр.⁸⁶ Тази година, без съмнение, била най-победоносната и наситена със събития в дългата му политическа кариера. Именно Кв. Фулвий защитил Рим от Ханибал⁸⁷ и заедно с колегата си Апий Клавдий превзел Капуа, след което се отличил със суровостта си към победените капуанци.⁸⁸ Бил избран за консул за 209 г. пр. Хр. на същите избори, които ръководел в качеството си на диктатор в 210 г. пр. Хр.⁸⁹ Неговото четвърто консулство било не толкова успешно от третото⁹⁰ и сенатът отново гласувал продължаване на неговите правомощия.⁹¹ По време на мандата си като проконсул той отново командвал легиони в Бруциум, Капуа и Лукания.⁹² Ливий за последен път го споменава като участник в сенатската дискусия за експедицията на Сципион в Африка в 205 г. пр. Хр.⁹³

Брат на Квинт Фулвий Флак бил Гней Фулвий Флак. Той бил избран за претор за 212 г. пр. Хр., същата година, в която Кв. Фулвий бил консул.⁹⁴ Командвал римските легиони в Луцерия⁹⁵ и бил разгромен от Ханибал в битка край Хердония с тежки загуби от около 16 000 души.⁹⁶ След това болезнено за римляните поражение Гней Фулвий бил съден⁹⁷ и опитал да се защити чрез застъпничеството на брат си. В писмо до сената Квинт Фулвий, който по това време командвал част от римските легиони под стените на Капуа, поискал разрешение да защити брат си в съда, но получил отказа на сенаторите с обяснението, че неговото отклонение ще накърни интересите на държавата. Ден преди насрочения съдебен процес Гней Фулвий заминал в изгнание в Тарквинии.⁹⁸ Дори големият авторитет на Квинт Фулвий не бил доста-

тъчен да спаси брат му от наказание за неговото неуспешно командване. Въпреки това високата оценка на римляните за Квинт Фулвий Флак останала ненакърнена и успешната му политическа и военна кариера продължила.

Марк Емилий Лепид, претор в 212 г. пр. Хр.

М. Емилий бил член на „един от най-древните патрициански родове“ с родословие още от царския период и първи представител, избран на консулска длъжност, още в 80-те години на V в. пр. Хр.⁹⁹ Емилиите, които вероятно имали сабински произход, били сред четирите най-влиятелни римски рода в т. нар. републиканска епоха заедно с Корнелиите, Фабиите и Валериите и са известни като „maiores gentes“¹⁰⁰. В периода 344–191 г. пр. Хр. Емилиите имали шестнадесет консулства.¹⁰¹ Участвалият в аферата с публиканите Марк Емилий Лепид бил споменат за първи път в 214 г. пр. Хр., когато бил избран за praetor peregrinus¹⁰² за следващата година.¹⁰³ Военната обстановка наложила и той, подобно на Квинт Фулвий, да поеме командване на войски в мандата си на претор и сенатът му поверил два легиона в района на Луцерия.¹⁰⁴ Като претор той също така получил разпореждане от сената да прекрати проникването на чужди култове и обредни практики, които набирали сила в трудните военни години. Заставил всички собственици на богослужебна литература да му предадат своите книги до първи април 213 г. пр. Хр. и забранил всякакви нововъведения в традиционните култове.¹⁰⁵ За последен път е споменат в 211 г. пр. Хр., когато бил избран за decemvir sacris faciundis.¹⁰⁶

Спурий и Луций Карвилии, плебейски трибуни в 212 г. пр. Хр.

Нищо не се знае за кариерата на двамата мъже преди и след служая с публиканите от 215–212 г. пр. Хр.¹⁰⁷ Те трябва да са били потомци на Спурий Карвилий Максим, консул в 295 г. пр. Хр. заедно с Луций Папирий Курсор, известен, както и колегата му, с победи срещу самнитите.¹⁰⁸ Неговият син Спурий Карвилий Руга, консул в 234 г. пр. Хр., след битката при Кана предложил с цел попълване на загубите в сената и укрепване на връзката с латините да бъдат избрани по двама сенатори от всеки латински град – предложение, което било решително отхвърлено.¹⁰⁹ Карвилий Руга бил също и първият римлянин, който се развел със съпругата си.¹¹⁰

Гней Сервилий Каска, плебейски трибун в 212 г. пр. Хр.

Гней Сервилий Каска също е споменат само във връзка със случая на злоупотребилите публикани.¹¹¹ Бил роднина на публикана Марк Постумий от Пирги¹¹² и първият известен представител на своето “плебейско семейство от рода на Сервилиите”.¹¹³

Марк Постумий от Пирги, публикан в 215–212 г. пр. Хр.

Той е споменат само във връзка с измамата, която извършил като публикан и е неизвестен от други текстове.¹¹⁴ Бил е роднина на народния трибун Гней Сервилий Каска.¹¹⁵ Според родовото си име би трябвало да е принадлежал към „един от най-древните патрициански родове в Рим“, който, според традицията, излъчил консул още в 503 г. пр. Хр.¹¹⁶ Между 344 и 191 г. пр. Хр. Постумиите имали общо десет консулства.¹¹⁷

Тит Помпоний от Веи, префект на съюзниците, публикан в 215–213 г. пр. Хр.

Той е споменат само в два пасажа, включително в текста за наказанието на неговия колега М. Постумий в 212 г. пр. Хр.¹¹⁸ Всичко, което е известно за него, се свежда до съобщенията, че е бил алчен публикан, префект на съюзниците и че е бил заловен от Ханон, военачалник на Ханибал в Южна Италия с големи загуби сред неговите набързо събрани войници. Вече заловен, той не е можел да участва в събитията, провокирани от действията на М. Постумий, но е единственият друг злоупотребил публикан, споменат със своето име от Ливий.¹¹⁹

Но все пак как родовата принадлежност и кариерите на римляните, участвали в казуса със злоупотребилите публикани, са повлияли техните решения в този случай? Просопографската информация за участниците в случая не разкрива лични конфликти или семейни връзки като основна мотивация за който и да е от тях. Дори единственият участвал в случая роднина на публикана М. Постумий, Гн. Сервилий Каска, не посямал да предприеме действия в негова защита, макар да е имал законната власт да наложи вето в качеството си на народен трибун. Кв. Фулвий Флак, един от най-успешните римски командири в Ханибаловата война, добре засвидетелстван в текста на Ливий, не е имал лична обвързаност с Марк Постумий – нито отношения на патронат и клиентела, нито политическо приятелство, нито лична вражда. Кв. Фулвий не може да бъде обвинен и за негативно отношение към публиканите като социална група – все пак именно той договорил

доставките за римските войски в Испания със същите публикани, които по-късно били наказани с неговото активно съдействие. Гн. Фулвий Флак, неуспешен командир и брат на Кв. Фулвий, също не бил свързан със злоупотребилите публикани – в противен случай политическите му противници не биха пропуснали възможността да използват подобна връзка срещу него, за което няма сведения.¹²⁰ Останалите магистрати, замесени в тази своеобразна афера, независимо дали са били от патрициански или от плебейски произход, също нямали родови или лични конфликти с Марк Постумий, които да мотивират действията им срещу него. Качеството и задълженията им на римски магистрати, действали в тревожни военни години, са били техните основни, ако не и единствени мотиви.

Изводи

Случаят със злоупотребилите публикани от 215–212 г. пр. Хр., който е най-ранното изрично споменаване на публикани в запазените антични текстове, е разказан от Тит Ливий на основата на литературни източници. Текстът на Валерий Антиат е основният сред тях, но Ливий ползвал също така и текстовете на Клавдий Квадригарий и Луций Калпурний Пизон Фруги в книгите, които разказват за измамата. По всичко изглежда, че разказът се основава на реални събития от времето на Ханибаловата война, макар съобщените числа да са под съмнение поради техния произход от анализите на Валерий Антиат, който бил известен с измислянето и преувеличаването на количествена информация. Казусът наподобява застрахователна измама от гледна точка на модерните понятия, но не може да се посочи как римските юристи от III в. пр. Хр. са квалифицирали безспорно престъпното деяние на публиканите. Държавната гаранция за товара вероятно е била прецедент, създаден под натиска на нови военни и политически обстоятелства в разгара на трудната и ресурсоемка борба с Ханибал. Влиянието на гръцки морски практики при състоянието на наличните текстове не може нито да се потвърди, нито да се отрече. Злоупотребилите публикани са били обвинени с две последователни обвинения, първото от които вероятно е било *infamia*. Веднъж започнати, предприетите срещу публиканите процедури не били отлагани и довели до ефективен резултат – от разкриването на измамата до окончателното наказание на всички участвали в нея изминали по-малко от две години. Никой от уличените не съумял да избегне римското правосъдие. Лични връзки

или конфликти не повлияли съществено на взимането на решения от сключването на сделката с публиканите до наказанието на измамниците сред тях. Неотложният военен и политически императив редовно да се снабдяват римските войски в Испания бил основен мотив както за сключването на договора с публиканите в 215 г. пр. Хр., така и за решителното наказание на разкритата злоупотреба три години по-късно. Случаят разкрил нарастващата нужда от правно уреждане на нарастващите по обем, сложност и географски обхват дейности на публиканите. Така в следващия II в. пр. Хр. както римските юристи, така и магистрати със стопански отговорности като цензорите, са имали мощен стимул за създаване на нови правни решения и завишен контрол по отношение на договорите, които държавата сключвала с частни лица.¹²¹

БЕЛЕЖКИ:

¹ Liv. 25, 5, 1. Преводите на откъси от текста на Ливий, както и преводите на цитираните пасажи от модерни изследвания са на автора.

² Liv. 23, 48, 12. Бадиан, въз основа на Liv. 27, 10, 11, твърди, че: „цената на облеклото за един легион била в порядъка от 287½ (1,150 за четири легиона) до 467 (1,140 за три легиона) фунта злато.“: *Badian, E. Publicans and Sinners. Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*, Ithaca and London, 1972, p. 22. Благодаря на своя приятел и колега Мирослав Издимирски за помощта му при набавянето на тази книга. За тежестта на римския фунт (324 гр.) вж. бележка 11.

³ Liv. 23, 48, 4–6.

⁴ Проблемите за правния статус на дружествата на публиканите (*societates publicanorum*) и техният произход (от частноправните или от публичноправните отношения) няма да бъдат дискутирани в настоящето изследване. По въпроса виж *Nicolet, C. Censeurs et publicains. Économie et fiscalité dans la Rome antique*, Paris, 2000, 298–299 и *Randazzo, S. The Nature of Partnership in Roman Law in Australian Journal of Legal History* 5 (2005), текстът е достъпен на адрес: <http://www.austlii.edu.au/au/journals/AJLH/2005/5.html> (22.02.2009).

⁵ Liv. 23, 49, 1. Това е първото изрично споменаване на публикани в изворите. Бадиан предполага, че: „Нашите сигурни доказателства за договори за обществени дейности и услуги възхождат, индиректно, поне към началото на четвърти век.“ (Op. cit. p. 15) и след изследване на свидетелствата за строителна дейност и организиране на игри заключава, че: „Публиканите са били неразделна част от *res publica* още от времето на първите ни сведения за нея.“ (Op. cit. p. 16) Но запазените извори не използват терминът *publicanus* във връзка с по-ранни събития въпреки косвените доказателства в подкрепа на тезата на Бадиан. Виж също *Plut. Quest. Rom.* 98: „Защо цензорите, когато встъпят в длъжност, не предприемат нищо преди да сключат договор за храната на свещените гъски и лъскането на статуята?“ Дали това не е още едно непряко доказателство за договори за обществени поръчки преди Ханибалов-

вата война? Цензорската институция вече е била утвърдена през IV в. пр. Хр., но Плутарх запазва мълчание за времето, в което възниква тази традиция.

⁶ Liv. 23, 48, 7–12. Още примери за римски граждани, които били кредитори на държавата, могат да бъдат открити в Liv. 24, 18, 10–15 (214 г. пр. Хр.) Плащанията по държавния дълг започнали дори преди края на войната. Така връщането на парите, заети от частни лица в 210 г. пр. Хр. Liv. 26, 36, 1–12 било разделено на три вноски в 204 г. пр. Хр. Liv. 29, 16, 1–3. Първата вноска трябвало да се плати незабавно, втората – след две години, третата – след четири години. Пак там. Всъщност плащането на втората вноска било направено в 200 г. пр. Хр. чрез държавна земя Liv. 31, 13, 1–9. Третата вноска била изплатена в 196 г. пр. Хр. Liv. 33, 42, 2–4 и Ливий обяснява как е станало това: „Тъй като авгуриите и понтифексите не правили вноски в хазната по време на войната, квесторите поискали [пари] от тях. Те напразно се обърнали към народните трибуни и от тях било изискано [да платят] за всички години, през които не плащали.“ Liv. 33, 42, 2–4 Каква е била лихвата, ако въобще е имало лихва, остава неясно. Пасаж от Ливий, който съобщава за връщането на данъка *tributum* на гражданите след I Сирийска война в 187 г. пр. Хр. посочва лихва от 25,2%, изплатена заедно с върнатата сума („uicenos quinos et semisses in milia aeris quaestores urbani cum fide et cura soluerunt.“) – Liv. 39, 7, 4–5.

⁷ Liv. 25, 3, 10–11. Изглежда, че доставките, изпращани за Испания, не са били декларирани преди отплаването, което само по себе си вече е предоставяло значителна възможност за измама.

⁸ Liv. 25, 3, 9.

⁹ Liv. 25, 3, 12.

¹⁰ Liv. 25, 3, 13.

¹¹ Crawford, M. H. Roman Republican Coinage. V. II, Cambridge, 1974, p. 592; 596. Крауфорд определя теглото на римския фунт (*pondo* или *libra*) на 324 гр., а теглото на унцията (*uncia*), една дванадесета част от фунта, на 27 гр. В средата на III в. пр. Хр. тежкия ас (*aes grave*) все още е бил в употреба – това е т. нар. *фунтов* стандарт, според който глоба от 200 000 аса трябва да се е равнявала на 64 800 кг. бронз! Първото намаляване на аса в годините на Ханибаловата война (с. 217 г. пр. Хр.) отнело половината от теглото му. Така бил въведен т. нар. *полуфунтов* стандарт – т. е. един ас станал равен на половин фунт или 6 унции или 162 гр. Според полуфунтовия стандарт глобата трябва да е била равна на 32 400 кг. бронз. Следващото намаляване на аса (ок. 214 г. пр. Хр.) приравнило един ас до една четвърт от фунта или три унции или 81 гр. – това е т. нар. *квадрантален* стандарт. Според него глобата трябва да е била равна на 16 200 кг. бронз. Следващото намаляване (ок. 211 г. пр. Хр.) приравнило аса до една шеста от фунта или две унции или 54 гр. и този стандарт е известен като *сексантален*. Според *сексанталния* стандарт глобата трябва да е била равна на 10 800 кг. бронз. Краят на II в. пр. Хр. (след 115 г. пр. Хр.) станал свидетел на още по-голямо намаляване на теглото на аса, който станал равен на една унция или дори на половин унция (13.5 гр.). Ако някой от младите аналитици в началото на I в. пр. Хр., възможен първоизточник за Тит Ливий, е превел оригиналната сума на глобата към монетните стандарти от своето време, обяснението на равностойността на глобата става още по-объркано. От края на II в. пр. Хр. и във времето на Гражданските войни самото понятие за монетен стандарт вече било разклатено – различните емисии следвали различни стандарти. *Унциалният* и *полуунциалният* стандарти били ползвани произволно от различните

монетари. *Crawford, M. H. Op.cit.*, 596–597. Според унциалния стандарт, глобата трябва да е била равна 5 400 кг., а според полуунциалния стандарт – на „едва“ 2 700 кг. бронз. Разликата между най-високия и най-ниския стандарт е точно 24 пъти!

¹² Liv. 25, 3, 14–18.

¹³ Liv. 25, 4, 7: „...vis contra rem publicam“.

¹⁴ Liv. 25, 4, 8–11.

¹⁵ Позоваванията на неназовани автори не се ограничават само в 23-та книга и с оглед на техния брой са една от стилистичните особености на текста на Ливий. Поне 40 такива позовавания могат да бъдат посочени, разпръснати сред мнозинството от запазените 45 книги: 1, 46, 4; 2, 41, 10–11; 2, 54, 3; 3, 23, 7; 3, 57, 10; 4, 16, 3; 7, 42, 3–7; 8, 37, 3; 8, 40, 1–2; 9, 37, 10–11; 9, 42, 3; 9, 44, 15; 10, 17, 11–18; 10, 26, 5–7; 21, 38, 1–9; 22, 61, 5–10; 23, 16, 15; 23, 19, 17–18; 25, 17, 1–7; 26, 6, 8–10; 26, 49, 1–6 (заедно с позовавания на Силен и Валерий Антиат); 27, 1, 13; 27, 7, 5–6; 29, 14, 9; 29, 21, 1–3; 29, 25, 1; 29, 35, 2 (заедно с позовавания на Целий Антипатър и Валерий Антиат), 30, 3, 6; 30, 26, 7–9; 30, 26, 12; 30, 37, 13; 30, 44, 1–3; 32, 6, 5–8; 32, 30, 11; 33, 14, 1; 34, 41, 8; 34, 48, 1; 38, 56, 1–13; 40, 50, 2–6; 42, 7, 3–10.

¹⁶ Въздържам се от употребата на определението „анонимни“ за анализите, на които Ливий се позовава без да посочва техните имена. Не можем да сме категорични, че те са били анонимни за Ливий само защото той не е посочил имената им в своя текст дискутирайки алтернативни версии за различни събития. За тези позовавания на неназовани автори могат да се предположат различни причини: бързането на Ливий в изпълнението на неговата гигантска литературна задача (142 книги!); недостъпността на пълните текстове на анализите при писането на Ливиевия текст заедно с цитиране по памет или по кратки бележки; убеждението, че точните позовавания не са най-важното в морализаторски литературен текст.

¹⁷ Тази масова оценка за отношението на Ливий към първичните извори може да бъде проследена поне до първите томове на Реалната енциклопедия на Паули и Висова – виж Preller в RE IV, Stuttgart, 1846, S. 1126, sub Livius: „Усърдното изследване на източници и документи не е било негова задача...“

¹⁸ Сред запазените тридесет и пет книги могат да се посочат десет пасажа, в които Ливий не приема версията на Валерий Антиат: 3, 5, 12–13; 26, 49, 1–6; 30, 3, 6; 32, 6, 5–8; 34, 15, 9; 36, 38, 5–7; 36, 19, 12; 37, 48, 1–7; 38, 23, 8–9; 38, 55, 5–10. От тези пасажи само два (30, 30, 6 и 37, 48, 1–7 – и двата за кариерата на Сципион Африкански) не са свързани с количествена информация.

¹⁹ Относно Валерий Антиат и датиранието на неговия труд вж. Stephen P. Oakley с позоваване на Wiseman – *Oakley, S. P. A Commentary on Livy, Books VI – X*, Oxford, 2005, 666–669. Анализите на Валерий Антиат „обхващали поне седемдесет и пет книги“. *Howard, A. A. Valerius Antias and Livy.* – In: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 17, (1906), p. 161; публикацията е достъпна на: <http://www.jstor.org/stable/310316> (02.03.2009).

²⁰ Liv. 23, 34, 9, четиринадесет глави преди пасажа, който съобщава за сделката с публиканите.

²¹ Liv. 23, 33, 1 – 34, 9.

²² *Soltau, W. Livius' Geschichtswerk. Seine Komposition und seine Quellen. Ein Hilfsbuch für Geschichtsforscher und Liviusleser.* Leipzig, 1897, S. 79, 209.

²³ *Forsythe, G. A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War.*

Berkeley-Los Angeles-London, 2005, p. 207 с позоваване на *Peter, H.* 1914. *Historicorum Romanorum Reliquiae*. Vol. 2. Leipzig, 1914, 238–275 (non vidi): „От шестдесет и шестте фрагмента, запазени от загубената история на Валерий Антиат (Пак там, 238–75), повечето идват от Ливий и голяма част от тях засягат измислени или преувеличени числа и битки.“

²⁴ Виж бележка 11.

²⁵ Liv. 25, 17, 1–7.

²⁶ Liv. 25, 39, 12–17.

²⁷ *Forsythe, G.* The Historian L. Calpurnius Piso Frugi and the Roman Annalistic Tradition, Lanham New York London, 1994, 23–24.

²⁸ Liv. 25, 3, 13: „excitatio tandem duo tribuni plebis, Sp. et L. Caruilii, cum rem inuisam infamemque cernerent, ducentum milium aeris multam M. Postumio dixerunt.“

²⁹ Като морална категория *infamia* може да се преведе като безчестие, позор, срам. Виж също Oxford Latin Dictionary, Oxford, 1968, p. 893, sub *infamia*.

³⁰ Leg. XII Tab. 8, 1b: „si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri (Cicero, De Rep. 4, 10, 11)“ – *Riccobono, S., Baviera, J., Ferrini, C., Furlani, J., Arangio-Ruiz, V.* Fontes Iuris Romani Antejustiniani. Pars Prima. Leges. Florentiae, 1941, p. 52. Онлайн версии са достъпни на адрес: http://web.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/Leges/twelve_Girard.html#t8 (25.02.2009) и http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta08.html (25.02.2009)

³¹ Срещ натите трудностите при точния български превод на понятието са причина то да бъде оставено в текста на английски език. Според определението на Парсънс *barratry* е „...всеки злонамерен акт на капитана, офицерите или екипажа извършен срещу собственика.“ (*Parsons, Th.* A Treatise on Maritime Law including The Law of Shipping; The Law of Marine Insurance; and the Law and Practice of Admiralty. V. II, Boston, 1859, p. 239.)

³² Liv. 23, 49, 2: „quae in naves imposuissent ab hostium tempestatisque vi publico periculo essent.“

³³ Има поне едно свидетелство, че това е била обичайната практика във II в. пр. Хр. – Liv. 44, 16, 3–4: 169 г. пр. Хр., вж. *Gruen, E. S.* The Hellenistic World and the Coming of Rome. V. I. Berkeley-Los Angeles-London, 1986, p. 300.

³⁴ Ливий използва израза *fraus publicanorum* в 25, 5, 1 – едно твърде общо определение. Буквално може да се преведе като „измамата/злоупотребата/престъплението на публиканите“.

³⁵ М. Емилиий, претор в предходната година, вече известил сената, но сенаторите не предприели никакви действия в 213 г. пр. Хр. (Liv. 25, 3, 12).

³⁶ Има различни примери за налагане на наказания за морално недопустими постъпки от III и II в. пр. Хр. Така сестрата на Алий Клавдий Пулхер, римският командир, който загубил морската битка с картагенците край Дрепана в 249 г. пр. Хр., била глобена за нейните обидни думи към плебса с 25 000 тежки аса (*aeris grauis viginti quinque milia*) в 245 г. пр. Хр. – Aul. Gell. 10, 6, 1–4. Глобата е осем пъти по-малка от глобата, която поискали от публиканите народните трибуни Карвилии, но показва, че големи глоби (8 100 кг. бронз) били налагани и за престъпления без причинена материална щета, но изразяващи се в морално неприемливо поведение. За цензорската *cura morum* – вж. Aul. Gell. 4, 12; 4, 20; 6, 22.

³⁷ Виж предходната част на теста – „*Първичните извори*“.

- ³⁸ Liv. 25, 3, 10–12.
- ³⁹ Liv. 25, 3, 13.
- ⁴⁰ Liv. 25, 3, 14.
- ⁴¹ Liv. 25, 3, 15.
- ⁴² Liv. 25, 3, 16–18.
- ⁴³ Liv. 25, 3, 18.
- ⁴⁴ Liv. 25, 4, 1.
- ⁴⁵ Liv. 25, 4, 7.
- ⁴⁶ Badian, E. *op. cit.*, p. 19.
- ⁴⁷ Liv. 25, 4, 8.
- ⁴⁸ Liv. 25, 4, 9.
- ⁴⁹ Пак там.
- ⁵⁰ Liv. 25, 4, 10.
- ⁵¹ Пак там: „*primo non dantes, deinde etiam eos qui dare possent in carcerem coniciebant; „Употребата на „etiam“ – „също, още“ може да се тълкува като белег за разширяване на обичайната практика в такива случаи.*
- ⁵² Римската държава разполагала с 23 легиона в 212 г. пр. Хр. (Liv. 25, 3, 1–7), като общият брой останал същият и през следващата година (Liv. 26, 1, 1–12).
- ⁵³ Измамата била съобщена в 213 г. пр. Хр., но не може да се посочи по-точна датировка (Liv. 25, 3, 12) и М. Постумий бил длъжен да се яви пред съда „преди първия ден на май“ (Liv. 25, 4, 9) Вероятно още преди края на годината участвалите в измамата публичани, както и участниците в безредиците в народното събрание, са били наказани.
- ⁵⁴ Nicolet приема, че самата идея за застраховка вече е съществувала, но без да посочва прецеденти – Nicolet, C. *Rome et la conquête du monde méditerranéen 264 – 27 avant J.-C. Tome premier. Les structures de l'Italie romaine*, Paris, 1977, p. 177. „La notion d'assurance existait déjà en 215...“
- ⁵⁵ Liv. 3, 57, 10 (*Leges XII Tabularum*); 25, 4, 3 (*Leges XII Tabularum*); 34, 1, 2 (*lex Oppia*); 34, 4, 9 (*lex Licinia Stolonis, lex Cincia, lex Oppia*); 35, 7, 1–5; 40, 44, 1–2 (*Lex Villia Annalis, Lex Baebia*), 42, 19, 1–2.
- ⁵⁶ Хиерон снабдявал римляните като лоялен съюзник до края на своя дълголетен живот – Liv. 22, 37, 1–13; 23, 21, 1–6.
- ⁵⁷ Liv. 21, 10, 7–9; 21, 41, 6–13; 21, 49, 5; 22, 14, 13–14; 22, 23, 5–8; 22, 42, 9; 22, 54, 11; 22, 60, 11; 23, 13, 3–4; 28, 38, 9–10; 28, 41, 3; 28, 41, 3–5; 28, 43, 17–21; 28, 44, 13; 29, 26, 1–4; 29, 28, 5; 30, 30, 23; 30, 31, 4–5; 30, 32, 9; 30, 44, 1–3 – общо 20 пасажа от третата декада, но Ливий споменава Първата пуническа война и в още три пасажа от четвъртата и петата декади – 31, 29, 6; 42, 20, 1 и 45, 38, 4. В тези текстове няма споменавания на въпроси, свързани със снабдяването на войските.
- ⁵⁸ Liv. 23, 49, 2–3.
- ⁵⁹ Liv. 44, 28, 7. Близо до о-в Хиос македонски военни кораби нападнали специално приспособените пергамски кораби, които превозвали конете за конницата на галатите, изпратени от Евмен в помощ на римляните. С оглед на това, че във III и II в. пр. Хр. в Средиземноморието е имало ред поводи за превоз на конница по море, употребата на специални кораби за транспорт на коне (*quas hippagogus vocant*) едва ли е била изключение.
- ⁶⁰ Liv. 26, 2, 1–6: Луций Марий Септим, римският офицер, който организираше разгромите войски на братята Публий и Гней Сципиони, изпратил писмо до сената с

искане за снабдяване с дрехи облекло; Liv. 44, 16, 3–4: консулт Кв. Марций Филип поискал от сената доставка на облекло и коне. Сенатът одобрил искането и преторът Гай Сулпаций сключил договор за доставката на 6000 тоги, 30 000 туники, 6000 тоги и 200 коня, които трябвало да бъдат транспортирани до Македония и предадени на консула след неговото одобрение.

⁶¹ Liv. 27, 28, 13–17. Преторът и бъдещ анализист Луций Цинций Алимонт неуспешно обсаждал Локри в 208 г. пр. Хр. с обсадни машини превозени от Сиракуза.

⁶² Според Вирек (*Viereck, H. D. L. Die römische Flotte. Classis Romana. Berlin, 1996, S. 29*) пътят от Пиза до Масалия покрай брега на Лигурия (ок. 240 морски мили) отнемал четири и половина дни със средна скорост от 2.2 възела при относително благоприятни метеорологични условия. Но това е едва около една трета от пътя – според Google Earth (<http://earth.google.com/>) разстоянието между Остия и Тарагона, при плаване в непосредствена близост до брега, е ок. 1 390 km. (около 750 морски мили). Ливий твърди (27, 7, 1), че Гай Лелий пътувал 34 дни от Таракон до Рим и тази продължителност на плаването до или от Испания може да се приеме за ориентировъчна величина за епохата. Разбира се, в реални условия твърде много е зависело от времето, сезона, състоянието на кораба и подготовката на екипажа и неизбежно времето за осъществяване на доставките е варирано. Изборът на маршрут също е от голямо значение – не може да се приеме за даденост, че във всички случаи е бил избиран пътя покрай бреговете на Италия, Галия и Испания за сметка на алтернативния маршрут през дн. проток Бонифачо, разделящ Сардиния и Корсика (ок. 930 km., ок. 500 морски мили).

⁶³ Liv. 23, 48, 5. Братята Сципиони обещали в писмо до сената, че ще набавят необходимите им пари от испанците, но всички останали военни материали трябвало на всяка цена да бъдат доставени от Рим, иначе те не биха могли да задържат нито войската, нито провинцията.

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Liv. 43, 4, 5–13; 43, 7, 5–8, 10; 43, 5, 1–10; 43, 17, 2–3. Примери за лошо третирани съюзници и последвали вълнения сред тях в годините на Третата македонска война.

⁶⁶ Polyb. 10, 18, 3–15, Liv. 26, 47, 4; 26, 49, 1–50, 14. Връщане на заложниците срещу съюз с Рим е била формулата, която Сципион успешно приложил в Испания след превземането на Нови Картаген в 209 г. пр. Хр.

⁶⁷ Например Liv. 28, 13, 1–5. Кулхас управлявал 28 града в Испания. Заедно с владетелите на други приятелски настроени към римляните племена той довел в лагера на Сципион 3000 пехотинци и 500 конници.

⁶⁸ Твърде показателен в това отношение е текста на Ливий в пасажа 34, 9, 12–13. Той е част от разказа за командването на Катон Стари в Испания в 195 г. пр. Хр. в качеството му на консул. Катон върнал обратно в Рим изкупвачите (*redemptores*), които пристигнали в началото на жътвата да изкупуват зърно от местните жители с показателните думи: „*Bellum se ipsum alet*“ („*Войната храни сама себе си!*“). След това той потеглил от Емпорие (дн. Ампуриас) и заповядал безразборен грабеж. Но в пасажа 34, 13, 7–8 Ливий продължава с реч на същия този Катон, който казва на своите военни трибуни и центуриони: „Когато в Испания картагенците имаха и военачалници и войска, нашите бащи нямаха тук нито един войник и въпреки това в договора поискаха да се добави, че граница на тяхната власт ще бъде реката Ибер. Сега, когато с двама претори, консул и три войски римляните държат Испания и няма и един картагенец в тези провинции в последните близо десет години, нашата власт от тази страна на Ибер е загубена.“

⁶⁹ Някои примери за римски поражения в Испания във II в. пр. Хр.: Liv. 37, 46, 7; 37, 57, 5–6 (младият Емилий Павел също имал някои първоначални неуспехи на бойното поле); 39, 21, 8–10; 39, 30, 1–7.

⁷⁰ Liv. 34, 9, 12–13. Изкупвачите (*redemptores*) имали задачата да купят местно зърно за войските, а не да го внасят от Италия.

⁷¹ Nicolet, C. Rome et la conquête du monde méditerranéen 264 – 27 avant J.-C. Tome second. Genèse d'un empire, Paris, 1978, p. 667.

⁷² Liv. 43, 2, 1–12.

⁷³ Smith, W. A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology. Boston, 1867, p. 188.

⁷⁴ Suolahti, J. The Roman Censors. A Study on Social Structure. Helsinki, 1963, 291–294.

⁷⁵ Liv. 23, 32, 4. Според Платнер: „обществена баня и плувен басейн (Fest. 213), споменат за първи път в 215 г. пр. Хр. (Liv. XXIII.32.4), разположен в низината между Апиевия път, стената на Сервий, североизточния склон на Авентина и района заеман по-късно от термите на Каркала.“ – Platner, S. B. A Topographical Dictionary of Ancient Rome. London, Oxford University Press, 1929, 391–392, sub *Piscina Publica*, текстът е достъпен на: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Europe/Italy/Lazio/Roma/Rome/_Texts/PLATOP*/Piscina_Publica.html (20.02.2009)

⁷⁶ Liv. 23, 32, 18.

⁷⁷ Думите на Ливий в 23, 34, 14 подсказват, че Манлий вероятно е бил *privatus cum imperio*: „[...] mitteretque cum imperio quem ipsi videretur“: „[...] да изпрати [римлянин] с върховна военна власт, който самият той избере [...]“.

⁷⁸ Liv. 23, 34, 13–14.

⁷⁹ Liv. 23, 41, 7.

⁸⁰ Liv. 23, 48, 8–49, 4.

⁸¹ Liv. 25, 2, 3–4.

⁸² Liv. 25, 19, 6

⁸³ Liv. 23, 7, 1–2.

⁸⁴ Девелин определя тридесет и пет годишната възраст като „нормална за консулската власт“ за периода 286–219 г. пр. Хр., като отчита различията в кариерите на патриции и плебеи. Develin, R. Patterns in Office Holding 366 – 49 B.C. – In: Latomus. Revue d'Études Latines. V. 161, 1979, p. 64. Ако предположим, че Кв. Фулвий Флак е бил около тридесет и пет годишен когато за първи път е бил избран за консул в 237 г. пр. Хр., той трябва да е бил на около шестдесет години когато е бил избран за консул за трети път. Най-вероятно е участвал като млад войник в последните години на Първата пуническа война и е станал свидетел на нейния край в 241 г. пр. Хр.

⁸⁵ Liv. 25, 41, 10.

⁸⁶ Liv. 26, 1, 2.

⁸⁷ Liv. 26, 8, 9–10, 10.

⁸⁸ Liv. 26, 15, 1–16, 4; 27, 3, 1–5.

⁸⁹ Liv. 27, 6, 1–11.

⁹⁰ Liv. 27, 7, 7; 27, 8, 12; 27, 11, 7; 27, 12, 1; 27, 15, 2; 27, 20, 13–21, 5.

⁹¹ Liv. 27, 22, 4.

⁹² Liv. 27, 36, 12; 27, 40, 14; 27, 42, 17.

⁹³ Liv. 28, 45, 1.

⁹⁴ Liv. 25, 2, 5.

⁹⁵ Liv. 25, 3, 4.

⁹⁶ Liv. 25, 21, 1–9.

⁹⁷ Liv. 26, 2, 7–3, 12.

⁹⁸ Liv. 26, 3, 10–12.

⁹⁹ *Smith, W.* Dictionary of Greek and Roman biography and mythology, ed. by W. Smith. London, 1861, p. 30.

¹⁰⁰ Изразът, който е *terminus technicus* в изследванията за периода, би могъл да се преведе като „старшите родове“.

¹⁰¹ *Develin, R.* Op. cit., p. 37.

¹⁰² Praetor peregrinus отговарял за съдебните дела между римски граждани и чужденци.

¹⁰³ Liv. 24, 43, 5.

¹⁰⁴ Liv. 24, 44, 2.

¹⁰⁵ Liv. 25, 1, 6–12

¹⁰⁶ Liv. 26, 23, 7.

¹⁰⁷ Liv. 25, 3, 13; 25, 4, 8.

¹⁰⁸ RE, V. II, Stuttgart, 1842, S. 177–178.

¹⁰⁹ Liv. 23, 22, 1–10.

¹¹⁰ *Smith, W.* A Dictionary of Greek and Roman Biography ..., 1867, p. 987.

¹¹¹ Liv. 25, 3, 15–18.

¹¹² Liv. 25, 3, 15: „propinquus cognatusque Postumio erat“.

¹¹³ *Smith, W.* Dictionary of Greek and Roman biography ..., 1861, p. 618.

¹¹⁴ Liv. 25, 3, 8; 25, 4, 4.

¹¹⁵ Liv. 25, 3, 15.

¹¹⁶ *Smith, W.* Dictionary of Greek and Roman biography and mythology, ed. by W. Smith., London, 1849, p. 510.

¹¹⁷ See n. 100.

¹¹⁸ Liv. 25, 1, 2–4; 25, 3, 9.

¹¹⁹ Liv. 25, 3, 9: „publicanus erat Postumius, qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem in civitate habuerat praeter T. Pomponium Veientanum, quem populantem temere agros in Lucanis ductu Hannonis priore anno ceperant Carthaginenses.“

¹²⁰ Според закона на Гай Фламиний, приет още преди Ханибаловата война: „[...] никой сенатор или син на сенатор не може да притежава морски кораб, който има вместимост повече от триста амфори. Било прието, че това е достатъчно за пренасяне на плодове от собствените им поля, печалбата се струвала непристойна на отците.“ (Liv. 21, 63, 3) Затова е било незаконно за човек от сенаторски род като Гней Фулвий да участва лично в дружество на публикани; подобно участие би се възприело и като позорно – една добре дошла възможност за обвинения от политически противници.

¹²¹ Liv. 39, 44, 4–9 (184–183 г. пр. Хр.); Liv. 42, 19, 1–2 (172 г. пр. Хр. – проблемът с незаконната окупация на държавни земи в Кампания); Liv. 43, 16, 1–16 (169 г. пр. Хр.); Liv. 45, 15, 9 (168 г. пр. Хр.).

„КРИЗАТА ПРЕЗ III ВЕК“ И ПОЛИТИКАТА НА ГАЛИЕН В ХРОНОГРАФИЯ НА ЙОАН МАЛАЛАС

Деяна Гарчева

Липсата на съвременни писмени сведения за третата четвърт на III век от римската история често е принуждавало, а и днес още принуждава, изследователите да посягат към по-късни съчинения – към средновековни византийски и западноевропейски хроники. И наистина – като оставим настрана латинските бревиарии от втората половина на IV век и написаната около 399 г. сл. Хр.¹ *Historia Augusta* (НА) – до нас са достигнали само дистанцирани от времето и проблемите на III век текстове. От съвременна гледна точка тази дистанцираност може да бъде тълкувана двояко. От една страна, като необходим знак за по-високата степен на невъвлеченост на средновековните хронисти в политическите тенденции на авторите от втората половина на IV век, които, следвайки правилата на реторическата проза, имат обичая да тълкуват всички беди, сполетели държатата в периода между 253 и 268 г., като следствие на „слабия характер“ на Галиен². От друга страна обаче, византийските хроники са продукт на друга културна среда и поставят редица допълнителни проблеми заради краткостта и объркаността си, които трябва да бъдат разрешавани преди информацията от тях да се използва като исторически източник.

В следващите редове ще се опитам да илюстрирам казаното на базата на сведенията, които дава Йоан Малалас за личността и управлението на Галиен в своята *Хронография*, като започна от личността на самия автор и същността на съчинението му. За Йоан Малалас знаем всъщност съвсем малко – живее между 490 и 578 г. и произхожда от Антиохия³. Името Малалас, което от сирийски трябва да означава „красноречив“, а Евагрий е превел като „ретор“, е довело съвременните учени до заключението, че Йоан е бил образован юрист. Изказана е възможността хронистът да е работил в частна адвокатска кантора или да е изпълнявал някаква длъжност при патриарха на Антиохия.⁴ *Хронографията*, написана от Малалас, представлява най-старата запазена християнско-византийска хронологическа работа, в която на *разговорен* език е изложена световната история от Адам до времето на автора⁵. Позната в по-цялостен вид само от един Оксфордски ръкопис от XI–XII в.⁶, хрониката представлява компилация на гръцки

митове с праисторията на различни средиземноморски народи, от една страна, и от друга – съчетаване на римски императорски портрети с локалната история на Антиохия⁷. Именно на това последно преплитане на римския императорски биографичен портрет с локалната история на Антиохия е проявление краткия откъс, който е посветен на Галиен.

Биографичният откъс за Галиен при Малалас е стандартен по форма и структурно съвпадащ с откъсите за повечето от останалите римски императори. Може да бъде разделен по отношение на съдържанието на две части. В първата Малалас определя продължителността на управлението на Галиен и дава физическо и психологическо описание на принцепса. Втората част е посветена на събитийната история; представени са военните кампании, водени единствено и само на Изток, като при това се поставя отчетлив акцент върху антиохийската политика. Както обикновено, биографията завършва с падането от власт и смъртта на римския принцепс.

При така очертаната обичайна рамка и структура на описанието, ще коментирам първо “историческата” част, а след това ще премина към физическия портрет. Малалас започва с твърдението, че Галиен управлява след Валериан в продължение на 14 години (Μετὰ δὲ τὴν βασιλείαν Βαλεριανοῦ ἐβασίλευσεν Γαλλιενὸς ὁ καὶ Λικινιανὸς ἕτε ἰδ’).⁸ Две неща трябва да бъдат отбелязани тук. Първото е, че византийският хронист възприема управлението на Галиен като следващо, а не като едновременно на това на Валериан, както е в действителност. (Валериан управлява в периода 253–260 г., а Галиен – 253–268 г.). Второто е продължителността на Галиеновото управление, определена от Малалас за 14 години. Като изключим *Хронографа от 354 г.*, където на съвместното управление на Валериан и Галиен са дадени *14 години, 4 месеца и 28 дни*⁹, всички останали късноантични автори са еднородни, че става дума за 15 години, макар някои от тях да приписват погрешно тези години и на двамата¹⁰.

В основната част от биографията Малалас разказва първо, че в началото на управлението си Галиен повел война срещу персите, за да отмъсти за римляните (ἐπεστράτευσεν κατὰ Περσῶν καὶ κατήλθεν εἰς ἐκδίκησιν Ῥωμαίων)¹¹. Няколко реда по-надолу отново се говори за започната война срещу персите (може би различна), при която обаче императорът *склучил мирен договор*, тъй като *паднали много хора от двете страни* (καὶ συμβαλὼν πόλεμον πρὸς τοὺς Πέρσας καὶ πολλῶν πεσόντων ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἐποίησεν εἰρήνης πάκτα.)¹². Първият от тези два епизода, свързани с Персийските войни, може да бъде лес-

но идентифициран с дейността на Валериан веднага щом през 253 г. е издигнат за август. Именно тогава, както ясно посочва Зосим, виждайки тежката ситуация, в която се намира Империята, той оставя Галиен (също август от 253 г.) да се справя с германите на Запад, докато сам се отправя на Изток, където поема отбраната срещу персите¹³. Комплексното проучване на изворите също доказва, че в периода 253–260 г. Галиен ръководи делата в Западната, а Валериан в Източната част на империята¹⁴. Вторият епизод е трудно да бъде определен. Възможно, но малко вероятно, е да се отнася за битка, която провежда Валериан, или някой от неговите наследници, на Изток с персите. Тази хипотеза обаче е твърде несигурна поради обстоятелството, че повечето от войните на Валериан имат отбранителен характер, а думите на Малалас навяват точно обратното предположение – инициатива за започване на военни действия. Освен това сключването на примирие след падането на много хора и от двете страни е невъзможно да се свърже с което и да е от събитията през периода¹⁵.

Установяването, че описаните военни действия срещу персите не само че не са проведени от Галиен, но и че е трудно въобще да бъдат отнесени до конкретен римски император, все още не бива да води до пълното отричане на историчността на разказа на Малалас. В следващите два реда той е насочен към възстановителните инициативи в градовете на близоизточните провинции, пострадали от нападенията на персите. От Малалас научаваме, че Галиен е *помогнал на разграбените и оцелелите* (градове), че е *възстановил опожареното*, както и че е *облекчил данъците за 4 години* (καὶ πολλὰ παρέσχε τοῖς πραιδευθεῖσι καὶ ζήσασι, καὶ ἀνήγειρε τὰ καυθέντα καὶ ἐκούφισε τὰς συντελείας ἐπὶ ἔτη δ')¹⁶. И тази информация на Малалас би била трудна за доказване, ако не съществуваше взаимовръзката между нея и написаното в предходната биография на Валериан, от една страна, и от друга, възможността за сравнение с един друг нелитературен източник. Става дума за открития през 1936 г., близо до Персеполис, триезичен надпис на персийския цар Сапор¹⁷, където са описани проведените от него кампании срещу Рим и пораженията, нанесени на вражеската страна. На две места, отнасящи се за втората (253–256 г.) и третата (260 г.) кампания (ἀγωγή), са изброени пораженията, нанесени на сирийските провинции. В първия случай е казано: „*всичко опожарихме, опустошихме и завладяхме*“¹⁸, а във втория – съвсем същата серия глаголи е допълнена и с „*разграбихме*“¹⁹. За възможността за провеждана последваща възстановителна политика свидетелстват по-нататъшните събития – победите на Калист/Балиста,

а след това и на Оденат (от името на Галиен)²⁰ срещу персите и фактът, че сирийските провинции остават римски след оттеглянето на Сапор. Освен това по епиграфски път е засвидетелствана и дейността на Галиен за възстановяването и фортификацията на градовете в различни точки на Империята, включително в римска Арабия²¹. Тези факти, както и причинно-следствената съотносимост на надписа на Сапор с казаното от Малалас, говорят в полза на правдивостта на съобщението на хрониста и наваяват на мисълта за съществувала местна традиция, от която последният да е черпил информация, но която да не е достигнала до нас.

В тясна връзка с тази традиция би трябвало да стои и следващото съобщение на Малалас, че Галиен е *изградил величествен храм в Емеса*²² (ἔκτισεν δὲ καὶ ἱερὸν ἐν Ἐμίση μέγα.). Свързването на „величествен храм“ с „Емеса“ сигурно води до предположението, че става дума за храма на бога Слънце, който бил покровител на града под името Елагабал. Точно тук обаче идва поредното противоречие с латинските текстове²³ и с общоизвестната представа, че не Галиен е този, който издига на имперско ниво култа към Сол, а Аврелиан²⁴. Именно авторът на *НА* в 25 глава на Аврелиановата биография разказва история за това как се стигнало до слънцепоклонничеството на Аврелиан и до построяването на *храмове* в Емеса. Според нея, в решителния момент на битката между Аврелиановите войски и Зенобия, когато за римляните всичко изглеждало загубено и те били готови да отстъпят, някаква божествена сила по тайнствен начин им възвърнала силите и те победили. След победата, връщайки се в Емеса, Аврелиан се отправил към храма на Хелиогабал, *където открил същия божии образ, който видял да го покровителства в битката*²⁵. Затова *изградил там светилища и издигнал храм на слънцето в Рим*²⁶.

Поставянето на въпроса от гледна точка на тази версия на *НА* води до следния прост, но съвсем не толкова точен отговор: Малалас е ползвал източник с латинско влияние, сменил е името на Аврелиан с Галиен, объркал е храмовете в Едеса и Рим и е вмъкнал изречението си не там, където му е мястото – в разказа за Аврелиан, а в този за Галиен²⁷. Проблемът обаче не е така прост и концентрирането върху традиционното Аврелианово слънцепоклонничество възпрепятства въобще поставянето на въпроса за Галиен, към когото всъщност трябва да е насочено вниманието. В тази връзка А. Шенк фон Щауфенберг отбелязва, че на информацията на Малалас за построяването на храма на слънцето от Галиен трябва да се гледа сериозно, тъй като хронистът

тук вероятно е ползвал сирийска провинциална хроника, която да е по-точна от латинската традиция²⁸. М. Розенбах защитава позицията, че Сол стои в основата на Галиеновия пантеон на базата на монетите с легенда *Sol Invictus*, един текст на Порфирий, познат ни от втора ръка, както и от същото твърдение на Малалас. Според него и Ф. Алтхайм изграждането на светилището в Емеса трябва да е станало от Оденат по нареждане на Галиен.²⁹ Тази теза, както и култът към слънцето на императора, е трудно да бъдат доказани поради спорадичността и разнородността на изворите³⁰. Тези обстоятелства обаче по никакъв начин не намаляват възможността версията на Малалас тук да е по-точна от латинската, засвидетелствана основно в *НА*.

В последното изречение от биографичния откъс за Галиен византийският хронист твърди, че Галиен, като *пристигнал в Арабия, подел война с Оденат, цар на варварите сарацени, убил го и завладял Арабия* (ἀπῆλθεν εἰς τὴν Ἀραβίαν καὶ συνέβαλε πόλεμον τῷ Ὀδενάθῳ βασιλεῖ Σαρακηνῶν βαρβάρων, καὶ ἐφόνευσεν αὐτόν καὶ παρέλαβε τὴν Ἀραβίαν)³¹. Това съобщение на Малалас е в състояние да предизвика отричането на цялата му хроника като източник за римската история поради абсурдността си. Абсурдност по най-малко две причини. Първата отразява обстоятелството, че Галиен, както бе отбелязано по-горе³², никога не е водил войни в Изтока на Империята³³ и е неправдоподобно да е изпращал свой човек срещу отстояващия римските позиции срещу персите Оденат. Както вече стана дума, именно на Галиен владетелят на Палмира дължи правомощията си, и по-точно т.нар. *imperium maius* върху Изтока³⁴.

Втората причина за признаване неточността на това твърдение е явното му противоречие с цялата останала писмена традиция. В нея, въпреки различните версии за обстоятелствата около убийството, повсеместно е застъпено мнението, че Оденат е станал жертва на свой роднина – било то *братовчед*, както е според автора на *НА*³⁵, *съименник*, както твърди Георги Синкел³⁶, или *племенник*, както пише Зонарас³⁷. Няма причини съотнесимостта между тези текстове по отношение на извършителя да бъде отхвърлена и трябва да се признае, че по отношение на убийството на Оденат Малалас вероятно се е обърнал при предаването на късноантичната версия. Точно такава заключение може да бъде направено благодарение на особеност в текста на Галиеновата биография, където в едно изречение са поставени съобщението за убийството на Оденат и подготвяната вследствие на него от Галиен война срещу персите³⁸. Лесно можем да си представим как тази тек-

стова близост между двете събития се е превърнала във фактическа връзка било поради недоглеждане, било поради друга причина в текста на византийския хронист.

Заклучителните думи на Малалас за Галиен отразяват твърдението, че принципът след като се *върнал в Рим, умрял от тежка болест на 50-годишна възраст* (καὶ ὑπέστρεψεν ἐν Ῥώμῃ, καὶ νόσῳ βληθεὶς τελευτᾷ ὄν ἐνιαυτῶν ν´.)³⁹. Информацията за смъртта на Галиен на 50-годишна възраст е в съзвучие с единствения друг писмен източник, който споменава това – *Epitome de Caesaribus*⁴⁰. Съвпадението с този късноантичен текст говори, че хронистът тук е прав, вероятно защото е разполагал с благонадежден късноантичен източник. Причината за смъртта обаче противоречи на писмената традиция, според която Галиен е убит при Милано вследствие на заговор на своите военачалници⁴¹, и очевидно се дължи на някаква грешка на Малалас. Грешката може да бъде обяснена с обстоятелството, както отбелязва А. Шенк фон Щауфенберг, че тази версия е съчинена от Малалас, *тъй като той мислел, че смъртта при Милано се отнася за бащата*⁴². Тъкмо това последно уточнение ме води към допълнението, че тук става дума не за нова версия, измислена от Малалас, а за споменатата по-горе метатеза на имената – хронистът е познавал версията за смъртта на Клавдий от своя източник, но я е прехвърлил на Галиен. Този извод може да бъде направен от отразеното в късноантичните текстове, където се казва, че именно наследникът на Галиен на римския трон, Клавдий Готски, е починал от болест⁴³. Затова, навярно, последното и погрешно твърдение на Малалас е продукт на метода му на работа, а не на липсата на благонадеждни източници⁴⁴.

Накрая накратко ще се спра на физическото и етическо описание, което дава византийският хронист на Галиен⁴⁵. Отзивите са повече от ласкави, както по отношение на физическите черти, така и по отношение на тези на характера. Галиен е наречен *добре сложен, благороден, с тъмна кожа, къдрокос, с гъста брада, правилен нос, големи очи* и накрая е определен в етически аспект като *великодушен* (ἦν δὲ τῆ ἡλικίᾳ τέλειος καὶ γενναῖος, μελάγχροος, οὐλόθριξ, δασυπώγων, εὖρινος, μεγαλόφθαλμος, μεγαλόψυχος)⁴⁶. Проблемът при определянето на достоверността на тези характеристики е не толкова обстоятелството, че Малалас ги използва по аналогичен начин и за описанието на митологически герои като Ахил, Хектор, Агамемнон, Менелай и така нататък⁴⁷, а съмнителният произход на източника, ползван от хрониста, ако въобще такъв е съществувал, и те не са продукт на авторското въображение.

Факт е, че в текстовете, достигнали до нас, никъде не е дадено физическо описание на Галиен, а е минимална вероятността византийският хронист да е ползвал нелитературни източници (изображения върху монети, скулптура и др.) при съставянето на своите портрети.

Като обобщение ще посоча необходимостта понятието „криза през III век“ да бъде най-малко поставяно в кавички, ако въобще се налага неговата употреба. Основният проблем при него се корени в обобщителността и всеобхватността му, които възпрепятстват открояването на разноликостта на протичащите през този век в римската държава процеси. Затова в актуалната европейска изследователска литература чрез комплексния анализ на източниците се цели очертаването на различните периоди и скорости на политическо и икономическо развитие в отделните региони на Империята, които правят неподходящ обобщителния сценарий за „световна криза“. В тази връзка Мишел Кристол уточнява, че терминът „криза“ е съвсем неподходящ за епохата на Северите, т. е. за първите трийсетина години на III век, както до голяма степен и за тази, която следва между 226 и 249 г., и акцентира върху обстоятелството, че само и единствено в годините между 249 и 274 *доминиращ фактор става неспособността да се съхрани цялостта на провинциите и да се задържи единството на Империята*⁴⁸. Само и единствено в този петнайсетгодишен отрязък френският историк вижда три краткотрайни кризисни момента⁴⁹, като и трите от тях, според него, са предизвикани от външни фактори като варварските инвазии.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Вички посочени в текста години са след Христа.

² Показателни в това отношение са текстовете за Галиен в *Съкратена история* или, както е по-известна, Книга за цезарите на Аврелий Виктор. В нея късноантичният историограф приписва на слабия характер (*fluxo ingenio*) на принцепса не само интензивните варварски нашествия, но и природните бедствия като преливането на Тибър. (*Aur. Vict. Caes. 32.3/4: Eius filium Gallienus senatus Caesarem creat, statimque Tiberis adulta aestate diluuii facie inundauit. Prudentes perniciosum reipublicae cecinere adolescentis fluxo ingenio, quia Etruria accitus uenerat, unde amnis praedictus. – Сенатът провъзгласил за цезар неговия син Галиен и веднага Тибър прелял посред лято като при наводнение. Благоразумните мъже предвидили опасност за държавата заради слабия характер на младежа; защото, когато бил повикан, той бил дошъл от Етрурия, както и гореспоменатата река. Този и всички останали преводи в настоящата публикация са дело на авторката.*

³ Името Йоан и произходът от Антиохия още през Средновековието са водили до объркването на Малалас с автора на една друга хроника, наречен Йоан Антиохийски.

За него, както и хрониката му, вж. традиционната позиция в корпуса на *Мюлер, К.* *Fragmenta Historicorum Graecorum*, vol. IV, 535–622. Вж. и *Sotiroudis, P.* *Untersuchungen zum Geschichtswerk des Johannes von Antiocheia*. Thessaloniki, 1989, 148–153 за различно мнение по проблематиката.

⁴ Такава е позицията на *Turn, J.* *Ioannis Malalae Chronographia*. Berlin: Walter de Gruyter, 2000, s. 1 в най-новото издание на хрониката и на *Wolf, K.* *Art. Ioannes Malalas*, 22, *RE* Bd. IX (2), 1916, 1795. Според П. Сотирудис обаче, Йоан реторът, за когото говори Евагрий на пет места в своята Църковна история (Euagr. 1.16; 2.12; 3.10; 3.28; 4.5), трябва да бъде идентифициран с Йоан Антиохийски, а не с Йоан Малалас. Вж. *Sotiroudis, P.* *Op. cit.*, 150–153.

⁵ Малалас отбелязва в първата книга на Хронография, че описва времената от Адам до Зенон (за първи път управлява през 474/5 г., за втори – 476–491 г.) и императорите след него, т. е. до своето съвремие. Й. Турн, опирайки се на кодекс *Bodl. Baroccianus 182* и края на ексцерптите от Малалас в сборниците на Константин VII Порфирогенет, затвърждава общото мнение, че хрониката на Малалас е достигала до смъртта на Юстиниан, т. е. до 565 г. Вж. *Turn, J.* *Op. cit.*, p. 2. Вж. също *Hunger, H.* *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. Bd. 1. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (=Handbuch der Altertumswissenschaft), 1978, s. 320; *Wolf, K.* (1916: 1795). За това че хрониката на Малалас е най-ранната оцеляла в относително пълна форма византийска хроника, както и за по-нататъшната ѝ рецепция вж. *Jeffreys, E.* *The attitudes of Byzantine chroniclers towards Ancient History*. *Byzantion* 49, 1979, p. 215.

⁶ *Codex Bodleianus Baroccianus 182* е основният източник за книги 2–18 от хрониката на Малалас. Вж. *Turn, J.* *Op. cit.*, 11–12. За същността и спецификите на кодекса вж. също *Jeffreys, E. M.* *Op. cit.*, 218–219 и *Wolf, K.* *Op. cit.*, 1796.

⁷ Важна особеност на ръкописната традиция на хрониката е липсата на текст за управлението на императорите между Каракала (211–217 г.) и Валериан (253–260 г.). Въвеждащото изречение на разказа за Валериан, че той управлявал след Каракала в продължение на шест години, говори, че авторът на преписа не е открил тук прекъсване на своя източник, който явно не е съдържал текст за управлението на края на династията на Северите и за началото на т. нар. войнишки императори. Срв. тук с „прехода“ в Цезарите на Юлиан от Александър Север към Валериан и лакуната в *Historia Augusta* за периода 244–260 г.

⁸ *Mal.* 12, 27, 5. Текстове на Малалас са дадени по изданието на *Turn, J.* *Op. cit.*

⁹ *Gallienus cum Valeriano imper. ann. XIII m. III dies XXVIII.* – *Chron. anni CCCLIII*. *CM.* Vol. I. 148, 4

¹⁰ Най-точен е Евсевий, който пише, че Галиен управлява през „целите 15 години“ (*Euseb.* *HE* VII, 28, 4). Хиероним обединява двете управления в 15 години (*Hier. Chron.*, p. 220). *Epitome de Caesaribus* също обединява въпросните управления в една биография и първоначално погрешно съобщава, че Валериан управлява 15 години (*XXXII*, 1), след това обаче уточнява, че Галиен е този, който управлявал 15 години – седем с баща си и осем сам (*XXXIII*, 3). Срв. с *Historia Augusta*, *Gall.* 21,5: *quindecim annos eosdem [sc. Valerianum et Gallienum – Д. Г.] imperasse constat, [id est Gallienus usque ad quintum decimum pervenisset], Valerianus uero sexto sit captus, alii nouem annis, uix decem alii etiam Gallienum imperasse in litteras mittant*. Различно по този въпрос вж. *Schenk von Stauffenberg, A.* *Die römische Kaisergeschichte bei Malalas*. *Griechischer Text der Bucher IX–XII und Untersuchungen*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 1931, s. 377.

¹¹ Mal. 12, 27, 8–9.

¹² Mal. 12, 27, 11–13.

¹³ Zos. I 30, 1

¹⁴ Трябва да отбележа, че Галиен не участва в отбранителните кампании срещу Персия дори след пленяването на Валериан от Сапор през 260 г. Тогава, след справянето с узурпацията на Макриан и Квиет, палмиреецът Оденат поема тази задача и отбъсква персите до Ктезифон на два пъти – около 262 г. и после през 266/ 7 г. Вж. *Kettenhofen, E. Die römisch-persischen Kriege des 3. Jahrhunderts n. Chr. [nach der Inschrift Sahpuhrs I. an der Ka'be-ye Zartost (SKZ)]*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982, s.133.

¹⁵ Вж. хронологическата таблица, дадена от *Ibidem*, 132–133.

¹⁶ Mal. 12, 27, 9–11.

¹⁷ За надписа на Сапор вж. *Maricq, A. Classica et Orientalia. Extrait de „Syria“ 1955–1962 revu et corrigé, augmenté d'un article inédit et d'un index*. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuther, 1965, 37–101; *Kettenhofen, E. Op. cit.*, 1–3.

¹⁸ По изданието на *Maricq, A. Op. cit.*, p. 51; *RGDS*. I. 11–12: πάντα ἐκαύσαμεν καὶ ἠρημόσαμεν καὶ ἐκρατήσαμεν.

¹⁹ *RGDS*. I. 26–27: πυρὶ ἐκαύσαμεν καὶ ἠρημόσαμεν καὶ ἠχμαλωτίσαμεν καὶ ἐκρατήσαμεν.

²⁰ В надпис от 263 г. Галиен е *Persicus Maximus*. Вж. *Kettenhofen, E. Op. cit.*, s. 133.

²¹ За възраждането на градовете при Галиен на базата на нелитературните извори вж. *Manni, E. L'impero di Gallieno. Contributo alla storia del III secolo*. Roma: Angelo Signorelli, 1949, 58–59.

²² Mal. 12, 27, 11

²³ На девет места в биографията си в *Historia Augusta* Аврелиан е споменат в някаква връзка с издигнатия от него храм на Слънцето в Рим (*Aurel.* 1, 3; 4, 2; 10, 2; 28, 5; 31, 3 и 7; 39, 2 и 6; 48, 4). Срв. с *Aur. Vict.* 35, 7 и *Eutr.* 9, 15, 1.

²⁴ Вж. по този въпрос *Groag, E. Art. Domitius*, 36, *RE Bd. V*, 1903: 1398–1399.

²⁵ *HA Aurel.* 25, 5: *Verum illic eam formam numinis repperit, quam in bello sibi faventem vidit.*

²⁶ *HA Aurel.* 25, 6: *Quare et illic (sc. Emesae) templa fundavit... et Romae Soli templum posuit...* Относно съмнителността на съобщението, че Аврелиан е построил нови светилища на слънцето в Емеса, вж. коментара на *Paschoud, F. Histoire Auguste. Vies d'Aurélien et de Tacit. Texte établi, traduit et commenté. Tome V, 1, Paris, Les Belles Lettres*, 1996, 144–145.

²⁷ Такъв подход на Малалас много би напомнил за широко прилаганата от античните автори техника за разширяване и *фалицификация* на текста чрез *размяна или промяна на имената и местата* (ὀνομάτων καὶ τόπων μετάθεσις). Подробно по въпроса във връзка с *HA* вж. *Bleckmann, Br. „Von Theopomp zur Historia Augusta: Zu einer Technik historiographischer Fälschung“*. *Historia Augusta Colloquium Genevense*, 1998, 51–52.

²⁸ *Schenk von Stauffenberg, A. Op. cit.*, 505–506.

²⁹ *Rosenbach, M. GALLIENA AUGUSTA. Einzelgötter und Allgott im gallienischen Pantheon*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1958, s. 52 и *Altheim, F. Niedergang der Alten Welt. Eine Untersuchung der Ursachen. Bd. II. Imperium Romanum*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1952, s. 335.

³⁰ Лукас де Блойс възразява на Розенбах, заявявайки, че от Галиенова гледна точка Сол по никакъв начин не е бил най-важното божество. Монетите, върху които гради тезата си Розенбах, според де Блойс са относително малко и в голямата си част са сечени в

Антиохия, където легендите свързани със слънцето са традиционни. *De Blois, L.* The Policy of the Emperor Gellienus. Leiden: E.J. Brill, 1976, s. 169.

³¹ Mal. 12, 27, 13–15.

³² Вж. бел. 14 и текста към нея.

³³ Както отбелязва А. Шенк фон Щауфенберг, много е вероятно Малалас да е приписал убийството на Оденат на Галиен, именно за да *премести императора на Изток без допълнителни поводи*. Schenk von Stauffenberg, A. Op. cit., s. 378.

³⁴ Вж. за дискусията по въпроса *Ratti, St.* Histoire Auguste. Vies des deux Valériens et des deux Galliens. Texte établi, traduit et commenté. Tome IV, 2. Paris: Les Belles Lettres, 2000, p. 151, n. 4 и *Potter, D.* „Palmyra and Rome: Odaenathus' Titulature and the Use of the Imperium Maius.“ *ZPE 113*, 1996, 271–285. Срв. с *Christol, M.* L'Empire Romain du IIIe siècle. Histoire politique (de 192, mort de Commode, à 325, concile de Nicée). Paris: Editions Errance, 1997, p. 148 и 172, n. 9. Вж. и най-скорошното мнение по този въпрос на *Bleckmann, Br.* „Odaenathos in der spätantiken Literatur“. Historia Augusta Colloquium Bambergense, 2005, s. 61, който потвърждава, че Оденат дължи признаването си на Изток на прогалиеновата си позиция, но не отхвърля възможността интригите в семейството на Оденат да са принудили принцепса да действа активно срещу него.

³⁵ HA Tug. Trig. 15, 5: a consobrino suo Maeonio...interemptus est. Виновността на същия този Меоний е отбелязана и в Tug. Trig. 17, 1, като тук авторът споделя и причината, довела Меоний до убийството – престъпната му завист (*damnabili invidia*) към Оденат.

³⁶ Synk. 467, p. 717: *δολοφονεῖται ὑπὸ τινος Ὠδενάθου τοῦνομα καὶ αὐτοῦ*. Разказът на Синкел е в пряка връзка с този във v. Gall. 12, 6–13, 1, вероятно заради общ източник.

³⁷ Zon. XII 24, p. 600: *ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀδελφόπαιδος ἀνηρέθη*.

³⁸ HA Gall. 13, 4: Gallienus sane, ubi ei nuntiatum Odenatum interemptum, bellum Persis...paravit. – Благоразумно Галиен подготви война с персите, щом му бе съобщено, че Оденат е убит.

³⁹ Mal. 12, 27, 15–16.

⁴⁰ Epit. de Caes. 33, 3: *vixit annos quinquaginta*.

⁴¹ Вж. Aurl. Vict. 33, 21; HA Gall. 14; Zon. XII 25, p. 147/8; Zos. I 40, 2.

⁴² *Schenk von Stauffenberg, A.* Op. cit., s. 377. Вж. и бел. 41.

⁴³ HA Claud. 12, 2: ...etiam Claudius adfectus morbo mortalis reliquit; Eutr. 11, 2: ...morbo interiit; Zos. I 46, 2.

⁴⁴ От анализа става ясно също така, че Малалас приписва също погрешно смъртта при Милано на Валериан (Mal. 12, 26, 99: *μεσσασθεῖς ἐσφάγη* [sc. *Βαλεριανὸς*] ἐκεῖ εἰς *Μιζουλανόν*), вместо на Галиен.

⁴⁵ Вж. за физическите портрети при Малалас изследването на *Carrié, Jean-Michel* „Traditionnalisme culturel et renouveau historiographique: les portraits physiques des personnages célèbres dans la Chronique de Malalas“. – In: *Agusta-Boularot, S. / Beaucamp, J. et. al.* (Ed.): *Recherches sur la Chronique de Jean Malalas II*. Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, 2006, 197–212.

⁴⁶ Mal. 12, 27, 6/7.

⁴⁷ Ахил бил къркокс, според Малалас, както и други Галиенови предшественици на римския трон като Луций Вер, Дидий Юлиан, Септимий Север и Каракала. Агамемнон и Менелай са с гъста брада, както сред императорите Нерон, Вителий, Нерва, Хадриан, Каракала, Валериан и Проб. Хектор е с тъмна кожа, а великодушни, както Галиен, са Агамемнон и Ахил. Вж. по въпроса изследването на *Jeffreys, E. / Croke, B. / Scott, R.* *Studies in John Malalas*. Sydney: Australian Association for Byzantine Studies, 1990, 233, 236, 237 и 238.

⁴⁸ *Christol, M.* Op. cit., p. 246.

⁴⁹ Тези три кризи са в годините между 249–253 г., после между 259 и 260 г. и накрая – през 267–270 г. Вж. *Christol, M.* Op. cit., 119–173.

ЮСТИНИАНОВАТА ЧУМА (541–748) И НЕЙНОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ДЕМОГРАФСКИЯ ПРОФИЛ НА ВИЗАНТИЙСКОТО ОБЩЕСТВО

Теодор Димитров

Едва ли ще бъде пресилена констатацията, че чумните пандемии се нареждат сред най-значимите фактори, оказали мащабно въздействие върху развитието на средновековните общества и държави. Типичен пример в това отношение се явява т. нар. „Юстинианова чума“¹, чиито локални епидемични вълни, избухващи циклично на интервали от 10–20 години, поразяват Византия между 541 и 748 г. Неслучайно редица изследователи като Дж. Ф. Холдън², У. Тредголд³, М. Уайдоу⁴, Д. Й. Димитров⁵ и др. включват пандемията (разбира се, в съвкупност с варварските нашествия и експанзията на исляма) в контекста на общата полемика относно причините за дълбоката социално-икономическа и културна трансформация на византийския свят в периода VII–VIII в. Без да претендира за излишна изчерпателност, настоящата работа се концентрира върху един от основните ефекти на „Юстиниановата чума“, който безспорно има пряко отношение към „метаморфозата“ на имперските структури през следващите столетия. Става дума за демографските загуби в резултат от пандемията, които напълно закономерно рефлектират върху стопанския и военен потенциал на Византия⁶. Или ако използваме находчивата „препоръка“ на Фернан Бродел⁷, „*несъмнено трябва да се започне с хората.*“

На първо място е необходимо задължително да се подчертае, че „конвенционалният“ демографски подход към проблема, т. е. изграждането на статистика на броя на жертвите на пандемията, е неприложим в дадения случай, поради почти пълната липса на данни в съвременните източници.⁸ Любопитно изключение от общото правило представляват единствено някои откъслечни сведения за локалните епидемии от 542 г., 585 г. и 747 г. в Константинопол. Така, например, Прокопий Кесарийски съобщава, че през лятото на 542 г. в продължение на три месеца „...числото на мъртвите достигало до пет хиляди на ден, а по-късно се приближавало до десет хиляди и дори повече“⁹. На свой ред, Йоан Ефески изтъква, че само „...броят на тези, които умрели по улиците и на [други] обществени места, надвишавал триста хиляди.“¹⁰ Дори безрезервно да приемем въпросните цифри

за достоверни, те си остават в по-голяма или по-малка степен без-полezni при положение, че числеността на столичното население през периода е плод на догадки, вариращи от 192 000 до 1 000 000 души¹¹. Горe-долу същата стойност имат и известията за бедствието от 585 и 747 г.¹² Приведеният пример чудесно илюстрира шеговитото наблюдение на М. Карамихова¹³, че *„Правило №1 в историческата демография гласи: „Изворите не са запазени специално, за да се прави историко-демографска реконструкция!“* При все това обаче някои съвременни клинични наблюдения върху патологията на болестта, наред с отделни податки в изворите, съдействат да се добие известна представа за пораженията, които понася византийското общество.

Според един от най-популярните епидемиологични модели, използван и в модерните демографски проучвания, епидемиите и пандемииите в преиндустриалните общества по принцип вземат много повече жертви в градовете, отколкото в по-слабо урбанизираната провинция. Изхождайки от презумпцията, че необходимо условие за разпространението на инфекциозните болести са интензивните контакти със заразени индивиди, моделът може да бъде сведен до следното – концентрацията на население на ограничена площ, наред с ниската хигиена на градската среда, рязко повишават нивата на заболяемост и съответно на смъртност като процентно изражение¹⁴. Бубонната чума обаче (тъй като симптоматиката, описана в изворите, не подкрепя тезата за наличието на пневмоничната ѝ разновидност¹⁵) е епизоотична болест, чиято трансмисия не изисква пряк контакт със заразени индивиди. По този повод вече цитираният Прокопий Кесарийски с недоумение отбелязва: *„Случвало се тъй, че нито лекар, нито обикновен човек, докосвайки се до боледуващите или до тези, които били умрели, не прихващали това зло [чумата – бел. Т. Д.]. Мнозина от тези, които имали връзка [със заразените], погребвали [мъртвите] или се грижели за болните, противно на очакваното, не заболявали в тази грижа, а пък мнозина, които били повалени от болестта без всякакъв повод, умирали бързо.“*¹⁶ Аналогични са и впечатленията на Евагрий Схоластик от епидемията, засегнала Антиохия и Апамея някъде около 594 г. Според църковния историк: *„Тези, които живеели заедно с много болни и се докосвали не само до мнозина от боледуващите, но и до [онези], които били умрели, изобщо не прихванали [болестта]. Тези пък, които полагали старание, за да се погубят, заради пълната погибел на деца или домочадие и поради това най-много се смесвали с болните, не били повалени, като че ли болестта се съпротивлявала срещу волята [им].“*¹⁷

Главен преносител (вектор) на патогена *Yersinia pestis* – причинител на бубонната чума, е бълхата *Xenopsylla Cheopis*, която паразитира върху т. нар. „черен плъх“ (*Rattus rattus*)¹⁸. Следвайки логиката на редица епидемиологични модели, третиращи епизоотичните заболявания, би могло да се констатира, че в случая с „Юстиниановата чума“ нивата на заболяемост и смъртност са зависели преди всичко от разпространението на гризачите на византийска територия.¹⁹ По същия повод авторитетният изследовател Ст. Ел²⁰ уверено заявява: „Механизмът [на разпространение] на голямата чумна пандемия от шести век в Европа е трудно да бъде обяснен без *Rattus rattus*.“ Въпреки това, в средата на 80-те години на миналия век, Д. Дейвис²¹ изказва предположението, че „участието“ на черния плъх в избухването и разпространението на т. нар. „Черна смърт“ (а оттук, следователно, и на „Юстиниановата чума“) е надценявано в съвременната историография. В защита на хипотезата си авторът изтъква като аргумент изключително оскъдните данни (писмени и археологически) относно неговото присъствие на територията на средновековна Европа. Разбира се, с постепенното напредване на зооархеологическите проучвания тезите на Д. Дейвис спокойно могат да бъдат отхвърлени като несъстоятелни. Най-късно, към началото на II в. сл. Хр., колонии на черния плъх трайно излизат извън екологичните граници на своя естествен хабитат в Югоизточна Азия, прониквайки не само в Средиземноморския свят, но дори и в Северна Франция и Британските острови²². В подобен контекст не е учудващо, че серията „сондажи“ в Апамея, Калопеди (Беотия), Неапол, Картаген и т. н. разкриват масовото разпространение на *Rattus rattus* в пластовете от V–VII в.²³ Зловещ, но и твърде показателен епизод от съжителството на хора и плъхове в Антиохия през шестото столетие описва епископът на Никиу – Йоан. Според автора някакъв магистрат на име Евтокий „притежавал извезана копринена одежда, по-точно туника, и разпоредил на своя слуга да я донесе. Когато слугата му я донесъл, той открил, че плъховете я били наяли и съсипали. [Евтокий] се разгневил на своя слуга и го хвърлил в яма, която била пълна с плъхове, като затворил изхода ѝ за много дни. Плъховете изяли слугата и той умрял. След много време [Евтокий] потърсил слугата и го открил мъртъв и разложен.“²⁴ Останки от плъх са открити също и в пласт от VII в. в Нове²⁵, макар и без възможност за идентификация на подвида. От това, разбира се, изобщо не следва, че присъствието на *Rattus rattus* трябва да се отхвърля с „лека ръка“.

В случая от изключително значение е обстоятелството, че съществуването на някакъв отчетлив количествен дисбаланс между популациите на черния пълх на ниво град-провинция на византийска територия изглежда съмнително. Както добре е установено от модерната зоология, структурата и размерът на последните варират в зависимост от наличието на леснодостъпни източници на храна²⁶. В този смисъл множеството зърнени складове в ранновизантийските градски центрове и безразборното изхвърляне на хранителни остатъци и изобщо на биологични отпадъци²⁷ са осигурявали почти идеални условия за разпространението на гризачите. Същото обаче е валидно в не помалка степен и за т. нар. *“provinciae frumentariae”* в Египет, Северна Африка, Сицилия и т. н.²⁸, които „доставят“ зърно за градовете на империята. Тяхната богата селскостопанска продукция сама по себе си несъмнено е действала като сериозен стимул за възникването на колонии на *Rattus rattus*²⁹.

Изложеното дотук пряко кореспондира с предположението на А. Лайу³⁰, съгласно което степента на урбанизация не оказва влияние върху демографските загуби, т. е. че нивата на смъртност в градовете и в провинцията като процентно изражение са били приблизително еднакви. Ако нейната хипотеза се потвърди, би означавало, че ромейската провинция не е играла ролята на своеобразен „резервоар“ на демографски ресурс, който да компенсира загубите в градските центрове, посредством естественото движение на население. А оттук следва, че постепенното възстановяване от депопулацията е отнело доста продължителен период от време.

Впрочем, потенциален аргумент в подкрепа на хипотезата за тежките поражения в провинцията предлага Йоан Ефески, който през късната пролет на 542 г. пътува от Сирия към столицата и фактически е непосредствен свидетел на последиците от болестта³¹. Според автора: *„[...] Ден подир ден...се вглеждахме в опустошените и агонизиращи села в тези области и в трупове, пръснати по земята, понеже нямаше кой да ги събере...Къщи и стопанства бяха напълно изоставени. Домашните животни бяха подивели...Житните посеви в плодородните полета, срещащи се във всички области, през които преминахме от Сирия та чак до Тракия, бяха узрели, но нямаше кой да ги ожъне и да прибере житото. Листата на лозята, чиито сезон за бране дойде и отмина, окапаха, понеже зимата беше свирепна, но плодовете по техните лози останаха, тъй като нямаше кой да ги обере и смачка.“*³²

Патологията на бубонната чума също има отношение към проблема за демографските промени в периода VI–VIII в. Веднъж инокулиран в човешкия организъм, патогенът *Yersinia pestis* се нуждае от екзогенен източник на желязо, за да ускори своята репродукция. Тъй като нивата на желязо в кръвта при отделните индивиди варират в зависимост от пола и възрастта, могат да бъдат набелязани определени „*рискови групи*“, чиито представители са особено податливи на заразяване. Клиничните тестове, осъществени по време на т. нар. „*Трета чумна пандемия*“ (1882–1955), показват, че най-чести жертви са индивидите от мъжки пол на възраст между 15 и 35 години³³. По-ниската смъртност при жените оставя трайни впечатления у Агатий Миринейски. Свидетел на избухването на епидемията от пролетта на 558 г. в Константинопол, авторът подчертава, че болестта поражавала „...най-вече младия и здравия [човек] и при това повече мъжете, защото всъщност женският [род] съвсем не претърпял подобни [злини]“. ³⁴ Възрастовата атрибуция на заболяването също е отразена в някои текстове. Така, например, при описанието на чумната епидемия от 547–548 г. Теофан Изповедник изрично отбелязва, че „през месец декември в различни градове се появи мор по хората, [но] най-вече по децата.“ ³⁵ В същия контекст следва да се интерпретира и едно известие в „*Чудесата на св. Димитър*“, свързано с избухването на болестта през 586 г. в Солун. Освен всичко останало в произведението се споменава, че „младото и това, което било в разцвета на възрастта, погиваше, а старото и това, което било близо до гроба, се запазваше.“ ³⁶

С оглед на посоченото дотук, бихме могли да заключим, че „*Юстиниановата чума*“ радикално променя демографския облик на Византия, редуцирайки най-активните (в икономически и военен план) слоеве от населението. Дори нещо повече, цикличното избухване на локалните епидемии в рамките на пандемията вероятно не е позволявало човешките загуби да бъдат преодолені единствено посредством по-висока раждаемост. Според зловещия коментар на Дж. Ръсел интервалите от 10–20 години³⁷ просто са давали възможност на родените в постепидемична обстановка да достигнат възраст между 15 и 35 години (т.е. да влязат в „*рисковата група*“) и автоматично да се превърнат в „*човешка реколта, която да бъде пожъната при всяка следваща епидемия*.“ ³⁸ Макар и с известни резерви, неговото мнение може да бъде прието, доколкото предлага едно задоволително обяснение на част от причините за „*хроничната*“ демографска стагнация, измъчваща Византийската империя до началото на IX в.

БЕЛЕЖКИ:

¹ В специализираната литература пандемията е известна и като „Първа чумна пандемия“. Натрупаната до момента историография по въпроса е внушителна по своя обем. Въпреки това като най-важни изследвания могат да бъдат посочени: *Stathakopoulos, D. Ch. Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics.* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, Vol. 9). Aldershot: Ashgate, 2002; *Reff, D. T. Plagues, Priests, and Demons. Sacred Narratives and the Rise of Christianity in the Old World and the New.* Cambridge, 2005; *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750.* Cambridge, 2006; *Rosen, W. Justinian’s Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe.* New-York, 2007. От българските медиевисти единствено Хр. Матанов отделя специално внимание на проблема. Вж. *Матанов, Хр. Чумни пандемии и история. „Юстиниановата чума“ и „Черната смърт“: Два повратни периода в историята на средновековните Балкани.* – Във: *Civitas Divino-humana in honorem annorum LX Georgii Bakalov.* София, 2004, 339–346.

² *Haldon, J. F. Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture.* Cambridge, 1997, p. 26 ff.

³ *Treadgold, W. A History of the Byzantine State and Society.* Stanford, 1997, 196–207.

⁴ *Whittow, M. The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025.* Berkeley-Los Angeles, 1996, 66–68. Авторът обаче счита, че последиците от пандемията са силно абсолютизирани в съвременната историография.

⁵ *Димитров, Д. Й. Тъмните векове на Византия.* (Културно-исторически очерци). Велико Търново, 2005, 126–131.

⁶ Подобна тенденция, впрочем, е характерна за всички прединдустриални аграрни общества и е чудесно систематизирана от *Brenner, R. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe.* – *Past and Present*, 70, 1976, 30–75 (особено р. 31 f.), въз основа на изключително богат материал от късното западно-европейско средновековие.

⁷ *Бродел, Ф. Структурите на всекидневието: Възможното и невъзможното.* (Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV-XVIII в., Т. 1. С., 1999, с. 17.

⁸ Достатъчно е да бъде припомнена трезвата констатация на *Patlagean, E. Sur la limitation de la fécondité dans la haute époque byzantine.* – In: *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 24, 1969, p. 1353: „Едно проследяване на движението на населението между края на III и началото на VII в. е очевидно невъзможно, поне в сравнение с историческата демография, боравеща с европейските данни след XIV в.“ Лансираната в същата публикация теза, според която първите признаци на демографска стагнация в ранновизантийското общество могат да бъдат забелязани и преди 541 г., вече е подложена на пълна ревизия. Cf. *McCormick, M. Origins of the European Economy. Communications and Commerce, A. D. 300–900.* Cambridge, 2001, p. 32 ff.

⁹ *Procopius Caesariensis. De bellis.* Ed. J. Naurgy. Lipsiae, 1963, II, 23, 2: „[...] μετὰ δ ἔς πεντακισχίλιους ἡμέρα ἐκτάστη ἐξικνεῖτο το τῶν νεκρῶν μέτρον καὶ αὐ πάλιν ἐς μυρίους τε καὶ τοῦτων ἔτι πλείους ἦλθε.“

¹⁰ *Pseudo-Dionysios of Tel-Mahre. Chronicle. Part. III. Translation with Notes and Introduction* by W. Witakowski. (Translated Texts for Historians, Vol. 22). Liverpool, 1996, p. 82.

¹¹ Във възходящ ред основните предположения относно числеността на константинополското население до 540–541 г. могат да бъдат резюмирани по следния начин: *Russell, J. C.* Late Ancient and Medieval Population Control. (Transactions of the American Philosophical Society, Vol. 48). Philadelphia, 1958, p. 93: 192 000 души; *Jones, A. H. M.* The Later Roman Empire, 284–602; A Social, Economic and Administrative Survey. Vol. II. Oxford, 1964, p. 1040 ff: около 350 000 души; *Jacoby, D.* La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine. – In: Byzantion, 31, 1961, p. 90: не повече от 571 000 души (с приходящите в рамките на т.нар. „сезонни миграции“); *Andréadès, A.* La population de l'Empire byzantin. – Известия на Българския археологически институт, IX, 1935, p. 119: около 700 000 души; *Stein, E.* Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines. – Traditio, 7, 1949/1951, p. 154: до 900 000 души; *Бакалов, Г.* Византия. Лекционен курс. С., 2006, с. 181: 1 000 000 души (базирайки се на едно предположение на Ш. Дил). Основателна критика против част от въпросните „прецизни“ демографски фигури у *Charanis, P.* Observations on the Demography of the Byzantine Empire. – In: Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies. Oxford, 5–10 September 1966. Ed. by J. M. Hussey, D. Obolensky, St. Runciman. L., 1967, 448–450.

¹² Във връзка с локалната епидемия в Константинопол от 585 г. Агапий от Менбидж твърди: „В четвъртата година [от управлението] на Маврикий голяма чума свирепствала в Константинопол и отнесла четиристотин хиляди от неговите обитатели.“ Cf. *Agapius de Menbidj.* Histoire Universelle. Trad. par A. A. Vasiliev. (Patrologia Orientalis, Vol. 8). Paris, 1912, p. 439. Колкото до събитията от 747 г., в Liber Pontificalis. Ed. par L. Duchesne. Vol. I. Paris, 1886, p. 402, се говори за триста хиляди жители, които чумата (*pestilentia*) погубила. Бедствието е поставено под 717 г., т. е. в разгара на арабската обсада на Константинопол. Както е добре известно, по същото време армията на Маслама наистина бива засегната от болестта, но нито ромейските, нито арабските извори споменават за разпространението ѝ на територията на мегаполиса. Ето защо И. Рохов счита, че в случая неизвестният компилатор на текста е интерполирал събитията от 747 г. под 717 г. Cf. *Rochow, I.* Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes: quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813. (Berliner Byzantinische Arbeiten 57). Berlin, 1991, S. 92.

¹³ *Карамикова, М.* Един възможен прочит на демографски факти, записани в традиционната култура по българските земи. – Историческо бъдеще, 2, 1998, с. 175.

¹⁴ Разбира се, както би могло да се очаква, съществуват и най-разнообразни възражения срещу прилагането на модела в определени ситуации. Въпреки че дискусиата относно адекватната му употреба в голяма част от съвременните историко-демографски проучвания все още е твърде далеч от своето изчерпване, основните аргументи „за“ и „против“ са изложени у *Woods, R.* Urban-Rural Mortality Differentials: An Unresolved Debate. – Population and Development Review, 29, 2003, 29–46.

¹⁵ Анализирайки симптомите на заболяването, детайлно описани от Прокопий Кесарийски, Т. Л. Братън открива както преки, така и косвени податки за наличието на две от разновидностите на чумата – бубонна и септимична. Авторът обаче остава резервиран по въпроса за присъствието на пневмоничната ѝ форма. Cf. *Bratton, T. L.* The Identity of the Plague of Justinian. (Pt. I). – Transactions and Studies of the College of Physicians of Philadelphia, 3, 1981, p. 119, 123 f. Неговите наблюдения са потвърдени от *Leven, K.-H.* Die „Justinianische“ Pest. – Jahrbuch des Instituts für Geschichte der

Medizin der Robert Bosch Stiftung, 6, 1987, S. 141, който включва допълнителни извори при идентификацията на разновидностите на заболяването, и *Cunha, C. B., Cunha, B. A. Great Plagues of the Past and Remaining Questions*. – In: *Paleomicrobiology: Past Human Infections*. Ed. by D. Raoult and M. Drancourt. Berlin-Heidelberg, 2008, 16–17.

¹⁶ *Procopius*, II, 22, 23: „οὐτε γὰρ ἰατρῶ οὐτε ἰδιώτῃ μεταλαχὲν του κακου τουδε των νοσούντων ἢ των τετελευτηκότων ἀπτομένῳ ξυνέβη, ἐπεὶ πολλοὶ μὲν αἰεὶ καὶ τοὺς οὐδὲν σφίσι προσήκοντας ἢ θάπτοντες ἢ θεραπεύοντας ταύτῃ δὴ τῇ ὑπουργία παρὰ δόξαν ἀτειχον, πολλοὶ δὲ τῆς νόσου ἀπροφασίστως αὐτοῖς ἐπιπεσοῦσης εὐθύς ἔθνησκον.“

¹⁷ *Evagrius Scholasticus*. *The Ecclesiastical History with the Scholia*. Ed. by J. Bidez and L. Parmentier. London, 1898, p. 179: „Οἱ δὲ το πρᾶπαν οὐχ ἤλωσαν, πολλοὶς τε συνδιατηθέντες νοσοῦσι, καὶ πολλῶν οὐ νοσούντων μόνον ἀλλὰ καὶ τετελευτηκόντων προσαγάμενοι οἱ δὲ καὶ σπουδῆν ὅπως ἀπόλοιτο διὰ τὴν παίδων ἢ οἰκίων πανωλεθρίαν ποιοῦμενοι, καὶ διὰ τουτο μάλιστα ἐναλωδηθέντες τοῖς νοσοῦσι, ὅμως ὥσπερ ἀνταγωνιζομένου του πάθους πρὸς τὴν βουλήν, οὐκ ἐκστρατήθησαν.“ Пасажът представлява интерес и поради информацията, която предоставя за някои типове колективно поведение по време на чумна епидемия.

¹⁸ Ролята на бълхата *Xenopsylla Cheopis* като основен вектор на микроорганизма *Yersinia pestis* в човешките популации за първи път е установена от П. Л. Симонд по време на чумните епидемии в Индия през 90-те години на XIX в. Cf. *Simond, P. L. La propagation de la peste*. – *Annales de l'Institut Pasteur*, 12, 1898, 625–687. Въпреки че към настоящия момент голяма част от постановките в работата са или видоизменени до неузнаваемост, или изцяло отхвърлени, значението на *Xenopsylla Cheopis* за трансмисията на бубонната чума остава безспорно. Cf. *Gage, K. L. Fleas, the Siphonaptera*. – In: *Biology of Disease Vectors*. Ed. by W. C. Marquardt. London-New York et al., 2005, p. 85; *van der Weijden, W. J., Marcelis, R. A. L., Reinhold, W. Invasions of vector-borne diseases driven by transportation and climate change*. – In: *Emerging pests and vector-borne diseases in Europe (Ecology and control of vector-borne diseases, Vol. 1)*. Ed. by W. Takken and B. G. J. Knols. Amsterdam, 2007, p. 443; *Wimsatt, J., Biggins, D. E. A review of plague persistence with special emphasis on fleas*. – *Journal of Vector-Borne Diseases*, 46, 2009, p. 86 f.

¹⁹ *Bollet, A. J. Plagues and poxes: the impact of human history on epidemic disease*. New York, 2004, p. 17 f.; *Sallares, R. Ecology, Evolution, and Epidemiology of Plague*. – In: *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750*. Ed. by L. K. Little. Cambridge, 2006, p. 268; *Carmichael, A. G. Bubonic Plague*. – In: *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*. Ed. by K. F. Kiple. Cambridge, 2003, p. 61.

²⁰ *Ell, S. R. Interhuman Transmission of Medieval Plague*. – *Bulletin of the History of Medicine*, 54, 1980, p. 501.

²¹ *Davis, D. E. The Scarcity of Rats and the Black Death: An Ecological History*. – *Journal of Interdisciplinary History*, 16, 1986, 455–470. Напоследък неговите аргументи са дословно възпроизведени от *Scott, S., Duncan, C. J. Biology of Plagues: Evidence from Historical Populations*. Cambridge, 2001, 55–57, които ги използват в подкрепа на своето становище, че идентифицирането на пандемите от 541 и 1347 г. като чумни е напълно погрешно. Добре обоснована критика на „екзотичната“ теза на С. Скот и Кр. Дънкан може да бъде намерена у *Horden, P. Mediterranean Plague in the Age of Justinian*. – In: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*. Ed. by M. Maas. Cambridge, 2006, 148–151.

- ²² O'Connor, T. The Archaeology of Animal Bones. Stroud-Gloucestershire, 2004, p. 157; Audoin-Rozeau, F. Le rat noir (*Rattus rattus*) et la peste dans l'occident antique et médiéval. – Bulletin de la Société de Pathologie Exotique, 92, 1999, p. 424 f.; Twigg, G. The Black Rat and the Plague. – Archaeological Review from Cambridge, 18, 2002, p. 82. Относно специфичните критерии за идентификацията на останки от *Rattus rattus* cf. Reitz, E. J., Wing, E. S. Zooarchaeology. Cambridge, 2008, 189–191.
- ²³ Armitage, P. L. Unwelcome Companions: Ancient Rats Reviewed. – Antiquity, 68, 1994, p. 234; McCormick, M. Rats, Communications, and Plague: Toward an Ancient and Medieval Ecological History. – Journal of Interdisciplinary History, 34, 2003, p. 9 n. 12.
- ²⁴ John, Bishop of Nikiou. Chronicle. Translated from Zotenberg's Ethiopic Text by R. H. Charles. London-Oxford, 1916, p. 163 f.
- ²⁵ Makowiecki, D., Makowiecka, M. Animal remains from the 1989, 1990, 1993 Excavations of Novae (Bulgaria). – In: The Roman and Late Roman City. The International Conference Veliko Turnovo 26–30 July 2000. Sofia, 2002, p. 212, 215 (Tabl. 1–2).
- ²⁶ Becker, K. *Rattus rattus*. – In: Handbuch der Säugetiere Europas. Hrsg. J. Niethammer und F. Krapp. Bd. I. Wiesbaden, 1978, S. 394–396; McCormick, M. Art. cit., p. 16.
- ²⁷ По-подробно по въпроса cf. Thüry, G. E. Die Wurzeln unserer Umweltkrise und die griechisch-römische Antike. Salzburg, 1995, S. 23–26; Morley, N. The salubrity of the Roman city. – In: Health in Antiquity. London-New York, 2005, p. 197; Scobie, A. Slums, Sanitation, and Mortality in the Roman World. – Klio, 68, 1986, 418–420; Димитров, Т. Нищета, пльхове и чума. (Към въпроса за санитарно-хигиенните условия в жилищата на ранновизантийския градски плебс). – Минало (под печат). Забележителна е и адаптивността на черния пльх, който безпроблемно обитава дори отходни ями и канали. Cf. Barnett, S. A. The Rat. A Study in Behavior. Chicago-London, 1975, p. 229.
- ²⁸ Cf. Teall, J. L. The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330–1025. – *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 1959, 91–96. Дж. Тийл обаче механично приема, че Сицилия и Северна Африка едва ли не започват да доставят зърно за империята след загубата на Египет през 619 г. (р. 97). Всъщност износът от тези „аграрни провинции“ се осъществява паралелно, макар и в различни количества. Cf. Erdkamp, P. The Grain Market in the Roman Empire. A social, political and economic study. Cambridge, 2005, 206–257.
- ²⁹ За съжаление нито писмените източници от периода, нито археологическите проучвания, предлагат някаква информация по въпроса. За сметка на това обаче, резултатите от съвременните наблюдения са повече от красноречиви. Така, например, в Турция пльховете ежегодно унищожават средно между 5 и 15% от добитата зърнена реколта. Cf. McCormick, M. Art. cit., p. 3. Според същия автор черните пльхове са се придвижвали именно от „аграрните провинции“ към мегаполисите на византийската империя (най-вече посредством флотилиите от кораби, доставящи т.нар. „*annona*“), пренасяйки със себе си и бубонната чума. Cf. Ibidem, p. 13 f.; Idem. Bateaux de vie, bateaux de mort. Maladie, commerce, transports annonaires et le passage économique du Bas-Empire au Moyen Âge. – In: *Morfologie sociali e culturali in Europa fra tarda antichità e alto Medioevo* (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo 45). Spoleto, 1998, 42–65.
- ³⁰ Laiou, A. E. The Human Resources. – In: *Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*. (Dumbarton Oaks Studies 39). Vol. I. Washington, D. C., 2002, p. 49 f. Парадоксално е, че в по-късно изследване на А. Лайу и С. Морисън върху византийската икономика вече се защитава диаметрално противоположно

становище. По собствените им думи, пандемията „[...] засегнала по-тежко градовете отколкото провинцията, селяните по-тежко отколкото номадите, и съдействала за деурбанизацията.“ Cf. *Laiou, A. E., Morrisson, C. The Byzantine Economy. Cambridge–New York et al., 2007, p. 38.* В случая се касае за своеобразно „възраждане“ на една от тезите на У. Макнийл, според която номадите в Средна Азия са били много по-резистентни към заразяването с болестта от ромеите, т.е. разполагали са определен имунитет, изграден в хода на продължителното обитаване на ареали с чумни *foci*. В последно време полският изследовател А. Солтисьяк прави неубедителен опит да приложи същия обяснителен модел по отношение на славяните. Cf. *Soltysiak, A. The plague pandemic and Slavic expansion in the 6th–8th centuries. – Archaeologia Polona, 44, 2006, p. 352.* Доколко подобни спекулации са лишени от сериозни основания, ясно личи от сведенията на Теофилакт Симоката за избухването на чума в пределите на Западнотюркския каганат някъде пред първата половина на VI в. Следвайки злорадия коментар на автора, болестта взела огромен брой жертви, понеже „*те* [тюрките – бел. Т. Д.] *пона начало никога не били виждали чумна епидемия*“ (αὐτοὺς καὶ ἐξ ἀρχῆς μηδέποτε λοιμῶν ἐπιδημίαν θεάσασθαι). Cf. *Theophylactus Simmocatta. Historiae., 1887, VII, 8, 13.*

³¹ *Stathakopoulos, D. Ch. Travelling with the plague. – In: Travel in the Byzantine World. Papers from the Thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000 (Society for the Promotion of Byzantine Studies. Publications 10). 2002, p. 100.*

³² *Pseudo-Dionysios of Tel-Mahre, p. 95.*

³³ *Butler, T. A Clinical Study of Bubonic Plague. – American Journal of Medicine, 53, 1972, 269–275; Delille, G. Un problème de démographie historique: homes et femmes devant la mort. – Mélanges de l’Ecole Francaise de Rome, 86, 1979, p. 420 ff.; Ell, S. R. Immunity as a Factor in the Epidemiology of Medieval Plague. – Reviews of Infectious Diseases, 6, 1984, p. 871 ff.; Idem. Iron in Two Seventeenth-Century Plague Epidemics. – Journal of Interdisciplinary History, 15, 1985, p. 449 f.; Perry, R. D., Fetherston, J. D. Yersinia pestis – Etiologic Agent of Plague. – Clinical Microbiology Reviews, 10, 1997, 40–43.*

³⁴ *Agathias Scholasticus. Historiae. Berlin, 1967, V, 10, 4: „μάλιστα δ τὸ ἀκμάζον τε καὶ ἡβασκόν, καὶ ἐν τούτῳ πλέον οἱ ἄρρενες τὸ γὰρ δὴ θῆλυ οὐ μάλα ὅμοια ἔπασχεν“.*

³⁵ *Theophanes Confessor: Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1883, Vol. I, p. 230: „τῷ δ Δεκεμβρίῳ μηνὶ ἐγένετο θνήσις ἀνθρώπων ἐν διαφόροις πόλεσιν, μάλιστα δ τῶν παίδων.“*

³⁶ *Lemerle, P. Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Vol. I. Paris, 1979, 77–78: “τὸ νέον καὶ ἀνθοῦν τῆς ἡλικίας ἐφθείρετο, τὸ δ παλαιὸν καὶ ἐγγὺς ἀφανισμοῦ διετηρεῖτο.“*

³⁷ Разбира се, тази „хронология“ почива на усреднени резултати. В ендемичните зони болестта избухва на много по-кратки интервали, докато в други ареали нейното отприщване е сравнително рядко. Първият по-сериозен опит за съставяне на хронологична таблица на чумните епидемии в рамките на пандемията с препратки към основните извори принадлежи на *Biraben, J.-N., Le Goff, J. La peste dans le Haut Moyen Age. – Annales: Économies, Sociétés, Civilisations, 24, 1969, 1494–1497.* Таблицата бива възпроизведена отново от *Biraben, J.-N. Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. (Civilisations et Sociétés, Vol. 35). Vol. I. Paris-La Haye, 1975, 27–32.* Все пак тя не е лишена от редица неточности, които

са естествено следствие както от опосредствания прочит на гръкоезичните извори през по-обща курсове по византийска история като този на Е. Щайн, така и от погрешната идентификация на определени заболявания като чума. Детайлна корекция на хронологията на Ж.-Н. Бирабен и Ж. Льо Гоф откриваме у *Stathakopoulos, D. Ch. Op. cit.*, 113–124.

³⁸ *Russell, J. C. That Earlier Plague. – Demography, 5, 1968, p. 180.*

ПРИРОДНИ КАТАКЛИЗМИ И ИСТОРИЯ

Ивана Христова

В историческото развитие на човечеството природните катаклизми са с голямо влияние. Те са резултат от измененията на климата, които водят до изчезване на запасите от прясна вода, разрушаване на екосистеми и намаляване на биологичното разнообразие, намаляване на обработваемата земя и горските масиви, увеличаване на пустините и топене на ледниците. Глобалната промяна в климата има влияние и върху човешкото здраве. Несъмнено всички тези промени в околната среда ще доведат до тежки икономически и социални последици. Прогнозите на учените за следващите 100 години са, че температурата ще се увеличи с 1, 5–3, 5 °C, а морското ниво ще се повиши с 15 до 95 см.

Изучаването на природните катаклизми през различните исторически периоди е необходимо, за да можем да потърсим разрешение на проблема за глобалното затопляне през XXI в.

От състоянието на климата зависи щедростта на природата, респективно оцеляването на човечеството, което трябва да се осъществи при относително равновесие на природните компоненти. Този извод се подкрепя от основните фактори (климат, храна, почва и общ вид на природата), които английският историк Хенри Бакъл (1821–1862) посочва в своята монография „История на цивилизацията в Англия“¹.

Равновесието между природните компоненти е нарушавано от различни по вид природни катаклизми. Целта на настоящата статия е да се представят, макар и в по-общ вид, природните катаклизми през Средновековието, намерили проявление през „малкия климатичен оптимум“ (700–1350) и „малкия климатичен минимум“ (той продължил до XVII в., а според някои учени чак до средата на XIX в., когато е регистрирано ново затопляне и намаляване на площта на ледниците, които се явяват забележителни интегратори на климатичните изменения²).

През цялото геоложко и историческо развитие на Земята климатът се променя. Причините за климатичните изменения са както астрономически, така и геологически.

В съвременните проучвания по климатологията кризисните ситуации, създадени от екстремалните климатични явления в миналото и днес, могат да се обяснят с две групи хипотези. Първата група са астрономическите (свързани с основния източник на светлина и топли-

на – Слънцето), а втората са геологическите (свързват изменението на климата с движението на тектонските плочи и вулканизма).

Астрономическите хипотези са комплекс от предположения на учени, които се стремят да докажат изменението на климата през различните етапи от развитието на Земята въз основа на слънчевата радиация. Според ирландския астроном Епик Симпсън съществува нестабилност в слънчевото излъчване през различните геоложки периоди, в резултат на което се установяват сухи и хладни епохи (при минимална интензивност на слънчевата радиация) и топли и влажни епохи (при максимална интензивност на слънчевата радиация). По тази логика Симпсън предполага, че максимумът на слънчевата радиация е през палеогена (затопляне), а минимумът през плейстоцена (заледяване).³ Ако Симпсън счита, че климатичните промени през плейстоцена се дължат на количеството слънчева радиация, то френският математик Адемар изказва предположение, че причина за плейстоценското заледяване са промени в орбиталните характеристики на Земята⁴ т.е. ъгълът на наклона на земната ос спрямо плоскостта на еклиптиката определя различията в количеството слънчева енергия, която получават отделните части на Земята през различните епохи и сезони. Тази хипотеза е правдоподобна, защото съвременните изследвания сочат, че слънчевите лъчи падат под най-голям ъгъл на полюсите, което е свързано с много ниски температури, и под много по-малък ъгъл на Екватора, като нагряват по-малка площ и температурите са сравнително високи. Ако се приеме това доказателство, то по време на плейстоцена ъгъла на земната ос е имал максимална стойност. Следователно хипотезата за количеството слънчева радиация, която земната повърхност получава и нейното разпределение, зависещо от наклона на земната ос, се приема като най-убедителна за изменението на климата.

Според други учени количеството слънчева радиация се определя от колебанията на слънчевата активност, свързана с петната по слънчевия диск, които са с около 2000 К по-ниски в сравнение с ефективната температура на фотосферата.⁵ Сведения за това могат да се получат от Цюрихската обсерватория и от Световния център за данни в Болдър, САЩ.⁶ При направените опити за възстановяване на картината на слънчевата активност назад във времето се получават много противоречиви резултати. Например след извършената реконструкция през последните 1000 години (с използваните методи на дендохронологията и радиовъглеродния разпад) се установява, че в периода 1100–1250 г. (съвпадащ с „малкия климатичен оптимум“) броят на

слънчевите петна е доста голям. Подобни наблюдения има и за 1600 г., но тогава климатичните условия в Европа се отличавали със своята суровост.

Противоречивите резултати вероятно доказват, че слънчевите петна не играят значителна роля в изменението на климата, тъй като при максималния им брой се установяват както топли, така и студени периоди. Също така не може да се приеме, че слънчевите петна имат роля при разпределението на барометричните центрове на действие. Резултатите при температурата са противоречиви, тъй като са регистрирани центрове на високо и ниско налягане в едни и същи географски ширини.⁷

Други учени обясняват колебанията на климата чрез влиянието на приливообразуващата сила. Това влияние е обосновано теоретично от шведския учен О. Петерсон и съветския – А. Шнитников. Според изследванията им се доказва, че приблизително през 1850 години приливообразуващите сили на Слънцето и Луната достигат своя максимум и настъпва захлаждане. За последен път такова явление е регистрирано през XV в., а преди това – през IV пр. Хр. Тези изследвания са допълнени от Бучински, според който всеки период от 1850 години се състои от прохладна и влажна фаза (300–500 г.) както и от суха и топла фаза (около 1000 г.), като между тях има преходни периоди от 100–200–300 г.⁸

Геологическите хипотези имат принос за изясняване на причините за климатичните изменения. През XX в. голяма известност добива хипотезата на немския геофизик Вегенер, която обяснява климатичните изменения с движението на континентите. Това предположение той обяснява с хипотезата за преместване на земната ос и полюсите. Тези промени водят до значителни изменения в географската ширина на отделни географски пунктове през различните геоложки етапи, а това води до промяна в получаваната слънчева радиация. През 60-те години на XX в. теорията на Вегенер намира подкрепа в теорията за тектонските плочи от 60-те години на XX в.⁹ Прецизните измервания показват, че съвременното предвижване на континентите е от порядъка на няколко сантиметра годишно, но в глобален мащаб и интервали от време с продължителност стотици милиони години придвижването получава внушителни размери. Ако се приеме, че придвижването на един континент е с 1 см. годишно, то за 100 млн. години това придвижване ще е 1 000 км. Така че след 100 млн. години днешните континенти ще се намират в различни географски ширини и това ще промени климата им. Изчислено е, че континентът Африка се придвижва всяка

година към Европа с 1 см. и след 150 млн. години двата континента ще се слоят. Тези процеси ще променят коренно днешната природна среда и нейните компоненти. В нашето съвремие това движение на тектонските плочи не оказва чувствително изменение на климата¹⁰.

Вулканизмът в най-голяма степен е причина за формиране на земната атмосфера и хидросфера, образувани вследствие дегазацията на лавата, изхвърлена от земните недра. Предполага се, че за цялата история на Земята вулканизмът е доставил $2,8-4,6 \cdot 10^7$ трилиона тона вулканични продукти, които съответстват на масата на земната кора с дебелина 33 км.¹¹ В този обем от вулканични вещества се съдържат газове, които 50 пъти надминават масата на съвременната атмосфера и около 2 пъти масата на Световния океан. При вулканична дейност се отделят водни пари, серен двуокис, сероводород, хлороводород, въглероден диоксид и др., които оказват влияние върху климата на Земята.¹²

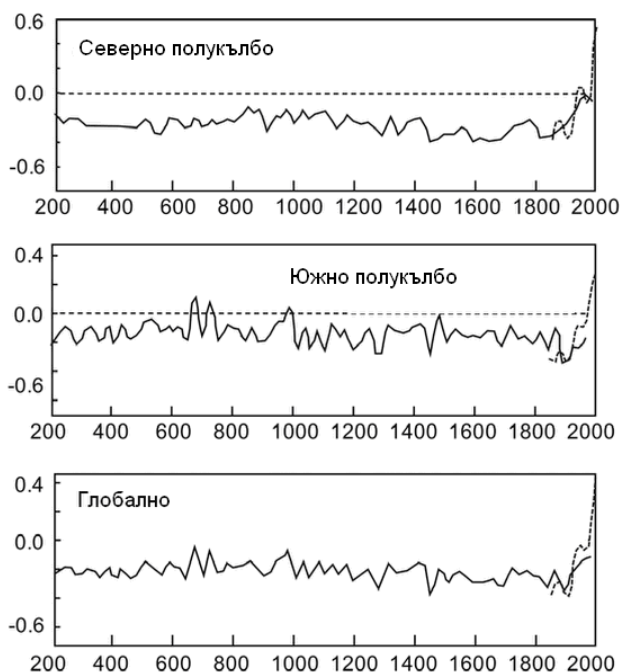
В своята монография „Обща климатология“ Бистра Векилска посочва трета група хипотези, които имат отношение за изменението на климата – физични. Те обясняват измененията на климата с изменения в състава на земната атмосфера¹³. Същността на тези хипотези е, че свързват топлите периоди в развитието на Земята с увеличеното съдържание на въглероден диоксид в атмосферата, а студените периоди – с намаляване на съдържанието му¹⁴. Недостатък на тези хипотези е невъзможността да обяснят заледряванията и междуледниковите епохи в доиндустриалното развитие на обществото.

Според проучванията на група учени – Mann and Jones (2003), Bradley and Hughes (1998, 1999), от Средновековието до началото на XX в. не е имало топъл период, защото температурите са изключително стабилни.¹⁵ Този извод е спорен, защото възстановяването на температурата, което те са направили, се отнася към средната за периода от 1902–1980. Получените резултати могат да бъдат противоречиви, но безспорно е това, че възходът на човешката цивилизация се е осъществил през периода на т.нар. „малък климатичен оптимум“, през който са регистрирани множество неблагоприятни климатични явления и природни бедствия, които са предизвикали криза сред населението, свързана с неговото изхранване. Най-вероятно температурните аномалии са били незначителни, но не може да се изключи съществуването на „малък климатичен оптимум“.

Убедително доказателство за съществуващите периоди на затопляне и захлаждане са чумните пандемии. През Средновековието са регистрирани две чумни пандемии – „Юстинианова чума“, избухнала

по време на управлението на император Юстиниан I (527–565), която отшумява с настъпването на „малкия климатичен оптимум“; „Черна смърт“, която се проявила след рязкото влошаване на климатичните условия през XIV в. Когато настъпва „малък климатичен минимум“, средните температури се понижават с 3–4 °C, което се отразява върху добивите от селското стопанство, което от своя страна предизвиква повсеместен глад, а следствие от него е отслабване на имунната система на човешкия организъм и податливост към различни заболявания.

Причината за разпространяването на чумните епидемии е свързана с чумните паразити, които виреят при ниски температури (15–20 °C) и наличие на висока влажност (над 70 %). Високите температури и ниската влажност убиват паразитиращите бълхи.

През периода на „малкия климатичен оптимум“ средногодишните температури се повишават с около 1,5 °C за умерените и по-големите географски ширини, в резултат от което се увеличили пътуванията по море, делът на търговията и урбанизацията. Затоплянето се оказва

ло изключително благоприятно за колонизацията на северните части на Европа. Основните сведения за далечните плавания на викингите са дадени от древноскандинавските приказки или саги, предавани от уста на уста и записани от исландски монаси. Несъмнено в тях има някакъв елемент на субективност, но съдържат и детайли, които са напълно достоверни. Много от сведенията са потвърдени от археологически разкопки и други данни.

Около 700 г. ирландски монаси откриват Ферьорските острови и се заселват там. Пръв за тези острови споменава монах Дидуил, влизащ в кръга на известния просветител Алкуин, в книгата „За размерите на земното кълбо“. В нея Дидуил съобщава за плаванията на ирландските монаси през зимата към няколко северни гористи острова. На разстояние един ден път на север от острова монасите срещат замръзнало море. Дидуил пише, че за това плаване му е разказано не по-късно от 795 г. Още в средата на XVIII в. Исландия, която се намирала на 500 км. северозападно от Ферьорските острови, е открита от ирландските монаси. Те се установили на югоизточния бряг на Исландия и живели там чак до колонизацията на острова от норманите.

Около 800 г. викингът Грим Флаундър извършва набег над Ферьорските острови и ги завладява. Многобройните стада с овце по зелените склонове на тези гористи острови дали повод на норманите да ги нарекат „Ферьорски“, което в превод от норвежки означава „Овчи острови“¹⁶. Около 860 г. викингът Над-Од със спътници извършва плаване между Ферьорските острови и Норвегия и отнесен от буря на северозапад, се натъква на голяма земя. През есента Над-Од и неговите спътници се връщат на Ферьорските острови. Голямото количество сняг, което покрива земята по време на тяхното заминаване, ги накарало да нарекат открития от тях остров снежна страна.¹⁷

По време на интензивните плавания при заселването на Исландия един от викингите – Гунберн Улфсон, през 875 г. се отклонил от курса и се натъкнал на ниски острови, които станали известни на неговите съвременници като риф Гунберн. Зад островите се намирала висока покрита с лед страна. Това била Гренландия. Истинското откритие на Гренландия и нейното колонизиране са извършени от Ерик Рижавия¹⁸. Интересното е, че в исландските саги ледът като препятствие за плаванията почти не се споменава, което може да се използва като свидетелство за настъпилото затопляне.

Във връзка с благоприятния климат се увеличава числеността на населението.¹⁹ Според съществуващите прогнози за периода от VII до

XI в. населението на Апенинския полуостров се увеличило от 5 на 7 млн. души, на Пиренейския полуостров – от 4 на 9 млн. души, на Балканския полуостров – от 2 на 4 млн. д. В Германия, Австрия и Швейцария населението се увеличило от 3 на 4 млн души, а в Скандинавския полуостров се запазило около 1 000 000 души.²⁰

Васил Гюзелев твърди, че „Средновековието е много сложно и богато“²¹, създаващо усещане за една непрекъсната динамика и развитие. В такава историческа обстановка са се проявили природните катаклизми. Под внимание са взети руските летописи от XI–XVII в., събрани в 37 тома. Те включват статистически сведения за екстремални природни явления в европейската част на Русия, Западна Европа и за някои други страни извън тези рамки. Руските летописи имат голям принос за изучаване на историята на климата, тъй като предоставят достоверни и голям брой сведения за изследването на необичайните, понякога катастрофални хидрометеорологически и други природни явления, от чието проявление зависи в голяма степен стопанското развитие на всяка една страна.

Въпросът за влиянието на екстремалните природни явления върху различни страни от живота е повдигнат преди всичко от историците. Още в средата на XVIII в. В. Н. Татищев е събрал много сведения за екстремални природни явления, които нанесли вреди на хората, земите и градовете. На този въпрос голямо внимание отделят и Н. М. Карамзин, С. М. Соловев, В. О. Ключевский, В. Т. Пашуто²².

В руските летописи са поместени сведения, от които се научава, че през 855 г. в България, Византия и Причерноморието зимата била необичайно тежка, студена и ледът е сковал земята за 120 дни. През 70-те години на IX в. летописите съобщават за още две събития: руските кораби, които се отправили към Константинопол през 874 г., са застигнати от жестока буря. Годината е отразена като гладна година, а самият глад е описан като „велик“. Друго природно явление, което е регистрирано през IX в., е земетресението във Византия през 876 г., което разрушило много градове и дворци²³.

Сведения за необичайни климатични явления на територията на Русия са отбелязани през 979, 991, 994 и 1000 г., свързани с наводнения, суши и силни ветрове. Според летописите в периода 1000–1006 г. по света върлуват епидемии и глад. През същия период в Западна Европа са регистрирани години със суши. Редуването на изключително горещи лета и студени зими се наблюдава през целия XI в. Интерес предизвикват сведенията за зимата на 1011 г., според които замръзнал Босфора и

се появил лед по р. Нил. Поместени са данни за големи наводнения по реките Дунав, Рейн (1012 г.) и Днепър (1016 г.). През 1020 г. в Западна Европа зимата била дълга и изключително студена. За същата година летописите съобщават, че хората замръзвали по улиците.²⁴ Въпреки че за този период липсват температурни измервания, замръзването е доказателство за изключително ниски стойности на температурите.

В руските летописи са дадени много сведения за самата руска земя, която наред със засушаванията и студовете през цялото Средновековие е и жертва на земетресения и епидемии. Земетресения са регистрирани през 1088, 1109, 1122, 1124, 1126, 1170 г. и т. н., а епидемии през 1083, 1212 (Естония и Латвия покосени от епидемия и глад), 1286, 1299, 1321 г., което се дължи на рязката промяна в температурата и количеството на валежите.

Годините от 1025 до 1028 в Западна Европа са отчетени като изключително сушави. През 1030 г. във Византия са регистрирани необичайни горещини. От сведенията се установява, че през целия XI в. в Западна Европа зимите са изключително студени и продължителни, снегът падал рано и се задържал чак до март, а повечето лета били прохладни и дъждовни. Горещи лета са отчетени през 1066 г. в Чехия, 1070 г. в Русия, 1083 и 1090 г. в Германия, 1097 г. в цяла Западна Европа.²⁵ Необичайно явление е регистрирано през 1100 г. – в Сирия паднал сняг. В руските летописи през 30-те години на XII в. в Западна Европа са регистрирани хладни зими, а не сурови, наред с тях – изключително горещи лета. През 40-те години на XII в. през летните и есенните месеци се повишило количеството на валежите. От 50-те години до края на XII в. постоянно се редуват меки зими с дъждовни лета, студени зими с горещи лета, хладни зими с хладни лета. През XIII в. започват да зачестяват изключително студените зими, дъждовните лета и да се говори за „велик глад“. През 1233 г., следствие от суровата зима в Южна Европа, замръзнал Босфора. Предоставени са данни за засушливи лета и за наводнения. От летописите се разбира, че през 1253 г. замръзнало Балтийско море между Швеция и Естония. През 70-те години на XIII в. са регистрирани и множество наводнения в Западна Европа, особено в Германия.

С настъпването на XIV в. рязко се влошават климатичните условия, което довежда до нови природни катаклизми. Въпреки кризисните ситуации, най-вече „малките ледникови епохи“, отнели живота на значителна част от населението на средновековния свят, то успява да просъществува.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ *Николов, Й.* История на средновековния свят. Т. 1. С., 1994. с. 39.
- ² *Будыко, М.* Климат и жизнь. Ленинград, 1971. с. 356.
- ³ *Топлийски, Д.* Изменя ли се климатът на Земята. С., 1986. с. 82.
- ⁴ Пак там, с. 84.
- ⁵ Пак там, с. 86.
- ⁶ Пак там, с. 87.
- ⁷ Пак там.
- ⁸ *Векилска, Б.* Обща климатология. С., 2004. с. 353.
- ⁹ Пак там, с. 354
- ¹⁰ Вж. *Топлийски, Д.* Цит. съч.
- ¹¹ Пак там, с. 98.
- ¹² Пак там, с. 99
- ¹³ *Векилска, Б.* Цит. съч., с. 354.
- ¹⁴ Пак там.
- ¹⁵ *Rapp, D.* Assessing climate change. Temperatures, Solar Radiation and Heat Balance. Chichester, UK, 2008. p. 73., Figure 2.24.
- ¹⁶ Оттук и гербът на Ферьорските острови е бял овен.
- ¹⁷ *Будыко, М.* Цит. съч., с. 345.
- ¹⁸ Пак там, с. 346.
- ¹⁹ През „малкия климатичен минимум“ се увеличило населението в Северното полукълбо. В настоящата статия са посочени данни само за Европа, тъй като целта е да не се правят големи отклонения от Балканите. Присъствието на повече данни ще изисква по-обстоен и задълбочен анализ, който ще е обект на друго проучване.
- ²⁰ *Николов, Й.* Цит. съч., с. 15.
- ²¹ *Гюзелев, В.* Апология на Средновековието. С., 2004, с. 7.
- ²² *Борисенков, Е., В. Пасецкий.* Экстремальные природные явления в русских летописях XI –XVII вв. Ленинград, 1983, с. 17.
- ²³ Пак там, с. 115.
- ²⁴ Пак там, с. 116.
- ²⁵ Пак там, с. 118, 119.

НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ ОТНОСНО КРИЗАТА ОТ 1238 ГОДИНА И УНГАРСКИЯ КРЪСТОНОСЕН ПРОЕКТОПОХОД СРЕЩУ БЪЛГАРИЯ

„[...] ние, побудени от надежда за вечната награда, а и поради преданост и чиста обич към апостолическия престол, [...] от сърце приехме да завземем България и другите земи на Асен лично или чрез наши хора, според както преценим, че е полезно, и с Божия помощ да ги подчиним в духовно отношение на апостолическия престол, а в светско отношение – под наша юрисдикция“¹

Васил Нинов

Този кратък пасаж от писмото на Бела IV до папа Григорий IX, с което унгарският крал излага условията си за експедиция срещу българите и техния цар, разкрива една същностна характеристика на кръстоносния поход – той, макар и инициран от Папството, трябва да се извършва в съзвучие между двете власти – светска и духовна, тъй като те – части на едно цяло – трябва да вършат заедно Божиите дела.² Това естество на свещената война се запазва и доразвива през столетието, последвало Клермонския събор от 1095 г.

Без съмнение обаче, през XIII в. се внасят коренни промени в идеите и плановете за кръстоносни походи. Започва да се търси практически успех, насочен към поетапно достигане до освобождението на изгубения в 1187 г. Йерусалим. Особено добър пример в това отношение предоставя Петият кръстоносен поход, който разкрива един модел на последователност и постепенност, търсене на сравнително малки и постижими цели, които в своята съвкупност да доведат до изпълнение на крайните желания на участниците – отвоюването и задържането на Наследството Господне – Светите земи.³ В тази връзка все по-голяма и важна роля се налага да играе светската власт, която не само има капацитета, но притежава и уменията да подготви серия от военно-политически инициативи, които да доведат до изпълнението на папските плановете.

Първото сериозно участие на унгарските владетели в кръстоносното движение е от началото на XIII в. До този момент разположеното

в Централна Европа кралство се е въздържало от активно участие – по време на първия и втория поход унгарските крале оказват предимно логистична подкрепа на преминаващите войски, а в 1189 г., когато започва експедицията на Фридрих I Барбароса (1152–1190), унгарският крал Бела III му предоставя отряд опитни водачи, които да преведат германските паломници по пътя им през Балканите, които обаче са изтеглени при началото на сериозните конфликти между ромейския василевс Исаак II Ангел и германския император. В действителност случилото се през 1189–1190 г. дава възможност да се разбере въздържаността на унгарците относно участието в инициативите за отвоюване на Светите земи. На първо място трябва да се посочи силата на византийското влияние в Унгария⁴ – то се изразява, както в културно и църковно отношение, така и в значителна зависимост на политиката на страната от ромейската държава.⁵ Необходимо е да се спомене също така и дейността на династията, управляваща Свещената империя – Хоенщауфен, която се стреми да постави унгарското кралство в зависимост и преследвайки упорито тази цел, се възползва от почти перманентните междуособици, които раздират семейството на Арпадите.⁶ В действителност тези постоянни борби са вероятно и най-значимият фактор, който принуждава унгарските крале да се въздържат от приемането на Кръста и потеглянето на Изток – това предполага дълго отсъствие от дома, от което най-вероятно полза могат да имат единствено претендентите за престола.

Въпреки всичко стабилизирането на кралската власт в края на XII в., както и активната дейност на папа Инокентий III и неговите наследници, предопределят участието на унгарските владетели в кръстоносните начинания от началото на XIII в. В действителност, тези участия са подчинени изцяло на владетелските интереси и планове и малко се съобразяват с желанията на римския понтифекс. Активизирането на Арпадите съвпада с установяването на Латинската империя през 1204 г. на Балканите, както и с възстановяването и укрепването на българската държава от братята Асеневци. Тези събития се съчетават с плановете на естергомските крале да разширят властта си на юг от Дунава, а впоследствие и да излъчат константинополски император – в това отношение най-деен е Андраш II, който неколккратно проявява желание да бъде избран от латинските барони, но остава излъган в очакванията си.⁷

Първите унгарски крале дали обет като кръстоносци са Бела III и Емерих⁸, както и неговият брат Андраш. В действителност нито един

от двамата не поема на път – Бела умира преди да успее да изпълни обещанието си, а Емерих е възпрепятстван от вътрешно и външнополитически проблеми.⁹ Неговият син Ласло обаче, в 1203 г., е коронясан като наследник на баща си поради това, че Емерих е обещал да се присъедини към Четвъртия кръстоносен поход.¹⁰ В крайна сметка другият син на Бела – Андраш, е принуден по силата на своя и бащиния обет, напрежението в страната и недоволството на църквата, да поеме на поход в 1217 г. Тази експедиция е забележителна главно с многобройните стратегически бракове, които Андраш сключва по пътя за Унгария на връщане от откъдморските територии. Така бъдещият крал Бела IV е оженен за дъщерята на никейския император Теодор Ласкарис – Мария, дъщерята на Андраш – Мария – за цар Иван II Асен, а другият син на краля, също на име Андраш – за Изабел, дъщеря на арменския крал Левон. Тези сватби не само дават стабилност на Унгария по отношение на близоизточната политика, но и постепенно я издигат до един от малкото възможни ефикасни съюзници на Латинската империя на Балканите. Самият Андраш няма възможност да води особено активна външна политика – при своето завръщане той бива въввлечен във вътрешни конфликти с аристокрацията и църквата, които завършват с издаването на Златната була в 1222 г., а в 1231 г. и с потвърждаването ѝ за църквата.

Ситуацията започва да се изменя, когато в 1235 г. на престола на Арпадите се възкачва Бела IV. Той си поставя като задача да възстанови намалелия кралски авторитет, да възвърне силата на владетелската институция и да направи от Унгария отново могъща държава. Дългото управление на сина на Андраш е белязано с множество трудности – някои като куманското заселване и монголското нашествие поставят под заплаха дори оцеляването на кралството. Успехите на Бела се дължат преди всичко на разумната му и последователна политика и именно тя е тази, която му спечелва прозвището *втори основател на държавата*. Емблематичен пример за нея са дипломатическите преговори, водени между него и папа Григорий IX в 1238 година.

След като в 1204 година рицарите от Четвъртия кръстоносен поход завоюват Византия, много бързо римската курия възприема новосъздадените латински държави като естествена база за действия на Изток, като логистичен център, без който съществуването на откъдморските територии е под въпрос.¹¹ Дълго време в Рим разчитат не само на унгарска подкрепа за Латинската империя и васалните ѝ държавици, но и се надяват, че формално обвързаните с уния българи биха били под-

ходящ защитник на Константинопол. Измеренията на балканската политика на Иван II Асен не влизат в полето на настоящето изложение¹² и за това трябва само да се отбележи, че българският цар последователно търси сближаване с Никейската империя,¹³ в резултат от което съществуването на западната власт на полуострова е заплашено. Реакцията на папата не се изчерпва само с подтикване на Бела IV към поход в земите на неговия зет, но в същата 1235 г. той препоръчва на епископите на Калоча и Естергом да отлъчат българския владетел.¹⁴ Макар в следващите две години да настъпва временно затопляне на отношенията между Иван II Асен и Курията¹⁵, като дори епископът на Перуджа пребивава в Търново и води преговори с царя¹⁶, все пак в 1238 г. папата, осъзнал нежеланието на България да последва волята му¹⁷, решава да задейства резервния си план, който без съмнение включва унгарска интервенция на територията на „благородния мъж“ Асен.¹⁸

На 27 януари 1238 г. папа Григорий IX изпраща писмо до унгарския крал, с което го призовава да потегли на поход срещу българския цар. Бела IV е наречен „инструмент Божи, приготвен от Христа, за да се разпространи католическата вяра, да се запази църковната свобода и да се защити християнската вяра.“¹⁹ Римският понтифекс е категоричен – църквата се стреми да разруши всеки, който се опитва да накаже нейната власт, както и всеки, който се опитва да разруши единството ѝ. За Рим еретиците и схизматиците са по-лоши от езичниците, защото разкъсват тялото на еклесията. Иван II Асен е определян като схизматик, който не само закриля еретиците, но и отказва да бъде в лоното на Свети Петър²⁰ – това означава, че кръстоносният поход срещу него е не само оправдан, но и необходим.

В това отношение Григорий IX следва традицията, установена още в края на XII в. В 1199 г. папа Инокентий III заявява недвусмислено в своя *Decretum*, по отношение на албигойския поход, че римският архиепископ притежава властта да отнеме земята на всеки сеньор, който не се придържа към римската вяра, който не гони и наказва еретиците и неверниците. Римският първосвещеник може да предаде неговата земя в ръцете на всеки един ревностен католик, който е в състояние и има желание да я завоюва. Нещо повече – по този начин папата си дава правото да организира армии в подкрепа на своята политика. През същата тази година, но вече по отношение на конфликта с Марквард Анвайлер, способен военачалник и политик, някогашен довереник на Хайнрих VI, Инокентий създава още един прецедент – римският епископ има право да дава пълна индулгенция, както и да употребява съби-

рания от клириците данък за експедициите на Изток за провеждането на походи срещу папските противници, каквито са последователите на Хоенщауфените в Италия. Не е случайно, че по-късно се стига до изявлението на Анри де Сегузо, по-известен като Хостиензис, че неподчинението на папата е равно на ерес. В действителност с няколко добре преценени действия и заявления Инокентий създава достатъчно ясни идеологически основания за употребата на конвенционална сила спрямо враговете на църквата. Упражнени срещу албигойците в началото на XIII в., те бързо ще влязат в употреба срещу Фридрих II и неговите наследници, както и срещу българския цар Иван II Асен.²¹

Трябва да се добави, че ако в 1228–1229 г., по времето на първата война между Григорий и Фридрих II, се прави разлика между Свещената война и тази с германския император, то в 1239 г. при избухването на окончателния конфликт между Папството и Хоенщауфените такава разлика не съществува.²² Интересно е обаче да се отбележи, че още в 1237 г. папата предоставя на Бела и унгарците, които биха могли да потеглят на поход в помощ на Романия – „онази индулгенция и същите привилегии, които се отстъпват на преминаващите и отиващите в Светата земя“.²³ От контекста на писмото става ясно, че понтифексът изисква от краля да окаже натиск ако се наложи и военен, Иван II Асен и Йоан Дука Ватаци. Още в началото на 1238 г. Григорий IX препотвърждава тези привилегии в писмото си до Бела, с което го призовава да поведе кръстоносен поход срещу „Асен и неговата земя“²⁴. Става ясно, че още в този момент Рим е готов да постави равенство между войната към политическите врагове на Папството и тази срещу неверниците. Значението на кореспонденцията от 1238 г. е голямо – от една страна, може да се проследи еволюцията на папската идеология и начина, по който постепенно се достига до „политическите кръстоносни походи“²⁵ срещу Хоенщауфените и другите подобни на тях врагове на църквата, а от друга страна, можем да открием по какъв начин светската власт, в случая в лицето на крал Бела IV, се опитва, и до голяма степен съумява, да се възползва от планиваните или провежданите кръстоносни инициативи.

Преговорите започват още в 1237 г., но се интензифицират в 1238 г. В случая интерес представляват не плановете за нападение над Асен, нито кръстоносния поход, организиран от Бодуен II²⁶, който вероятно е трябвало да бъде проведен в съчетание с военната офанзива на Бела, а единствено целите, които си поставя светската власт в лицето на унгарския крал във връзка с предвижданата експедиция

срещу България. В това отношение най-важно се явява писмото на владетеля от династията на Арпадите, изпратено в отговор на папското приканяне на 7 юни 1238 г.²⁷ Макар и малко закъснял, текстът подсказва, че унгарският владетел е обмислил добре на каква цена е готов да предложи услугите си на Римската курия.

Унгарският крал започва своето изложение с подробно обяснение на политическата обстановка на Балканите посредством изреждане на династичните връзки между основните държави в региона – сестрата на Бела е родила наследник на престола на Иван II Асен, Йоан Дука Ватаци е брат на съпругата на Бела, а пък синът му е женен за внучката на унгарския владетел.²⁸ Допълнителни трудности пред едно настъпление срещу българите биха оказали близките връзки на тях и никейските им съюзници с Фридрих II Хоенщауфен, който е непосредствен унгарски съсед.²⁹ Отношенията на германския император са дотолкова близки с никейците, че в 1243 г. незаконната му дъщеря Ана Констанца Сицилийска се омъжва за овдовелия Йоан Дука Ватаци.³⁰ По този начин Бела завоалирано споделя факта, че едно нападение над България би могло да го изправи пред война на два фронта – „с нападението си върху него [Иван Асен б.м.] ние ще изпаднем в немилост пред всички приятели и роднини, които имаме досега в пределите на Романия... Той [Йоан III Дука Ватаци б.м.] ще сметне, че в лицето на Асен е нападнат [сам б.пр.]“.³¹ Именно тази опасност Бела ще използва като основен довод, за да призове папа Григорий IX към отстъпки.

След като своевременно потвърждава намерението си да подчини в духовно отношение земята на българите на Рим, а в светско на собствената си власт, той отново обявява, че „работата е трудна“. Сега вече унгарският владетел е готов да постави своите условия, оставяйки изцяло в ръцете на Папството решението за бъдещия поход.

Първото желание на Бела е да получи службата на апостолически легат в земите на Асен – „ние искаме да се повери не другиму, а на нас длъжността на легатство в Асеновата земя (*petimus ut officium legationis non alii, sed nobis in terra Assoeni committatur*), за да имаме власт да определяме диоцези, да разграничаваме епархии и в това първо устройство да имаме власт да поставяме там епископи по решението на прелатите и на духовните лица, защото всичко това е било отстъпено на нашия блаженопамятен предшественик Свети Стефан“³². Неговото оправдание е свързано с възможността българското население да се уплаши от перспективата да бъде управлявано от Рим и поради това да

окаже по-сериозна съпротива на кралските войски. Целият пасаж от писмото завършва със забележка, че „ние и другите християни сме упреквани, че сме били слуги на Римската църква.“³³ Тук трябва да се припомни основната цел на управлението на сина на Андраш II – възстановяване могъществото на кралската власт. В това отношение е особено важна традицията на Свети Ищван³⁴, който при кръщението си получил правото да назначава епископи в страната. Разбира се, това се дължало главно на факта, че Унгария била току-що приела християнството и кралят бил състояние да му окаже най-съществена подкрепа. Вероятно с това си желание Бела насочва папата към мисълта за трудностите, които стоят пред възвръщането на българите в лоното на Свети Петър – само силната кралска власт би се справила успешно с тази задача.

От друга страна обаче, не бива да се забравят сериозните проблеми, които църквата създава на унгарските владетели. Те биват постоянно обвинявани в толериране на мюсюлмани и езичници, от което следват папски проверки, чести кралски екскомуникации.³⁵ Особено силен е натискът по времето на Андраш II, когато Инокентий III и Хонорий III оказват натиск върху краля да преустанови необезпокояваното съществуване на мюсюлмански общности на територията на държавата.³⁶ В този смисъл Бела IV вероятно сериозно е желал да се освободи от опеката на Папството. При това унгарският владетел вече има пред себе си прецедент – в 1098 г., при доста спорни обстоятелства, папа Урбан II е дал на Роже Сицилийски *Privilegium*, според който норманските владетели получавали правото на апостолическо легатство, а също така и възможността да контролират епископите на страната си. Това право се запазва почти цял век и само неразбориите по време на управлението на Хайнрих VI и след неговата смърт водят до отказ от тези правомощия на сицилийските крале.³⁷ Но през това столетие норманската църква до голяма степен е независима от Рим, а по този начин и възможностите на Курията за натиск и подчинение на норманите почти липсват. Вероятно на подобно развитие на взаимоотношенията с Папството се е надявал Бела при евентуално съгласие на папа Григорий IX, за което говори и позоваването на традицията на Свети Ищван. Като допълнение трябва да се посочи и друга молба-условие на унгарския владетел – „ние смирено молим да смекчите решенията за отлъчване, на които сме се изложили и всекидневно неизбежно се излагат не само нисшите, но и висшите и прелатите, и почти цяла Унгария.“³⁸ Кралят подчертава, че нито е възможно да служи на

Христа в състояние на екскомуникация, нито е възможно да се следват тежките наредби на пренестийския епископ – папски, разследващ в Унгария³⁹, който в 1233 г. принудил крал Андраш II да препотвърди широките църковни привилегии, приети през 1231 г. с т.нар. църковна Златна була. Двете желания на крал Бела са поставени съответно в началото и в края на писмото му до папата. Те са подчинени на една обща цел – да освободят кралската власт от опеката на църквата и да дадат свобода на действие на владетеля.

Съвсем в същия дух са и другите желания на краля – те целят да осигурят защита и папска протекция на кралството и кралската власт. Григорий трябва да обещае, че ще отлъчи всички външни врагове на Унгария, както и заговорниците вътре в страната. По този начин Бела ще се сдобие със спокойствие, което да му позволи не толкова да проведе поход срещу Иван II Асен, колкото да продължи възстановяването на кралския авторитет и мощ. Не на последно място по значение и отново в духа на прагматичността е и настояването на краля всички унгарски кръстоносци да имат същите привилегии и индулгенции, как-вито „имат тези, които отиват в помощ на Светата земя“. Това изискване повдига въпроса как точно е била възприемана експедицията от страна на Бела. Става ясно, че папата е склонен да приравни войната в Палестина с тази на Балканите, тъй като вижда последното действие като задължителна стъпка за успешно завършване на действията в Светите земи. Дали Бела се е съмнявал в папските обещания, или е усещал какво оръжие в ръцете на Римската курия ще представляват политическите походи срещу враговете ѝ, не е ясно. Важно е да се отбележи, че унгарският владетел изпитва съмнение и на това колебание, в съчетание с политическите последиствия, се дължи и неговата уклончивост относно бъдещето потегляне на поход срещу Асен.

Отговорът на папа Григорий IX е много бърз и определено цели да доубеди бавещия се унгарски владетел. Още на 8 август 1238 г. в своето послание понтифексът дава разрешение на краля да има „знака на спасителния Кръст“ пред себе си. Във второ писмо от същата дата инструктира епископите на Унгария да прекратят екскомуникацията, да раздават индулгенции на отиващите срещу българите и да правят „тържествено шествие всяка събота в отделните седмици“, за да измолят от Бога успех за краля и кръстоносците.⁴⁰

Още на следващия ден – 9 август 1238 г. – папата се захваща да отговори на най-важните искания на унгарския владетел. В пряк текст

Григорий заявява – „ние имаме и тази увереност в тебе и вярваме, че ти така въздържаш чистата си ревност с мъдрия си дух, че не желаяш да получиш от нас такова нещо [апостолическото легатство б.м.], поради което твоята майка, Римската църква, би се изложила на обвинението в някакво ограбване или пък други биха го взели за пример.“⁴¹ Римският понтифекс съвсем честно признава, както ясното разбиране за стойността на исканията на Бела, така и проблемите, които те биха донесли на Курията. Папата дипломатично обяснява, че подобно искане от страна на Бела би нарушило не само добрия тон, но и взаимоотношенията между двете власти. Контрапредложението е следното – Бела да посочи епископ или архиепископ, който да получи властта на апостолически легат от самия папски пратеник в Унгария.⁴² По този начин папата категорично показва своята позиция – църковните и кръстоносните дела са в прерогативите на църквата и Бела, макар и да получава военното и административното командване на армията, подготвяна за поход срещу Асен, то по никакъв начин не би могъл да постигне никакви определени правомощия или дори автономия в духовната сфера.

Следващите няколко писма на папа Григорий допълват привилегиите, които получава унгарския крал – страната му е поставена под апостолическо покровителство⁴³, а също така се дава възможност на всички унгарски кръстоносци да променят обета си за поход до Светата земя с обещание за експедиция на Балканите.⁴⁴ По този начин Рим още веднъж категорично приравнява свещената война на Изток с наказанието, което трябва да бъде наложено на българския владетел. Така окончателно се оформя специфичен модел на уреждане на взаимоотношенията между римската Курия и нежелаещи да ѝ се подчинят светски владетели. Той се проявява най-ясно в действията на римския понтифекс срещу император Фридрих II Хоенщауфен и неговите наследници.⁴⁵

В заключение трябва да се посочи, че кореспонденцията, проведена между унгарския крал Бела IV и римския папа Григорий IX, предоставя отлична възможност да се проследи начина на употреба на кръстоносния поход от страна на светската власт – владетелите се стремят да получат множество изгодни в политическо отношение отстъпки от страна на Рим, които да им гарантират засилването и утвърждаването на техния собствен авторитет. Действията от 1238 г. са изключително показателни за прагматичния начин, по който унгарските владетели от династията на Арпадите възприемат кръстоносните походи.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Писмо на крал Бела IV (1235–1270) от 7 юни 1238 г. до папа Григорий IX (1227–1241). – Във: ЛИБИ, Т. IV, с. 69.

² Не е случаен факта, че по повод първия кръстоносен поход Ото от Фрайзинг споменава, че в земите на император Хайнрих IV, който бил в конфликт с Папството, идеята за подобна експедиция на Изток не се радвала на особена популярност (разбира се, не трябва да се пренебрегва и факта на няколко германски кръстоносни армии, които се сформирали, но като цяло приключили своя марш на територията на Унгария).

³ *Пушар, Ж.* История на кръстоносните походи. С., 2005, 316–329.

⁴ *Moravcsik, G.* The role of Byzantine Church in Medieval Hungary – In: *American Slavic and East European Review*, 6, 1947, 134–151; *Kosztolnyik, Z.* The Church and Bela III of Hungary (1172–1196): The Role of Archbishop Lukacs of Esztergom – In: *Church History*, 49, 1980, 375–386.

⁵ *Makk, F.* The Arpads and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century, Budapest, 1989 passim

⁶ Тези междуособици изпъстрят цялата история на династията на Арпадите и са свързани с идеята, че всеки член на тяхната фамилия е в състояние да бъде владетел – *Rady, M.* Nobility, Land and Service in Medieval Hungary Studies in Russia and East Europe. London, 2000, p.17

⁷ *Kosztolnyik, Z.* The Crusade of Andrew II – In: *Kosztolnyik, Z.* Hungary in the thirteenth century. New York, 1996, 60–63 предполага, че това била и една от основните причини Андраш да поеме на поход към Светите земи

⁸ *Berend, N. J. Laszlovsky, B.* Szakacs The kingdom of Hungary – In: *Christianization and Rise of Christian monarchy.* Cambridge University Press, 2007, p. 356; *Engel, P.* The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526. London and New York, 2005, 88–91; *Sweeney, J. R.* Innocent III, Hungary and the Bulgarian Coronation: A Study in Medieval Papal diplomacy – In: *Church History*, 42, 1973, p. 320.

⁹ Което не му попречва да заеме много категорично позиция по въпроса за преговорите между Калоян и папа Инокентий III – *Sweeney, J. R.* Op.cit. p. 321

¹⁰ Папа Инокентий III смятал да го коронясва, защото обещал да участва в Четвъртия кръстоносен поход. Пак там.

¹¹ Ето как папа Григорий IX обяснява на кратко значението на Латинската империя на Бела IV – „запазването на тази империя има важно значение за изпращането на помощ на Светата земя, от която кръстоносците могат да се завръщат само през земите на Романия и че ако, пази Боже, споменатата империя се подчини на господството на гърците, които мразят латинците повече от неверниците, ще последва лесно откъсване на тази земя“. Писмо на папа Григорий IX от 16 декември 1235 г. – Във: ЛИБИ, Т. IV, с. 51.

¹² Литература, свързана с проблемите на управлението на Иван II Асен е изключително голяма по обем. За референции вж. *Данчева-Василева, А.* България и Латинската империя (1204–1261). С. 1985; *Божилков, Ив.* Фамилията на Асеновци (1186–1460) Генеалогия и Просопография. С. 1994; Гагова, Кр. Кръстоносните походи и Средновековна България. С., 2004; *Гюзелев, В.* Папството и българите. Пловдив, 2009.

¹³ Сватбата между дъщеря му и наследника на престола в Никея, а също и постигнатото възстановяване на българската патриаршия са добре известни.

¹⁴ Гагова, *Кр.* Цит. съч. с. 169

¹⁵ Пак там, с. 170; това до голяма степен се обяснява, както със смъртта на Жан дьо Бриен, така и с потеглянето на Запад на неговия зет и титулярен император Бодуен II. Данчева–Василева, *А.* Цит. съч., с. 143.

¹⁶ Гюзелев, *В.* Цит. съч., с. 150.

¹⁷ Когато става ясно, че Бодуен II организира голяма кръстоносна армия, която да поведе към Константинопол Иван II Асен остава без надежда да се възползва от проблемите край Босфора и да сложи ръка на цариградския престол. Връщането към съюза с Йоан Дука Ватаци е съчетано и с влизането в близки отношения с Фридрих II, който има значителен интерес от отслабването на папската позиция на Изток.

¹⁸ Това любопитно определение за Иван II Асен папа Григорий употребява в писмото си до епископите на Калоча и Естергом от 1236 г., в което ги призовава да отлъчат българския цар.

¹⁹ ЛИБИ, Т. IV, с. 63.

²⁰ Пак там, с. 64.

²¹ *Strayer, J. R. Political Crusades of the thirteenth century – In: A History of Crusades. Vol. II, 345–348.*

²² Пак там, р. 359, който пояснява, че вероятно папа Григорий в 1228–1229 г. не считал за особено редно да обяви кръстоносен поход дори и срещу неподчиняващ се християнски владетел.

²³ ЛИБИ, Т. IV, с. 58 писмо на папа Григорий до Бела от 31 май 1237 г.

²⁴ „като предоставяме на кръстоносците, които се трудят там лично и на свои разноски, същата индулгенция, която се предоставя на преминаващите в помощ на Светата земя... а ние, уповавайки се на милосърдието на всемогъщия Бог и на властта на блажените му апостоли Петър и Павел, даваме на теб и на всички искрено разкайващи се и изповядали се, които са поели този труд лично и на свои разходи, пълно опрощение на греховете...“ Пак там, 64–65.

²⁵ *Strayer, J. R. Op. cit., 343–345.*

²⁶ Данчева–Василева, *А.* Цит. съч., 145–147; Гагова, *Кр.* Цит. съч., с. 173.

²⁷ Коментар на текста и събитията, свързани с него, вж. *Maier, Ch. Preaching the crusades, Cambridge University Press, 1998, 37–38; Гагова, Кр.* Цит. съч., 170–172; Данчева–Василева, *А.* Цит. съч., 145–147.

²⁸ ЛИБИ, Т. IV, с. 69.

²⁹ По-подробно за отношенията на Йоан III Дука Ватаци и Фридрих II Хоенщауфен вж. *Василев, А. А. История византийской империи. – Във: СПб., 2000. Т. 2, 197–202.*

³⁰ *Angold, M. Byzantium in Exile, p. 555 – In: New Cambridge Medieval History. Vol. V, 2005;* като любопитна подробност може да се добави, че някога Фридрих II бил женен за Констанца, вдовица на унгарския крал и чичо на Бела – Емерих.

³¹ ЛИБИ, Т. IV, с. 69.

³² Пак там, с. 70. Многобройни са коментарите за това, доколко неизпълнимо е това условие, което обикновено се счита за нарочно поставено от Бела с оглед протакането на похода срещу Иван II Асен. *Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998, с. 140,* според когото в това писмо „нежеланието на

Бела IV да воюва срещу българите личи особено силно.“

³³ Пак там.

³⁴ *Fessler, I. A.* Geschichte von Ungarn. Leipzig, 1866, S. 356. пояснява, че искането на Бела да бъде определен за легат в България до голяма степен преповтаря привилегиата на първия християнски владетел на Унгария

³⁵ *Berend, N.* At the Gate of Christendom. Cambridge University Press, 2001, 153–156.

³⁶ *Engel, P.* Op. cit., p. 97.

³⁷ *Pybus, H. J.* The Emperor Frederick II and the Sicilian Church – In: Cambridge Historical Journal, 3, 1930, 134–136.

³⁸ ЛИБИ, Т. IV, с. 71.

³⁹ За дейността на епископа на Пренесте в Унгария и мира от Берек вж. *Fessler, I. A.* Op. cit., s. 348; *Engel, P.* Op. cit., p. 96.

⁴⁰ ЛИБИ, Т. IV, с. 73.

⁴¹ Пак там, 74–75.

⁴² Пак там, с. 75.

⁴³ „тъй като [...] си сметнал да приемеш да изпълниш лично делото против отцепническото племе, богохулния народ [...] против самия Асен, [...] имайки в предвид, че ти решаваеш да предоставиш всичко в ръцете на оногова, който ти е дал всичко – личност, кралство и всички твои блага [...] постановяваме от този момент всичко това да бъде под специалната наша и на апостолическия престол защита“ – Писмо на папа Григорий IX от 9 август 1238 г. Пак там, с. 77.

⁴⁴ Пак там, с. 78.

⁴⁵ *Strayer, J. R.* Op. cit. passim

РИЦАРИТЕ ХОСПИТАЛИЕРИ ОТ РОДОС И КРИЗАТА НА БАЛКАНСКИТЕ ХРИСТИЯНСКИ ДЪРЖАВИ МЕЖДУ БИТКАТА ПРИ НИКОПОЛ И МИРНИЯ ДОГОВОР ОТ ГАЛИПОЛИ (1396–1403)

Владислав Иванов

В историята на военномонашеския орден на Св. Йоан от Йерусалим 1396-та година остава преди всичко с две знаменателни събития. През месец март тази година на запад, далеч от своята столица Родос, умира главата на ордена – великият магистър фра Хуан Фернандес де Ередия (1376–1396).¹

Произхождащ от кралство Арагон, той двадесет години стои начело на международната католическа организация, известна още като „Религията“ или „Хоспитала“. На овакантия му пост върховният съвет на хоспиталиерите в Родос избира приора на Аквитания фра Филибер дьо Наяк (1396–1421), който по това време се намира в своята провинция във Франция. След като получава вестта за избора си, той се отправя към Родос, за да мобилизира рицарите от своя орден за участие във възможно най-атраktivната за тях военна акция. Това е кръстоносният поход на унгарския крал Сигизмунд Люксембургски (1387–1437), чиято декларирана цел е да прогони турците от Европа. Новоизбраният велик магистър на хоспиталиерите съоръжава набързо флотата си, като я обединява в Родос с тази, подsigурена от най-важния военноморски съюзник на кръстоносците – Венеция.² Потегляйки от острова през август и преминавайки през Черно море и по р. Дунав, флотът, предвождан от дьо Наяк, се среща някъде на територията на днешна България (вероятно при Никопол) с кръстоносната армия на Сигизмунд и се присъединява към нея.³ Войската включва многобройни военни части, стекли се от почти всички краища на католическа Европа. В края на лятото тази армия нахлува от Унгария в Османската империя и обсажда бившата столица на българския цар Йоан Шишман – Никопол. След първоначалните ѝ успехи обсадата на силно укрепения Никопол се затяга, а в последните дни на ѝ септември 1396 г. обединените християнски сили претърпяват пълен разгром под стените му от войските на османския султан Баязид I Йълдъръм (1389–1403). По-голямата част от кръстоносните пълководци – представители на някои от най-изтъкнатите западноевропейски благород-

нически фамилии, загиват или падат в плен на „неверниците.“ Самият водач на похода – крал Сигизмунд, успява да се спаси от плен заедно с великия магистър дьо Наяк на борда на една хоспиталиерска галера, с която двамата отплават на изток по течението на Дунав.⁴

Поражението при Никопол се оказва съдбоносно не само за кръстоносците, а и за целия Балкански полуостров.⁵ Освен останалите западни експедиционни сили в сражението е съкрушена и мощта на най-силната католическа държава с интереси в региона – кралство Унгария. Поражение претърпява и бойната сила на влашкия войвода Мирча чел Батрън (Стария, 1385–1418), който през цялото си управление е един от най-непримиримите турски противници. Загубени са и надеждите на няколко други балкански държави за получаването на ефикасна помощ срещу завоевателните стремежи на османците. Показателно е, че непосредствено след битката султан Баязид прекратява съществуването на васалното Видинско царство и присъединява територията му към империята си.⁶ През 1396 г. столицата на Византийската империя Константинопол вече от две години се намира под османска обсада. Малко преди това е сложен окончателен край на досегашната завоевателна политика на османците на Балканите, чиято най-съществена характеристика е не пълното покоряване на християнските владения, а създаването на „пояс“ от васални държави по границите на империята и поддържането на сюзеренитета над тях. Баязид I въвежда нов политически курс, който се състои в заменянето на създадената обширна система от васални владения с поставянето им под прекия контрол на османската администрация.⁷ Средството, което използва за това, са серия от мълниеосни военни кампании, които напълно оправдават турското му прозвище „Йълдъръм“ (Светкавицата).

По това време Османската империя и васалните ѝ територии обхващат по-голямата част от Балканите и Мала Азия. Главната квартира на ордена на хоспиталиерите на Родос и другите им островни владения в Егея все още не са пряко заплашени от тази мюсюлманска суперсила, тъй като османците не разполагат с достатъчно силен флот и не са в състояние да проведат ефективна атака срещу тях.⁸ Въпреки това Хоспиталът не остава равнодушен към османското настъпление. При все бушуващата на запад през този период религиозна схизма и силното компрометиране на единствената институция, от която е зависим ордена – Папството, както и свързаните с конфликта финансови проблеми, които възникват,⁹ йоанитите, под ръководството на фра Филибер дьо Наяк, демонстрират забележителна

кръстоносна активност. Тя изпъква особено в годините след битката при Никопол, когато османците изглеждат непобедими, а християнските владения са подложени на ожесточени атаки и все по-бързо изчезват от картата на Балканите. Родоският орден на Св. Йоан е една от малкото християнски сили, които в този кризисен период се осмеляват открито да се противопоставят на лавинообразното турско настъпление.

Византийската империя е сред най-пряко застрашените от завоюване християнски територии. По това време владенията ѝ са сведени само до обсадената столица Константинопол, няколко по-незначителни егейски острова и т.нар. Морейски деспотат на п-в Пелопонес. Константинопол все още може да разчита на своите станали легендарни през Средновековието непревземаеми стени. Войските на Баязид не разполагат със силна артилерия¹⁰ и флот, което обикновено е посочвано от изследователите като главна причина за неуспехите им да преодолеят защитата на града.¹¹ От друга страна, силите за съпротива на император Мануил II Палеолог (1391–1425) са нищожни, което отчаяно го кара да търси външна подкрепа за спасяването на държавата си. Надеждите му за помощ са насочени предимно на запад.

Може да се смята за сигурно, че родоските братя-рицари, на които императорът до голяма степен дължи трона си¹², още от самото начало на обсадата вземат участие в защитата на ромейската столица. Документирано е, че през 1395 г. Мануил Палеолог сключва съюзническа лига с хоспиталиерите и генуезците от островите Лесбос и Хиос.¹³ Остатъците от кръстоносната флота и експедиционния хоспиталиерски отряд, оцелели след битката при Никопол, при отстъплението си заедно с унгарския крал Сигизмунд минават през Константинопол и се включват в отбраната му. На 11 ноември 1396 г. Сигизмунд пише на великия магистър фра Филибер дьо Наяк, който междувременно е избързал към Родос, че е пристигнал в града точно навреме, за да предотврати падането му пред турските атаки и споменава за съществуването на съюзническа лига, включваща Мануил, генуезците от Пера и хоспиталиерите.¹⁴

Чрез съюза си с император Мануил, който датира още от 1390 г., орденът на Св. Йоан се оказва въввлечен в спасяването на Византийската империя през един от най-тежките периоди на съществуването ѝ. С широките си връзки и авторитет почти навсякъде из благородническите и монархическите дворове на Запада и с кръстоносната си насоченост, той е особено полезен за императора, чиито основни надежди за

помощ са насочени именно в тази посока. Хоспиталиерите без съмнение ходатайстват за него в западноевропейските владетелски дворове и това застъпничество допринася за постигането на определени резултати. Един виден френски благородник и военачалник – маршал Бусико (1366–1421), чиито сърдечни отношения с ордена са добре известни, през пролетта на 1399 г. е назначен от крал Шарл VI за командир на един експедиционен кръстоносен корпус, който трябва да помогне на обсадената християнска столица.¹⁵ Изборът на краля е напълно логичен, тъй като маршалът е една от най-добре запознатите личности със ситуацията на изток в неговия двор.

Жан ле Менгр, по-известен като под прозвището Бусико, вече е извършил едно поклоническо пътуване до Близкия Изток и Светите земи, преди да вземе участие в битката при Никопол през 1396 г., където е сред тези членове на командния състав на кръстоносната армия, които попадат в плен. По-късно османците го освобождават със задачата да събере седемдесет и петте хиляди златни дуката, които искат за откупуването на благородните пленници. При мисията си той намира пълно съдействие от великия магистър на Хоспитала дьо Найк, който му помага да събере огромната сума за откупа. След освобождаването им Бусико организира репатрирането на пленниците в Родос, където те получават възможност за отдых и лечение в известната болница на ордена¹⁶ преди да отпътуват обратно на запад. Сред тях се намира и синът на един от най-влиятелните представители на западноевропейския нобилитет – бъдещият херцог на Бургундия Жан дьо Невер (1404–1419), известен с прозвището „Безстрашни.“ Помощта на ордена издига престижа на хоспиталиерите във владенията му. Няколко десетилетия по-късно един от потомците на Жан дьо Невер връща услугата, направена му от Хоспитала, като изпраща една военна флота, която допринася много за отблъскването на мамелюкските атаки срещу Родос, проведени между 1440 и 1444 г.¹⁷

На 26 юни 1399 г. Бусико отплава за Константинопол от средиземноморското пристанище Ег-Морт начело на флот от две галери и четири други кораба, натоварени с войска от около 1 200 въоръжени мъже. В състава на войската му влизат представители на много благороднически фамилии, свързани с ордена на св. Йоан, между които дьо Мили, Монтене и Бракемон.¹⁸ По пътя към него се присъединяват венециански, генуезки и лесбоски кораби, а при о-в Тенедос (дн. о-в Бозджаада) и две родоски галери, изпратени от дьо Найк. По този начин хоспиталиерите взимат съществено участие в този своеобразен

кръстоносен *passagium particulare*, предназначен за освобождението на християнския Византион.

Съюзническият флот преминава безпрепятствено през контролирания от османците пролив на Галиполи и е посрещнат радостно от Мануил II Палеолог. Под съвместното ръководство на императора и Бусико кръстоносците, чийто брой с получените по пътя подкрепления възлиза на 2200 бойци,¹⁹ извършват множество успешни военни акции, прочиствайки околностите на Константинопол от вражеските сили и атакувайки различни подвластни на турците градове на малоазийския бряг, сред които и Никомидия.²⁰

Експедицията донася глътка свеж въздух за обсадения град и представлява светъл епизод в мрачните за империята времена между 1396 и 1402 г. Силите ѝ обаче са ограничени и тя няма възможност напълно да вдигне обсадата. Може би най-важното ѝ постижение е успешното посредничество на Бусико между Мануил II Палеолог и неговия племенник Йоан VII Палеолог (1370–1408), претендент за византийския престол, който Баязид използва като фасада за атаките си срещу Константинопол. Императорът не смее да напусне столицата си, за да потърси по-значителна помощ на запад, преди да е уредил този династичен спор. На 4 декември 1399 г. корабите на маршала докарват Йоан VII в Константинопол, където е договорено той да управлява града в отсъствието на Мануил, а след завръщането му да получи владението над Солун.²¹

Придружен от Бусико, Мануил II Палеолог се отправя на запад в края на 1399 г. Неговото забележително пътешествие е предмет на множество студии и историографски проучвания. Едно доказателство за съюза между василевса и Хоспитала е фактът, че докато пътешества из Западна Европа в търсене на помощ за загиващата си империя, той неведнъж се ползва от съдействието и подкрепата на местните структури на ордена на св. Йоан. Така например по време на своя престой в Лондон (кр. на 1400 – нач. на 1401 г.) императорът живее в главната квартира на английските хоспиталиери, разположена в Кларкънуел, а този, който всъщност уговаря визитата му в двора на крал Хенри IV Болингброк (1399–1413), е ирландският приор на ордена фра Питър Холт.²²

По същото време съюзът и помощта на ордена на родоските рицари за подложената под огромен турски натиск Византия се разпростира и над единственото нейно по-значително владение извън Константинопол, останало непокорено до този момент. Това е византийският дес-

потат Морея, който, според сполучливия израз на английския историк Антъни Лътрел, след битката при Никопол се „озовал беззащитен“²³ пред огромната военна мощ на Баязид.

Управник на тази последна византийска провинция с титлата „деспот“ е братът на Мануил – Теодор I Палеолог (1383–1407). В навечерието на битката при Никопол положението там е усложнено, тъй като при заемането на поста си Теодор Палеолог трябва да се бори не само с наследниците на предишните деспоти от фамилията Кантакузин, които в началото отказват да му предадат властта си над провинцията, но и с местните гръцки магнати. В гражданската война се замесват и множество други сили, които притежават политически интереси на Пелопонес, между които Венеция, Наварската наемническа компания, която фактически управлява латинската част от полуострова – т.нар. княжество Ахая, и флорентинецът Нерио Аччайоуоли, който малко преди това е победил последните наследници на Каталонската компания в Гърция и е основал свое собствено владение с център в Атина. В крайна сметка през 1387 г. Теодор успява да наложи властта си в Морея с помощта на османците, на които се признава за васал, подобно на своя брат Мануил, който е принуден по същото време да прибегне към този ход.²⁴ Тогавашният султан Мурад I Худавендигяр (1359–1389), когото той признава за сюзерен, му изпраща на помощ в Пелопонес един от своите най-опитни военачалници – Евренос бег.²⁵ Военната победа на Теодор Палеолог е последвана от конфискацията на имуществата на политическите му противници в деспотството. Сред тях е и Павел Мамонас, господар на богатия град Монемвасия и един от най-влиятелните гръцки магнати на полуострова.

Впоследствие Мамонас, заедно с други лишени от власт и имущество морейски аристократи, намира убежище в двора на новия султан Баязид.²⁶ На известната среща, която провежда със своите васали в Серес през зимата на 1393–1394 г., Баязид заема ролята на арбитър в спора между деспота и недоволните му поданици. Той изисква от Теодор Палеолог да му предаде Монемвасия и някои други крепости от владенията си, за да реши съдбата им. След края на срещата деспотът е задържан от султана като заложник и е принуден да го придружи по време на похода му на юг за завоюването на Тесалия през 1394 г. Междувременно той изпраща свои пратеници със заповеди за предаване на посочените крепости на служителите на Баязид. Те са последвани на територията на деспотата от някои османски предводители и войскове контингенти и успяват да влязат във владение на важни градове като

Монемвасия и Аргос.²⁷ При р. Сперхей в Тесалия Теодор Палеолог успява да напусне лагера на Баязид²⁸ и по най-бързия възможен начин се връща в Морея. Там той отменя предишните си заповеди и си възвръща контрола над завладените крепости, като с този акт фактически отхвърля васалитета си към султана. Така след 1394 г. над владенията му надвисва опасност от турско нападение.

Макар и да не пристъпва веднага към действия срещу него, султанът не закъснява да накаже непокорния си васал. Теодор Палеолог още не се е справил с останалите си външни противници в района и продължаващите военни конфликти с тях предоставят добра възможност за намеса на останената в Тесалия османска армия. През втората половина на 1395 г. деспотът обсажда в крепостта Коринт своята балдъза Франческа Ачиайоуоли и съпруга ѝ граф Карло I Токо, който се обръща за помощ към турците.²⁹ Начело на войската на новоосновения османски удж, разположен в Тесалия, Евренос Бег пристига отново в южна Гърция, но този път с цел да се сражава срещу Теодор, а не на негова страна. Войските на деспота са разгромени при Коринт, а след това турците нахлуват в Морея, където успяват да опустошат редица области и да се съединят с войските на друг негов враг – наварският владетел на Ахия – Педро Бордо де Сан-Суперан.³⁰ Заедно с него на 28 февруари 1396 г. те превземат важната крепост Акова.³¹ Войските на Евренос обаче скоро се оттеглят, тъй като Баязид се нуждае от тях за похода си срещу влашкия войвода Мирчо.³² След оттеглянето им деспот Теодор успява да разбие Педро Бордо и подкрепящите го метежни гръцки архонти, както и да получи срещу крупна сума Коринт от Карло Токо,³³ но вече е наясно, че не може да се справи сам с наличните си сили срещу османците.

Следващият турски поход срещу Морея е отложен във времето с около две години само поради факта, че Баязид е въввлечен във война по северните граници на империята си. През това време Теодор Палеолог отчаяно търси подкрепата на бившите си съперници – венецианците, срещу султана, като се съгласява на множество отстъпки към тях. Плановите му за отбрана са свързани с укрепяването на Коринт и провлака Истъм, който свързва п-в Пелопонес с континента. През февруари 1396 г. венецианският сенат обещава да подкрепи подновяването на системата от укрепления, преграждаща провлака (т.нар. Хексамилон), както и да убеди „главния викарий или принца на Морея.“³⁴ (т.е. Педро Бордо де Сан-Суперан) да съдейства за начинанието. Чрез посредничеството на Републиката на св. Марко бившият наварски кондотиер се съгласява да сътрудничи на деспота, но той едва ли е

искрен в намеренията си. Укрепленията обаче остават недовършени до следващото османско нашествие.

Очевидно по това време латинците в Морея осъзнават, че завоевателните амбиции на Баязид заплашват не само Теодор Палеолог, но и самите тях. Както става ясно от последвалите събития, дори обединените им сили не са в състояние да спрат османците. След победата си при Никопол, в късната пролет на 1397 г., султанът заповядва на военачалниците си Якуб Бег и Евренос и на румелийския бейлербей Тимурташ да нахлуят в Пелопонес. Макар това отново да е грабителски поход, който не цели трайно да завоюва християнските територии, а по-скоро да ги опустоши, изворите споменават очевидно преувеличената, но показателна цифра от 60 000 души за броя на турската армия и страшното опустошение, на което е подложен полуостровът.³⁵ Османските войски разрушават съществуващите укрепления от Хексамилиона,³⁶ обсаждат последователно Коринт и Леондарион, а на 2 или 3 юни 1397 г. превземат и разграбват венецианското владение Аргос³⁷ – акт, който вероятно се намира във връзка с обещаната подкрепа на деспота от венецианците. Населението на Аргос е изклато или отвлечено в робство. Скоро след това османските войски се оттеглят заедно с плячката си в Тесалия.

По време на атаката, изпаднал в отчаяние от претърпените поражения, деспот Теодор изпраща своя дипломат Димитър Софиянос във Венеция,³⁸ за да моли за помощ и предлага да предаде на Серенисимата крепостта Коринт и Истъмския провлак. Нежелаеща да се замесва в по-нататъшни конфликти с османците и под влияние на разгрома на кръстоносния поход при Никопол, Републиката на св. Марко му отказва. Тогава, по думите на Псевдо-Сфранцес, деспотът *„виждайки, че ромейските дела са в такова плачевно състояние [...], че никой от християнските владетели не пожелал да се притече на помощ на ромейците, [...] се отправил на една триера към остров Родос и продал Спарта³⁹ на братството на пророка и кръстителя Йоан.“*

Още от средата на XIV в. 1397 г. орденът на хоспиталиерите е въввлечен в политически проблеми, свързани с Морея. Макар и да притежават някои имоти в региона, които са получени още след основаването на Латинската империя през 1204 г. и които са приблизително удвоени след разформироването на ордена на тамплиерите и присъждането на имуществата и владенията му в Гърция на Хоспитала, йоанитите никога не са проявявали особена активност или интерес към тази част на света⁴⁰ до средата на XIV в. Тогава в пап-

ските среди в Авиньон се появява проект Ордена да бъде преместен в Морея, за да бъде по-ефективен в борбата срещу турците. Планът е възприет от Ордена и през 1356 г. представители на йоанитите дори преговарят с наследника на Изабел дьо Вилардуен за откупуване на правата му върху владението на латинското княжество Ахая, но те са прекъснати от преждевременната му смърт.⁴¹ Впоследствие при понтификата на папа Григорий XI (1370–1378) и великия магистър фра Хуан Фернандес де Ередия (1376–1396) проектът отново е приведен в действие, като Хоспиталът наема от неаполската кралица Жана I д'Анжу цялото княжество Ахая за срок от пет години.⁴² След разгрома на кръстоносния поход на Ередия под стените на Арта от албанския деспот Джин Буа Шпата и безредиците, които възникват във връзка с пристигането на Наварската компания по тези земи, хоспиталиерите изоставят Ахая, но не и намеренията да се установят там. Едно доказателство за това е, че пет години след оттеглянето им, през 1386 г., Ередия откупува срещу солидна сума правата на Анжуйците над княжеството, а през 1389 г. назначава члена на ордена фра Доменико де Аламания за негов управител, като го упълномощава да събере 15 000 дуката данъци.⁴³ Политическият хаос, който цари в региона, възпрепятства хоспиталиерите да се възползват от закупените си права над княжество Ахая, но през лятото на 1397 г. те получават отлична възможност да се сдобият с обширни владения на полуострова, която им предоставя Теодор I Палеолог – владетел на византийската част от него.

През 1397 г., след оттеглянето на Тимурташ Паша, Якуб Бег и Евренос, и отказа на Венеция да поеме владението и защитата на Коринт и Провлака, деспотът решава да се обърне за помощ към съюзниците на своя брат – родоските рицари. По няколко причини те с готовност приемат предложението му. В него хоспиталиерите виждат нова възможност за реализацията на своя „морейски проект“, която би донесла уголемяване на владенията и приходите им, популяризиране на каузата им и спечелване на по-добър престиж на ордена на запад, по-добра възможност за защитата на латинските интереси в Пелопонес и Егея и придобиването на отлична континентална стратегическа база за борба срещу „неверните“ турци. По този начин през 1397 г. ордена влиза във владение на Коринт, като заплаща правата на Теодор над града и започва укрепяването му, разполагайки там силен гарнизон и превръщайки го по този начин в една сериозна бариера срещу нахлуванията на османците на полуострова.

Предаването на наскоро отвоювания от „франките“ византийски Коринт в ръцете на една католическа институция с пролатинска ориентация като ордена на Св. Йоан не е възприето твърде охотно от православните ромеи, по-голямата част от които са настроени негативно към латинците. Император Мануил II Палеолог заедно с императрицата-майка Елена дават разрешението и одобрението си за тази сделка. Императорът се чувства задължен да се оправдае за предаването на Коринт на хоспиталиерите в „Надгробното слово“, което написва за своя брат Теодор през 1407 г. Според него продажбата е била неизбежна при политическата ситуация през 1397 г.: *„Ние не сме толкова окаяни, безхарактерни или глупави, че да предпочитаме тези странници пред нашата собствена власт. Но беше неизбежно, че или градът щеше да бъде завладян от тези, които го бяха обсадили – турците, или трябваше да бъде даден на онези, които бяха способни да го спасят от надвисналата опасност. Тъй като ние не бяхме способни да го запазим със собствени сили, от достъпните възможности, хоспиталиерите ни изглеждаха най-добрата.“*⁴⁴

Както става ясно от последвалите събития, амбициите на хоспиталиерите по отношение на византийска Морея далеч не се ограничават само с Коринт.⁴⁵ След известно затишие поради ангажираността на Баязид в източна Анатолия следват нови турски атаки срещу деспотата в Пелопонес, които започват от 1399 г. Поради продължаващата неприязън, която собствените му поданици показват към деспот Теодор, по това време у император Мануил II Палеолог възникват силни съмнения, че Морея би могла да бъде предадена на османците от собствените си жители, *„които предпочитат да бъдат поробени, отколкото да бъдат унищожени в резултат на война.“*⁴⁶ Укрепеният от хоспиталиерите Коринт отблъсква всички турски опити да бъде превзет, но територията на деспотата за пореден път е опустошена. През юли 1399 г. великият магистър на Родос фра Филибер дьо Наяк изпраща капитана на Коринт – фра Ели дьо Фош, да води преговори с деспота за закупуването на крепостта Мегара, разположена северно от Коринт,⁴⁷ като вероятно обяснението на ордена за това искане е провеждането на по-ефикасна от стратегическа гледна точка защита на Истъмския провлак и Сароническия залив.⁴⁸ Преговорите обаче завършват без резултат. По същото време друг хоспиталиер – фра Жерар дьо ла Пюи, преговаря с ахайския владетел Педро Бордо за сключването на съюзна лига срещу турците. Последният през ноември същата година се съгласява да окаже военна подкрепа и отново да подпомогне изграждането на

Хексамилiona.⁴⁹ Ахайският владетел обаче едва ли е искрен, тъй като малко по-късно отново действа в съюз с турците против вече дългогодишния си съперник – деспот Теодор.

През февруари 1400 г., когато падането на Византия изглежда предстоящо, Венеция предлага политическо убежище както на император Мануил II Палеолог, така и на деспот Теодор, чиито земи са подложени на поредното турско грабителско нападение.⁵⁰ През същия месец орденът изпраща една внушителна дипломатическа делегация до деспота, която включва някои от най-високопоставените хоспиталиери между които приорите на Англия, Венеция, Аквитания и Тулуза, както и по-рано, още от Ередия управител на Ахая-фра Доменико де Аламания. Делегацията е упълномощена от съвета на ордена и великия магистър да води преговори с Теодор Палеолог за закупуването на нови негови земи и разполага с кредит от 60 000 златни дуката, сума, която е преценена като достатъчна за изплащането на правата върху владението на цяла византийска Морея.⁵¹

Деспот Теодор протака преговорите, но през май 1400 г. най-сетне се съгласява да предаде на хоспиталиерите крепостта Калаврита. Местното население обаче е настроено срещу братята-рицари и те трябва да завземат крепостта с бой.⁵² През ноември орденът изпраща нови пратеници при Теодор Палеолог с инструкциите да закупят още земи или да подновят вече съществуващите договори.⁵³ Междувременно, макар и основните османски сили отново да действат по далечните азиатски фронтове, завемайки от 1399 г. до 1401 г. градовете Малатия от египетските мамелюци и Ерзинджан от местния владетел Тахиртен бей, войската на османския удж, разположен в Тесалия, остава твърде активна и не престава да нахлува в Пелопонес. През март 1401 г. турците прегазват цялата територия на деспотата и през Ахая достигат и атакуват дори отдалечените и изключително важни от стратегическа гледна точка владения на Венеция, разположени в крайната югозападна част на полуострова – Модон и Корон. Венецианците с основание обвиняват за това нападение Педро де Сан-Суперан⁵⁴, който не е забравил старите си кондотиерски навици. В случая набегът на ахайския принц и турците срещу венецианските територии е по-скоро „непредвиден инцидент“, докато основният удар отново е насочен срещу византийските територии. Въпреки това през лятото представители на хоспиталиерите и на Републиката на Сан Марко отново преговарят с навареца и се опитват да го убедят да сключи мир с деспота, тъй като „техните вражди рискуват цял Пелопонес да попадне в ръцете на неверниците.“⁵⁵

Останал за пореден път напълно неспособен да спре турската атака, след този поход деспотът става по-отстъпчив към исканията на ордена и се съгласява да предостави обширни територии от владенията си на хоспиталиерите, като в техните граници е включена дори столицата му Мистра. Самият той премества двора си в Монемвасия. Жителите на Мистра обаче, подобно на тези от Калаврита, своевременно въстават срещу новите си господари. Според свидетелството на късновизантийския историограф Лаоник Халкокондил те приемат тези действия като предателство: „*Разбирайки за предателството на своя владетел и намирайки се под влиянието на архиеерея на Спарта, спартиатите се събрали заедно и се договорили, че няма да позволят на никой от назареите⁵⁶ да влезе в града и също така дали дума, че ще изтърпят всичко, което може да им се случи, но няма да се покорят на назареите-латини.*“⁵⁷ Куриозният случай намира широко отражение в посветената на йоанитите историографска литература.⁵⁸ В крайна сметка братята-рицари успяват да влязат във владение на Мистра и останалите крепости, преотстъпени им от Теодор Палеолог, но едва след личната намеса на деспота, който успял временно да успокои местните жители.⁵⁹

Султанът явно следи с опасение събитията, които се разиграват в Морея, и в края на 1401 г. или началото на 1402 г. изненадващо изпраща посланици при деспот Теодор с предложение за сключване на сепаративен мир. Император Мануил II Палеолог смята, че причината за този привидно изненадващ ход на Баязид се крие в това, че: „*турците се опасявали повече от хоспиталиерите, отколкото от която и да било друга сила.*“⁶⁰ По този начин султанът се опитва да настрои Теодор Палеолог срещу ордена и да го „спаси“ от неговото влияние, тъй като очевидно той представлява далеч по-безопасен съсед за османците. Обещан му е мир при единственото условие, че родоските рицари ще напуснат полуострова.⁶¹ Хоспиталиерите на свой ред отвърщат през май 1402 г. с контрапредложение към деспота да изкупят цялата територия на византийска Морея.⁶² И двете предложения се оказват закъснели, тъй като само два месеца по-късно войските на Баязид, събрани от всички краища на обширната му империя, претърпяват унищожително поражение при Анкара от великия азиатски владетел и завоевател Тимур-ленг (Тамерлан). Това е събитие, което коренно, макар и временно, променя статуквото в региона. Опасността от османско завладяване изчезва за повече от десетилетие напред. Деспот Теодор вече няма нужда от помощта на йоанитите и, макар

и не без известни проблеми, успява да договори с ордена обратното изкупуване на земите и крепостите си през 1404 г.⁶³

В началото на 1403 г. синът на Баязид – Сюлейман Челеби (1403–1411), който е успял да избяга от полесражението при Анкара и е установил властта си над европейските територии на Османската империя (Румелия), сключва в Галиполи общ мирен договор с латинските сили на Балканите и с Византийската империя, като им прави значителни отстъпки. Сред юридическите страни от християнската част присъстват и родоските братя-рицари. В текста на договора те са споменати на второ място след Византия от всички християнски участници, което е показателно за важността, която им отдава Сюлейман.⁶⁴ Съгласно член 29 от документа турският владетел предава безусловно във владение на Ордена на св. Йоан графството на Салона, разположено на северния бряг на Коринтския залив.⁶⁵

Анализът на събитията, които се разиграват на историческата балканска сцена между 1396 и 1403 г., показва, че родоският орден на хоспиталиерите често играе решителна роля в противодействието на османското настъпление през този кризисен период. В действителност, през тези години той представлява най-активната християнска сила в региона. Оказва се, че въпреки ограничените си ресурси, след разгрома на западната коалиция, предвождана от крал Сигизмунд при Никопол, единствената сила, която е способна да окаже и оказва ефективна военна подкрепа на застрашените от завоюване християни в южната част на Балканите, са йоанитите. Те участват активно и в най-мощното западно кръстоносно начинание от периода – походът на френския маршал Бусико през 1399 г. за подпомагане на защитата на Константинопол.

Съюзът с родоските рицари се оказва от първостепенна важност за Византия. Добрите отношения, които Мануил II Палеолог установява с тях още в началото на 90-те години на XIV в., спомагат за активното им включване в отбраната на Константинопол и Морея. Сред причините за възникването на този на пръв поглед необичаен съюз между православния император и католическия военномонашески орден, могат да се отбележат освен личните връзки, които вероятно съществуват между него и братята-рицари, също така и религиозната схизма в Западна Европа по това време.⁶⁶ Разколът на практика дава възможността за провеждането на една по-самостоятелна политика от Родос, който иначе е зависим от решенията на Папството. Важното е, че историческите обстоятелства позволяват една институция, която е

сред най-ревностните крепители на католицизма, да изиграе немалка роля за спасяването на православна Византия.

Политическите действия на Ордена на св. Йоан на Балканите между 1396 и 1403 г. не са обусловени само от чисто идеалистически подбуди, каквато е „свещената война“ срещу „неверниците“ или помощта за християнските братя. Хоспиталът намира удобна възможност за реализиране на своя план за установяване на властта си над част от континентална Гърция в безизходното положение, в което османското настъпление е поставило гръцкия деспот Теодор I Палеолог. От 1397 г. до 1402 г. родоските рицари нееднократно се опитват да изкупят всичките му територии и да убедят ахайския владетел Педро Бордо да им сътрудничи. До самия край на този етюд обаче орденът запазва коректните си отношения с Теодор Палеолог, въпреки проблемите, които възникват с местното православно население и с изплащането обратно на крупната сума, която е дадена на деспота в замяна на някои от владенията му. Впоследствие йоанитите се оттеглят мирно от византийска Морея. Този техен неуспех се дължи на няколко фактора: неприязънта към ордена на местното население, което в огромната си част е православно; неохотата на деспота да се раздели с владенията си или с по-голямата част от тях преди 1402 г. и откровеното му желание да си върне обратно териториите, дадени на ордена, веднага след битката при Анкара; липсата на достатъчно ресурси, за да могат хоспиталиерите да задържат новопридобитите крепости и земи, без да разполагат с някакъв стабилен съюзник в района или същевременно да получават някаква по-съществена помощ от католическия запад за тази цел. Към това може би трябва да се добави и традиционната неохота на братята-рицари да се замесват във война срещу християни, което при тогавашната политическа ситуация в Гърция изглежда неизбежно.

Чрез мирния договор от Галиполи от 1403 г. ходът на османското настъпление в Европа е спрян, обсадата на Константинопол е вдигната и Византийската империя е спасена от османско завоевание за още половин век напред. Никой не би могъл да оцени по-добре заслугите на Ордена на св. Йоан Йерусалимски за това избавление от неговия съюзник император Мануил II Палеолог. Лътрел с право отбелязва, че бидейки грък, той остава по някакъв начин противоречив в отношението си към латинските хоспиталиери,⁶⁷ но възхищението му от техните бойни качества и добродетели е недвусмислено. Той признава, че само те са имали силата и ентузиазма да защитят Пелопонес от турските

атаки. Неговото неподправено очарование от рицарските достойнства и потенциала на братята-рицари от ордена изпъква най-ясно в следното описание, взето от надгробното слово за брат му – деспот Теодор I Палеолог:

„Нека никой не приема за даденост, като гледа към техните няколко галери, разположени на Родос, че военните възможности на хоспиталиерите са слаби и немощни. Когато те пожелаят да направят това, голям брой от тях могат да се съберат от целия свят, по който са разпръснати. Те са мъже, за които нищо не е по-важно освен това, което трябва за добър кураж, воюване и благороден дух. За тях е далеч по-добре да умрат със слава, отколкото да предложат на своите врагове възможността да тържествуват и да раняват в гърба тези, които са се обърнали в бягство.“⁶⁸

БЕЛЕЖКИ:

¹ *Delaville Le Roulx, J. M.* Les Hospitaliers a Rhodes jusqu'a la mort de Philibert de Naillac (1310–1421). P. 1913, 237, бел. 3.

² *Atiya, A. S.* The Crusade of Nicopolis. L., 1934, p. 54.

³ Вж. пак там, 54–55; *Poutiers, J. Chr.* Les Chevaliers de Rhodes a la Croisade de Nikopol 1396. – In: *Etudes Balkaniques* 1. С., 1981, p. 123. Опирайки се на Фроасар, някои историци твърдят, че хоспиталиерският отряд на дьо Наяк се присъединил към кръстоносците още в Буда, но това е малко вероятно предвид факта, че присъствието на магистъра в Родос е документирано през август, а по същото време армията вече е напуснала унгарската столица. Възможно е Фроасар да е имал предвид отряда от германски хоспиталиери, предвождан от графа на Хохенцолерн Фридрих, приор на Алемания, който потегля от Германия, за да се присъедини към кръстоносците по суша, вж. *Poutiers, J. Chr.* Цит. съч., с. 114; *Bosio, I.* Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni Gierosolimitano. Vol. II, R., 1629, p. 153. Допълнително доказателство за този маршрут на отряда на дьо Наяк се съдържа в „Българската анонимна хроника“ от нач. на XV в. Изворът свидетелства, че „тридесет катърги от Венеция и Цариград“ пристигнали, когато „кралят (Сигизмунд – б.м.) [...] дойде на българска земя срещу град Никопол“. 1396 Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа. С., 1999, с. 147. Сред тези „катърги“ са били и корабите на Хоспитала.

⁴ *Острогорски, Г.* История на византийската държава. С., 1998, с. 692; *Setton, K. M.* The Parasy and the Levant. Vol. I. Ph., 1974, p. 356; Сетън обаче греша в съзидението си, че фра Филибер дьо Наяк е бил избран за велик магистър в Родос по време на участието си в похода към Никопол, вж. Пак там, бел. 137.

⁵ *Ховари, Я.* Никополската битка – повратен момент в историята на османските завоеватели на Балканите. 1396 Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа. С., 1999, с. 22.

⁶ Напоследък в българската историография има дискусии по повод точната датировка на падането на Видинското царство под османска власт, вж. *Павлов, Пл., Тюнтонджиев, Ив.* Българите и османското завоевание (кр. на XIII – ср. на XV в.). В.Т., 1995, 95–96.

⁷ *Inalcik, H.* Ottoman Methods of Conquest. *Studia Islamica*. No. 2, 1954, p. 104.

⁸ Въпреки това изглежда, че в първата половина на 90-те год. на XIV в. османците се опитват да организират някаква акция срещу Родос чрез военноморските сили на току що завладените от тях турски емирства по западния бряг на Мала Азия. Тези опити обаче са парирани успешно след като хоспиталиерският капитан на Смирна пленява синовете на османския субаша и орденът успява да сключи седемгодишно примирие с него, вж. *Luttrell, A.* The Hospitallers of Rhodes Confront the Turks, 1306–1421. *Christians, Jews and Other Worlds: Patterns of Conflict and Accomodation*. L., 1988, p. 97.

⁹ Така напр. през 1397 г. каталанските хоспиталиери се оплакват, че разходите по действията на ордена на изток биват поемани само от девет от задължените общо 22 приории; *Luttrel, A.* The Hospitallers of Rhodes and their Mediterranean World. A., 1992, № XI, 110.

¹⁰ Според Ханс Шилтбергер огнестрелното оръжие прониква в османската армия едва към 1392 г. т.е. две години преди обсадата на Константинопол посредством сръбски васални отряди. *Шилтбергер, Х.* Пътепис. С., 1971, с. 27.

¹¹ Вж. *Barker, J.* Manuel II Palaeologus. A Study in Late Byzantine Stetmanship. NJ., 1969, 123–200.

¹² Вж. *Majeska, G. P.* Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. W., 1984, p. 102; *Bartusis, M. C.* The late Byzantine army: arms and society. University of Pennsylvania Press, 1997, p. 110.

¹³ *Geanakoplos, D.* Byzantium and the Crusades, 1354–1453. A History of the Crusades. Vol. III (The Fourteenth and Fifteenth Centuries). W., 1975, p. 82.

¹⁴ *Barker, J.* Цит. съч., с. 482.

¹⁵ *La Livre des faicts du bon messier Jean le Maingre dit Boucicaut, marechal de France et gouverneur de Gennes.* Nouveble collection des memoires pour server a l’histoire de France depuis le XIII siècle jusqu’a la fin du XVIII. P., 1850, p. 247.

¹⁶ *Галимар–Флавини, Б.* История на Малтийския орден. С., 2007, p. 115.

¹⁷ *Luttrell, A.* The Hospitallers of Rhodes Confront the Turks..., с. 91.

¹⁸ *La livre des faicts ...*, с. 247.

¹⁹ *Bartusis, M. C.* Цит. съч., с. 111.

²⁰ *Delaville Le Roulx, J. M.* La France en Orient au XIV ciecele. P., 1886, 369–375; *La Livre de faicts ...*, 248–250.

²¹ *Barker, J.* Цит. съч., с. 165.

²² *Chrysostomides, J.* The Visit of the Emperor Manuel II Palaeologus at the Priory of St. John in 1401. The Military Orders, Vol. 3. History and Heritage. A., 2008, p. 242.

²³ *Luttrell, A.* Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century. Papers of the British School at Rome, XXVI. L., 1958, p. 210.

²⁴ Относно хронологията на тази първа османска инвазия в Морея вж. *Schreiner, P.* Die Byzantinschen Kleinchroniken. Vol. I. W., 1975, p. 244.

²⁵ *Fine, J. V. D. Jr.* The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. M., 1987, 427–428.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там, с. 430.

²⁸ Дискусионно е дали деспотът бяга от османския лагер при Сперхей или е освободен доброволноот Баязид, вж. Пак там.

²⁹ Nicol, D. The Despotate of Epiros (1267–1479). A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages. Ca., 1984, p. 167.

³⁰ Schreiner, P. Die Byzantinschen Kleinchroniken. Vol. II. W., 1979, S. 354.

³¹ Loenertz, R. J. Pour l'histoire du Peloponese au XIVe siècle (1382–1394). *Byzantina et Franco-Graeca*. R. 1970, p. 254.

³² Fine, J. V. D. Jr. Цит. съч., с. 431.

³³ Между септември/октомври 1395 г. и януари 1396 г. Вж. Necipoglu, N. Byzantium between the Ottomans and the Latins. Ca., 2009, p. 257.

³⁴ Topping, P. The Morea, 1364–1460. A History of the Crusades Vol. III (The Fourteenth and Fifteenth Centuries). W., 1975, p. 159; Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history of the Peloponese in the 14th and 15th centuries. Camberley: Porphyrogenitus, 1995, 361–362.

³⁵ Pseudo-Phrantzes, с. 204, цит. в Медведев, И. П. Мистра. Л., 1973, с. 19.

³⁶ Bartusis, M. C. Цит. съч., с. 115.

³⁷ Topping, P. Цит. съч., с. 159; Schreiner, P. Kleinchroniken. Vol. II., p. 361. Аргос току що е бил предаден на венецианците от деспот Теодор Палеолог.

³⁸ Медведев, И. П. Цит. съч., с. 19.

³⁹ Под това наименование в хрониката на Псевдо-Сфранцес и ред други извори обикновено се разбира столицата на гръцкия деспотат Мистра. Сведението за пътуването на Теодор I Палеолог до Родос не се потвърждава от хронологично по-близки извори, отколкото датираното от XVI в. съчинение на Псевдо-Сфранцес, какъвто напр. е „Надгробната реч“ на император Мануил II Палеолог, написана за неговия брат деспот Теодор от 1407 г. Относно дискусиите по въпроса вж. напр. пак там.

⁴⁰ Относно военно-монашеските ордени и обхвата на техните владения в континентална Гърция вж. напр. Molin, K. Unknown Crusader Castles. L., 2001, 262–264.

⁴¹ Vertot, A. The history of the Knights Hospitallers of St. John of Jerusalem; styled afterwards, the Knights of Rhodes, and at present, the Knights of Malta. Translated from the French of Mons. l'Abbe de Vertot. L., 1770, Vol. II, 144–145.

⁴² Luttrell, A. Gregory XI and the Turks: 1370–1378. *Orientalia Christiana Periodica* XLVI. Rome, 1980, p. 412.

⁴³ Luttrell, A. The Hospitallers at Rhodes, 1306–1421. A History of the Crusades Vol. III (The Fourteenth and Fifteenth Centuries). W., 1975, p. 306.

⁴⁴ Manuel II Palaeologus: Funeral oration on his brother Theodore (transl. by J. Chrysostomides). M., 1985, p. 172.

⁴⁵ В научната литература, която авторът на тази статия е ползвал, съществуват известни разногласия относно това дали инициативата за бъдещето закупуване на целия деспотат от хоспиталиерите принадлежи на последните или на Теодор I Палеолог. Моето мнение е, че деспотът се е съгласявал и може би дори е бил инициатор на продажбата на владенията си единствено и само пред лицето на непосредствената турска заплаха. Именно такава е положението за Коринт през 1397 г. и за останалата част от византийска Морея през 1401 г., когато нашествениците действат в съюз с княза на Ахая Педро де Сен-Сюперан и през която година деспотът се съгласява да

продаде всичките си владения на Хоспитала. Що се отнася до йоанитите, техните действия след юли 1399 г. недвусмислено демонстрират стремежа им да уголемят владенията си в континентална Гърция.

⁴⁶ Пак там, с. 258.

⁴⁷ *Luttrell, A. The Hospitallers at Rhodes ...*, с. 307; *Monumenta Peloponnesiaca ...*, 402–403.

⁴⁸ Вж. пак там, бел. № 2.

⁴⁹ Пак там, с. 410; *Luttrell, A. The Hospitallers at Rhodes...*, с. 307.

⁵⁰ *Monumenta Peloponnesiaca ...*, р. 411; *Imber, C. The Ottoman Empire, 1300–1481. I.*, 1990, р. 50.

⁵¹ *Delaville Le Roulx, J. M. Les Hospitaliers ...*, 278–279.

⁵² *Fine, J. V. D. Jr. Цит. съч.*, с. 432.

⁵³ *Luttrell, A. The Hospitallers at Rhodes ...*, р. 307.

⁵⁴ *Imber, C. Цит. съч.*, с. 50.

⁵⁵ Пак там; Относно опитите на Хоспитала за разбирателство с ахайския княз вж. *Monumenta Peloponnesiaca ...*, 472–474.

⁵⁶ Т.е. на хоспиталиерите

⁵⁷ *Chalcocondylas*, с. 97 (Bonn)=I, 90 (Darko), цит. в *Медведев, И. П. Цит. съч.*, 19–20.

⁵⁸ *Vertot, A. Цит. съч.*, 186–187; *Bosio, G. Цит. съч.*, с. 109.

⁵⁹ *Fine, J. V. D. Jr. Цит. съч.*, с. 432.

⁶⁰ *Funeral Oration ...*, с. 180.

⁶¹ *Fine, J. V. D. Jr. Цит. съч.*, с. 432.

⁶² *Luttrell, A. The Hospitallers at Rhodes ...*, с. 308.

⁶³ *Monumenta Peloponnesiaca ...*, с. 522.

⁶⁴ Venice, Archivio di Stato, *Pacta, reg. 6, fol.130v (anc.128v)*, цит. в *Dennis, G. The Byzantine-Turkish Treaty of 1403. Orientalia Christiana Periodica*, 33 (1967), р. 78.

⁶⁵ *Kastritsis, D. J. The Sons of Bayezid. L.*, 2007, р. 57; *Dennis, G. Цит. съч.*, с. 80.

⁶⁶ Вж. напр. *Матанов, Хр. От Галиполи до Лепанто. С.*, 1988, 126.

⁶⁷ *Luttrell, A. The Hospitallers of Rhodes Confront the Turks...*, с. 99.

⁶⁸ *Funeral Oration ...*, с. 174.

КОНФЛИКТЪТ МЕЖДУ ТЕВТОНСКИЯ ОРДЕН И ПОЛСКО-ЛИТОВСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ 1409–1410 ГОДИНА И НЯКОИ ИНТЕРЕСНИ АСПЕКТА ОКОЛО БИТКАТА ПРИ ТАНЕНБЕРГ

Антоан Тонев

В българската научна литература за конфликта между Тевтонския орден и Полско-литовската държава на крал Владислав II Ягело има достатъчно информация. Същото обаче не важи за битката при Таненберг¹, която се явява връхна точка в развитието на този конфликт. Тя често се споменава при проследяване на историята на Полша, Литва, Тевтонския орден и други, но рядко се посочва каквато и да било по-подробна информация за самия ход на бойните действия. Често се дават най-различни оценки за нейното значение, като марксистката историография дори я прославя като победа на „руския, белоруския, полския и литовския народи“ срещу „тевтонските разбойници“.² Тук няма да се занимаваме с даването на подобни или противоположни оценки, а ще се опитаме да проследим хода на военната кампания и на самата битка и да разгледаме някои от най-интересните, според нас, проявления на военното изкуство през късното Средновековие и то в един обособен географски ареал. Тъй като битката при Таненберг е едно от най-епичните и популярни сражения в историята на средновековна Европа и поради фактът, че на същото място през 1914 г. осма немска армия разбива първа и втора руски армии, и до ден днешен тази битка предизвиква силни националистически емоции у германци, поляци, литовци и руснаци. Като доказателство за това е фактът, че за нея има цели три имена: битката при Таненберг за германците, при Грюнвалд за поляците и при Залгирис за литовците.

Има три основни извора, даващи ни солидна информация, за битката при Таненберг, два от които са полски по произход. На първо място, това е: „Chronica Conflictus Wladislai Regis Poloniae cum Cruciferis anno Christi 1410“ от неизвестен автор, публикувана в: *Scriptores rerum Prussicarum*, Leipzig, 1866. Тази хроника е създадена най-вероятно в края на 1410 или началото на 1411 г.³ Другият важен полски извор за битката е произведението на полския свещеник, дипломат, воин и историк Ян Длугош – „Historiae Polonicae libri XII“⁴, написано в периода 1455–1480 г. От германска страна единствения извор, който ще споменем, е произведението на Йохан фон Посилге „Chronik des Landes

Preussen“, публикуван в: *Scriptores rerum prussicarum*, vol. III, 1866. Проблем за хрониката на Посилге е фактът, че почти всички важни командири на тевтонската армия са убити на бойното поле и той едва ли получава най-пълната и достоверна информация.⁵

В историографията най-пълното, подробно и правдоподобно описание на самото сражение можем да открием у Stephen Turbull: „Tannenberg 1410. Disaster for the Teutonic knights“⁶. Друго изследване, което проследява по-скоро политическата активност на двете враждуващи страни и обстоятелствата около самата битка е на William Urban „Tannenberg and After: Lithuania, Poland and the Teutonic Order in Search of Immortality“⁷. Същият автор има още няколко книги, посветени на историята на Тевтонския орден и неговите завоевателни кампании. Конкретна информация за битката се съдържа и в някои обобщени трудове за военна история.⁸ От литовска гледна точка ходът на битката е представен от Constantine Jurgela в „Tannenberg, 15 July 1410“⁹. Различни проблеми, относно въоръжение, снаряжение, хералдика и други, са разглеждани в редица статии, студии и като съставна част от монографии.¹⁰ Битката е намерила отражение и в художествената литература, като тук можем да споменем произведението на Хенрик Сенкевич „Кръстоносци“¹¹.

ПРЕДИСТОРИЯ НА КОНФЛИКТА И НЕГОВОТО НАЧАЛО

В началото на нашето изложение съвсем накратко ще представим предисторията на конфликта и неговата завръзка. Повод за началото на войната между Тевтонския орден и дуалистичната Полско–Литовска държава са проблемите около областта Самогития, която има изключително важно стратегическо местоположение, тъй като се явява единствената сухопътна връзка между пруските територии на Ордена и владенията му в Ливония. През 1401 г. в Самогития избухва недоволство срещу властта на Ордена и скоро местните бунтовници предприемат действия срещу тевтонците, като в тази си борба са подпомогани от великия херцог на Литва Витаутас.¹² Въстаническите действия срещу тевтонците продължават до 1404 г., но са ограничени от все по-намаляващата подкрепа от страна на Витаутас, който заедно с Владислав II Ягело¹³ трябва да се справи с друг сериозен проблем. През 1407 г. населението на Самогития изпраща апел за помощ към европейските владетели и след две години започва ново още по-мощно въстание. Капката, която прелива чашата, е конфискацията на няколко

баржи, собственост на Владислав II Ягело, които пренасят храна за страдащото от глад население на бунтовната област. Тевтонците заявяват, че в лодките са скрити оръжия и че имат информация от своите шпиони, че Витаутас призовава населението към бунтове – „превземете Кьонингсберг и издавете рицарите!“¹⁴.

В отговор на полско-литовските действия Орденът обявява война на Полша на 6 август 1409 година. Тевтонците започват кампания, насочена към Добрзин и Ноймарк, но така и не успяват да постигнат пълен успех. В резултат на това на 8 октомври чрез посредничеството на краля на Бохемия – Вацлав IV¹⁵, е подписано примирие, което трябвало да продължи до 24 юни 1410 година. В краткия период на примирието и двете страни започват усилено да се готвят за предстоящия финален, както те си го представят, сблъсък.

В хода на подготовката изпращат свои дипломатически мисии в западно- и централноевропейските владетелски дворове, за да търсят съпричастност и да получат помощ. Тевтонците си осигуряват ненамерената на страните, обвързани с Калмарската уния, чрез продажбата на остров Готланд на шведската кралица Маргарита. Най-големи усилия Орденът полага, за да привлече към предстоящите сражения бившите рицари кръстоносци.¹⁶ Агентът на Ордена Дитрих фон Логендорф например докладва, че английският крал Хенри IV се среща с полски дипломати и се представя за „син на Прусия“ и не би воювал срещу тевтонските рицари. Съюзници на тевтонците има сред немскоговорящия свят – Ливония и Унгария.¹⁷ Привлечени са и наемници.¹⁸ Поради силното литовско влияние Новгород и Псков обещава да изпратят войски в помощ на Полша.¹⁹ Същото обещава и Молдавия. Полско-литовската държава привлякла и други съюзници или наемници, на които ще обърнем внимание при представянето на войските.

На 15 февруари 1410 г. кралят на Бохемия Вацлав IV е дарен с 60 000 флорина от тевтонците, заради ролята му на посредник при сключване на примирието. Той заявява, че според него е редно Добрзин да бъде предаден на Полша, а Самогития да остане в ръцете на Ордена, което изцяло удовлетворява Тевтонския орден. След тези думи на владетеля на Бохемия е пределно ясно, че макар да се представя като неутрален умиротворител, неговите симпатии са на страната на Ордена. Когато Полша и Литва изразяват открито несъгласие, кралят на Бохемия заплашва да сключи съюз с Ордена.

По същото време тайни преговори се водят и с краля на Унгария Сигизмунд.²⁰ В замяна на 300 000 дуката той трябва да атакува Пол-

ша след края на примирието и след една евентуална успешна война да завземе Молдавия и някои гранични територии, а за Ордена да останат Самогития, Литва, Добрзин и Куявия. Великият херцог на Литва Витаутас от своя страна също посещава унгарския крал и се опитва да измоли помощта му, но през цялото време е съпътстван от премеждия и опитвайки се да се върне в Полша, едва не е заловен от тевтонските рицари.

ВОЙСКИТЕ

Няма еднозначен отговор на въпроса с какви сили разполагат двете воюващи страни по време на битката при Таненберг. Най-често се приема, че числеността им е около 27 000 воители на страната на Ордена срещу 39 000 бойци на Полско-литовска страна.²¹ Но тези цифри са по-скоро ориентировъчни, тъй като почти всеки извор дава различни стойности и днес е много трудно да бъде определен действителния брой на сражаващите се.

Главната единица в полската армия е тъй наречения *банер*. Той е разделен на *тики*, които са от 50 до 120 на брой, а всяка *тика* се състои от двама до петима души. В *никата* се включват един въоръжен и брониран рицар и неговият ескорт, като броят на хората, включени в ескорта, може да варира в зависимост от финансовите възможности и авторитета на рицаря. Полският *банер* е родова или териториална единица и лежи в основата на полската армия. Недостатък е, че рицарите носят собствено продоволствие, което се транспортира с фургони и значително забавя предвижването на армията. При спиране фургоните остават в тила и организират нещо като укрепен лагер. *Банерите* на полската армия се идентифицират помежду си благодарение на хералдическа система близка до западноевропейската, но все пак притежаваща местна специфика. Непосредствено преди инвазията в Прусия крал Владислав II Ягело назначава Зиндрам от Мажковиц, благородник от Краков, за командващ полските войски.²² Преди това Зиндрам е бил начело на *великия банер на Краков*, в който е събран цветът на полското рицарство. Полският авангард пък е командван от Жбигнев от Бржежи, маршал на короната и титулярен знаменосец на кралския флаг. В авангарда са включени *банерът* на свети Георги, съставен от чешки наемници, и *банерът „Гонча“*, които са определени да започнат битката. Имало е поне два банера, съставени изцяло от чешки наемници: единият с бойци от Бохемия, а другият с рицари от Моравия.²³

Тези *банери* и други, също съставени от наемници или съюзници, са разположени между полските и литовските войски. За добрата организация на полската армия спомага звуковата сигнализация, която бива два типа – музиканти на банера, които чрез звукови сигнали предават заповеди по време на битка, и кралски тромпетисти, чиито сигнали се използват най-често при походи.

Един от най-големите недостатъци на полската армия, а именно липсата на лека кавалерия по време на битката при Таненберг, е компенсирана от участието на литовската армия. Първоначално тя не е много добре организирана, като едва на 6 юли Витаутас разделя войската си на *банери* и заповядва всеки един боец да защитава конкретно знаме и да се подчинява на прекия си командир. По време на битката по-зле въоръжените мъже трябва да се намират в центъра на всеки *банер*. Когато *банерите* се бият в стегнат боен строй, между тях самите трябва да има широко поле за маневри. Витаутас довежда на бойното поле 40 *банера*, в които се включват рутените и татарите. Около 30 от литовските банери имали *Погон*²⁴ на знамената си, като единствената отлика е цветът на фона, върху който е изобразена фигурата. Други литовски щандарти носят изображение на *Колоните на Гедимин* – символ, за който се смята, че води началото си от изображението на свещения дъб при литовците езичници.²⁵ Участват и три смоленски *банера* под генералното ръководство на Витаутас, като начело на тях по време на битката застава принц Симеон Лингвен, брат на Владислав Ягело. Те се бият под знаме, изобразяващо архангел Гавраил. Татарските контингенти са под ръководството на Джалал ад-Дин.²⁶

Структурата на тевтонските войски наподобява до голяма степен тази на полската армия. И при тях има *банери*, които най-често са ръководени от тъй наречените „комтури“²⁷ от Ордена. Основното им подразделение по време на битка отново са *пиките*, които се състоят най-често от един тежковъоръжен рицар и до седем мъже, като обикновено по-голяма част от тях са арбалетчици.²⁸

Сърцето на Ордена се състои от два основни типа братя – свещеници и светски лица, като броят на тези, които действително са ръкоположени за свещеници, е по-малък. *Братята-свещеници* носят характерната за Тевтонския орден бяла мантия с черен кръст.²⁹ *Братята светски лица* полагат тържествен обет за бедност, целомъдрие и послушание и участват във всички сфери от живота на Ордена, като само рицарите измежду тях имат право да носят бяла мантия с черен кръст. Кръстът е единственият хералдически знак, който тевтонските

рицари използват, тъй като са се отказали от всякаква индивидуалност. Единствената разлика в символиката на различните групи е цветът на мантията – бял за рицарите и по-често сив за сержантите. Неположилите трите обета членове на Ордена носят гръцката буква „Г“³⁰ вместо кръст на мантиите си.³¹ С изключение на тези дребни разлики екипировката и въоръжението на тевтонските рицари са уеднаквени и до голяма степен представляват „униформи“ в съвременния смисъл на думата. Всеки воин разполага с две ризи, чифт панталони, два чифта ботуши, връхна дреха, спален чувал, одеяло, молитвеник и нож.³² Всеки рицар може да има до четири коня, но те не са негова лична собственост, а са притежание на града или манастира, към който е зачислен. Освен това тевтонците носят косите си късо подстригани, като свещениците имат тонзура, а светските братя – бради.

Важно е да се отбележи, че по време на сражението при Таненберг армията на тевтонците разполага с ограничен брой тежковъоръжени рицари – около 250 души.³³ По-голямата част от пруските рицари, които воюват при Таненберг, живеят върху земи на Ордена, но всъщност не са част от него. Градовете изпращат въоръжени бойци, набирани най-често от околността. Те образуват нещо като народно опълчение. На страната на тевтонците се сражават и рицари от Ливония, които имат някаква степен на автономия и се бият под собствено знаме.³⁴ Те често са определяни като най-изтъкнатите „гости“, участващи в сражението, макар да не са гости в същинския смисъл на думата, тъй като били задължени да окажат помощ на братята си от Прусия.³⁵

Във войската на тевтонците, подобно на полската, участват и редица наемници. Ако те са от Прусия най-често са наричани „кнехтен“, но освен тях има и наемници от редица други земи.³⁶ Предполага се, че Ордена е разполагал с генуезки арбалетчици, и със сигурност се знае, че е имало наемници от Бохемия. Към тевтонските войски се присъединяват и не многобройни групи на рицари кръстоносци, най-вече от немскоговорящия свят: от Вестфалия, Фризия, Австрия, Швабия и Бавария и двама унгарски благородници. Повечето „кръстоносци“ проявяват изключителна смелост по време на сражението при Таненберг и в резултат на това почти всички загиват. Единствените оцелели са тези, които се спасяват с бягство. На страната на тевтонците се бият и неколцина аристократи от полски произход.³⁷

В снаряжението и въоръжението на полската и тевтонската армия почти няма различия. Те са по-скоро между самите воители и се дъл-

жат на различния социален статус, а не на народността принадлежност. Предпочитаната броня е направена от тежки плочи. На главата най-често се поставя шлем с подвижен предпазител за очите. Рицарите са въоръжени с пики³⁸, но като второ оръжие могат да използват меч, боздуган или бойна брадва.³⁹ Конете са добре защитени и по пищните им покривала могат да се забележат хералдически символи. За разлика от поляците и тевтонците, литовците предпочитат по-леко снаряжение – плетена многослойна ризница, характерен коничен заострен шлем и кожени ботуши. Пешите стрелци на тевтонците (няколко хиляди на брой) са въоръжени с арбалети. И двете страни разполагат с артилерия, която обаче играе малка роля по време на сражението, тъй като бойното поле е разкаляно от излелия се преди това пороен дъжд, а барутът е силно овлажен.

Военни плановете на двете страни

Стратегията на Полша и Литва се гради около разбирането, че е най-добре Тевтонският орден да бъде победен на негова територия и благодарение на едно съкрушително поражение Полша да си възвърне Померания, а Литва да получи Самогития. За да стане всичко това възможно, Владислав II Ягело и Витаутас решават да обединят силите си и да нахлуят в Прусия като главната им цел е да превземат Мариенбург, главното седалище и щаб на тевтонските рицари. Тактически Полша и Литва разчитат на светкавичен масиран удар на съединените им войски веднага след края на подписаното през октомври 1409 г. примирие. За да не позволят на Ордена да разкрие истинската цел на тяхното настъпление, планират да проведат отвличащи маневри.⁴⁰ Заради това литовски подразделения се насочват към Тилзит и Мемел, а полски – към Померания. По този начин истинските планове на полско-литовската армия – да нападне Мариенбург, остават трудно разгадаеми за противника. В тази сложна обстановка военните планове на Ордена трябва достойно да отговорят на отправеното предизвикателство. Тъй като тевтонците не успяват да разберат със сигурност накъде ще бъде насочен главният удар, те разполагат войските си около Швец⁴¹, на запад от Висла. Тази позиция на главните сили на Ордена би трябвало да им позволи сравнително бързо да предприемат контраудар, след като разберат какви са действителните планове на полско-литовската войска.

ПЪТЯТ КЪМ БИТКАТА

Битката при Таненберг е предхождана от изпълнение на представените по-горе планове на двете враждуващи страни. Полско-литовските войски предприемат отвличащи маневри и създават несигурност в силите на Ордена, като едновременно се появяват сведения за полски или литовски бойци в най-различни направления и то няколко дни преди да изтече срокът на примирието. Тези войски обаче не предприемат конкретни бойни действия и по този начин не разкриват на врага своята численост. Това довежда до разделяне на тевтонските сили – Улрих фон Юнгинген изпраща великия маршал Фридрих фон Валенрод към Солдау⁴² и Лаутенбург⁴³. Има проблем и с войските от Ливония, които съобщават, че ще се забавят.⁴⁴

Армиите на Полша и Литва осъществяват своя сбор на 2 юли 1410 г. при Червинск. Те ще запазят в тайна своето присъствие, заради гъстите гори. Освен това са подготвили понтонни мостове, по които да преминат река Висла и по този начин да изненадат Ордена.

При Червинск се появяват и контингентите на татарите, които ще дадат основание по-късно кръстоносците да говорят за велико християнско поражение срещу езичниците, макар основната маса и на двете воюващи страни да изповядва католицизма.⁴⁵ На 9 юли полско-литовските войски преминават границата на Ордена, като преди това крал Владислав II отправя думи към Бога, с които му съобщава, че тевтонците са причинили войната, а не той. *Великият банер* на Краков повежда войските, пеейки химна „Богородица“. След форсиран марш войските превземат Лаутенбург, като там са извършени някои жестокости.⁴⁶

На 10 юли 1410 г. полската армия се спира при Кауерник.⁴⁷ Великият магистър на Ордена разбира, че целта на полско-литовските войски е да атакуват директно Мариенбург и им остава да преминат последната преграда – бродовете на река Древенц при Кауерник. Улрих фон Юнгинген преценява, че бродовете при Кауерник са идеалното място, където да спре инвазията на противниците си и се насочва с по-голямата част от армията на Ордена именно към този район, който е добре укрепен. По тази причина решението на Владислав II Ягело да опита преминаване на реката точно там изглежда доста странно.⁴⁸ Великият магистър оставя 3000 бойци под ръководството на Хайнрих фон Плауен при Швец, за да спрат евентуална атака на поляците от запад. По същото време полският крал решава

да заобиколят от север река Древенц и по този начин да елиминират и последната природна преграда между себе си и Мариенбург.

Тевтонските войски следват като сянка своите противници от западния бряг на река Древенц и могат във всеки един момент да я преминават и да се сблъскат с войските на Витаутас и Ягело. Нашествениците се оттеглят на изток от реката, за да не са в директен обсег на армията на Ордена. Докато полската армия се придвижва на север, войските на Ордена преминават реката при Любава и се отправят към малкото селце Таненберг. По това време полско-литовските войски са само на 7-8 км. на юг при Хилденбург, който е превзет и над населението са извършени насилия.⁴⁹ Разбирайки за зверствата в Хилденбург великият магистър фон Юнгинген изпада в сляпа ярост и решава да даде урок на нашествениците в генерално сражение. Все пак обаче се подсигурява, изпращайки заповед на Хайнрих фон Плауен да се придвижи със своите 3000 бойци към Мариенбург и да подсили отбраната на крепостта.⁵⁰ Това всъщност е актът, който решава изхода от войната, и макар че Улрих фон Юнгинген не доживява края на бойните действия това негово тактическо решение подсигурява оцеляването на Ордена.

На 14 юли 1410 г. войските на полско-литовския крал почиват близо до Хилденбург, докато литовският лагер е разположен на север, а на около 3 км. от него, между селата Грюнвалд и Таненберг, са разположени войските на Ордена, очакващи решаващото сражение.

БИТКАТА

Сутринта на 15 юли Владислав II участва в традиционното сутрешно богослужение, когато му съобщават, че войските на тевтонците вече са строени в боен ред. На няколко пъти Витаутас изпраща вестonosци при братовчед си, за да му съобщи, че от полските войски само авангардът е готов за сражението, някои бойни подразделения си почиват, а други все още се придвижват от Хилденбург. Литовските войски вече са подредени от самия Витаутас и той нетърпеливо настоява кралят да заеме мястото си в бойния ред. Това обаче става чак след като Владислав изслушва и втората сутрешна меса. След като кралят се приготвя за сражението, провъзгласява няколко стотин воители за рицари, каквато е била традицията преди решаваща битка. След това Владислав се разполага с най-близките си съветници на един хълм в задната част на полско-литовската войска, който ще играе ролята на команден пункт по време на сражението. При този хълм са откарани

най-бързите коне, които могат при евентуално поражение да отвеждат краля благополучно до Краков.

Тогава се случва и едно от доста странно събитие: двама тевтонски рицари отиват при полския крал и хвърлят на земята два меча, които да му дадат смелост да започне битката. Това е изключително показателно за огромното желание на тевтонците веднъж завинаги да се разправят с нашествениците.

Двете армии са съсредоточени по оста североизток-югозапад. Фронтната линия е на пътя между Таненберг и Лудвигсдорф. Няма неоспорими сведения как точно са били разположени противниковите армии, но се предполага, че полско-литовските войски са били разпределени в три линии клиновидни формации, състоящи се от 20 или повече бойци в дълбочина.⁵¹ Поляците заемат левия фланг, литовските войски – десния, а чешките наемници са в центъра. Армията на Ордена се разполага по същата ос, като най-вероятно тяхното ляво крило е разположено в и пред Таненберг. Логично е да се предположи, че великият магистър на Ордена се е разположил на височината, на която днес се намира паметникът, посветен на сражението, и оттам е наблюдавал хода на бойните действия. Отзад е бил лагерът, формиран от товарните коли, превозващи провизии за рицарите. Тежко въоръжените рицари в първите бойни редици прикриват артилерията и стрелците. Повечето полски извори потвърждават информацията, че главните елитни бойни части на тевтонците са били съсредоточени на левия фланг срещу литовците.⁵²

Битката започва някъде около 9 часа сутринта. Тевтонските рицари и техните съюзници са строени 3 часа по-рано. Желанието на Ордена е полско-литовските войски да нападнат първи и след като се натъкнат на предварително скритата артилерия и изкопани ями, техните войски да започнат унищожително контранастъпление. Това обаче не става, а ситуацията се усложнява от започналия дъжд, който разкалва бойното поле и овлажнява барута на тевтонците. Заради това, а може би и поради други чисто тактически причини, войските на ордена започват прегрупиране. В този момент се чуват два залпа от артилерията на Ордена. Те са достатъчни, за да дадат начало на битката, и, макар че не нанасят сериозни поражения на противниковата армия, водят до атаката на Витаутас и неговите бойци. Литовците концентрират своя главен удар срещу левия фланг на рицарите, тъй като се опасяват от капани в центъра.⁵³ За жалост командирите на тевтонците не надживяват битката, така че ние не разполагаме с тяхната гледна точка за

разигралите се след тази атака събития и по тази причина ще трябва да се доверим до колкото е възможно на наличните извори.

Според Длугош полско-литовската армия се е състояла от 51 полски и 40 литовски банера, включително татарите и рутените. Днес много малко от банерите могат да бъдат свързани с конкретно местоположение по време на битката. Още по-неясен е въпросът около конкретното разположение на силите на Тевтонския орден. След едночасова ръкопашна схватка литовските войски започват да се оттеглят. Множество рицари, включително и голяма част от „кръстоносците“, предприемат преследване, предвкушвайки бърза и лесна победа. Това изтегляне на литовските части се интерпретира по различен начин и от изворите, и от изследователите в зависимост от тяхната национална принадлежност или симпатия. Някои твърдят, че това е паническо бягство на литовските войски, други го смятат за стратегическо отстъпление, а трети за залъгваща маневра в най-добрите традиции на татаро-монголския боен опит. С оглед на по-сетнешното развитие на бойните действия можем да приемем за най-основателно твърдението, че литовската армия отстъпва, макар и не панически, пред превъзхождащите я сили на противника.⁵⁴ Тевтонските войски и най-вече западноевропейските рицари започват преследване на литовските части далеч от своите *банери* като дори достигат до противниковия обоз, където се отдават на грабеж и унищожение, мислейки че победата е на тяхна страна. По-късно, когато се опитват да се върнат от своята страна на бойното поле, се оказва, че пътят им за отстъпление е отрязан и мнозина от тях са избити, а голяма част от другите са пленени. Малцината оцелели се завръщат при своите банери и се включват отново в сражението.

Историкът Длугош хвали смелостта и боеспособността на руските контингенти от Смоленск, които са с численост 3 *банера*.⁵⁵ Негово е твърдението, че единствено те не са се обърнали и за миг в бягство и са се били достойно. След като десният фланг на полско-литовската войска е почти разбит, двата оцелели *банера* от Смоленск си пробиват път към полските войски. За разлика от тях чешките наемници, виждайки отстъплението на литовците, бързат да напуснат бойното поле, но са спрени и прегрупирани, благодарение на решителната намеса на вицеканцлера Миколай Траба от Вислич, архиепископ на Халич. По същото време Длугош твърди, че Витаутас не е напуснал и за миг бойното поле и постоянно давал указания за протичането на боя – заменял ранените, вдъхвал смелост на бойците и контролирал действията им;

изпратил вестоносец до краля, за да го помоли да слезе при войските и да им вдъхне кураж.⁵⁶

Малко след това тевтонците предприели атака срещу полските контингенти, насочена към *великия банер* на Краков. Един тевтонски рицар дори успява да си проправи път до знаменосеца на *великия банер* и за кратко най-важният флаг в полската армия паднал на земята. Скоро обаче друг полски рицар вдига щандарта и по този начин вдъхва кураж на своите сънародници и те още по-ентузиасирано нападат тевтонците. Виждайки, че полските сили са заети да отблъскват атаката на тевтонците в центъра на своите редици, великият магистър на Ордена – Улрих фон Юнгинген, повежда в атака 16 *банера*⁵⁷, които са почти една трета от всички сили на Ордена. Те поставят в огромна опасност вече доста изтощените полски войски. Вместо да предприеме директна фронтална атака, фон Юнгинген се насочва наляво към Таненберг и после на юг, за да стовари удара си върху десния фланг на полската войска. Има редица обяснения за тези действия на великия магистър. Най-вероятно той е искал да заобиколи капаните, поставени от самите тевтонци в центъра на бойното поле, от една страна, а от друга, е преценил, че след бягството на литовците десният фланг е най-уязвимата част от полската армия.

Главната цел на фон Юнгинген е да се добере до полския крал и по този начин да реши битката. Проблемът е, че тевтонците не са сигурни за местоположението му. Крал Владислав II решава да се впусне в битката и напредва към центъра на сражението, но е спрял от чешки рицари. В този момент забелязва, че тевтонските войски променят посоката на настъплението си и се отправят към центъра на битката. Малко след това в тила на полската войска се появяват рицари, който първоначално са сметнати за завръщащите се литовци, но много скоро става ясно, че това всъщност са рицари от Ордена. За кратко настъпва паника сред поляците, но скоро те успяват да се прегрупират и схватката продължава с пълна сила. Един от тевтонските рицари – Луполд фон Кокериц,⁵⁸ проявява забележителна наблюдателност и открива местоположението на полския крал. Отправя се към него и в този момент е пронизан от пиката на краля, която го ранява. В следващия миг секретарят на крал Владислав II – Жбигнев Олешнички, забива една счупена дръжка на пика в страничната част на корпуса на рицаря и той пада на земята, където е довършен от полски пехотинци.⁵⁹

След опитът да бъде убит крал Владислав изненадващо се завръщат литовските войски. Витаутас, начело на леката кавалерия, започва

атака срещу задните редици на левия фланг на войските на Ордена, докато полската армия продължава ръкопашната схватка в центъра и на десния си фланг.⁶⁰ За главна цел на атаката на Витаутас е набелязан великият магистър на Тевтонския орден. Самият фон Юнгинген полага големи усилия да си пробие път през вражеските линии и да се присъедини към основната част от тевтонската армия, но е обграден и в крайна сметка е убит с копие в гърлото.⁶¹

Смъртта на великия магистър е повратният момент в сражението. Без своя водач тевтонските рицари започват да отстъпват и скоро решават да се прегрупират при лагера им близо до Таненберг. Ако се доверим на Посилге, поляците, татарите и литовците избиват стотици бягащи мъже по време на това отстъпление.⁶² Още рицари загиват, завръщайки се в привидно сигурния им лагер, където са убити от принудително мобилизираните мъже, грижещи се за обоза. Според друг извор „Chronica conflictus“, когато рицарите разбират, че ще бъдат обградени, изграждат своите защитни линии пред лагера и там са убити най-много на брой тевтонци.⁶³

Полският крал заповядва цялото намерено вино да бъде унищожено, опасявайки се от контранастъпление на войски на Ордена. След овладяването на лагера полските и литовските войски продължават да преследват бягащите тевтонски рицари и залавят повечето, като ги отвеждат в плен. Преследването е прекратено към 20.00 часа. В резултат на битката загиват стотици тевтонски рицари и бойци, като някои автори твърдят, че това е почти половината бойна сила на Ордена, а в плен са взети 14 000 души.⁶⁴ 4 000-5 000 са убитите и над 8 000 ранените от полско-литовската армия.⁶⁵ Според една ведомост на Ордена едва 1 427 мъже, сред които 77 стрелци, се завръщат в Мариенбург, за да получат дължимите суми.⁶⁶ Единственият висш командир от Ордена, който се спасява с бягство, е Вернер фон Тетинген. Всички други намират смъртта си на бойното поле по време на битката или след нейния край.

На следващата сутрин телата на великия магистър и другите висши командири са облечени в пурпурни одежди и изпратени с товарни коли към Мариенбург. Великият магистър е погребан на 19 юли в параклиса „Св. Ана“ в Мариенбург.⁶⁷ Другите тела са погребани в общи гробове на бойното поле и са отслужени три заупокойни служби.

Всички пленници са записани в три списъка. Рицарите се заклеват да се явят в Краков на 11 ноември, а наборниците да се явят, когато бъдат призовани. След това всички са освободени. Изключение правят двама херцози от Померания, които са с полски произход и остават в

плен една година, и група изтъкнати рицари, за които съществува опасение, че могат да се притекат на помощ на тевтонските сили.⁶⁸

КАМПАНИЯТА ПРОДЪЛЖАВА

След битката настъплението на полско-литовските войски продължава към Мариенбург. Те обаче са прекалено уверени в победата и допускат значително забавяне, макар че никъде по пътя не им е оказана съпротива. Това позволява на Хайнрих фон Плауен да пристигне в Мариенбург и да подсили отбраната на града. Обсадата започва чак на 26 юли и продължава 57 дни. По време на обсадата тевтонците се свързват с различни приятелски настроени сили като Ливония, Бохемия и Унгария. Реалната или мнима помощ на тези три държави в съчетание с най-различните проблеми, появили се в полско-литовския лагер, принуждават крал Владислав II да вдигне обсадата на 19 септември. По този начин блестящата победа при Таненберг е пропиляна с лека ръка и държавата на Тевтонския орден в Пруссия е спасена.

Изводи

Тази битка е ярко доказателство на максимата, че дадена страна може да загуби решаващата битка, но да не загуби войната. Макар че полско-литовските войски успяват напълно да разгромят тевтонската армия те не изпълняват главната стратегическа цел на своето командване, а именно – превземането на Мариенбург. Благодарение на това Орденът запазва контрола над пруските си територии и държавата му не е поставена пред заплахата да се разпадне. Сражението при Таненберг е демонстрация на военното изкуство през късното Средновековие. Две почти равностойни армии с много опитни главнокомандващи и преки полеви командири, сблъскват тактическите си планове. Резултатът е кърваво сражение, в което победата зависи повече от съдбата, отколкото от някакви обективни причини и обстоятелства. Нима някой може да оспори възможността тевтонските рицари да победят, ако полският крал беше убит? Такива „ако“ могат да бъдат поставени на още много места в хода на битката, но историята рядко търпи такива интерпретации. Случилото се на полето между Таненберг и Грюнвалд остава в паметта на редица европейски народи като голяма, епична, славна и достойна битка, в която победата над врага се съчетава с човешкото отношение към тленните му останки и пленените му бойци.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Повечето населени места и имена споменати в текста се срещат поне на 2 езика. Поради тази причина се използват предимно немските наименования що се отнася до населени места и географски дадености. За повечето лични имена, които имат повече от един вариант, се използва този на родния им език, доколкото това е било възможно.

² Балкански преглед, Г. I, Кн. II, София, 1946, с. 65.

³ *Mickūnaitė, G.* Making a great ruler. Grand duke Vytautas of Lithuania, CEU press, 2006, p. 87.

⁴ История на Полша в 12 книги.

⁵ *Turnbull, St.* Tannenberg 1410. Disaster for the Teutonic knights, Osprey publishing, 2003, p. 93.

⁶ Пак там.

⁷ *Urban, W.* Tannenberg and After: Lithuania, Poland and the Teutonic Order in Search of Immortality. Lithuanian Research & Studies, 1999.

⁸ Напр. *Delbrück, H.* History of the Art of War. Vol. III. University of Nebraska Press, 1990.

⁹ *Jurgela, C.* Tannenberg, 15 July 1410, Lithuanian Veterans Assoc, 1961.

¹⁰ Напр. *Klein, A., N. Sekunda, K. Czernielewski.* Banderia apud Grunwald, Wydawn. Alexander, 2000.

¹¹ Издадена е на български език от изд. Труд през 2002 година в два тома.

¹² Велик херцог на Литва в периода 4 август 1392–27 октомври 1430 г. Името му може да се срещне и като Витолд, а след кръщението и като Александър. Той е братовчед на полско-литовския крал Владислав II Ягело.

¹³ Велик херцог на Литва, а по-късно върховен херцог от 1377 до 1434 г. Крал на Полша от 1386 до 1434 г. Известен още като Йогаила.

¹⁴ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 20

¹⁵ Управлява в периода 1378–1419 г. Известен още като Венцеслав IV.

¹⁶ Това са западноевропейски рицари, които вместо да предприемат кръстоносен поход към Светите земи, предпочитат да участват в акциите на Тевтонския орден с оправданието, че по този начин се борят против езичниците и неверниците. Често сред тези рицари се срещат изключително влиятелни личности, а понякога дори и владетели.

¹⁷ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 20.

¹⁸ Пак там, с. 29.

¹⁹ Пак там, с. 21.

²⁰ Крал на Унгария в периода 1387–1437 г. Крал на Бохемия от 1419 г. до 1437 г. Император на Свещената римска империя от 1433–1437 г.

²¹ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 25 и http://myweb.tiscali.co.uk/matthaywood/main/Battle_of_Tannenberg.htm (достъпен към 24 април 2009).

²² *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 26

²³ Пак там.

²⁴ Фигура на въоръжен конник.

²⁵ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 28.

²⁶ Претендент за ханския престол в Златната орда. Като благодарност за участието му в битката при Таненберг, Витаутас подпомогнал опита му да „си възвърне“ престола, но в крайна сметка управлението на Джалал се оказва твърде кратко (1411–1412 г.).

²⁷ Териториални командири, най-често управляващи дадена територия и замъка в нея.

²⁸ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 28.

²⁹ Пак там.

³⁰ Буквата „Тао“

³¹ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 28

³² Пак там, с. 29.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там.

³⁵ През 1237 г. оцелелите „Ливонски братя на меча“ са инкорпорирани в Тевтонския орден и от тогава стават известни като „Ливонски орден“, който всъщност представлява автономно Ливонско подразделение на Тевтонския орден.

³⁶ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 29.

³⁷ Пак там.

³⁸ Те се използват предимно в боя срещу конници.

³⁹ Второто оръжие се използва предимно срещу пехота.

⁴⁰ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 31.

⁴¹ Швиече

⁴² Дзиалдово

⁴³ Лидзбарк

⁴⁴ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 32.

⁴⁵ Пак там, с. 33.

⁴⁶ По-късно поляците оправдават жестокостите с изстъпления на татарите.

⁴⁷ Курцетник

⁴⁸ Може би това странно решение се дължи на недоброто разузнаване, което не е съобщило за наличието на сериозни укрепления в този район.

⁴⁹ *Turnbull, St.* Цит. съч., 36–37.

⁵⁰ Тук има и друга версия, според която фон Плауен сам е решил да се отправи към Мариенбург, но на нас не ни се струва логично такова предположение, тъй като фон Юнгинген е бил главнокомандващ и му е заповядал да пази Швец. Тогава ако приемем, че фон Плауен сам е тръгнал към Мариенбург, то той би нарушил заповедта на великия магистър и би било логично да бъде обвинен в клетвопрестъпничество, предателство, дезертърство или държавна измяна.

⁵¹ Най-вероятно една клиновидна формация е подредена по следния начин – трима рицари най-отпред, следвани от 5, 7, 9 и 11 рицари, а остатъка от банера се нарежда назад в редици от по 11 бойци, като в центъра на първата от тези редици стои знаменосеца.

⁵² *Turnbull, St.* Цит. съч., 44–45.

⁵³ Пак там, р. 45.

⁵⁴ Различните интерпретации са разгледани в *Turnbull, St.* Цит. съч., 48–49.

⁵⁵ <http://www.deremilitari.org/RESOURCES/SOURCES/dlugosz.htm> (достъпен към 23. V. 2009).

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ 15 свежи невлизали в битката до този момент и един съставен от оцелели бойци при преследването на литовците.

⁵⁸ Може да се срещне и като Диполд фон Кокриц.

⁵⁹ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 61.

⁶⁰ Това се случва около 13 часа.

⁶¹ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 60, 64

⁶² Пак там, с. 66.

⁶³ Пак там.

⁶⁴ Според някои изследователи ранените и пленените са към 18 000. Например: *Markov, D.* The battle of Tannenberg in 1410. – In: *From Crecy to Mohacs: Warfare in the Late Middle Ages (1346–1526)*, Heeresgeschichtliches Museum. Vienna, 1997.

⁶⁵ Според http://myweb.tiscali.co.uk/matthaywood/main/Battle_of_Tannenberg.htm (достъпен към 11 май 2009).

⁶⁶ *Turnbull, St.* Цит. съч., с. 68.

⁶⁷ Пак там, с. 69.

⁶⁸ Пак там, с. 69, 71.

КРИЗА И КОРУПЦИЯ – БЪЛГАРСКИЯТ МОДЕЛ В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Пенчо Пенчев

Историята на българската корупция трудно се вмести в модела на историческо мислене, завещан от Паисий Хилендарски. Инерцията миналото да се представя като несравнимо по-добро от настоящето, за да се предизвика сред съвременниците стремеж към връщане на „изгубения рай“, в бъдещето ни лишава от възможността да видим обратната страна на медала. А половината от истината се доближава много близо до лъжата. Трайното присъствие на корупционните практики в почти всички сфери от съвременния живот на България едва ли е случайно. Техните корени са разположени дълбоко в миналото и затова плодовете, които дават днес, са така изобилни.

Първите десетилетия от самостоятелното съществуване на Княжество България са съпроводени с различни по характера си кризи – икономически, политически и социални. Развива се и системна корупция в различните управленски структури. Връзката и евентуалната зависимост между тези две явления е неясна и неизследвана в българската историческа наука. Целта на представения текст е да потърси отговори на въпросите дали кризите предизвикват корупция, или корупцията предизвиква кризи, в синхрон или самостоятелно и независимо едно от друго се появяват кризите и корупционните практики.

При разработването на поставения проблем се изхожда от теоретичната постановка, че корупцията е сложно и многопластово явление, което засяга всички социални категории от българското население. Тя се дефинира като извънредни плащания или друго облагодетелстване на държавни, съдебни или общински служители, в резултат на което страната, осъществила плащането, получава преференциално отношение. Незаконното присвояване на обществени средства и измамата също влизат като съществена част от съдържанието на третираното явление. Корупцията е злоупотреба с власт, в резултат на която се нарушава закон или социална норма и която носи, под някаква форма, загуби за обществото.¹

Към това дълго и малко троваво определение би следвало да се добави и виждането на Григор Начович, който смята, че освен рушветите, и беззаконията са форма на корупцията.² Пояснението на българския държавник е важно не толкова заради оригиналността си, а за-

щото дава представа за разбиранията на тогавашните българи относно същината и съдържанието на понятието корупция.

ПОЛИТИЧЕСКА КРИЗА И КОРУПЦИЯ

Понятието политическа криза е твърде общо и по тази причина в него могат да се вместят многообразни близки по съдържание явления като криза на властта, криза на легитимността, криза на участието и др. За нуждите на конкретното изследване се приема, че политическата криза е изострено политическо положение, което води до нестабилност във властовите структури и до падане на правителството.³

Трайните основи на българската държавност и политически живот са положени в условията на руското окупационно управление от 1877 до 1879 г. По време на обсъжданията на Търновската конституция в Учредителното събрание се развихря яростен популизъм. Редица полезни предложения са безцеремонно отхвърлени от страна на либерално настроеното мнозинството (например за въвеждането на избирателен ценз и за формиране Сенат или Държавен съвет), а вниманието на депутатите се концентрира върху относително маловажни проблеми.⁴ При някои ситуации мускулите и превъзходството в жива сила стават решаващи аргументи в споровете.⁵ В заседанието на Учредителното събрание на 9 април 1879 г. без никакви обсъждания е приет член 155 от Конституцията, който има пряко отношение към корупцията в изпълнителната власт. Според него Народното събрание може да предава министрите на съд само в четири случая: „за измяна на Отечеството или на Княза, за нарушение Конституцията, за предателство или някаква вреда, причинена на Княжеството за лична полза“⁶. Авторите на основния закон се опитват да пресекат използването на министерската власт за съмнителни сделки. Непрецизната формулировка на този член дава възможност на бъдещите министри да нанасят вреда на държавната хазна, като я ощетяват в полза на трети лица.

От самото си начало българският политически живот е лишен от рационализъм. Личните дразги, конфликти и амбиции стават негова неотменна характеристика. А от тук до търпимостта към корупционно поведение от страна на политическите лидери крачката е съвсем малка. Прокламирането на всеобщо избирателно право при завареното ниско ниво на политическа култура и при ограниченото разпространение на грамотността сред българите превръща демократичността на основния закон в илюзия. Конституционният законодател дава огромни

прерогативи на монарха. На бъдещата парламентарна практика и на политическите партии е оставена отговорността да наложат рамки на тези прерогативи. Българският парламентаризъм се оказва фиктивен, а в самия основен закон са заложени предпоставките за бъдещото му нарушаване. Липсата на ясно регламентиране на правомощията на съдебната власт в Конституцията е друг сигнал за същностни дефекти на държавното устройство, толериращи корупцията или затрудняващи ефективната борба с нея.⁷

Широките демократични права, които гарантира конституцията, при липсата на парламентарна традиция и в комбинация с големите правомощия на монарха стават основата за изграждането на коруптиран и клиентелистки политически модел. Именно по тази причина Драган Цанков в края на живота си достига до извода, че с конституцията „ние всъщност отидохме в северния полюс да насаждаме трендафили върху вечните ледове“. Един от водачите на либералите през 1879 г. с тъга признава, че Търновската конституция на практика е спомогнала за утвърждаването и за развитието на корупцията в българското общество.⁸

За 34-те години от съставянето на първото българско правителство (5 юли 1879 г.) до началото на Балканската война (1912 г.) България е управлявана от 29 правителства (без да се смятат някои от вътрешните промени в кабинетите).⁹ Свикани са петнайсет обикновени и пет велики народни събрания. Тези цифри ясно показват, че България всъщност се намира в една постоянна политическа криза, тъй като периодите на стабилност във властта са по-скоро изключение. Дори и кабинетите, които успяват да се задържат относително дълго в управлението на страната, често са разтърсвани от вътрешни кризи, които водят до смени на отделни министри. Острите политически борби, свързани с практически перманентната политическа криза, стават основа за други важни характеристики, които пораждат или са съпроводени с корупция.

Смяната на изпълнителната власт още от първото правителство се съпровожда с политически уволнения. При първите правителства след 1879 г. този процес е по-ограничен поради липсата на достатъчно подготвени кадри за различните служби. Това обстоятелство донякъде въспира министри и депутати. Десетина-петнайсет години след Освобождението положението рязко се променя. Предлагането на чиновници за различните държавни и общински служби устойчиво започва да превишава търсенето.

Броят на държавните и общински служители се увеличава с течение на времето. Този процес може да се обясни с нарастващите ангажименти на държавата в различните сектори на стопанския, обществения и културния живот. Това разкрива само част от причините за увеличението. Ловките политикани бързо усещат значението на чиновническите постове, които могат да се използват като награда за най-заслужилите партийни активисти. Държавните и общински служби стават важна част (дори може би най-важната) от бакшиша, който всяко ново правителство раздава на привържениците си. Затова увеличането на броя на чиновниците е непропорционално голямо спрямо разширяващите се функции на държавата. Воплите срещу създаването на „чиновнически пролетариат“ не пречат създаденото през 1888 г. Висше училище в София да подготвя кадри основно за държавната и политическата машина. „Учи, за да станеш чиновник“ става ранния вариант на поговорката „Учи, за да не работиш“.

В края на XIX в. България изпреварва по брой чиновници на глава от населението дори страни с утвърдени бюрократични традиции. Към 1899 г. в България на 1000 души население по различни изчисления се падат между 10 и 12 чиновници. За сравнение в Германия съотношението е 5 чиновници на 1000 души, в Австро-Унгария – 1,5 на 1000, в Румъния 4,5 на 1000 и т.н. Народният представител в X Обикновено народно събрание Тодор Шипков (виден розотърговец от Казанлък), като изхожда от непоклатима пазарна логика, а не толкова от партийно-политически интереси, е категоричен, че „[...] нашият селянин [...] върши работата си с възможно по-малко хора; нашата държава, напротив, върши работата си с колкото е възможно повече хора“. Това мнение обаче не случайно среща подигравки от страна на политическите му опоненти. Логиката на търговеца е непонятна за изпечените политикани.¹⁰

Всяка нова власт заменя част от чиновническия апарат, като настанява при държавната хранилка привържениците си. Дни след като назначава първото българско правителство княз Александър I издава Указ № 23, който има характер на общ устройствен документ за цялата администрация. Основната идея в него е да се осигури стабилност на администрацията, която да гарантира континуитет в управлението, независимо от смените на политическата власт.¹¹ Добрите намерения, които залягат в нормативните документи, остават далеч от действителността. А воплите за стабилност и несменяемост на чиновническия апарат се превръщат в традиционен рефрен за вся-

ка опозиция. Подмяната на „наялите се“ с „гладните“ по думите на Павел Милуков, „се извършва не без юмор и добродушие като нещо узаконено от общественото мнение“.¹²

Опитът на някои от представителите на изпълнителната власт да нарушат тази негласна норма далеч не винаги е толкова безобиден. На 24 януари 1902 г. министърът на просветата Васил Кънчов е застрелян в кабинета си от един отхвърлен кандидат за държавната трапеза. Подобна е съдбата на министър-председателя Димитър Петков. На 26 февруари 1907 г. той е застрелян на улицата от Александър Петров – уволнен книговодител от клона на Българска земеделска банка във Видин. Убиецът безуспешно търси ходатайства от страна на управляващите за възстановяването си на служба и попада във водовъртежа на политическите борби.¹³ Веднъж създадената политическа машина се саморегулира и „наказва“ жестоко тези, които не се вменстват в общоприетите условности. Уволнените чиновници от своя страна се превръщат в непримирими противници на правителството и в основен контингент за извършване на беззакония и политически престъпления по изборите.¹⁴ Временното пребиваване на даден пост и явната заплаха от политически мотивирано уволнение дават тласък на стремежа към осигуряване на битието (чрез корупцията) за времето на неизбежната опозиционна безработица.

Умален модел на корупционните практики, характерни за централната власт и за държавните институции, представляват и органите на местното самоуправление – окръжните и общинските съвети. Те също са заразени от вездесъщото партизанство и по тази причина много често се превръщат в източник за незаконно забогатяване на служителите си.¹⁵ При това, независимо от възрожденските традиции и от декларациите за необходимостта и ползите от самоуправлението, в устройството на следосвобожденска България централизмът взима приоритет. Всяка местна инициатива подлежи на финансов контрол от страна на централната власт.

Причините за това положение са многобройни, някои от които съвсем обективни и прозаични – като например липсата на достатъчно компетентни (или поне грамотни) кадри, които да са в състояние да ръководят местните дела. През 1884 г. в доклада на старозагорския префект Ат. Илиев за състоянието на окръга е отбелязано, че от 316 кметове на селски общини 144 са напълно неграмотни, а грамотността на останалите „е тъй ограничена, щото едвам се различава от безграмотността“¹⁶. Всепроникващият централизъм има за резултат

„заразяването“ на самоуправителните тела с корупция от горе. Склонността към корупционни сделки не бива да се възприема за монопол само на централната власт. Централизъмът по-скоро играе ролята на катализатор, като толерира различни „заслужили“ пред партийната кауза, но непочтени и/или откровено корумпирани лица.

В българския политически живот след Освобождението се запазват изключително силни родово-патриархални връзки. Те подтикват и улесняват политическата или друга кариера, дават сигурност при различни стопански начинания, гарантират конфиденциалност на неудобната информация. Проникването на чужди тела в тези социални структури не е невъзможно, но е силно ограничено. Съществуването на родово-патриархалните връзки прави корупцията възможен и безопасен семеен бизнес, а разграничаването на нечистите сделки от останалите става почти невъзможно. Някои от класическите примери за подобни родово-патриархални мрежи се формират в Източна Румелия, но запазват устойчивостта си и през следващите десетилетия. Те получават сполучливото определение, дадено от Захари Стоянов – „зетьо-шуро-баджанакизъм“.¹⁷

В основата на това определение стоят фигури с важна роля в управлението на княжество България – М. Маджаров, Ст. Бобчев, Ив. Ст. Гешов и др. Обвиненията срещу този роднински кръг стават особено жестоки в годините след Съединението (1885 г.). Политическите противници на Маджаров и Бобчев понякога са доста брутални и безогледни в писанията си за тях. Те обвиняват Маджаров, че търси печалба дори от „кирта“ на шапката си, а Бобчев, че „и подлости не върши без пари“.¹⁸ В периодичния печат роднинските връзки помежду им са характеризирани като „роднинско-орташко дружество за експлоатация на глупците и за придобиване на разни кярове“.¹⁹

Дори да се елиминират политическите пристрастия на деня, мрежата от връзки, покриваща ключови административни и икономически постове, в която влизат посочените лица, е безкрайно любопитна, затова ще цитираме цялото ѝ описание: „Веригата е сключена така, щото може да се подкачи от кое и да е коленце, но нека подкачим от деловодителя [на визираното по-горе орташко дружество – [б.м. П. П.] Бобчев. Той е баджанак и ортак на Маджарова, зет на Тодорова [Т. Тодоров] в Русе, който пък е шурия и ортак на Губиделникова. Маджаров е от Копривщица и роднина на консула Симеон Груев, който е брат на Рашко и Груйчо Груеви, братовчед на Л. Груева, пловдивски градски началник. Симеон Груев води сестра на Ив. Герджиков – сливенски

окръжен управител, на когото другата сестра води Георги Минчев, хасковски окръжен управител“. Подобни „вериги“ са се формирали и около Ив. Ст. Гешов, К. Величков и др.²⁰

Тази мрежа от родово-патриархални връзки, някак не случайно, през 1894 г. се обединява във влиятелната Народна партия.²¹ Подобни схеми, макар и по-малки могат да се открият на различни нива в политиката и администрацията. Към началото на ХХ в. се забелязва тенденция към поява на партийно-търговски мрежи, без наличието на роднински връзки в тях. Така през 1910 г. бившият депутат-стамболовист Йордан Йонов (който замесва името си в доста съмнителни сделки) и бившият председател на Народното събрание по времето на т. нар. Второ стамболовистко правителство (1903–1908 г.) Добри Петков регистрират съвместна фирма.²² Взаимните обвързаности не винаги са корупционни и се дължат на факта, че България разполага с ограничен кадрови ресурс. Въпреки това те осигуряват необходимата херметичност и липса на прозрачност в политиката, от които корупцията и злоупотребите получават хранителната си среда.²³ На тази база сравнението на политическите партии с мафия не е съвсем лишено от логика.

Личният режим на монарха, който постепенно се установява в България и който се базира на Конституцията, също стимулира политическата корупция. Волята и капризите на монарха генерират нестабилност в политическия живот. Неотговорният по конституция фактор дава тласък за някои от кризите в централната власт. Назначаваните от монарха правителства провеждат избори и чрез различни законни, полузаконни и открито незаконни средства си осигуряват послушно парламентарно мнозинство. Вместо да разчитат на парламентарната подкрепа и съответно на народната воля за идването си на власт, партиите разчитат на монарха. По този начин дори безкористни политически мъже са принудени да прибегват до услугите на дълбоко корумпирани местни величия, които осигуряват „победата“ на изборите. Повечето от тези победи от 1879 до 1912 г. всъщност са спечелени „служебно“, с решаващата помощ на съдията (монарх). Избраното от изпълнителната власт Народно събрание безпрекословно гласува предлаганите от Министерския съвет законопроекти и бюджети. От своя страна правителството е принудено да плаща услугите, които депутатите му правят „с това, че ги допуска до себе си като ходатаи за назначаване лица на длъжност или в полза на предприемачи, или пък, като ги търпи за прикрити предприемачи на държавни работи“.²⁴

Комбинацията от изпълнителна власт отговорна фактически само пред монарха, и предан на Министерския съвет парламент превръща всички опити за установяване на ефективен контрол при харченето на държавни средства в илюзия. Липсата на взаимноконтролиращи се и независими една от друга власти прави възможен следосвобожденския корупционен пир.²⁵

Корупцията се толерира и негласно насърчава от монарха (най-вече от Фердинанд), защото корумпираните политици са зависими и следователно значително по-податливи на внушенията от страна на двореца. По сполучливото определение на Ст. Грънчаров в много случаи корупцията и корумпираността на отделни политици е тяхното основно предимство – „атестат за политическо авансиране“ от страна на двореца.²⁶ С цялостната си практика при назначаването на правителствата и дори с дребните си жестове (раздаването на различни подаръци например) спрямо отделни политици и висши държавни служители, Фердинанд насажда сред тях сребролюбие и доразвива користните им нагласи.²⁷ По този начин се задълбочават дефектите на българската политическа система и се задълбочава моралното обезличаване на политическия елит. Никак не е случаен фактът, че наблюдателните съвременници оприличават Фердинанд с турския султан Абдул Хамид.²⁸ Получава се така, че Освобождението донася на българите замаяната на един деспот с друг, който използва конституционни средства, за да закрепи властта си, но не променя дълбоко вкоренените разбирания за начините на управление.

От своя страна министрите и държавните чиновници се стараят да удовлетворяват не само политическите и властовите амбиции на монарха, но и материалните му желания. Първоначално фиксираната в конституцията за него „заплата“ от 600 000 лева годишно достига постепенно до 2 350 000 лева, допълнена с различни други блага и привилегии (служебни командировки, покриване на разноски при бижутери от държавния бюджет и т.н.). В началото на ХХ в. второто стамболовистко правителство отпуска кредит от 5 млн. лева за снабдяване на флота с военни материали. Това дава основание на неговия началник Пол Пишон да демонстрира царедворството си: „Сега ще купим една хубава яхта на Негово княжеско височество“.²⁹ Между военните нужди на страната и яхтата на „височеството“ има някаква неведома връзка, която е известна само на направилния предложението. То не се осъществява, но е показателно за мисленето на висшите държавни чиновници. Дори при снабдяването на княжеския дворец

в Кричим с дървен материал за ограда чиновниците от Министерството на търговията и земеделието любезно се опитват да „спестят“ разноските на монарха и да ги прехвърлят върху община Лъджене.³⁰ Взаимноизгодното сътрудничество обикновено е в рамките на закона и не коства нищо както за владетеля, така и за политиците от свитата му. Безплатен обяд, разбира се, не съществува, но е прекрасно когато друг – в случая данъкоплатецът – бъде задължен да покрива масрафа.

Кризисните явления в българския политически живот през разглеждания период са съпроводени с многобройни данни за корупция. На 5 юли 1879 г. е съставено първото правителство на Княжеството, начело с Тодор Бурмов. Дни след това, на 9 юли 1879 г., вестник „Целокупна България“ (орган на опозиционната Либерална партия) остро критикува недостатъците на съдебните учреждения. Според автора на анонимна дописка главните им недъзи са два: първият е некомпетентността на съдиите, а вторият се състои в това, че последните решават дела като „злоупотребяват с властта си в полза лична или в полза на своите роднини и приятели“.³¹ В същия брой на вестника е обрисувана и една, станала по-късно класическа, корупционна схема в администрацията. Там е отбелязано, че когато на даден човек се наложи да посети канцелария (неуточнено каква), той може да обикаля с дни и месеци, докато получи необходимия му документ при това „с псувни, укори, заканвания и [...] домогателство за пари“.³² Очевидно бюрократичният рекет е вроден дефект в административната практика на България. Корупцията набира ускорение и през 1900 г. един от партийно необвързаните вестници, подвеждайки под общ знаменател всички управлявали след 1879 г., достига до нерадостния извод, че в България клептоманията е „станала занаят на министрите“.³³

Двете явления – криза и корупция – съществуват успоредно и си взаимодействат в различни посоки през разглеждания период. При един по-обобщаващ поглед може да се твърди, че перманентната политическа криза генерира корупция, но стремежът на многобройните партийни активисти да се облагодетелстват от властта също става причина за политически кризи.

ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА И КОРУПЦИЯ

В общата икономическа теория (икономикс) терминът криза обикновено се свързва с теоретичните постановки на Карл Маркс. Неговото значение включва широк аспект от явления – от банкрута на

конкретна фирма до масови фалити, спадане на цените на стоки като свръхпроизводство в даден отрасъл или в много национални икономики едновременно и др.³⁴ В съвременната икономическа наука се използват много по-често термините рецесия (сравнително краткотрайно забавяне на икономическата активност, свързано с безработица, намаляване на доходите, на Брутния вътрешен продукт и т.н.) и депресия (продължителна и много дълбока рецесия).³⁵ За същите явления се срещат още понятия като: паника, регулиране на растежа, траен еквилибриум на недостатъчната заетост и др. Един от сполучливите опити да обясни това разнообразие прави Джон Кенет Гълбрайт. Според него то не се дължи на някаква дълбока разлика в съдържанието им, а на стремежа на учените да използват термини, които са обществено приемливи, не внушават страх и като резултат не влияят неблагоприятно върху икономическата действителност.³⁶ На този фон употребата на придобилото широка гражданственост понятие икономическа криза с посочените общи характеристики е напълно приемливо за целите на изследването.

Кризисните явления са характерни за българската икономика до края на XIX в. В началото на XX век, до избухването на Балканските войни, икономическата конюнктура в страната е изключително благоприятна. България се освобождава в тежък момент от икономическото развитие на Европа. Това се случва в годините на продължителната европейска аграрна криза (1873 г. до края на XIX в.), която е свързана с намаляване на цените на основната експортна култура на страната – житото.³⁷ Неблагоприятната конюнктура води до масови банкрути на търговски фирми в Княжеството³⁸, в резултат на което кариерата в бизнеса се превръща в прекалено несигурна за подготвените кадри от българската интелигенция. За сметка на това държавата предлага много по-примамливи условия за работа. Именно по тази причина държавните служби привличат много способни младежи като ги отклонява от неблагоприятната стопанска работа.³⁹ По думите на един автор от 1900 г. „ний го ударихме на държавен социализъм и прехрана чрез държавни средства“.⁴⁰

Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.) предизвиква локална стопанска криза по българските земи. В нейния ход много турски земевладелци напускат освободените български територии. Техните имоти са заети от български селяни. В много случаи това става напълно стихийно, без наличието на каквито и да е правила и организация, които да регламентират или направляват този процес. Това

е изява на т.нар. „аграрен преврат“ в българските земи. Чрез него на места вероятно се възстановява справедливостта, тъй като някои от големите турски чифлици и господарлъци преди Освобождението са образувани чрез заграбване на земи от български селяни.⁴¹ На други места обаче заемането на турските земи се изражда във формен грабеж спрямо избягалите мюсюлмани. Натрупаното етническо напрежение, породено от кървавото потушаване на Априлското въстание (1876 г.) и от турските изстъпления по време на Освободителната война, гладът за земя сред нарастващото на брой българско население също дават своя принос за остротата на аграрния въпрос. По този начин войната разрушава изградени стопански и социални стереотипи в българското общество и поражда усещането, че в новото време всичко е позволено. Това усещане е сред най-важните предварителни условия за появата и налагането на корупцията в различните управленски структури.

След Освобождението по много причини, една от които е изтичането на капитали за закупуване на турски земи, българското общество е с ограничени финансови възможности. Българският капитализъм започва развитието си недолюбван от голяма част от населението и лишен от най-важното си гориво – свободните капитали.⁴² Новата държава в този смисъл предоставя широки възможности за „преодоляване на изоставането“. Както прозорливо отбелязва Кирил Попов в началото на XX век едно от големите нещастия на България се крие във факта, че поради стопанската изостаналост на страната държавният бюджет се очертава като единствения възможен колективен източник на спестявания. Неизбежното следствие от това е обстоятелството, че държавата „у нас е и ще бъде единствения крупен строител, предприемач, консуматор“. На нея разчитат за създаването си и за развитието си модерното земеделие, индустрията, пътища и училища.⁴³ Раждането на капитализма в България се дължи на държавата. Различни капиталисти или кандидати за такива търсят средства да „убедят“ държавните ръководители в необходимостта да им се даде някоя концесия, да получат определена поръчка, да построят сграда или нещо подобно. А подкупите винаги са убедителни.

В „Спомените“ си Иван Салабашев отбелязва, че по времето на Стамболовия режим (1887–1894 г.) от различни заинтересовани лица са правени опити за въвличане на министри в корупционни схеми. След това, в началото на XX век, при идването на власт на правителството на Демократическата партия (1908–1911 г.), в което той е финансов министър, „почнаха да ни заобикалят разни гешефтари“. Тази

практика авторът отнася не само до кабинета, в който е министър – „Те постоянно заобикалят всяко правителство и му внушават идеи за колосални постройки, поръчки и заеми, като му предлагат любезно своето посредничество“.⁴⁴ Доколко управляващите успяват да удържат на корупционния натиск зависи от прага им на търпимост спрямо този тип явления, а той доста рядко е прекалено висок.

Финансовата криза, която обхваща България от 1897 до 1902 г. води до първия истински корупционен пир в страната. Тя е предизвикана от световна депресия, в съчетание с продължителна суша и неудачни мерки на стопанската политика.⁴⁵ Корупционният пир не случайно се свързва с управлението на радославистките правителства, начело с Тодор Иванчов (1899–1900 г.). Известните афери с доставката на стари вагони за БДЖ, хамбарните афери, перипетиите около строителството на Варненското пристанище са само върхът на айсберга. Влиятелни радослависти по места успяват да реализират значителни печалби.

Добре организирана политико-роднинска група за рекет и рушвети е формирана в Русе. Тя се състои от правителствения депутат д-р Васил Дочев (избран в X ОНС от Бал-Бунарска изборителна околия), окръжния управител на Русенски окръг и бивш министър по Стамболово време – д-р Г. Странски, полицейския пристав Бенчов (роднина на Окръжния управител) и Наум Георгиев – с неизвестно основно занятие, но в случая посредник и лобист. Солидните позиции на четворката ѝ дават възможност да осъществи печалби в почти всички стопански области, регулирани от държавата. Запазените сведения са свързани с изнудване и взимане на подкупи от съдържателите на публични домове в крайдунавския град. Д-р Дочков взел от Васил Димитров (съдържател на такова заведение) рушвет от 2 000 лева, за да „ходатайства“ пред окръжния управител д-р Г. Странски за освобождение на Димитров от ареста във връзка с убийството на проститутка в публичния му дом. С посредничеството на полицейския пристав Бенчов от В. Димитров са взети други 1 200 лева, за да му се разреши да върне публичния си дом в границите на града (при управлението на Народната партия той е бил принуден да изнесе заведението си извън града). Поради оплакване на местните жители обаче градоначалникът отказва да изпълни нареждането на Странски за връщане на публичния дом в Русе. Сумата от 1 200 лева така и не е върната на Васил Димитров.⁴⁶

На подобно изнудване е подложен и друг съдържател на публичен дом в Русе – Иван Кисов. Първоначално Кисов е поканен на среща с Наум Георгиев, при която последният му поискал 3 000 лева, за да

не му се създават пречки при издаването на разрешение за отваряне на публичен дом. Парите били предназначени за окръжния управител д-р Странски. Н. Георгиев се опитва да представи тази сума като ниска, защото в „народняшките години“ управниците вземали по 20 000 лева за подобни цели. Кисов отказва и заявява, че ако разполага с такава сума, щял да започне съвсем друга стопанска дейност. С това обаче проблемите му не приключват – няколко дни по-късно е привикан лично от народния представител д-р Дочков. Депутатът заявява в прав текст на Кисов, че е трябвало да даде исканата от Н. Георгиев сума, защото дори и да отвори публичния си дом „утре или в друг ден ще постъпи някое разпореждане от страна на управителя и ще затворят заведението“.⁴⁷ Последното изявление ясно показва, че народният представител и Окръжният управител действат заедно. То дава основание да се предполага, че обект на изнудване за рушвети са били и други лица, тъй като механизмът, по който работи престъпната група, изглежда добре отработен. В крайна сметка Иван Кисов отново отказва да даде искания рушвет и в лично писмо до министър-председателя на 11 ноември 1899 г. го информира за дейността на подчинените му, като го моли да се сложи край на този произвол.⁴⁸ Не е известно дали В. Радославов взема необходимите мерки, за да спре русенската група. Нейните действия разкриват не само степента на корумпираност на политическата класа на прага на XX век, а също и начините, по които функционират корупционните схеми и практическата невъзможност те да бъдат ограничени с юридически средства.

Други видни представители на управляващата партия също проявяват афинитет към проблемите, свързани с публичните домове. В заседанието си на 17 юли 1899 г. софийското градско общинско управление решава да отдаде на търг строителството на 7 сгради, предназначени за публични домове. Според предварителните изчисления разходите за строителството са оценени на 159 998 лева и 41 стотинки. Тръжните процедури обаче са неколkokратно забавяни или умишлено проваляни от отговорните за това министерства – на вътрешните работи и на обществените сгради, пътищата и съобщенията. Съвсем целенасочено тези институции отхвърлят или пренебрегват някои изгодни от финансова гледна точка оферти. След всички неуспешни търгове строителството на сградите за софийските публични домове е възложено по принципа на т. нар. доброволно съгласие на П. К. Гълъбаров за сумата от 183 998 лева. Софийското градско общинско управление е натоварено с извънредни 43 199 лева и 65 стотинки над предварително

планираната сума. Ключът към разгадаването на това неадекватно на пръв поглед поведение от страна на изпълнителната власт се крие във факта, че П. К. Гълъбаров има няколко важни предимства пред останалите кандидати. Той е виден член на властващата Либерална партия, депутат и зет на министъра на просветата К. Вачов.⁴⁹ Доказателства за раздаване на подкупи от страна на заинтересования предприемач няма и е много вероятно такива да не са били раздавани. Чрез действията си във връзка с този търг вътрешният министър (д-р Васил Радославов, който е силната фигура в кабинета) дава поредния бакшиш на най-изявените си партизани. Източник за подаръка са оскъдните обществени ресурси. Подобни действия не би могло да се преследват и накажат по съдебен път, те обаче са част от корупцията, обхванала управляващите на границата между XIX и XX век. Стремещът на властите е да наложат някакъв контрол върху проституцията и да извличат приходи (чрез подкупи или чрез данъчно облагане) носи резултати, които са съвсем противоположни на очакваните. Много от публичните домове са закрити и на тяхно място процъфтява т.нар. „тайна проституция“.⁵⁰

В отделни краища на страната влиятелни местни богаташи си изграждат своя „държава в държавата“ и получават солидни печалби от „феодалните“ си владения. В Трънска околия например „няма държавни служители, а има служители на Братя Шойлеви, които във всички режими са съумявали да се присъединят към управляващата партия“.⁵¹ Братята купували и продавали добитък, а кметския наместник в родното им село подписвал документи, че търгуват с добитък, който е от техния „дамазлък“ – т.е. отгледан от тях, а не прекупуван. По този начин Шойлеви не плащат дължимата общинска такса, събирана при издаване на свидетелства за продажба на добитък (интизап). Оплакванията за нарушенията и злоупотребите на местните власти и на братя Шойлеви оставали недоказани, защото служителите, които били натоварени да правят проверки, се оказват зависими от хората, които трябва да разследват. Те докладват на прокуратурата в София, че не откриват нарушения.⁵² Израстването на подобни местни феодали не е плод само на политиката на радославистките правителства, а е резултат от цялостното обществено-икономическо и политическо положение в Княжеството. При кабинетите на Тодор Иванчов търпимостта спрямо подобен род прояви е малко по-голяма.

Финансовата криза от края на XIX и началото на XX век има и ограничаващ ефект върху разпространението на корупционните практики. При управлението на коалиционния кабинет на П. Каравелов

(1901 г.) и на самостоятелното правителство, оглавно от д-р Ст. Данев (1901–1903 г.), корупцията поне по високите етажи на властта видимо намалява. Това се дължи до голяма степен на факта, че в държавната хазна няма пари за големи държавни поръчки на оръжие, железопътни линии, подвижен материал за тях и т.н. Д-р Стоян Данев отбелязва в мемоарите си, че правителството му не било в състояние да поддържа финансово „дори службата на международните записи“.⁵³ В този смисъл въздействието на икономическите кризи върху корупцията не е еднозначно. За разлика от политическите кризи икономическите могат и да ограничават нейното разпространение.

СОЦИАЛНА КРИЗА И КОРУПЦИЯ

В социологията под социална криза се разбира нарушаването на нормалния стил и начин на живот на социални групи или на индивиди. То произтича от възникване на неочаквана проблемна ситуация, за решаването на която групата или индивидът не са подготвени и за която ситуация липсва адекватна информация.⁵⁴ От тази гледна точка може да се приеме, че Руско-турската война (1877–1878 г.) и Освобождението на България предизвиква социална криза. Българският елит има съвсем ограничен или никакъв държавнически опит, знания и международни връзки, а е изправен пред задачата да изгради собствена държава. Реакциите в тази „проблемна“ ситуация са разнопосочни. От една страна, се очертава стремеж към прилагане на наученото от турските господари. Сред характерните черти на бившите господари са нагласата да не се спазват законите и правилата и възползването от силата на административния пост за лично облагодетелстване.

Тези характеристики остават и в българския управленски апарат. Израз на това дава Б. Боев, който пише: „У нас министърът е всичко, за него закони в повечето случаи няма никакви, и той управлява въз основа на вътрешното си убеждение, т.е. от страха сам пред себе си“.⁵⁵ С известни условности горчивата констатация може да се отнесе към повечето лица, разполагащи дори с минимална власт. Те се оформят като миниатюрни деспоти от ориенталски тип в своята канцелария и в отношенията си спрямо подчинените. Дори най-незначителният чиновник се изживява като господар на хората, които имат нещастieto да почукат на вратата му за някаква услуга. До началото на XX в. всеки гражданин, който отива за някаква услуга при чиновниците от Варненската градска община, е трябвало да им поръчва кафе. Някои от

по-досетливите при посещение в общинските канцеларии водели със себе си кафеджия с табла с кафета и чаши студена вода и така били обслужвани по-бързо. Едва през 1909 г. със заповед на кмета Иван Церков на тази кафебюрократия официално е сложен край.⁵⁶ Ориенталските навици са втората природа на българската административна машина. Държавните и общински служители доброволно се оставят да бъдат корумпирани от властта.

Наличието на голяма доза приемственост между времето преди и след 1878 г. не изключва шоково въздействие върху българите от резките социални промени. Изгражданите с десетилетия нравствени устои, светоусещане, възпитание и ценности се оказват трудни за приложение в следосвобожденската епоха. Формирането на българско автономно Княжество определено е част от модернизационния проевропейски напън на българското общество. Мечтаното приобщаване към неясните европейски ценности обаче носи поредния ефект на криворазбраната цивилизация. Сътресението от внезапно получената политическа свобода е съпроводено с желание за бързо достигане на бленуваните високи европейски стандарти на живот. Това желание се очертава по-скоро като имитативно и половинчато. Както с право отбелязват наблюдателите от началото на ХХ век „с поевропейчането не си дадохме труд да се поевропейчим и по отношение на трудовете и производителните способности“. Появата и бързото разпространение на явления като корупция, умишлени фалити, разводи, самоубийства и т.н. се оказват неизбежен спътник на ускореното, но повърхностно и като че ли преждевременно съзряване на българското общество.⁵⁷

Социалната криза след Освобождението води до това, че действителността в България не се отличава с особена степен на почтеност и уважение към законните правила. Корупцията съществува благодарение и на този факт. В края на ХІХ в. дейността на много от акционерните дружества в страната е изпълнена със злоупотреби, които имат за цел личното обогатяване на настоятелствата на дружествата или само на определени акционери. Управителните им съвети се превръщат в нещо като роднински съвети, които чрез големи възнаграждения и заплати, чрез получаването на висок процент от печалбата (т.нар. тантиеми) „източват“ дружествата и оставят на останалите акционери „правото“ да споделят само загубите. При ограбването на обикновените акционери представителите на частния капитал са точно толкова изобретателни и безскрупулни, колкото държавните чиновници.⁵⁸

В докладите пред XII редовна сесия на Варненската търговско-индустриална камара през 1903 г. са отбелязани множество типични прояви на нелоялна конкуренция. Сред тях по-важните са: използване на знаци на чужди фабрики или тяхната имитация, укриване на същинската дължина, тегло или обем на артикула, поставяне на етикети на неразбираем за клиентите език или заблуждаващи за произхода на стоката и др. По този повод се прави извод, че „у нас не е направено почти нищо за ограничаване действията на фабриканта, производителя или търговеца, които имат за цел да измамят консуматора“⁵⁹. Печална слава в края на XIX в. придобиват селските лихвари. Те безбожно мамят тези, които имат неблагоприятното или лошия късмет да прибягват до услугите им. В отделни случаи лихвата достига до фантастични размери – между 400 и 700%.⁶⁰ Обичайна практика за българските търговци, които внасят стоки от Австро-Унгария е да изискват от тамошните фабриканти две фактури. В едната се отбелязва действителната цена на закупената стока, докато в другата цената е намалена наполовина. Втората фактура се представя на митническите власти в България и по този начин се спестява плащането на цялото дължимо мито.⁶¹

При провеждането на търгове за държавни и общински доставки солидните предприемачи, участващи в тях, са изнудвани от хора, „които участвуват [...] не с цел да вземат някое предприятие, [а] колкото да получат срещу отказа им да конкурират известно обезщетение от добросъвестните конкуренти“⁶². Член 412 от гласувания през декември 1895 г. Наказателен закон предвижда глоба от 100 до 5 000 лева и затвор от 15 дни до 3 месеца за действия от този род.⁶³ Подобни случаи са регистрирани в края на XIX и в началото на XX век. Те изобщо не се влияят от законодателството, което урежда тази проблематика. По някои приблизителни данни в края на XIX сумата, която трябва да се даде на такъв мним участник, е 1000 лева (естествено, сумата е условна, тъй като тя зависи много от вида на самия търг и от сумата на поръчката).⁶⁴

Печална слава на Варненската житна борса придобиват т. нар. „зайкуджии“ – посредници между големите купувачи на зърнени храни и продавачите на дребно (селяните). Често тези посредници са подкупвани от търговците на едро и чрез различни измами ощетяват продавачите. Посредниците значително ощетяват не само продавачите, а и онези купувачи, които не желаят да прибягват до помощта им. Съществуването на „зайкуджиите“ е осигурено от покровителството на „властующи лица“. Измамите при тегленето на житото в Бургас взимат епидемични размери.⁶⁵ Българските износители на жито в Анверс

в началото на ХХ в. се опитват да мамят партньорите си, като прибавят пясък в чувалите със стока. Износителите на розово масло масово го смесват с евтината съставка *тереше* (масло от здравец, примесите от което се откриват едва, когато маслото влезе във фабрика за обработка), за да увеличат печалбите си.⁶⁶ И двете практики чувствително подбиват авторитета на традиционни български експортни продукти, които са добре известни и приети на западните пазари. Тези действия разкриват късата стопанска перспектива, която ръководи голяма част от българските предприемачи. Мошеничествата не са никакъв български патент. Въпросът дали те са следствие или причина за корупцията в държавната и общинската администрация не би могъл да получи еднозначен отговор. Със сигурност може да се твърди, че корупцията и измамите са преплетени в порочен кръг и взаимно се стимулират.

Не са редки случаите, когато от обществеността, под формата на благотворителност, се събират средства за цели, които са много по-различни от обявените. Дори някои от свещениците, особено тези които служат по бедните села, също не остават встрани от стремежа за неправомерно материално облагодетелстване. През 1891 г. Трънският окръжен управител отбелязва в Изложението си за състоянието на окръга, че някои от божиите служители „твърде много ламтят към парата, понеже не са се съобразявали по възнаграждението си с законените такси, а са вземали повече отколкото е следвало“⁶⁷. Преди Освобождението злоупотребите на чуждото духовенство стават един от мотивите за църковно-националното движение. Явно установяването на самостоятелната българска Екзархия не донася съществени промени в установените навици.

В съдебната система адвокати и прошеносци буквално ограбват някои от клиентите си.⁶⁸ Регистрирани са случаи, при които прошеносците си позволяват да искат пари от страните по дадено дело с аргумента, че „са говорили с мировия съдия, който им бил твърде интимен приятел и обещал да реши делото [в полза на даващия парите – б. м. – П. П.]“⁶⁹. Посредническата им роля ги прави доста удобни проводници на корупция между съдия и подсъдим. Работата за собствена сметка обаче е по-доходоносна. Някои от откритите в началото на ХХ в. в столицата и в други големи градове на страната бюра за „дирене на работа“ съвсем целенасочено се занимават със сводничество.⁷⁰ Общата атмосфера на мошеничества и взаимно надлъгване се отличава от идиличната предосвобожденска картина на еснафска честност и добродетелност⁷¹. Подарената през 1878 г. свобода подхранва чувство-

то за неограничени възможности в новата българска държава и така се създават условия за корупция.

Селячеството, като най-многобройна прослойка в България, също е засегнато от следосвобожденската социална криза. Нейните „селски“ измерения са сравнително трудно забележими, но въпреки това съществуват. Те са по-скоро следствие от икономическите, а не от политическите промени, които носи откъсването от Османската империя. Лесното придобиване на земя, поради разпродажбата на турски имоти и разораването на обществени земи, има един неочакван социален ефект. Разполагайки с повече ниви, селяните сравнително лесно задоволяват неголемите си лични потребности. Те съсредоточават усилията си за задоволяване на тези нужди, а това води до намаляване на контактите им с пазара. Не се обръща достатъчно внимание на необходимостта от наторяване или на отглеждането на различни интензивни култури, които биха помогнали за увеличаване на паричните им доходи⁷². По тази причина врачанският окръжен управител М. Македонски отбелязва през 1890 г., че по селата на окръга е често срещана практика нивите да се орат от непълнолетни деца, докато бащите им прекарват времето си в кръчмите. Косвено потвърждение на тази тенденция можем да открием във факта, че броят на различните питейни заведения се увеличава изключително бързо и в други окръзи на страната.⁷³ Изглежда, че „пиянството на един народ“ се случва в много по-широки мащаби и в пряк смисъл през десетилетията след Освобождението. Появява се и мащабна скрита безработица. Безпристрастни икономически наблюдатели констатирали, че българският селянин през този период работи средно 120 дни в годината.⁷⁴ Тази цифра, освен че разбива мита за българското трудолюбие, косвено свидетелства за ниския жизнен стандарт в българското село. Кризисните социални явления в българското село не се изчерпват с посочените тук прояви. Те пораждаат търпимост към корупцията, превръщат част от селяните в част от контингента, служещ за купуване на избори и закрепват клиентелистката политическа система в страната.

Взаимодействието между криза и корупция в България през периода 1879–1912 г. е сложно и многообразно. Категоричните изводи са много рисковани, но въпреки това с известна доза условност може да се твърди, че кризисните явления са сред най-важните причини за появата и широкото разпространение на корупционни практики. Те създават необходимата хранителна среда за корупцията, спомагат за привличането на българския елит към мечтата за бързи и лесни пари.

Веднъж появили се, кризата и корупцията взаимно се подсилват и преплитат. В отделни случаи финансова криза може да служи като пречка за корупцията. Всъщност едно от значенията на думата криза е „решение“⁶⁷⁵. Колко и какви кризи-решения ще са необходими поне за частичното решаване на съвременния проблем корупция обаче все още не е ясно.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Антикорупция. Учебно помагало. С., 2003, с. 16; *Грей, Черил, У., Кауфман, Д.* Корупция и развитие. – Във: Корупция и антикорупция. С., 2003, с. 133; *Corruption and Reform. Lessons from America's Economic History.* Chicago, 2006, p. 7–8; *Encyclopedia of governance.* Sage Publications 2007, 173–174; *Encyclopedia of Democratic Thought.* Routledge, 2001, 144–147.

² НБКМ–БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 207, л. 2–3.

³ Политическая енциклопедия, Москва, 1999, Т. 1, 590–591; Введение в политологию, Москва, 1996. Т. 1, 102–103; *Попов, Г., Пеовска, Е., Е. Иванова, М. Минков.* Кратък политически речник. С., 1985, с. 318.

⁴ Вж. по-подробно: Дневници на Учредителното събрание от 1879 г. С., 2004.

⁵ *Радев, С.* Строителите на съвременна България. Т. 1, С., 1990, 97–99.

⁶ Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, с. 35.

⁷ Пак там, 20–36. *Киселова, Н.* За Търновската конституция – полемично. – Във: 130 години от Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.) и възстановяването на българската държавност. Юбилейна международна научна конференция 19–20 февруари 2008 г. С., 2008, 184–189.

⁸ *Михайловски, Ст.* Политически и философско-религиозни размишления. С., 1999, с. 87.

⁹ Българските държавни институции 1879–1986. С., 1987, с. 309–318.

¹⁰ Дневник (стенографически) на Х ОНС, I РС, XV зас., 10 ноември 1899 г., с. 427, 431.

¹¹ *Кочанкова, А.* Български институции: устройствена практика и документално наследство (1879–1912). С., 2006, с. 28.

¹² *Милюков, П.* Българската конституция. Солун, 1905, с. 123.

¹³ *Марков, Г.* Върховете привличат мънии. Покушения и политика в България 1878–1919. С., 1989, 130–131, 133–151; *Михайловски, Ст.* Политически и философско-религиозни размишления. С., 1999, с. 62.

¹⁴ *Вогзали, К.* Престъпления по изборите изобщо и частно в България. – Юридически преглед, 1903 г., № XI, кн. 2, 95–96.

¹⁵ *Златарев, Ив.* Стопанската дейност на нашите окръжни и общински съвети, 21–22.

¹⁶ През 1884 г. Стара Загора се намира в границите на Източна Румелия, но цифрите са достатъчно показателни и за състоянието на селските общини и в Княжество България. Само година след публикуването на доклада Старозагорски окръг става част от Княжеството. *Илиев, Ат.* Доклад на Старозагорски префект за състоянието на окръга и разните в него служби. Стара Загора, 1884, с. 78.

- ¹⁷ *Стоянов, М.* Когато Пловдив беше столица. С., 1973, с. 190
- ¹⁸ Пловдивски глас, г. II, 27 юли 1894 г., бр. 1.
- ¹⁹ Пак там, 30 юли 1894 г., бр. 2.
- ²⁰ Пак там.
- ²¹ В случая роднинско-партийните връзки се интерпретират предимно положително, тъй като те спомагат за обединението на най-подготвените хора в страната, които не са много. Авторката с основание посочва, че много от създателите на Народната партия не са били сред най-богатите българи при образуването на партията. Това обаче поставя въпроса дали партията и политиката в съчетание с роднински и бизнес връзки не са спомогнали за материалното благоденствие на лидерите ѝ? *Николова, В.* Между консерватизма и либерализма. Народната партия 1894–1920. С., 2004, 71–82.
- ²² Реч, бр. 1039, 9 юли 1910 г.
- ²³ Пример за ролята на роднинските връзки в опитите за прикриване на престъпление дава известната афера с ограбените през февруари 1885 г. ценни книжа на богатия българин Христо Калъпов от Крайова. Участие в тази афера и в опита да се пласират откраднатите румънски облигации във Виена има капитан Коста Паница. В столицата на Австро-Унгария обаче съучастниците му са арестувани. По молба на капитан Коста Паница неговите братовчеди и банкери във Виена братя Паница правят опит да помогнат на арестуваните. К. Паница пропуска да ги информира, че арестуваните не са невинни. В резултат виенските банкери правят опит да помогнат с мисълта, че вършат услуга на братовчед си виж: *Стателова, Е.* Биография на българския дух /родът Паница/. С., 1997, 131–133.
- ²⁴ Върху сегашното положение на държавата ни. – Демократически преглед, г. II, бр. 18, 409–410.
- ²⁵ *Пиперов, Н.* Върховната сметна палата като сътрудница на законодателното тяло в контрола по бюджета. – СпБИкД, кн. 5–6, 1911, с. 351.
- ²⁶ *Грънчаров, Ст.* България на прага на двадесетото столетие. Политически аспекти. С., 1986, с. 57.
- ²⁷ *Ганчев, Д.* Спомени. В. Търново, 2005, с. 305.
- ²⁸ Български екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992, с. 654.
- ²⁹ Цит. по *Пецов, Г.* Варна 1879–1919 г. Книгоиздателство Зограф, 2008, с. 80.
- ³⁰ *Марков, Г.* Нашумелите международни афери на Третото българско царство. Изд. Знание, 1998, 127–128; *Теофилов, В.* Спомени и случки из живота на Лъдженската община, 2008, с. 69.
- ³¹ Целокупна България, 9 юли 1879, бр. 5, с. 2.
- ³² Пак там, с. 3.
- ³³ Вечерна поща, бр. 118, 19 май 1901 г.
- ³⁴ A Dictionary of Economics. Edited by John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman. The Macmillan Press, 1987, p. 723.
- ³⁵ Икономическа енциклопедия. С., 2005, с. 156, 700.
- ³⁶ *Галбрейт, Д. К.* Пътуване през икономическото време. Свидетелство на очевидец. С., 1999, с. 21.
- ³⁷ Икономика на България, Т. 1. С., 1989, с. 289.
- ³⁸ Вж. напр. в Народен лист (Видин), бр. 19, 30 октомври 1894 г.
- ³⁹ *Бочев, Ст.* Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени. С., 1998, с. 597.

- ⁴⁰ Михайлов, *Ив.* Психология на българските политически партии. – Българска сбирка, 1900, бр. 2, 129–130.
- ⁴¹ По-подробно за „аграрния преврат“ вж. напр. Икономика на България, С., 1989, Т. 1, с. 261–276.
- ⁴² Бочев, *Ст.* Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени. С., 1998, 93–105, 252–253.
- ⁴³ Попов, *К.* Вътрешен преглед. – СпБИкД, 1904, кн. 10, с. 735.
- ⁴⁴ Салабашев, *Ив.* Спомени. С., 1943, с. 112, 161–162.
- ⁴⁵ Аврамов, *Р.* Комуналният капетализъм. Из българското стопанско минало. С., 2007, Т. I, с. 315.
- ⁴⁶ НБКМ–БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 9, л. 51–54.
- ⁴⁷ Пак там.
- ⁴⁸ Пак там.
- ⁴⁹ Доклад на парламентарната изпитателна комисия до XI ОНС (първа извънредна сесия) по предложението за даване под съд министрите от кабинета на Т. Иванчов. С., 1901, 325–329.
- ⁵⁰ Кутинчев, *Ст.* Проституцията – социално зло. Социологичен етюд. С., 1905–1906, с. 118.
- ⁵¹ Стенографически дневници на XI ОНС, I РС, ХСII зас., 1 март 1901 г., с. 2394.
- ⁵² Пак там.
- ⁵³ Данев, *Ст.* Мемоари. С., 1992, с. 95.
- ⁵⁴ Енциклопедичен речник по социология. Общо научно ръководство и редакция: чл. кор. проф. д-р Стоян Михайлов. С., 1996, с. 219.
- ⁵⁵ Боев, *Б.* Вътрешен преглед. – Във: СпБИкД, 1904, кн. 5, с. 340.
- ⁵⁶ Стоянов, *П.* Стара Варна на границата между две столетия. 1890–1912. Варна, 1995, с. 137.
- ⁵⁷ Златарев, *Ив.* Стопанската дейност на нашите окръжни и общински съвети. – СпБИкД, 1906, кн. 1, с. 17.
- ⁵⁸ Цонев, *Ив.* Контрола над нашите акционерни и спестовни дружества. – Списание на Българското икономическо дружество, г. III, 1899, кн. 5, 185–201; Славянин (Русе), бр. 41, 19 май 1901; Новости (Пловдив), бр. 39, 10 ноември 1901 г.
- ⁵⁹ Доклади до годишната XII редовна сесия на Варненската Търговско-индустриална камара. Варна, 1904, с. 56.
- ⁶⁰ Илчев, *Ив.* Междено време или българинът между две столетия. С., 2005, 179–183.
- ⁶¹ Стенографски дневници на XII ОНС, I РС, ХСIX зас., 10 март 1903 г., с. 3665.
- ⁶² Цанков, *Ал.* Вътрешен преглед. Търговско-индустриалните камари през 1910 г. – СпБИкД, 1911, кн. 7, 521.
- ⁶³ Държавен вестник, бр. 29, 6 февруари 1896 г.
- ⁶⁴ Дневник (стенографически) на IX ОНС, III РС, XIV зас., 9 ноември 1898 г., с. 264.
- ⁶⁵ Димов, *Ж.* Житната търговия във Варна. – СпБИкД, 1906, кн. 4, с. 285.
- ⁶⁶ Рясков, *М.* Спомени из моя живот. С., 1995, с. 17; Зарев, *К.* История на българското розопроизводство, Пловдив, 1996, 92–96.
- ⁶⁷ Изложение за състоянието на Трънското окръжие. Пловдив, 1891, с. 53.
- ⁶⁸ Прошенописците по принцип изпълняват чисто технически функции в тогавашната съдебна система. Те съставят молбите на лица обръщащи се към правосъдието; появяват се като следствие от високото ниво на неграмотност сред българското население.

Именно като посредници между съдии и „клиенти“ на правосъдната система те разполагат с възможности за корупционен натиск. Вж. по-подробно *Даскалов, Р.* Българското общество 1878–1939, Т. 1. Държава. Политика. Икономика. С., 2005, 81–82.

⁶⁹ *Караджов, С.* По лотариите. – Списание на Българското икономическо дружество, г. II, 1897, кн. 8, 345–354; По злоупотребленията на недобросъвестни адвокати, техни помощници и прошенописци. – Във: Юридически преглед, г. X, 1902, кн. VII, 340–342.

⁷⁰ *Кутинчев, Ст.* Цит. съч., с. 54.

⁷¹ *Хаджийски, Ив.* Бит и душевност на нашия народ. С., 1995, 333–365.

⁷² Изложение на Ловчанский окр. управител за общото състояние на окръга през 1889 г., с. 19

⁷³ Изложение за състоянието на Врачански окръг. Съставено то Врачанский Окр. Управител М. Ив. Македонски. Враца, 1890, 11–14; Изложение за състоянието на Русенското окръжие през 1889/90 год. Русе, 93–95; Изложение на Ловчанский окр. управител ..., с. 25; Изложение за състоянието на Софийското окръжие. С., 1889, с. 19.

⁷⁴ *Яблански, Д.* Каква трябва да бъде икономическата политикана България – изобщо, и частно – спрямо съседните и държави? – СпБИкД, 1901, кн. 4–5, с. 227.

⁷⁵ Речник на чуждите думи в българския език. С., 2005, с. 404.

СБОРНИКЪТ „ВЕХИ“ И КРИЗАТА НА РУСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ В НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК

Светослав Маноилов

Сборникът „Вехи“¹ е публикуван през 1909 г. от седем писатели философи – Николай Бердяев, Пьотър Струве, Михаил Гершензон, Богдан Кистяковски, Сергей Булгаков, Семьон Франк и Александър Изгоев. Той излиза след първата руска революция (1905–1907 г.) и упреква руската интелигенция за неуспеха на революцията и кризата в руското общество. Тази криза има дълбоки корени и началото ѝ може да се търси назад във времето. Главен неин причинител е разделението на населението в Русия и липсата на диалог между отделните съставни части.

Началото на конфликта се поставя при управлението на Петър I, когато се полагат основите на руското имперско общество. По време на царуването му се провеждат централизация, модернизация и първи стъпки за превръщането на Русия в държава от западен тип, но освен положителни промени има и негативи. Такива са прекаленото подражание на Европа, което може да доведе до това, че Русия може да загуби своята същност, а същевременно няма да бъде и европейска държава. Таблицата на ранговете и окончателното закрепостяване на селяните води до дълбоко разделение и отчуждение сред населението на империята. По време на управлението на Петър I започва и масовата употреба на алкохол, което постепенно се превръща в сериозен проблем.

Разделението на руското общество продължава при Петър III, който освобождава благородниците от държавна служба, а това им позволява, когато поискат, да се оттеглят в своите имения. Това е важна стъпка в превръщането им в културен, но мързелив елит. Екатерина II също провежда реформи в този дух на усиляване на самостоятелността им и издава грамота, узаконяваща статута им. Така постепенно благородниците се превръщат в една прослойка, много добре описана от бележития руски историк Василий Ключевски. Според него „[...] опитват се да бъдат като у дома си сред чужденците, но успяват да бъдат само чужденци в родината си“.²

Това разделение пречи за създаването на единна модерна нация в Русия. Според американския историк Джефри Хоскин: „Има две основи, около които руското национално чувство кристализира. Първата

е императорският двор, армията и бюрокрацията със съпътстващото ги благородничество и европеизирана култура. Другата е селското общество. Селяните не могат да водят националистическо движение, но могат да осигурят модел и водени отвън, са способни да станат страшна сила“.³ Възниква проблемът кой може да обедини тези две прослойки на руското общество? С тази тежка задача се заема интелигенцията.

Тя възниква през 60-те години на XIX в. в Русия, а терминът описва хора с добро образование, често пъти различинци.⁴ Като под интелигенция се разбира хора на умствения труд, нуждата от които расте с модернизацията на империята. В нея има представители от всякакви съсловия, което до голяма степен определя демократичността на убежденията ѝ. Един от първите, които започват да употребяват този термин, е славянофилът Иван Аксаков, когато пише за хората, откъснати от народа си и проникнати от преклонение пред западните културни и обществени ценности.

Характерно за интелигенцията е чувството ѝ за вина пред народа. Именно тя е прослойката, която се опитва да обедини руската нация, надявайки се да преодолее дълбоката пропаст между селяните и благородниците, както тя е преодоляна по време на войната с Наполеон. Общото, свързващо ги нещо, е любовта към царя и православието. Именно на това разчита интелигенцията и се надява да стане обединяващо звено между тях, но не успява, а това води до революцията от 1917 г. и краха на самодържавието.

Интелигенцията осъзнава своя дълг пред народа, което означава, че тя трябва да му бъде учител и да помага за духовното му развитие. В интелигенцията съществува и чувство на вина, защото някои от благородниците странят и даже се гнусят от сънародниците си. Пропастта, която възниква между тези две съсловия, е сериозен проблем в Руската империя и неспособността да бъде преодоляна е една от причините за рухването ѝ. Интелигентната част от обществото е наясно с това и както Николай Бердяев споделя: „[...] каещите се дворяни са типично руско явление“.⁵

ПРИЧИНИ ЗА КРИЗАТА В РУСКОТО ОБЩЕСТВО И РОЛЯТА НА ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА

Сборникът „Вехи“ е критика към духовния елит в Русия и има за цел да покаже грешките в развитието на обществото и да го насо-

чи в правилната посока. Авторите му се опитват да намерят начин за преодоляване на пропастта, възникнала между отделните съсловия, да постигнат сплотяване на нацията и по този начин да спасят родината си от гибел. Те подлагат на ревизия традициите на освободителното движение, обвиняват руската интелигенция в радикален екстремизъм и непознаване на народа, в безбожие и липса на християнско смирение. Предлагат обръщане към идеалите на личната нравствена отговорност и на гражданското съзнание.

Седмината руски мислители разглеждат революцията от 1905–1907 г. като „всенародно изпитание на ценностите“⁶. Авторите на „Вехи“ разбират под интелигенция социалистите различинци, европеизаторите, които са за крайна форма на уестърнизация, т.е. за марксистическа революция. Самите те принадлежат към тази част на руското общество, но те формират нов тип интелигенция – „почвеническа“, като основните нейни принципи са антиевропеизмът и религиозността. Бердяев и неговите съмишленици смятат, че основната причина за кризата в Русия е атеизмът на елита ѝ. Руският философ прави разделение между „интелигенция“ и „интелигенщина“, като критикува втората в своята статия от сборникът „Вехи“, „Философската истина и интелигентската истина“⁷: „Говоря за интелигенцията в традиционно руския смисъл на тази дума, за нашата кръжочна интелигенция, изкуствено отделяна от общонационалния живот. Това е своеобразен свят, живеещ досега затворен живот под двоен натиск, натиска на казънщината на външната реакционна власт и на казънщината на вътрешната инертност на мисълта и консервативността на чувствата в широкия общонационален, общочовешки смисъл на тази дума“⁸.

Николай Бердяев живее и твори в края на XIX и началото на XX в. Той е съвременник на много важни събития, както за Русия, така и за човечеството – загиването на Руската империя и раждането на СССР, раждането на фашизма, националсоциализма, комунизма и Втората световна война. Така Бердяев успява да опознае почти всички видове държавно управление – царския абсолютизъм до 1917 г., след това комунизма, по време на изгнанието си във Франция – буржоазния западен тип, а също така по време на Втората световна война – фашизма и националсоциализма. Авторът е съвременник на различни идеологии и отсъжда, че дори някои от идеите да са хубави, изпълнението им обикновено е лошо. Ето защо той винаги е в опозиция срещу държавата и срещу всички. Бердяев е роден аристократ, но не поддържа своята класа и дори първоначално има леви социални убеждения. Пролета-

ризацията на обществото го плаши. Поради убежденията си е изпращан на заточение преди и след революцията, а накрая дори е изгонен от СССР. Постепенно мирогледът му се променя и той се обръща към консервативните идеи и православието, което приема като единствен път за индивидуално и колективно спасение.

Според Николай Бердяев един от основните проблеми в руското общество от началото на XX в. се състои в това, че философските познания и развитието на самата философия са много слабо разпространени в средите на руската интелигенция. Висока философска култура има само при някои отделни личности, които сами се изолират от света на „интелигенцията“. Причината той открива в това, че дълго време в Русия се смята за безнравствено човек да се занимава с философия, което се е считало като предателство към народа и народното дело. Върху личност, която се занимава с такива проблеми, тегнат подозренията, че тя е равнодушна към селския и работническия проблем. Интелигенцията изцяло се отдава на своя идеал – народа, и на борба срещу врага – самодържавието, без да погледне нещата по-философски и да разсъди трезво. Сляпото идеализиране и съответно отричане я довеждат до неразбиране дълбочината на проблема и неговото елементаризиране. Николай Бердяев много точно нарича тази позиция на интелигенцията „народническо мракобесие“. Философът съжалева, че руските студенти не успяват да оценят самостоятелното значение на университетите, просвещението и науката, а подчиняват интересите и позициите си в зависимост от политиката, партиите и кръжоците.

Друг недостатък на имперското общество е отношението към учените. Те не се ползват с особено уважение и популярност и ако са политически необвързани, са оценявани като псевдо-учени. Така за истина се възприема тази философия, която помага на борбата със самодържавието в името на социализма, а за съществена страна на самата борба се признава задължителното използване на такава „истинска“ философия.

Според Николай Бердяев, основното морално съждение на интелигенцията се съдържа във формулировката: „да загине истината, ако от нейната гибел народът ще живее по-добре и ако хората ще бъдат щастливи: долу истината, ако тя стои на пътя на заветната цел „долу самодържавието“⁹. Проблемът е в това, че „интелигенцията“ не разбира, че любовта към истината (и съответно Бога) не е отрицание към достойнството на човека, а е признание на божественото във всеки. Самият стремеж към истината е най-висша степен човеколюбие.

Николай Бердяев много ясно очертава началото на проблема: „Руската интелигенция е такава, каквато я е създала руската история, а в нейната психика са отразени греховете на нашата болезнена история, нашата историческа власт и нашата вечна реакция“¹⁰. Според него застаряващото самодържавие е развалило душата на интелигенцията. Същевременно не трябва да се забравя, че е недостойно за всичко да се търсят външни причини и винаги да се оправдават собствените грешки. Ето защо виновна е и самата интелигенция, която заради своя атеизъм изпада в човекопоклонство, покварява душата си и умъртвява своя инстинкт за истина. Изход от положението Николай Бердяев вижда в освобождението от вътрешното робство, признаване и приемане на вината и в отказа да се търси бедата във външните сили. Всичко това би довело до създаване на нов, пречистен дух на интелигенцията.

Николай Бердяев и неговите съмишленици откриват в революцията Божието наказание за руската интелигенция, разделила се на леви и десни и предала християнските завети. Спасението за Русия е възможно само чрез завръщането към православията. То може да дойде само ако бъде създадено ядро от „църковна интелигенция, която ще съедини християнството заедно с просвещението и ще има ясни представи за културните и исторически задачи на страната“¹¹.

Инициаторът за написването на сборника „Вехи“ като книга, насочена срещу революционните и социалистически идеи, е Михаил Гершензон. Той завършва Историко-филологическия факултет на Московския факултет и после се отдава на литературна кариера. Интересното при него е, че през 1914 г. се отрича от идеите, залегнали във „Вехи“.

Михаил Гершензон в предисловието към сборника обяснява мотивите за написването му: „Не заради това, от висотата на познанието на истината, доктринерски да съдим руската интелигенция, нито с високомерно презрение към миналото ѝ пишем тези статии, съставляващи настоящия сборник, а с болка за това минало и със силна тревога за бъдещето на родината“¹². Революцията от 1905–1907 г. и последвалите от нея събития се явяват като всенародно изпитание на тези ценности, които повече от половин век руската обществена мисъл смята за най-висша светиня. Интелигенцията изпада в шок, осъзнавайки че основите, на които тя предлага да се изгражда империята, не срещат одобрение сред немалка част от руското общество. Така нейната мисия като обединител и съставител на имперската идеология е изправена пред провал.

Именно поради тези причини възниква „Вехи“, а и съставителите не могат да мълчат за това, което става осезаема истина. Заедно с това те са ръководени от увереността, че със своята критика към духовните основи на интелигенцията изпълняват гражданския си дълг, подлагайки я на проверка. Авторите се обединяват около идеята, че „[...] вътрешният живот на личността е единствената творческа сила в човешкото битие и че тя, а не самодостатъчното начало на политическия порядък, се явява единствената основа за всяко обществено строителство“¹³, т.е. те критикуват насоката на борбата на интелигенцията, чиято основна цел е смяна на политическата система. Според съставителите на „Вехи“ проблемът не е във вида на управлението, а в хората, по-скоро личностите, които го ръководят, и от тях зависи изцяло дали държавата ще прогресира, или ще върви към упадък.

Михаил Гершензон в статията си „Творческо самосъзнание“¹⁴, поместена в сборника, описва типичния руски интелигент – човек от млади години затворен в себе си и едновременно с това стареещ се да посвети цялото си битие на народа и добруването му. Това противоречие в характера няма как да даде позитивен резултат. Причините за това противоречие съставителят на сборника търси още в зараждането на руската интелигенция. Той извежда началото ѝ от реформите на Петър I. Михаил Гершензон не ги оценява като положителни нито за интелигенцията, нито за народа и обществото. Той не отрича, че с тях в Русия навлизат много добри идеи и принципи, но те са чужди и довеждат до объркване и заблуда. В резултат на сляпото приемане на чужди идеи без те да се премислят спрямо времето, пространството и личността, се заражда тази, неосъзнаваща реалността интелигенция.

Михаил Гершензон в края на предисловието обобщава: „Ние не съдим миналото, защото на нас ни е ясна неговата историческа неизбежност, но ние изтъкваме, че пътят, по който досега се е развивало обществото, го води към задънена улица“¹⁵.

Сергей Булгаков, съавторът на сборника „Вехи“, е един от най-известните руски философи-писатели. Духовното му развитие е подобно на това на повечето негови съвременници благородници. Учейки в семинарията богословие, той се увлича по идеите на марксизма. След това в Московския университет завършва право, като междуременно се занимава усилено с политически науки. Изучавайки внимателно марксизма, Булгаков разбира неговата несъстоятелност и под влияние на православните религиозни мислители – Лев Толстой, Фьодор Достоевски и Владимир Соловьев, се връща към християнството. По-

добна еволюция е често явление сред руското образовано общество, като примери за него са Фьодор Достоевски, а и другият съставител на „Вехи“ – Николай Бердяев. Сергей Булгаков не е просто съавтор на сборника, но един от главните изразители на идейното движение, което поражда „Вехи“. Той подтиква интелигенцията към отрезвяване, кара я да се раздели със стадния си морал и утопизма, да се отрече от революционерството в полза на духовните дела, към осмисляне и създаване на конструктивни социални позиции.

В своята статия „Героизъм и подвижничество“¹⁶, публикувана в сборникът „Вехи“, Сергей Булгаков сравнява революцията от 1905–1907 г. с освобождаването на огромна разрушителна сила, подобно на земетресение, но съзидателните ѝ сили се оказват много по-слаби от разрушителните. Според него тя е „[...] духовно детище на интелигенцията и следователно историята ѝ е исторически съд над интелигенцията“¹⁷. Съставителят на сборника смята, че основна характеристика на тази прослойка от руското общество е нейното чувство за вина пред народа и „социално покаяние“ не пред Бога и истината, а пред „народа“ и „пролетариата“. Друг неин недостатък, подобно на Бердяев, Булгаков открива в нейния атеизъм, който няма еквивалент другаде. Вината за това философът вижда още в духовния баща на руската интелигенция Висарион Белински.¹⁸ Атеизмът ѝ е специфичен и приема войнстващи, догматични и наукообразни форми. Религията се заменя с вяра в науката и прогреса. Булгаков определя като „поразително невежа“ руската интелигенция по въпросите на религията.

Причина за това той търси в произхода на руския атеизъм, усвоен от Запада и станал символ-верую за западняците. Атеизмът е приет като последна дума на западната цивилизация, отначало под формата на волтерианството и материализма на френските енциклопедисти, след това като атеистичен социализъм, след това материализъм от 60-те години на XIX в., позитивизъм, фойербахски хуманизъм и накрая икономически материализъм.

Основна грешка в развитието на руската интелигенция Сергей Булгаков открива в намерението ѝ да играе ролята на Провидението в Русия, във възприемането ѝ като единствен носител на световната и европейска образованост в страна, която според нея е обхваната от непрогледна тъмнина. Интелигенцията се възприема като неин духовен опекун и решава да я спаси, както разбира и може. Това кара мислителя да изкаже опасението, че „интелигенцията в съюз с татарщината ще погубят Русия“¹⁹.

Друг сериозен проблем, довел до кризата и революцията в руското общество от началото на ХХ в., са атеизмът и нихилизмът на студентите. Тези нагласи придобиват особено силни позиции в руското образовано общество и според Булгаков по време на революцията „студент“ става нарицателно за „интелигент“. Този типаж – на млад човек, е много добре описан още в произведенията на Достоевски „Престъпление и наказание“, „Бесове“ и „Юноша“. Той е млад образован атеист нихилист, смятащ себе си за равен с Бога, оттам мислещ, че всичко му е позволено, без значение от начина на постигането му; и едновременно с това лишен от всякакви скрупули. Подобен „бяс“, неспиращ се пред нищо, за да постигне целите си, не е най-подходящ пример за подражание и градивен обществен елемент. Това кара Булгаков да определи нихилизма като „[...] страшен бич, ужасна духовна язва, раздираща руското общество.“²⁰

Руският философ, подобно на Достоевски в „Бесове“, смята, че Русия и по-конкретно нейната интелигенция, е обладана от бесове и гигантското тяло на империята конвулсира, мъчи се и се гърчи. Спасение тя може да търси само от Христос, който ще изгони злите духове, както го прави в Евангелията. Но за да стане това, Русия трябва да се върне към Православието и да се отрече от нихилизма и атеизма.

Друг известен съавтор във „Вехи“, е публицистът и литераторът Александър Изгоев. Отначало той споделя идеите на марксизма, но покъсно минава в партията на кадетите-либерали. Участва в списването на сборника „Вехи“ със своята статия „За младежката интелигенция“²¹ и така става част от възникналата полемика за ролята на интелигенцията в руския живот, за историческото ѝ предназначение и за нейната вина пред народа. Един от основните проблеми, според Александър Изгоев, е в това, че руската интелигенция не успява да създаде семейна традиция и да изгради здраво семейство. По този начин тя не може да даде нужното възпитание на децата си и те обикновено изповядват противоположни на своите родители ценности.

Единствените семейства, които правят изключение, са тези от средата на славянофилското дворянство. Примери за това са Аксакови²² и Хомякови²³. При тях, според Изгоев, съществуват традиции, които възпитават в положителни ценности, за разлика от другите „прогресивни“ семейства, при които децата се отричат от своите бащи.

Авторът на статията твърди, че проблемът с възпитанието на младите продължава и в училищата, където педагогическата подготовка на преподавателите не е на ниво. Така в университетите влизат сту-

денти, които вместо да се отдадат на наука и събиране на знания, се занимават с политика. В резултат интелигенцията получава лошо възпитание още вкъщи, а след това и в училище, от това следва, че младите образовани хора стават нихилисти, нямат ценностна система. От тях не се създават граждани, които се стремят да изградят обществото, а цялата им енергия е насочена към отрицание и разрушение.

Семьон Франк е друг от съставителите на сборника „Вехи“. Повлиян от марксизма, той записва право в Московския университет, но през 1899 г. е арестуван и изключен от университета. Принуден да имигрира, той доразвива идеите си и се насочва към християн-социализма. Неговите философски търсения го правят един от най-известните руски мислители не само в родината му, но и на Запад.

В своята статия „Етика на нихилизма“²⁴ от сборника „Вехи“ Семьон Франк твърди, че има две неща, на които трябва да се обърне внимание, ако някой иска да разбере кризата, възникнала в руското общество в началото на XX в. Това са провалът на многообещаващото обществено движение, ръководено от интелигенцията, и последвалият упадък на най-важните нравствени традиции и понятия в средата на същото това съсловие. Според руския мислител това свидетелства за скритото дотогава безсилие, непроизводителност и несъстоятелност на традиционния морално и културно-философски мироглед на интелигенцията. Както се вижда и от заглавието на публикацията му в сборника, Семьон Франк изследва етиката на нихилизма и по-конкретно влиянието му върху образованата част от руското общество. Подобно на останалите съставители на „Вехи“ и той е възмутен от атеизма на интелигенцията. Това че този, който обича истината и красотата, е подозиран в равнодушие към народното благо и е обвиняван в търсене на химерични истини вместо в задоволяване на настоящите нужди, показва нихилизма на руската интелигенция. Вярващият в Бога се счита за враг на народа, а това се дължи до голяма степен и на клишето за реакционността на всички религии.

Семьон Франк смята, че това е изконен сблъсък на две начала – това на тези, които се опитват да приближат човечеството към Бога, в който да намерят вечна, универсална опора, и другото, на онези, които са нихилистично настроени, интересувачи се само от материалното и поставящи на пиедестал човека. Руската интелигенция е от вторите, а неин символ-верую е „благоото“ на народа, задоволяване на нуждите на „мнозинството“. Сътворът на „Вехи“ дава много добро описание на типичния интелигент: „[...] класическият руски интелигент е войнстващ

монах на нихилистичната религия на земното благополучие²⁵. Като цяло, Семьон Франк критикува образованата част от руското общество за прекаленото му преклонение пред битовите ценности, атеизма му и отрицанието на ценности, доказали своята истинност във вековете.

Интересни са възгледите на друг от създателите на „Вехи“ – руският политически деец, философът, икономистът, историкът и публицистът Пьотър Струве. Първоначално споделя идеите на марксизма, но се отказва от тях и става част от дясното крило на партията на кадетите-либерали. Той се включва в сборника „Вехи“ със своята статия „Интелигенция и революция“²⁶, в която изследва ролята на интелигенцията в руското общество и стига до извода, че за да бъде полезна на руския народ, тя трябва да преосмисли своя мироглед. Според Пьотър Струве първият революционен елемент в руското имперско общество е казачеството. От него тръгват бунтовете на народните низини срещу държавата през XVI–XVIII в. Последният от тях е ръководен от Емелян Пугачов²⁷ като след него казачеството престава да бъде елемент, които създава сред народа анархистически и антидържавни настроения. Според автора, по този начин в руското общество започва да се създава нов революционен елемент, който не прилича на казачеството нито в социално, нито в битово отношение, но се явява негов политически и исторически наследник – интелигенцията.

Според Пьотър Струве духовното раждане на руската интелигенция започва с преводите на западно-европейските атеистични книги. А първи руски представител и основоположник е Михаил Бакунин. През 60-те години на XIX в., с развитието на журналистиката и публицистиката, интелигенцията се отделя от образованата класа като нещо духовно различно. Интересното нещо, което Пьотър Струве отбелязва, е, че литературата е област, в която интелигенцията не успява да се настани. Великите писатели Пушкин, Лермонтов, Гогол, Достоевски не са част от нея.

Пьотър Струве смята, че в облика на интелигенцията като идейно-политическа сила в руското историческо развитие, може да се различи постоянен елемент и елемент по-лесно променлив. Идейната форма на руската интелигенция се явява нейното отцепничество, отчуждението и враждебността към държавата. Руският общественик твърди, че съществуват два вида ренегатство сред този слой население – абсолютно и относително. Изразител на първия вид е анархизмът, отричащ държавата и всякакъв обществен порядък, а типичен негов представител е Михаил Бакунин²⁸. Относителния тип отцеп-

ничество представляват различните форми на руския социализъм. За двата типа ренегатство е характерно не само тяхната антидържавническа позиция, но и тяхната антирелигиозност. За Пьотър Струве най-голямото философско и психологическо противоречие, тегнещо над интелигенцията, е това, че тя отрича света в името на света, а самата тя не служи нито на света, нито на Бога.

Руският общественик критикува интелигенцията за това, че некадърно прави революцията от 1905–1907 г. Въпросът е не защо тя е неуспешна, а защо въобще тя е предизвикана? Според Пьотър Струве, революцията е направена в момент, когато всички усилия би трябвало да са съсредоточени към политическо възпитание и самовъзпитание. След загубата на Руско-японската война в руското общество се създава възможност за реформи и политически промени. Вместо да се използва момента и по мирен начин да уредят проблемите в империята, интелигенцията прави бунтове и революция. В резултат обществото се радикализира, властта създава военно-полеви съдилища, които издават многобройни смъртни присъди и страната е докарана до мъртва точка, без перспективи за нормално развитие. Накрая Пьотър Струве обобщава: „И така, антирелигиозното ренегатство от държавата, характерно за политическите позиции на руската интелигенция, обосновава нейното морално лекомислие и политическа недалновидност“²⁹.

Поредното известно име, участвало в сборника е философът, социологът, правистът Богдан Кистяковски. Той, подобно на останалите автори на „Вехи“, отначало е марксист, а след това се отказва от тези идеи. Той издава статията си „В защита на правото“³⁰ в гореспоменатия сборник, за да изрази своето мнение във връзка с кризата, обхващала руското общество (по-конкретно руската интелигенция) след революцията 1905–1907 г. Основната идея на Богдан Кистяковски, както личи от заглавието на публикацията му, е да подчертае значението на правото за развитието на всяко едно общество. Той съзнава, че „правото не може да бъде поставено наравно с такива духовни ценности като научната истина, нравствено съвършенство, религиозна светиня“³¹. Неговото значение е донякъде относително и то зависи от изменчивите икономически и социални условия. Това дава повод то да бъде подценявано. Често се изтъква, че важен елемент при налагането му е принуждението, т.е. насилието. Гореизтъкнатите доводи карат руската интелигенция да игнорира правото и да не му отдаде необходимото внимание като държавостроителна наука.

Същевременно Богдан Кистяковски изтъква, че правото в много по-голяма степен от логиката и методологията или системни упражнения на волята дисциплинира човека. Социална дисциплина се създава само чрез него – дисциплинирано общество и общество с развити правни порядки са тъждествени понятия. Главното и най-съществено съдържание на правото представлява свободата. Според Богдан Кистяковски: „Справедливостта, това е външна свобода, относителна, обусловена от обществената среда, но вътрешната, по-неотносителна, духовна свобода е възможна само при съществуването на външна свобода и последната е най-добрата школа за първата“³².

Като се има предвид всестранното дисциплиниращо значение на правото и това, че не изиграва почти никаква роля за формиране на духовното развитие на руската интелигенция, то резултатите за последната не изглеждат никак обнадеждаващи. Следствие на това, руската интелигенция се състои от хора, които не са нито индивидуално, нито социално дисциплинирани. Този неин недостатък се формира в резултат на това, че тази прослойка от имперското общество никога не е уважавала правото. Така юридическата науката не се развива съразмерно, което води несъмнено своите отрицателни последици за развитието на Русия.

* * *

Александър Солженицин в своята статия „Образованщина“³³ дава висока оценка на сборника: „Съдбоносните особености на руския предреволюционен образован слой са отбелязани и основателно изтъкнати във „Вехи“ – и с възмущение отхвърлени от цялата интелигенция и от всички партии от болшевиките до кадетите“³⁴. Никой не вниква и не обръща внимание на пророческите думи и задълбочения анализ, направен от съставителите на сборника, и така техните предупреждения остават напразни.

Сборникът „Вехи“ разкрива сложните проблеми, съществуващи в руското общество от началото на XX в. Те са резултат от натрупани противоречия между отделните съставни части на обществото. Образованата част от населението, интелигенцията, е тази, която се опитва да бъде свързващото звено и да изглади неразбирателствата. Но проблемите в руското общество са по-сложни, отколкото изглеждат и интелигенцията не успява да се справи с тях. В сборника са изтъкнати основните причини за нейния неуспех – неразбиране и неправилен

подход. Седмината съставители на „Вехи“ критикуват интелигенцията заради идолопоклонството ѝ пред чуждите идеи, заради опита ѝ да приложи чужд опит, без да се съобрази с местните условия. Друг проблем, който те забелязват са атеизмът и nihilизмът ѝ, които носят в себе си главно разрушителна сила. Сляпото преклонение пред народа и тоталното отрицание на самодържавието като форма на управление са също крайности, които могат да имат гибелни последствия. Авторите на „Вехи“ характеризират интелигенцията не по степента и по вида образование, а в зависимост от идеологията – като някакъв нов орден, антирелигиозно-хуманистичен. Те очевидно не включват към нея инженерите, математиците и въобще хората на техническата мисъл. Военните и духовенството също не принадлежат към тази част на руското общество.

Седемте писатели философи – Николай Бердяев, Пьотър Струве, Михаил Гершензон, Богдан Кистяковски, Сергей Булгаков, Семьон Франк и Александър Изгоев, пишат сборника с надежда, че така ще дадат гласност на проблемите и след дискусията ще бъде намерено разумно решение. За съжаление това не се случва, разделението в руското общество се засилва и противопоставянето става нетърпимо. Водачите на империята не намират нужните качества и сили, за да защитят самодържавието. Всичко това довежда до революцията от 1917 г., която слага край на имперска Русия и нейния обществен строй.

Кризата и последвалата гибел на Руската империя поставят интересни въпроси, свързани с мястото на интелигенцията или образованата част от обществото в държавата. Каква роля тя трябва и може да играе в социума? Трябва ли тя да „обслужва“ властта или да бъде неин стожер, а може би нещо средно? Може ли тя да бъде свързващо звено в обществото? И ако не, кой трябва да се заема с тази задача?

БЕЛЕЖКИ:

¹ <http://www.vehi.net/vehi/index.html> (25.3.2009).

² *Hosking, G.* Russia. People and empire 1552–1917. Cambridge, 1997, p. 159.

³ Пак там, р. XXV.

⁴ Б.а. Разночинци – хора с различен чин и звание. В Русия в края на XVIII–XIX в. разночинци се употребява като понятие, имащо смисъл на междусъсловна категория от населението, произлизащо от различните съсловия (духовенство, търговци, еснафи, дребни чиновници и т. н.), социална категория хора, занимаващите се с умствен труд.

⁵ *Бердяев, Н.* Руската идея. С., 2007, с. 288.

⁶ *Григорова, Д.* Евразийството в Русия. С., 2008, с. 81.

- ⁷ Бердяев, Н. Философская истина и интеллигентская правда. <http://www.vehi.net/vehi/berdyayev.html>. 19.05.2009.
- ⁸ Григорова, Д. Цит. съч., с. 89.
- ⁹ Бердяев, Н. Цит. съч.
- ¹⁰ Пак там.
- ¹¹ Солженицин, А. Образованщина. <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/10.html>. 19.05.2009.
- ¹² Гершензон, М. Творческое самосъзнание. <http://www.vehi.net/vehi/intro.html>. 19.05.2009.
- ¹³ Пак там.
- ¹⁴ Гершензон, М. Цит. съч.
- ¹⁵ Пак там.
- ¹⁶ Булгаков, С. Героизм и Подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции). <http://www.vehi.net/vehi/bulgakov.html>. 19.05.2009.
- ¹⁷ Пак там.
- ¹⁸ Б.а. Висарион Белинский живее и твори в първата половина на XIX в. Един от основоположниците на руския социализъм.
- ¹⁹ Булгаков, С. Цит. съч.
- ²⁰ Пак там.
- ²¹ Изгоев, Ал. Об интеллигентной молодежи. <http://www.vehi.net/vehi/izgoev.html>. 19.05.2009.
- ²² Б.а. Най-известните представители на тази фамилия са братята Сергей, Константин и Иван, които са едни от основните фигури в славянофилското движение в Русия.
- ²³ Б.а. От този род произлиза Алексей Хомяков, публицист и философ, основоположник на славянофилския кръжок.
- ²⁴ Франк, С. Етика нигилизма. <http://www.vehi.net/vehi/frank.html>. 19.05.2009.
- ²⁵ Пак там.
- ²⁶ Струве, П. Интеллигенция и революция. <http://www.vehi.net/vehi/struve.html>. 19.05.2009.
- ²⁷ Б.а. Емельян Иванович Пугачов (на руски Емельян Иванович Пугачёв) е от донските казаци, предводител на Селската война в Русия 1773–1775 г.
- ²⁸ Б.а. Михаил Александрович Бакунин е руски революционер, теоретик на анархизма, един от идеолозите на народничеството.
- ²⁹ Струве, П. Цит. съч.
- ³⁰ Кистяковски, Б. В защиту праву. <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html>. 19.05.2009.
- ³¹ Пак там.
- ³² Пак там.
- ³³ <http://www.vehi.net/samizdat/izpodglyb/10.html>. 19.05.2009.
- ³⁴ Пак там.

БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В МАКЕДОНИЯ 1915–1918 Г. – (НЕ)ПРЕОДОЛЯНАТА КРИЗА

Йордан Симов, Полина Цокова

Историческият път на Македония през 1912–1918(9) г. преминава през кризи, чието дефиниране отвежда към представата за поредица от катаклизми, някои от които изключват възможностите да бъдат описани като пространство на прехода с неговите последователни и плавни промени. Погледът към това минало, далеч не само като систематизация, често предполага конструирането на историографски картини, съставени от лесно отделими сравнително краткотрайни периоди, в които непосредственото минало е рязко отделено, макар и присъстващо като отричано или величано наследство.

В настоящия доклад ще направим опит да проследим основните измерения на темата за българското образование в географската област Македония, за естеството на кризата в него и за опитите за нейното преодоляване по време на период, отделен ясно от предишния и последван от събитията, свързани с включването на България в Първата световна война (октомври 1915 г.) и с нейното излизане (септември 1918 г.). Възникналото след 1913 г. политическо разделение между отделните дялове на Македония, попаднали в различни държави, което дава отражение и върху последвалия научен и политически прочит, ще бъде пренебрегнато в известна степен, поради наличието в този период на българското просветно дело в Пиринския и Вардарския дял, както и в Драмско, което се развива при сходни условия. От друга страна, поради отсъствието на институционализирано българско образование в частите на Македония, останали в Гърция и Албания, те остават встрани от настоящето изложение. Така дефиниран, обхватът на Българска Македония от времето на Първата световна война административно включва Струмишкия окръг и Драмската и Македонската военноинспекционна област (МВИО). Тъй като в границите на последната са включени и районите от днешно Косово, администрирани от българските власти, както и поради факта, че жителите на Македония имат своята забележима роля в администрирането на тези зони, включително и при конституирането на просветната власт, те присъстват в предмета на изложението.

Насоките, в които може да бъде проследена кризата в българското образование през 1915–1918 г., включват отражението на ограничени-

ята, породени от войната, водена от първия до последния ден с българското участие в нея и на територията на Македония. Тя е свързана с финансови затруднения, продължителни проблеми и дори навлизането на военните в класните стаи. Участието на България в тази война поглъща най-много човешки ресурси от войните в нейната история, създава затрудненията във всички сфери от обществения живот, изправя я и пред сериозна кадрова криза в областта на образованието, независимо за кой от разглежданите региони става дума. Допълнително предизвикателство е и разпространето на българското просветно дело и сред други етнически и религиозни общности.

От изключително значение за развитието на българското просветно дело през 1915–1918 г. е липсата или наличието на континуитет в различните части на Македония, както и степента на съхранение на традицията и основите, поставени от Българската екзархия и общини. Балканските войни повлияват чувствително върху работата на образователните институции. Те водят до цялостно или частично прекъсване на учебните занятия дори и в старите предели на България, до състояние, оценявано като крушение от отговорните за тези дейности.¹ С още по-голяма сила това важи за цялата територия на Македония, която е театър на военни действия. Последвалото прекрояване на границите се отразява драматично върху българското национално дело във Вардарска Македония. Противоположна тенденция се наблюдава в Пиринския край, където българската просвета намира в лицето на държавата източник на нови финансови и административни ресурси. Извършва се нормализиране на училищния живот, възобновен след катаклизмите от войните. Анализът на документите показва, че както самото преподаване, така и административните въпроси, възложени вече на Министерството на народното просвещение (МНП), протичат под знака на континуитет с традициите на Екзархията. В същото време във Вардарския дял на Македония господстваща е дебългаризацията в образованието, както на идеологическо равнище, така и като физическо присъствие, изразяващо се в прогонването на много от българските учители, в опитите за преквалификация на друга част от тях и в настаняването на кадри от Сърбия на отговорни постове.² Въпросът за наследството и за дисконтинуитета придобива практическа стойност в началото на 1916 г., когато българските училищни власти, опитващи се да възстановят българското учебно дело, констатира, че училищните архиви от времето преди 1913 г., включително и архивите на архиерейските наме-

стничества, са масово унищожени след Междусъюзническата война. Както отбелязва струмишкият окръжен училищен инспектор, „В желанието си да денационализират българското население сърбите не са се задоволили със закриването на всички български училища: те са унищожили и училищната архива, библиотеките, изобщо всичко, което е могло да напомня на българите за тяхната народност и национална култура“.³

В основата на стратегията на българските просветни власти за преодоляване на кризата в образователното дело в новите земи е изготвянето на специален закон, който да запълни празнотите в действащото законодателство, породени от особените условия там. През декември 1915 г. МНП изготвя проект на Закон за откриване и поддържане на народни училища в новоприсъединените към Царството и в окупираните от българските войски земи, чиято цел, както пише министър Пешев, е да отговори на желанията на местното население, като регламентира създаването на нови училища и най-вече – тяхното финансиране.⁴ Законът е приет на 25 януари 1916 г. За разлика от довоенното положение, институциите в сферата на образованието разширяват правомощията си за контрол над училищата и обогатяват с нови досегашните практики за упражняването им. В името на справяне с кризата се отстъпва от изборното начало за училищно настоятелство, като е въведена по силата на вече споменатия Закон от 25 януари 1916 г. временна мярка – назначавани от МНП училищни настоятели.

В организационен план започват да се изграждат още нови структури на управление в първите дни на 1916 г. и следват формирането на гражданската администрация. Между 7 и 16 януари 1916 г. се образуват два нови учебни окръга (училищни инспекции) – Скопски и Кумановски, регламентира се и обхвата на Струмишкия окръг. Към Струмишката инспекция, която включва Пиринския край, са придадени най-източните административни окръзи от Вардарска Македония – Щипски и Кавадарски. Кумановската училищна инспекция, от друга страна, включва и Врански окръг, който административно е подчинен на Началника на Моравската военноинспекционна област. Скопската училищна инспекция обхваща Скопския и Тетовския административен окръг.⁵ Малко по-късно се образува и Битолски учебен окръг, който продължава да съществува до края на българското участие във войната, независимо от загубата на град Битоля през ноември 1916 г.

Първата грижа на новоназначените просветни органи е възобновяването на учебните занятия във възможно най-голям брой селища и

видове училища. В това отношение ентузиазмът на местното население там, където българите са мнозинство, спомага за сравнително доброто организиране на училищния живот. Открояват се дори и случаи, при които учебният процес се възобновява в резултат на инициативата на местните жители преди формалната санкция на МНП.⁶ Откриването на училища остава трайна тенденция до самия край на разглеждания период. В най-голяма степен това важи за Вардарския дял на Македония, където се възстановява най-масовият тип училища – първоначалните. Откриването им продължава до самия край на българското управление. В началото на учебната 1918–1919 година, например, в Западна Македония са открити над 40 първоначални училища.⁷ Същевременно подновяват работа и голяма част от съществуващите прогимназии, някои от които прерастват в непълни гимназии. В отделни градове още от началото на периода функционират и пълни гимназии. В Скопие освен местната смесена гимназия и другите училища, възстановява своята дейност основаното през 1909 г. стопанско девическо училище, поддържано от дружеството „Екатерина А. Симидчиева“.⁸

Надграждането на училищната система надхвърля проекцията на екзархийското образование от миналото, както се вижда от примера с организирането на университетски курсове в Скопие. През пролетта на 1918 г. със съдействието на Щаба на Армейската група фон Шолц екип от 23 преподаватели, предимно немски професори, представя разнообразен цикъл от лекции пред гражданите на Скопие. От българска страна в този проект участват проф. Васил Златарски и д-р Тихов.⁹ Тази инициатива е последвана от организирани от Културното отделение към Щаба на Действащата армия университетски четения, проведени през май 1918 г. в Скопие и Охрид, а през август – в Крушево. В тях участват редица преподаватели от Софийския университет, сред които Ив. Георгов, Ал. Теодоров-Балан, В. Златарски, Б. Цонев, Г. Кацаров, Ст. Младенов, М. Арnaudов, д-р К. Кръстев и други.¹⁰

В териториите на Македония, присъединени към България през 1913 г., където българското образование като цяло не е прекъсвано, акцентът се поставя върху осигуряването на условия на сравнително нормално функциониране на съществуващите училища във военновременните условия. Почти през целия период на българското участие във войната не липсват случаи на разширяване на училищната мрежа, както и на прерастването на съществуващите училища в по-горна степен. През учебната 1917–1918 година благодарение на

местна инициатива и на финансиране от страна на местни спомоществуватели, макар и като непълна, е открита Мехомийската гимназия.¹¹ От началото на учебната 1918–1919 г. започват да функционират народни първоначални училища в селата Струмски чифлик (днес квартал на Благоевград) и Бучино, Горноджумайско, както и в Манджово (днес Виногради), Мелнишко, Обидим, Неврокопско и други.¹² В село Копривлен, заселено с бежанци от Драмско и Серско през 1918 г. започва да функционира начално училище.¹³ По отношение на самата Драмска област, чийто статут до включването на Гърция в Голямата война е твърде специфичен и предполага разделяне на правомощия не само между българските военни и граждански власти, но и с гръцките, процесът на откриване на български училища все пак стартира още през 1916 г. в много от селищата, запазили традициите на българското образование от предишните периоди. В края на 1916 г. са отворени училища в селата Просечен, Плевня, Кобалища, Егридере, Горенци и Волак.¹⁴ Създаването на нови училища продължава и през следващите години. През януари 1918 г., няколко месеца преди евакуацията на Сяр, в града също е открито българско училище.¹⁵

На фона на нарастващия брой училища не бива да се забравят сериозните проблеми, с които се сблъсква образователното дело във военновременните условия. Като правило, законите изисквания за задължително образование на децата от 7 до 14-годишна възраст, които твърде често са пренебрегвани и в старите предели на България, не се изпълняват най-вече поради материалните ограничения. В този смисъл са заключенията на окръжния училищен инспектор в Куманово, според когото „[...] децата не могат да посещават училището, защото нямат облекло, а също и нямат средства да си купят учебници и учебни пособия; много деца са станали продавачи, чираци, слуги и пр., за да изкарат прехраната си, други помагат в домашните и полските работи“¹⁶. В документите са запазени и сведения за закрито поради глад училище.²⁰

Основен източник на приходи за училищата са субсидиите от страна на държавата. Във всички открити през 1916 г. училища в Македония издръжката се поема от държавата.¹⁸ В бюджетите на МНП за военните години средствата за старите и новите земи са разделени. Същевременно на някои от училищните настоятелства в новите земи се отпускат допълнителни целеви помощи за закупуване на „покъщнина и учебни помагала“.¹⁹ От 1917 г. много от общините поемат

своя дял в издръжката на училищата.²⁰ Над 75% от приходите на петте прогимназии в Кумановски учебен окръг през учебната 1917–1918 г. са от държавния бюджет, а останалите са от общините.²¹ В Пиринския край общинските управления съфинансират образованието през целия разглеждан период, като участват в обезпечаването на материалната им база, заплатите на учителите и помощния персонал.

Войната пречи на училищното дело по различни начини, но основният проблем, който предизвиква тя, е кадровият. Мобилизирани са учители, училищни настоятели, а също и ученици, макар че последната категория е по-слабо застъпена в Македония, отколкото в други части на царството, поради недостатъчното развитие на гимназиалното образование. Отсъствието на учителите на възраст до 40 години е фактор, който влияе много силно върху кризата в качеството на обучението. Постъпването на учителите в редовете на войската в Стара България възпрепятства до известна степен възможностите в новите земи да бъдат изпратени достатъчен брой правоспособни и квалифицирани кадри. От друга страна, в пределите на Македония също липсват достатъчно учители, а и част от настанилите се в България македонски учители не се завръщат.²² Липсата на учителски персонал е основна пречка за разширяването на училищната мрежа. До края на българското участие във войната скопският официоз „Родина“ периодично публикува информация за вакантни учителски места.

През целия разглеждан период се разчита и на местни кадри, но допълнителен фактор за недостига им е фактът, че учителите от различните части на Македония са ангажирани в Моравско почти наравно с учителите с произход от старите български предели преди 1913 г. Друг проблем е масовото назначаване на местни учители на административни длъжности. За това благоприятства и известната неравнопоставеност на една част от бившите екзархийски учители спрямо тези от старите територии на България. Съгласно изменения на Закона за народната просвета от 1915 г. за редовни учители в началните училища могат да бъдат назначавани само екзархийските учители, чиито трудов стаж е започнал преди 1 септември 1909 г. Останалите в срок до 1 януари 1918 г. следва да издържат държавен изпит. Бившите екзархийски прогимназиални учители имат проблеми при признаването на стажа им и повишаването им в клас, което неведнъж предизвиква техните протести.²³ Един от възможните варианти за решаване на проблемите с липсата на кадри е назначаването със съдействието на съответните войскови командири на учите-

ли-войници, но това е възможно само на отделни места, предимно в близост до фронтовата линия – Сяр, Барово, Кавадарско и други.²⁴

Във всички доклади и изложения на просветните власти се подчертава нуждата от по-добра подготовка на учителското съсловие. Значителен дял сред назначенията в училищата в Македония съставляват нередовните и волнонаемните учители, назначени за една година. Това представлява компромис с оглед на нивото на преподаване и на нормативните изисквания. В новите земи делът на временно заетите учители е по-голям от този в старите предели. Преди началото на всяка една от учебните 1916–1917, 1917–1918, 1918–1919 години срокът на назначените временно учители е продължаван с още една година.²⁵ Органите на МНП по места и в столицата създават улеснения за полагането на съответните държавни изпити от кандидат-учителите в новите земи. В повечето случаи това са бивши екзархийски учители, включително и бежанци от Егейска Македония.

Обичайното съотношение между мъже и жени сред педагогическите кадри е чувствително изменено – явление, определено от прищинския окръжен училищен инспектор, деецът на ВМОРО Лазар Димитров, като „феминизиране на учителското тяло“²⁶. Част от този процес са зачестилите случаи на жени директори. Прогимназиите в Петрич, Дойран, Мелник и Берово са ръководени от директори жени²⁷, голям е броят и на главните учители жени. От гледна точка на тогавашните разбирания обаче тази промяна е същностен аспект на кризата. В своите доклади някои от училищните инспектори поставят като условие за подобряване на качеството на обучение набирането на повече мъже учители.²⁸ Мислено през темата за образованието на самите учители и дори през рефлексите на промените в изразяването на сексуалността, това явление получава следното обяснение от нишкия училищен инспектор, воденчанеца Велко Думев: *„Най-слабо подготвени, защитени и издържливи излизат от нашите училища момичетата, които и след толкова сериозни учебни занятия запазват една наивност, едно доверчиво отношение към мъжа, които бяха съвсем естествени за нашата жена от патриархалното минало, но които сега са крайно опасни, ако с време не бъдат изместени от едно разумно и критично отношение по всички въпроси от личен и обществен характер. Ето в тази наивност и доверчивост, от една страна, и в тази слаба подготовка на нашата мома, от друга, се крие всичката неподготвеност на нашата учителка като обществена работница“*.²⁹

В Кумановски учебен окръг през учебната 1917–1918 г. над 79% от началните учители са жени, а в Битолски – над 77%. По отношение на прогимназиалните учители по същото време, делът на жените не е по-малък – в Кумановския учебен окръг те са 82%. Анализът на съхранените документи показва, че средната продължителност на професионалния стаж на началните учители мъже в Кумановския учебен окръг през учебната 1917–1918 г. е над 19 години, а на учителките – под 8. Средната възраст е 46 години за учителите и почти 28 за учителките.³⁰ Вероятно произтичащата от това съотношение разлика в продължителността на професионалния опит на преподавателите е допринесла за становището, че жените влошават качеството на образованието.

Феминизирането на учителското тяло е в контраст със съотношението между половете в класните стаи. През учебната 1917–1918 г., когато Битолска околия вече е реално извън пределите на администрираната от българските власти област, в системата на началните училища в останалите части на Битолския учебен окръг са обхванати 5654 ученици, от които момичетата са под 43%. Успеваемостта е приблизително еднаква – близо 22% от момчетата и 23% от момичетата отпадат и не продължават в по-горен клас. В прогимназиите в Кумановски окръг има 416 ученици, от които едва 34% са момичета.³¹ Ясно изразената военновременна феминизация сред учителите определено изпреварва равнопоставеността между половете сред учениците, особено сред учениците в по-горните класове.

Военновременните условия провокират специфична обществена активност на учителството. Те са насърчавани от МНП да пишат писмата до войниците от дома, включвани са като ключови фигури в различни комисии – за участие в контрола на производството и разпределението на земеделската продукция, ревизиране на мандри, контрол на търговията с месо и други. Учителите са членове на хигиенните съвети, на общинските комитети за подпомагане на войнишките семейства, комисиите за събиране на долно облекло за войниците, комисиите за издаване на позволителни за купуване на облекло и обуца. Учителите участват и в реквизиционните комисии, те са в помощ на Комитета/Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост. Не е случаен фактът, че за лятна отпуската на учители в Моравско и Македония се дава разрешение от военните агрономи. Тяхното съдействие е ценно както в разяснителната дейност, така и в организирането и прибирането на реколтата на отделни места.

Тази разностранна дейност се допълва и от традиционните форми на обществена дейност, като например подкрепата на учителите за театрални представления, концерти и други.

Сред основните проблеми пред образователното дело в Македония е въпросът за сградния фонд. Една част от него е унищожена по време на военните действия, друга част от училищните сгради е заета от различни армии – първоначално сръбски части, а впоследствие от български, френски, немски и австро-унгарски. В случаите, когато войниците са български, училищните и административните власти успяват сравнително лесно да издействат връщането им. Налице са и отделни случаи, при които части от българската армия възстановяват или строят училищни сгради, но въпреки чл. 7 и чл. 8 от Закона от 25 януари 1916 г. и амбицията на МНП всички сгради, които до войната са се използвали за учебни цели или са служели за издръжката на учебното дело, да бъдат използвани за същите цели.³² Това не се осъществява на практика, особено в зоната на военните действия, където до края на периода повечето от училищните сгради не се използват по предназначение. В това отношение и за двете части на Македония твърде трудно се оказва освобождаването за учебни цели на обществени здания, заети от военни лечебници и болници. В Куманово например, където проблемът с материалната база е особено остър, до края на войната се оказва невъзможно просветните власти да издействат преместване на местната военна болница. В целия учебен окръг има 21 училищни здания на начални училища и 5 на прогимназии, като от тях пет сгради са определени като напълно негодни.³³

Аспект на въпроса с материалната база е издръжката на училищата с приходи от собствени имоти. Съгласно Закона от 25 януари 1916 г. имотите, принадлежали в османската държава на църковно-училищните общини и използвани за издръжка както на църквата, така и на училищата, следва да бъдат разделени. Отнемането в полза на училищата на имоти, намиращи се до този момент във формално владение на църквата, среща съпротива сред представителите на духовенството.³⁴ Оказва се, че едно от предизвикателствата пред българското образование по време на войната е именно позицията на официалната българска църква. Съгласно синодално окръжно от 28 юни 1916 г. е наредено на енорийските началства и църковните настоятели да не участват в заседанията на комисиите за разделянето на църковно-училищните имоти. Светия Синод тълкува определената процедура, която се ръководи от Министерството на народното просвещение

ние и Министерството на външните работи и изповеданията, като пренебрежение към църквата, въпреки положените от нея грижи за преуспяването на българските училища в новоосвободените земи.³⁵ Въпреки тези инструкции на Светия Синод, предадени от местните църковни власти на свещениците, на някои места местните свещеници и църковни настоятели участват в комисиите по разделяне на бившите църковно-училищни имоти и правят опити да защитят вещните права на църквата.

Особено силно е недоволството сред църковните среди в Пиринска Македония, където позициите на църковната власт са укрепнали под покровителството на българската гражданска власт. Конкретен пример за противоречията е писмото на Неврокопската митрополия до Св. Синод, според което е несправедлив фактът, че със заповед на министъра на народното просвещение от 1917 г. всички църковно-училищни ниви от 105 дка в с. Гайтаниново се определят като училищни.³⁶ От протоколите на комисиите по разделяне на имотите в същото село обаче става ясно, че въпросните ниви са дарени или закупени с цел използването им за издръжка именно на училището.³⁷ Както в този, така и в много други случаи, споровете за собствеността са решени предимно в полза на училищата. Това е в съответствие с политиката на МНП, на повечето места подкрепяна от местните комисии. Показателен в това отношение е аргументът на комисията в Радовиш, която се произнася в полза на училището поради неговите „сравнително много по-големи“ нужди.³⁸

До края на 1916 г. на повечето места приключва работата на местните комисии по разпределяне на бившите църковно-училищни имоти, след което се пристъпва към разглеждането на техните решения от страна на нарочна комисия в МНП. В повечето случаи просветното ведомство утвърждава постъпилите становища, въз основа на което впоследствие министрите на външните работи и изповеданията и на народното просвещение издават заповеди за разделянето – всеки за своя ресор. Тромавите процедури по разделяне на много места продължават почти до края на българското участие във войната.

Пред специфични предизвикателства е поставено българското просветно дело в районите, в които преобладава население с небългарско самосъзнание – някои райони на Вардарска Македония и Драмско, териториите от днешно Косово, администрирани от българските власти и принадлежащи към Македонската военно-инспекционна област (МВИО), чиито жители са албанци, гърци или имат сръбско

самосъзнание, както и районите от Моравската военноинспекционна област, включени в Кумановския учебен окръг. Това, заедно с традиционните разбираня, според които е за предпочитане децата да бъдат у дома в помощ на домакинството, води до непълнота или дори липса на списъци на децата, подлежащи на задължително обучение, с чието изготвяне са натоварени общинските власти. В някои от тези области наред с българските училища съществуват и иностранни или по-точно училища на други вероизповедания – предимно мюсюлмански и отчасти еврейски и католически, които съгласно Закона за народното просвещение имат статут на частни. Мюсюлмански училища, определяни в някои извори и като турски, има в Скопие, Щип, Кочани, Куманово, Охрид, Дебър, Гостивар, Прищина, Призрен, Тетово и на други места, еврейско училище има в Скопие, а католически – на някои места в Косово. Нерядко настоятелствата на мюсюлманските училища получават целеви помощи от МНП.³⁹ В повечето случаи тези училища обхващат турското население, както и албанските жители на МВИО. В село Скоробища в Косовската област Подгоре, обитавано от българоезични мюсюлмани, също има подобно училище. Друга, малка част от тази общност, наричана от българските просветни власти „помаци“, пък е обхваната от българските начални училища. Като цяло, тази група е извън системата на каквото и да е образование.

* * *

Краят на усилията за възстановяване и развитие на българското образование във Вардарска Македония и Драмско е поставен по драматичен начин, свързан с бързия обрат на военните действия и оттеглянето на българските власти от тези земи. Голяма част от учителите, местни кадри или родени извън този регион, се изтеглят и са преназначени в Стара България, включително и в Пиринския край. От 1 ноември 1918 г., съгласно заповед на министъра на просвещението Ст. Костурков, е уволнен целият незавърнал се в България персонал на българските училища в напуснатите от българските военни власти земи в Македония и Моравско.⁴⁰ От страна на МНП през октомври и ноември 1918 г. е направен и опит чрез една част от напусналите Македония и Моравско учители да бъдат решени кадровите проблеми в Северна и Южна Добруджа, преди оттеглянето на българските войски.⁴¹

* * *

Периодът на българското участие във войната е характерен с възвръщане на българското образование в трите коментирани дяла на Македония под българско управление, което е основен фактор за процесите на национално утвърждаване, започнали през Възраждането. За разлика от някои от предишните периоди обаче изпълненото с трудности време на Първата световна война дава ход на усилена модернизация на образованието, на окончателно отделяне от църковната опека. В този смисъл, образователното дело в Македония следва наложените модели в старите предели на България – като учебни програми, нормативна уредба и организация. Всичко това се развива в условията на всестранна криза, протичаща под знака на Голямата война. По отношение на българското образование тази криза променя, но не подменя традиционни ценности и практики от времето на Екзархията. Макар че постигнатите резултати като брой на ученици, учители, училища, пансиони, стипендии и като квалификация на педагогическите кадри в някои части са далеч от нивото до 1912 г., за много райони във Вардарска Македония и за цялата Драмска област това е последният случай в историята на българското образование, когато се разчита на местни сили. Уникалното в тази ситуация е и използването на кадрите от средите на македонските българи за утвърждаването на българската идея в изключително широк регион извън пределите на географската област Македония. Краят на това дело в Повардарието и Драмско и неговото продължаване в Пиринско имат своята определяща роля за мястото на българската национална идея в по-дългосрочен план.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Йорданов, В.* Материали за изучаване на учебното дело в България, Нашето просветно дело през време на войните. С., 1925, кн. IV., с. 5.

² Въпросът за дебългаризацията на учебното дело във Вардарска Македония през 1913–1914 г. е разгледан в: *Гоцев, Д.* Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915. С., 1981, с. 112, 122, 127, 138. За отношението на сръбските власти към екзархийските учители вж. и: *Тодоровски, Гл.* Македонија по Балканските војни, Скопје, 1981, 309–315.

³ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 177К, оп. 1, а.е. 542, л. 89–90.

⁴ ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а.е. 405, л. 154.

⁵ ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а.е. 487, л. 34.

- ⁶ През 1916 г., напр. жителите на с. Свинища, Кичевско, откриват сами своето училище и наемат учител. Държавен военно-исторически архив (ДВИА), ф. 1546, оп. 2, а.е. 21, л. 106.
- ⁷ ЦДА, ф. 177К, оп.1, а.е. 495, л. 50; а.е. 491, л. 254.
- ⁸ Родина (Скопие), г. III, бр. 636, 9 юли 1918.
- ⁹ Родина, г. III, бр. 550–562, 26 март – 9 април 1918. Курсовете са открити на 24 март и са закрити на 6 април. Според Румяна Конева тяхното първо провеждане е през май 1918 г., но това не се потвърждава от цитираните източници. Вж. *Конева, Р.* Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912–1918 г. С., 1995, с. 93.
- ¹⁰ *Конева, Р.* Цит. съч, 92–93.
- ¹¹ *Радушев, Г.* Незавършен дневник. – Във: Незавършен дневник: 80 години гимназия „Братя Петър и Иван Каназиреви“, Разлог, 1998, с. 19, 25–26.
- ¹² ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а.е. 493, л. 185; а.е. 494, л. 127.
- ¹³ Енциклопедия „Пирински край“, Т. I, Благоевград, 1995, с. 454, Село Копривлен и неговите жители. Интервю с Ангел Симеонов, записано на 19.08.2002 г., в с. Везме, Драмско, обр. 4 клас. – Във: Миналото през погледа на нашенци. Сборник с фолклорни материали от селата Гъмен, Дъбница, Копривлен и Плетена, Гоцеделчевско. С., 2003, 172–180.
- ¹⁴ Държавен архив – Благоевград (ДА-Благоевград), ф. 198К, оп. 1, а.е. 18, л. 61.
- ¹⁵ ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а. е. 522, л. 38а–41.
- ¹⁶ Пак там, л. 186.
- ¹⁷ ДВИА, ф. 1546, оп.2, а.е. 21, л. 7.
- ¹⁸ ЦДА, ф. 177К, оп.1, а.е. 457, л.1–2, 9.
- ¹⁹ Пак там, а.е. 473, л. 27, 30–31,33.
- ²⁰ Пак там, а.е. 488, л.120.
- ²¹ Пак там, оп.1, а.е. 542, л.219.
- ²² Изключително голям е броят на учители бежанци от Македония в Западна Тракия.
- ²³ Родина, г. III, бр. 582, 2 май 1918, бр. 590, 13 май 1918.
- ²⁴ ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а. е. 522, л. 39; Родина, г. III, бр. 650, 26 юли 1918.
- ²⁵ ЦДА, ф. 177К, оп.1, а.е. 487, л.76; а.е. 491, л. 243; Родина, г. III, бр. 618, 17 юни 1918.
- ²⁶ ДВИА, ф. 1546, оп. 2, а.е. 21, л. 176.
- ²⁷ *Бъчварова, Д.* Петрич през вековете. Сборник от статии, свързани с историята на Петрич. С., 1999, 71–72; ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а.е. 489, л. 19; а.е. 495, л. 216; а.е. 488, л. 9.
- ²⁸ ДВИА, ф. 1546, оп. 2, а.е. 21, л. 248.
- ²⁹ ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а.е. 542, л. 264.
- ³⁰ Пак там, а.е. 542, л. 239, 303, 204, 304, 305. За сравнение: в Нишкия учебен окръг, който не разполага с местни кадри, началните учителки са 85% от общия брой начални учители. Пак там, л. 278–285.
- ³¹ Пак там, л. 229, 216.
- ³² ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а.е. 487, л. 60.
- ³³ Пак там, а.е. 542, л. 186–187, 218, 291.
- ³⁴ *Елдъров, Св.* Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877–1945. С., 2004, 188–189.
- ³⁵ ДА-Благоевград, ф. 198К, оп. 1, а.е. 14, л. 11–13, 17–18.

³⁶ ЦДА, ф. 791К, оп. 1, а. е. 29, л. 39.

³⁷ ЦДА, ф. 166К, оп. 1, а. е. 145, л. 89.

³⁸ Пак там, а. е. 142, л. 22.

³⁹ ЦДА, ф. 177К, оп. 1, а. е. 216, л. 216.

⁴⁰ Пак там, а. е. 496, л. 196, 224; а. е. 497, л. 10.

⁴¹ Пак там, оп. 1, а. е. 495, л. 292–293, 296; а. е. 496, л. 69, 204, 238–239; а. е. 497, л. 14–15, 24; а. е. 498, л. 110, 161.

**ПРАВОСЛАВНОТО ХРИСТИЯНСКО БРАТСТВО
„СВ. ИВАН РИЛСКИ“, ГР.КЮСТЕНДИЛ (1918–1940 Г.) –
НЕОБХОДИМОСТ В СЛЕДВОЕННАТА КРИЗА**

Йорданка Янчева

Войните за национално освобождение и обединение (1912–1918 г.), макар и да са стъпка към осъществяване на националния идеал на България, нанасят здравни щети на населението. Те засягат чувствително и кюстендилския край. Десетки хиляди са участниците от региона в тези войни. Множество са убитите, ранените, осакатените, останали непълноценни за цял живот. Множество са семействата, загубили бащите или синовете, много са сираците – кръгли или с по-един родител. Следвоенната криза влошава общественно-икономическия статус на населението. Хранителният недоимък, болестите, гладът и мизерията на масите се отразяват още по-зле на семействата, останали без закрилата на основната сила – мъжете – бащи, синове или братя. Това води до увеличаване на социално слабите в обществото. И тогава идва ролята на църквата, държавата и на обществото – да помогне на изпадналите в беда, на обеднелите, на сираците, на възрастните и болните. И тогава идва ред на благотворителността, благотворителните организации, домовете и питалищата. Една от тези благотворителни организации е Православно християнско братство (ПХБ), под егидата на църквата. А църквата – тя се оказва на висотата на изискванията на обществото.

Православните братства са прицърковни организации, създадени с цел просвета и добротворство.¹ Според кюстендилския свещеник и редактор на списание „Духовна искра“ – Цветан Христов, православно християнско братство е *„сдружение, организация на православно християни, която има за цел религиозно-нравственото усъвършенстване на своите членове. То е рожба на Светата църква и иде в помощ при разрешаване на нейната много трудна задача – насаждаване между хората нейните Христови принципи.“* Братствата са средство за християнска обнова на обществото. Те трябва да са кваса в нощвите при духовно-възродителния процес и солта, предпазваща обществото от развала.² Пропагандата и благотворителността, вярата и делата са двата стълба, на които се крепят братствата.

Първите братства се появяват в началото на XX век. През 1903 г. в София е създадено първото такова към храма „Св. София“. Примерът

му е последван от град Чирпан през 1905 г. През същата година в градовете Бургас и Нова Загора се учредяват нови братства. През 1908 г. в град Русе възниква следващото братство. Така постепенно братствата се превръщат в мощна вълна, която носи част от социалната и просветна дейност на Църквата.

След Първата световна война всеобщата криза засилва необходимостта от активизиране на благотворителната социална дейност в обществото. Нова вълна от новосъздадени братства обхваща страната. За да се канализира този процес, за да се предотврати стихийността в развитието на братствата и се издигнат в единна национална организация, се създава Съюз на християнските православни просветно-благотворителни енорийски братства (1926 г.). Създават се и други организации като Съюз на ученическите, младежките и студентските християнски дружества, Съюз на енорийското свещенство миряни и др.³ Програмата им включва мерки и инициативи в подкрепа на сираци и изоставени деца, на младежи от рискови групи, разработват се програми за разширяване на религиозното образование.

Важен аспект от социалната дейност на Съюза на християнските православни братства е благотворителността. Тя се изразява в грижи за бедните, болните, възрастните, сираците и всички нуждаещи се от помощ. Откриват се трапезарии, приюти, сиропиталища, старопиталища, детски подслони, градини, колонии и специализирани заведения. Правят се патронни празници и тържества и се изнасят утра, забави, вечеринки, театрални представления, създават се хорове към църквите и др. Особено активна е дейността на братствата в сиропиталищата и старопиталищата.

Православното християнско братство „Св. Иван Рилски“, създадено на 10 февруари 1918 г. в гр. Кюстендил, съществува до годините на Втората световна война. Първоначално записаните му членове възлизат на 350 души.⁴ На 10 септември 1918 г. е утвърден Уставът на братството, а за патронен празник е избран денят на народните будители – 1 ноември.

Начело на Братството стои Настоятелство. В първите години негов председател е протоиерей Христаки п. Павлов. Той оглавява Настоятелството на Братството до 1928 г. Следващият дългогодишен председател е протоиерей Стоичко Атанасов, починал през юли 1939 г. Заместници на Стоичко Атанасов са подпредседателите – свещеник Сотир Гребенаров и Райна Цанева. Те продължават да ръководят Братството непосредствено след смъртта му.

Райна Цанева, която е сред най-изявените деятели на благотворителността в Кюстендил, е и един от основателите и ръководителите на Братството. В своя статия, отпечатана на страниците на сп. „Християнка“⁵, Цанева описва причините за създаването на братството така:

„Тежките последици от жестоката общоевропейска война бяха докоснали и наранили всяко българско сърце. А човек в дни на бедни и нещастия си спомня повече за своя Създател и тогава търси неговата помощ и закрила. Затова и храмовете през време на войната бяха ежесдневно препълнени с богомолци, които събрани там, отправят горещи молитви към Всевишния за запазване живота на техните близки на фронта или пък нещастни майки и осиротели вдовици изплакваха несравнимата си скръб по загубата на мили покойници. И за много още други бедни и нещастия имаше да моли така задружно българският народ своя Създател. По това именно време, духовна необходимост се почувства у нас, от едно по-интимно сближение на страдащите и търсещи Господа души, което сближение да бъде в името и под покровителството на Христа Спасителя. Породи се идеята за християнското братство у няколко жени, които по недостатъчна осведомителност щяха да създадат може би сектантско гнездо, ако по това време не се притече на помощ многозаслужилия за братството иконом Георги п. Стайков, с помощта на чието съдействие и напътствие, се основа братството- при едно голямо съединение на граждани- мъже и жени.“

Първото отчетно годишно събрание на братството се провежда на 16 февруари 1919 г. в галерията на църквата „Св. Богородица“. Присъстват почти всичките 350 души членове. Отчетното събрание започва с духовна беседа. Председателят на настоятелството – протоиерея Христати п. Павлов запознава присъстващите с отчета за дейността на братството през първата година от съществуването му – 1918 г., както и с приходо-разхода на финансовото състояние на дружеството.⁶ Духовно-просветителската дейност през годината се ограничава до редовните беседи, всеки неделен ден. Приходите на братството се сумират първо – от встъпителни вноски; второ – от членски внос, и трето – от доброволни пожертвования. За своята дейност и за помощи на бедните са изразходвани – 2539.80 лв. За почетни членове на Братството през годината са приети трима души. Протоиерей Георги п. Стайков от гр. Чирпан е първият почетен член на дружеството, инициатор за създаването му и редовен негов сътрудник. Двама дарители от Кюстендил – Анатолия п. Анастасова и Даме Бойчев, също са сред

първите почетни членове, заради дарителската им дейност към дружеството. На следващата година за почетни членове са избрани епископ Иларион Нишавски, някои от действителните вече членове, както и известния ни вече Стоян Н. Петков (митрополит Андрей). От 1919 г. той става голям приятел на братството. Често гостува на дружеството в града, като води различни беседи на религиозни теми. На страниците на вестник „Духовна искра“ са публикувани неговите писма до братството чрез председателя отец Павлов. На 22 юли 1919 г. бъдещият митрополит Андрей пише две писма – едното до председателя, а другото до братствените членове.⁷ Писмата са изпълнени с благодарности за пребивавено му в Кюстендил. Освен това неговата мисия е и да свързва християните от Кюстендил и столицата, което се оказва важно и полезно за благотворителността в града. Стоян Петков казва: *„Може би Господ ще ни прати благословен ден, когато между Вас, кюстендилските братя, и нас, софийнци, ще се завържат още по-тесни и по-близки взаимни отношения и лични срещи и опознавания.“*

И още през май 1920 г. 60 души членове от Софийските библейски курсове, начело със Ст. Н. Петков, гостуват на събратята си от Кюстендил.⁸ Членовете на Софийските библейски курсове, които са и членове на дружество „Милосърдие“, са едни от най-щедрите дарители за издръжката на сиропиталище „Милосърдие“ – Кюстендил.

От отчета става ясно, че благотворителната дейност, заедно с просветната, са двата стълба, на които се крепи работата на дружеството.

Християнството, спазването на християнските закони, дейността по пропагандирането им и благотворенето не изключват обичта към Родината, патриотичната горест от нарушаването на целостта ѝ. На 28 септември 1919 г. след духовна беседа в братството се провежда протестно събрание срещу Ньойските решения за България, *„срещу потъпканата Божия правда над България от културна и християнска Европа с предложените ни тежки и непоносими решения за мир“*. На 30 септември в Кюстендил се провежда мълчалива траурна манифестация, чрез която *„гражданството изразява своя протест против несправедливите и тежки условия за мир, предложени ни от Версайската мирна конференция.“*⁹ Два часа шествието обикаля централните улици на града, след което се отслужва панихида на падналите за Родината. Учителят Бързачки произнася кратка прочувствена реч за саможертвата и заслугите им. В манифестацията вземат участие духовенството, гимназиите и прогимназиите, сираците от Окръжния пансион за сираци, вдовиците от войната, подофицерското дружество,

културните и еснафски дружества и корпорации, офицерството, чиновничеството, адвокатското съсловие и гражданството. Знамената на дружествата са обвити в черен крeп в знак на протест.

Още в началото Православното християнско братство е подкрепено с голям ентузиазъм от масата граждани на Кюстендил. Първите беседи, организирани в театралния салон на читалището, са масово посетени от гражданите и гостите на града, както и от войниците, намиращи се в града поради отпуск. След края на войната братството посреща своите „герои“ и се превръща в тяхно „духовно прибежище“.

Постепенно дейността на братството излиза от братствения салон, от сферата, само на пропагандната дейност. Сред разнообразните дейности на братството са: беседи пред затворниците, неделни посещения на съседните села, придружени с проповеди от свещеник или проповедник и др.

Братственият хор с пеенето си в катедралната черква „Св. Богородица“, напълно замества църковния хор в продължение на 7 години. Този хор е не само богослужебен, но и служи за войкови паради, обществени молебени и панахиди. На един такъв военен празник, по случай отбелязване годишнина от Булаирската епопея през 1919 г., присъстващият „Негово величество Царя“ е впечатлен от изпълнението и от разновидния състав на хора.¹⁰ Според един от председателите на настоятелството, протоиерей Христати п. Павлов, братственият хор е „венецът на братството“. Той пее в храмовете и създава духовна наслада, благоговение и молитвено настроение. В някои години е позанемаряван и после отново е възстановяван. Така, например, през 1929 г. той взема участие в няколко богослужения, макар че липсва известен ентузиазъм у хористите (според в-к „Духовна искра“). През 1928–1929 г. Братственият хор е единственият църковен хор в града.

Ежегодно Братството организира поклонничество до „Светата Рилска обител“. Чрез тридневен поход братствените членове извървяват заедно пътя до Рилския манастир пеш или с коли. Заедно отпращат своите молитви и следва отново тридневен обратен поход до Кюстендил.

Уреждат се често концерти и забави с религиозно-нравствени програми. Братството притежава обширен салон, отстъпен от църковното настоятелство на църквата „Св. Богородица“. В този салон се провеждат проповедите на гостуващите проповедници и оратори. В неделни дни и във всяка сряда се говори на свободни теми по Евангелието и апостолските послания. Литературно-просветната дейност се засил-

ва с издаването на библиотека „Духовно възраждане“. Братството е „ярко светец духовен факел“ за града.

В отчета за 1922 г. се изброяват достойните плодове на Братството и на първо място сред тях е: „откриването и ръководството на сиропиталище „Милосердие“ от някои наши членове“. ¹¹ Ясно е казано, че членове на Братството са открили и ръководят дома. Под „някои наши членове“ на първо място се подразбира Райна Цанева.

Можем да разделим условно съществуването на Братството на три периода. Първият е от създаването му през 1918 г. до към 1922 г. Вторият период от развитието на сиропиталището е през 20-те години на ХХ век. Това е време на растеж на дружеството. Двадесетте години са доста успешни за братството. Нараства броят на членовете му, ентузиазмът им и броят на дарителите сред тях. Братството става притегателно място за кюстендилци, защото води задружен и пълноценен обществен живот. Членовете му са заедно на излети до селата, сред природата, до Рилския манастир. Заедно са на празници, беседи, литургии. Събират помощи и ги даряват на нуждаещите се. Тук е и място за срещи на сродни души, някои от които минават под венчило. Те, всички, са една общност, заедно са и в добро, и в зло. Така, например, братствените членове Василка Константинова и Ст. Гунчев се венчават през 1923 г.

През третия, последен период от съществуването на Братството – 30-те години, то следва своето развитие. Продължава неговият възход, неговата успешна благотворителност. Според Райна Цанева, през 1931 г., независимо от успехите на братството, в неговите среди възникват известни проблеми. Някои хора се отегчават и се изолират от братствените събития. Намалява обществената активност. Но въпреки приливите и отливите братството си остава стълб за утвърждаване на истината, стълб за благотворителността и за подпомагане дейността на сиропиталище „Милосърдие“ в гр. Кюстендил. През 1933 г. се променя устава, по който работи братството. Възприема се общия типов устав за православните братства. Върхът в развитието на православното християнско братство „Св. Йоан Рилски“ в Кюстендил е средата на 30-те години на ХХ в. Като признание в това отношение е провеждането в Кюстендил на Събора на православните християнски братства на 4–6 октомври 1936 г. ¹²

„Кюстендил може и трябва да ликува. Той днес стана главна квартира на църковно-религиозна воля и мисъл на българския православен народ.“ – се казва при откриването на събора. Около 3000 души, членове на братствата от цялата страна, се събират в Кюстен-

дил, за да решават въпросите на братствената политика. *„Братственото добротворство“* е главната тема на събора. Явно Кюстендил се е ползвал с добър имидж в това отношение. Изнасят се реферати за вярата, етиката, благотворителността и духовната култура. Съборът е приветстван от: началника на кюстендилския гарнизон-полковник Александър Казаков, от околийския управител Б. Касабов, от кмета Д. Самоковлийски, от дружество „Червен кръст“ чрез Александър Розев, от клона на „Всебългарския съюз „Отец Паисий““ чрез Бързачки, от запасните офицери и подофицери чрез Гашаров, от женското дружество „Майчина любов“ чрез Мария Гашарова, от учителите и ученическото християнско дружество на гимназията чрез Л. Кирова, от сиропиталище „Милосърдие“ чрез Райна Цанева, от Македонското женско дружество, от секретаря на Свещеническия съюз, от ученическите православни дружества в града и др.

Благотворителната дейност е сред приоритетите в Братството. Още в самото начало група жени създават дамски кръжок, който ежеседмично, с благотворителна цел, изработва горни и долни дрехи. Приходът от тези поръчки се раздава на нуждаещите се.

В този кръжок се ражда идеята „за отгледване безприютни сираци“. Т.е. тук се създава идеята за начинанието – сиропиталище „Милосърдие“. Неговите членове стават основни членове на дружество „Милосърдие“, което пряко се занимава с организацията, материалната база и издръжката на сиропиталището. Последното е най-силната изява на благотворителността на Братството.

Кюстендилци даряват волни пожертвования по различни поводи: религиозни празници, именни дни, раждания, смърт и сватби. Така например през месец юни 1920 г. Евгения Симова и полковник Иван Болярски, по случай венчавката им, подаряват на Братството 1000 лв. Съгласно чл. 5 от братствения устав, семейство Болярски са провъзгласени за почетни членове. От своя страна Дружеството раздава пари на бедните във връзка с всички Велики религиозни празници.

Братството подкрепя активно начинанието на създадения в града комитет за събиране помощи за бежанците от Западните покрайнини. Според тях *„целта е човеколюбива“*. *„Нека се отнесем със съчувствие към тези нещастници“* – подканва съгражданите си братството чрез в-к. „Духовна искра“.

Сиропиталището е най-ценната рожба на Братството.¹³ В-к „Духовна искра“ пише: *„Сиропиталището „Милосърдие“ е най-големият актив на кюстендилското православно братство “Св. Иван Рилски“*

ски“, защото е негова рожба. Чрез него по един най-нагледен начин се вижда доколко е застъпено и какво е направено от страна на Братството в областта на милосърдието и благотворителността, още повече като се има предвид, че както Братството, тъй и сиропиталището датират от няколко само години.“¹⁴

От 1937 г. до 1940 г. братството концентрира благотворителната си дейност в старопиталището.

Старческият приют, отначало само е подпомаган от Братството, но впоследствие става изцяло негова грижа. Опити да бъде поет от него се правят още през 1922 г., но „условията, при които съществува този приют, не дадоха възможност да се реализира това желание на Братството“. За облекчаване участието на бедните възрастни хора от дома през 1922 г. братствените членове поемат грижата и подобряват легловата база и облеклото на домуващите.

По време на големите празници в приюта се осигуряват празнични обеди и вечери, както и предметни подаръци за възрастните хора. Всяка година от събраните постъпления, значителна сума отива за издръжка на приюта.

В края на 1936 г. съществуването на приюта е под въпрос. Градът и околията са на път да се лишат от този благотворителен институт. По настояване на общинската управа и други власти Братството се съгласява да поеме ръководството му.

След приключването на всички формалности по прехвърлянето, от 15 март 1937 г. старопиталището е поето под ведомството на Православното християнско братство „Св. Иван Рилски“. Издръжката се разпределя между държавната служба по обществено подпомагане Общината и братството.¹⁵

Братството подпомага и Пансиона за сираци, безплатната ученическата трапезария и всички бедни и нуждаещи се. За великите църковни празници то раздава от порядъка на няколко стотици до десетки хиляди лева, както и други помощи и продукти на нуждаещите се.

Братството започва издаването на собствен вестник – „Духовна искра“. Този ежемесечен вестник излиза от 1919 г. до 1940 г., включително. Тиражът е от 1000 бр. Отначало се раздава даром на християните от Кюстендил, а в другите градове се изпраща срещу четири лева годишен абонамент. През 1920 г. вестникът започва да се разпространява в градовете Плевен, Русе, Пловдив, Свищов, Пазарджик и в Еленска околия. Изданията му през първите осем години са ежемесечни, т.е. по 12 броя на годината. След това, от 1927 до 1940 г. включи-

телно, излизат по 10 броя на година, тъй като през летните месеци – юли и август, вестникът е във ваканция. През 1924 г. броят на абонатите е над 1000, а през 1928 г. – 1400. Характеристиката му в каталога за българските издания е за религиозно-нравствено и обществено-историческо списание. Отначало главен редактор е протоиерей Христати п. Павлов, а след десетата година такъв става свещеник Цветан Христов. На страниците на в-к „Духовна искра“ са отразени събития, факти и познания за духовния живот на града. Дарителската дейност е сред основните приоритети на дружеството и вестника.

Изданието, както и дейността на братството, получават признание от централното ръководство на страниците на списание „Християнка“:

„Духовна искра“ е издание на Православното Християнско братство „Св. Иван Рилски“ [...] Прави впечатление, че Кюстендилското православно християнско дружество „Св. Иван Рилски“ развива усърдна дейност. Поменатото братствено уреждало ежеседмични духовни беседи и е издало, с благотворителна цел, календарчето „Св. Иван Рилски“ (Църковен вестник от 15 февруари 1919 г.)

Календарчето е първия книжовен и мисионерски труд на братството. Негово мото е *„нека обършем сълзите на най-бедните“*, защото целта е изключително благотворителна. Приходът от него е в полза на най-бедните. Излиза в края на всяка календарна година. Напомня на сегашните православни календари, но има по-голям обем. Освен подробното описание на всеки календарен ден и християнските празници, включва и голям брой статии на религиозна и организационна тематика. Тиражът на календарчето е от 3000 до 5000 екземпляра.

Братството издава за децата списание „Звездица“. То е детско източноправославно списание със стихове и разкази с местно значение. После става периодично списание с по 2 броя на годината. Главното действащо лице в списването „Звездица“ е Райна Цанева.

Със своите разкази Цанева дава на децата мъдри съвети. Още повече, че тя има опит във възпитанието на децата от ранна възраст до тяхното израстване. Тя знае кое ще ги трогне, кое ще докосне душата им и кое ще окаже положително влияние върху психичното им развитие, оформянето на характера и морала им.

Тя пише не само на религиозна и морално-етична тематика, но и за историята на патриотични теми. В статията „Отец Паисий“ в заключение казва: *„Ако не беше историята на отца Паисия, Бог знае дали днес щеше да има българска държава и народ. Чест и хвала на този родолюбец!“* Към своите статии тя прибавя ескизи и рисувани графики.

През 1927 г. братството основава и своя религиозна библиотека „Духовно възраждане“. Целта на библиотеката е чрез отделни малки и достъпни брошури „да води борба със злокачествената книжнина и поддържа устоите на Православната църква“. Църковната Софийска митрополия я препоръчва на подведомствения си клир, т.е. на председателите на църковните настоятелства и енорийските свещеници в Софийската епархия. Това е свидетелство за авторитета и водещата роля на братството „Св. Иван Рилски“ – Кюстендил.

Усилията на братството да създаде подходяща и евтина книжнина за религиозна пропаганда на населението се оценяват добре. През 1929 г. огромно количество (58 000) екземпляра книги от тази библиотека са разпространени из цялата страна.

Това дружество се ползва с огромен авторитет в страната и в столицата. По тази причина тук се провеждат редица национални форуми. Така, например, тук се провежда националния XXIV женски конгрес. Пак в Кюстендил, Софийската митрополия провежда курс за учители-диригенти на църковни хорове – от 15–28 август 1934 г. Може да се каже, че кюстендилското братство е сред водещите в страната. То участва активно в дружествения живот на общонационалния Съюз на православните християнски братства в България.

ПХБ запалва искрата на духовната обнова на обществото в Кюстендил. От тази искра се разпалва добротворния огън на благотворителността в региона. Членовете на братството създават и влизат в ръководството на другите благотворителни организации и благотворителните институции. Така те подпомагат функционирането на гражданското общество в региона. Братството изпълнява благородните си функции да благотвори и просвещава. Православното братство е духовното огнище на обществото, в което чрез поддържането на свещения огън на християнската вяра подпомага очистването на обществото от недъзите му. „Православните братства са духовните огнища, в които се поддържа винаги свещения огън на нашата праотеческа вяра“ – казва Райна Цанева.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Стобийски епископ Кирил. Православни християнски братства. – Църковен вестник, № 37, 1936 г.

² Христов, Цв. Православните християнски братства. – Християнка № 3, 1931, 89–90.

³ *Милошев, Б.* Социалната дейност на Църквата 1919–1944 г. – Църковен вестник, № 5, 1998.

⁴ Из годишното събрание на братството. – Духовна искра, февр. 1919 г. (Кюстендил), л. 2, с. 4.

⁵ *Цанева, Р.* Православно християнско братство. – Кюстендил, сп. Християнка (Стара Загора), № 10, 1931, 314–319.

⁶ Из годишното събрание на братството. – Духовна искра, февр. 1919 г. (Кюстендил), с. 4.

⁷ Духовна искра, авг. 1919 г. (Кюстендил), л. 8, с. 3.

⁸ Пак там, юни. 1920 г. (Кюстендил), л. 6, с. 3.

⁹ Пак там, окт. 1919 г. (Кюстендил), л. 10, с. 5.

¹⁰ *Цанева, Р.* Цит. съч., с. 314-319.

¹¹ Духовна искра, март. 1923 г. (Кюстендил), с. 3.

¹² Християнка (София), № 9, ноември 1936, 5–13; Дни на религиозен подем. Хвала на кюстендилци. – Духовна искра, бр. 7 и 8, 1936 (Кюстендил), 3–8; Народен страж, (София), кн. 16, 1936, 2–7.

¹³ Духовна искра, март 1925 (Кюстендил), 2–3.

¹⁴ Пак там, бр. 4, 1937 (Кюстендил), с. 3.

¹⁵ Пак там, бр. 7 и 8, 1938 (Кюстендил), с. 8.

ДЕПОРТАЦИЯТА НА ЧАСТ ОТ СЕВЕРНОКАВКАЗКИТЕ НАРОДИ В ГОДИНИТЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Чавдар Митов

Темата за депортацията на част от севернокавказките народи¹ през 40-те години на ХХ в. добива популярност в годините на т.нар. „перестройка“ и особено след разпадането на Съюза на съветските социалистически републики (СССР). Тя е пряко свързана с дезинтеграционните процеси в постсъветското пространство и с двата руско-чеченски конфликта от края на миналия век. Именно с т.нар. „синдром на депортацията“ повечето изследователи свързват масовото участие на чеченците (89–92% от населението) в конфликта с федералните войски в периода 1994–1996 г. Поради това, както и факта, че чеченците и ингушите са най-многобройните народи, изселени от Северен Кавказ, изследователите обикновено отделят по-голямо внимание именно на тяхната депортация. Като цяло на тази тема са посветени множество статии, монографии и сборници с документи.²

Като причини за депортацията на севернокавказките народи някои изследователи посочват необходимостта от „стабилизация“ на обстановката в региона, сътрудничеството на част от населението с окупационните власти или оказването на помощ на вражеската армия, дезертьорство от Червената армия и т.н.³ Други смятат, че истинската причина за депортацията е опитът на властите и лично на Сталин да унищожи цели етноси, а чрез разделянето на някои републики да промени политическата и икономическата ситуация в СССР.⁴ По този начин те поставят депортацията наравно с останалите прояви на репресивната политика на Съветската власт, в това число и по националния въпрос, без да отделят репресиите по национален признак от общото политическо русло, и смятат депортацията за акт, извършен изключително по волята на Сталин. Това показва свършено различните гледни точки на изследователите относно държавната политика спрямо репресираните народи. Първите смятат, че депортацията на цели народи или групи население е закономерно средство от страна на държавата за защита на собствените ѝ интереси в определени региони и на политическата ѝ линия като цяло (борбата с враговете на съветската власт). Вторите пък или разделят „престъплението“ и „наказанието“, смятайки ги за напълно несъответстващи едно на

друго, или дори отричат самото съществуване на конфликт между държавата и дадени народи.

Макар че депортацията е мярка с изключително принудителен характер, тя не винаги е „наказание“. Разделянето на видовете депортации на „наказание“ и „превантивни мерки“ (в последните влизат изселването на народи и групи население като „неблагонадеждни“ и изселването от пограничните райони преди започването на война) налага причините за депортацията да се класифицират поотделно във всеки един случай. Вземайки предвид това, може да определим депортацията като насилствено преместване на едно лице или група лица по политически или икономически причини, а също така в качеството на административна или наказателна мярка.⁵ Опитите на редица автори да придадат „изключителен характер“ на депортацията на част от севернокавказките народи през 40-те години на XX в. не отговарят на действителността.⁶

Що се отнася до местното население в Северен Кавказ, то за подобряването на икономическото положение в региона (в сравнение с дореволюционния период) свидетелства прирастът на населението, което значително се увеличава от края на 20-те и през 30-те години в Чеченска и Ингушка автономни области, а от средата на 30-те години и в Кабардино-Балкарска автономна област. Това е пряко свързано с развитието на промишлената сфера, аграрния сектор, подобряване на здравеопазването и социалното осигуряване.⁷ Все пак процесът на колективизация не може да не засегне интересите на населението (както и в останалите райони на СССР), което оказва влияние върху отношението им към централната власт и идеологическите цели на партията. Постепенно се формират алтернативни сили, които се обединяват в бандитско-въстаническо движение, насочено против провежданите преобразования. Въпреки твърдите мерки и успешните действия на съветската власт, бунтове и вълнения, предизвикани и от процеса на колективизация в Кавказ, избухват (особено в Чечня) през 1929, 1930–1931, 1932, 1933–1934, 1937 г.⁸ В доклад на Севернокавказкия военен окръг от 5 април 1932 г. са отбелязани особеностите в поведението на участниците (в частност чеченците) в тези въстания:

„Отличителни черти на проявите: организираност, масово участие на населението, изключителна жестокост на въстаниците по време на боевете, непрекъснати контраатаки, независимо от големите загуби, религиозни песни по време на атаките, участие на жени в боевете [...]“⁹

Въпреки значителните успехи и относителното затишие – към края на 30-те години почти всички въстанически групи са ликвидирани – Северен Кавказ остава неспокоен регион. По данни на Управлението на МВР на Грозненска област само за периода февруари – декември 1938 г. са извършени 98 престъпления, насочени преди всичко срещу представители на властта – убити са 49 ръководни партийни лидери и съветски работници.¹⁰

С нападението на Германия над СССР на 22 юни 1941 г. криминалната обстановка в Северен Кавказ (и не само в този регион) се влошава извънредно много. По данни на Отдела за борба с бандитизма при Народен комисариат на вътрешните работи (НКВД) на СССР, за периода 1941–1943 г. в целия Съветски съюз са ликвидирани 9 161 въоръжени групи с обща численост 54 130 души. От тях в Северен Кавказ са унищожени 963 групи (или 13.5 % от общия брой) с 17563 души (32.5 % от общия брой хора). През първата половина на 1944 г. в целия Съветски съюз е пресечена дейността на 1 727 подобни формирования с обща численост 10 994 души, като от тях в Северен Кавказ са съответно 145 (8.4 %) групи с 3 144 (или 28.6%) души.¹¹ Като хранителна среда за бандитизма служи огромното количество криминални елементи, настанили се в региона през тези дни. Скелетът на бандите се изгражда от дезертъори от Червената армия и местните престъпни елементи. Особено важни за ядките на тези организации се оказват дезертъорите от Работническо-селската червена армия (РККА). Обикновено повечето от изследователите на проблема омаловажават проблема с дезертърството, като в същото време се стремят да подчертаят (дори преувеличават) „заслугите“ на депортираните народи за „защитата на отечеството“:

„На фронтовете се сражавали повече от 30 хил. чеченци и ингуши. В първите седмици на войната в армията постъпили повече от 12 хил. комунисти и комсомолци – чеченци и ингуши, повечето от които загинали в боевете.“¹²

Според „Справка за броя на спецзаселниците по-рано служили в Червената армия. Март 1949 г.“, общият брой на бившите военнослужещи от Северен Кавказ е следния: чеченци – 4 248 (от тях 238 офицери, 724 сержанти и 3 286 редници), ингуши – 946 (от тях 129 офицери, 211 сержанти и 606 редници), карачаевци – 2 543 (от тях 238 офицери, 495 сержанти и 1 810 редници), балкарци – 1 045 (от тях 99 офицери, 243 сержанти и 703 редници), други – 112 (от тях 6 офицери, 23 сержанти и 83 редници), всичко общо – 8 894 (от тях 710 офицери, 1 696 сержанти и 6 488 редници).¹³ От тези данни ясно се вижда, че общият брой

на чеченците и ингушите е 5 194, а заедно със загиналите и безследно изчезналите по време на службата им в РККА (общо 2,3 хил. чеченци и ингуши)¹⁴ той е около 7,5 хил. Към тях трябва да се прибавят и освободените от спецпреселение военнослужещи, които имат бойни заслуги и продължават службата си в Червената армия¹⁵, но дори и тогава общият брой на чеченците и ингушите трудно би надхвърлил 10 хил. военнослужещи. В същото време за близо трите години от началото на войната (до депортирането им) броят на дезертиралите от РККА чеченци и ингуши е 49 362, а 13 389 души се отклоняват от набор за военна служба, което общо прави 62 751 души.¹⁶ Степента на дезертьорство от РККА и отклоняването от набор в армията се различава при различните народи главно поради разликата в тяхната численост. Например в Карачай са заловени 110 „бандитски главатари“, чиито семейства са изселени още през април 1943 г., на територията на Кабардино–Балкария са заловени 500 бандити и 1199 дезертьори, а след отстъплението на немската армия – над 5 хил. дезертьори. Въпреки това, единствено по отношение на чеченци и ингуши, някои учени (а и руското общественото мнение) смятат депортацията за „необходима“ мярка.¹⁷

По време на Втората световна война Германия залага в Северен Кавказ, както и на Балканите, на мюсюлманите, като особено разчита на тенденциите, които се проявяват толкова бурно в периода 1920–1930 г. по време на антисъветските въстания. При това, разбира се, не остават без внимание и устойчивите антируски настроения още от времето на Ермолов. Отчитайки всички особености на психологията на някои севернокавказки народи (и в частност на чеченците) и постоянната им готовност за въстание „срещу руснаците“, германците успяват да подчинят идеята за национално – освободително движение на своите собствени цели. Естествено това не трябва да се разбира, че всички поголовно са готови за въстание и отделяне от СССР, но и не може да не се отчита тази особеност, изразена при част от планинските народи много по-рязко, отколкото при другите.¹⁸

Равносметката от работата на немската агентура е създаването на различни пронацистки организации в Северен Кавказ – „Представителство на интересите на Кабардино–Балкария“, Карачаевски национален комитет „Свободен Карачай“, а в Чечено-Ингушката автономна съветска социалистическа република (ЧИАССР) – организацията „Национал-социалистическа партия на кавказките братя“ (НСПКБ), начело на която застава Хасан Исраилов (известен също като Терлоев).¹⁹ Според разсекретените архивни данни, организацията

НСПКБ наброява 6 540 души, а в личните записки на Хасан Исраилов (намерени от НКВД в Итумкалинската пещера Бачи – Чу) е отбелязано, че в ЧИАССР освен Грозни, Гудермес и Малгобек, са организирани още 5 въстаннически окръга с обща численост 24 970 души. Едновременно с това са „командировани упълномощени представители и в другите съседни републики“.²⁰ Сред книгата на Терлоев е открита карта на Кавказ на немски език, върху която на територията на ЧИАССР и Грузинската ССР са подчертани населени пунктове, в които (според докладна записка на Народен комисариат на вътрешните работи (НКВД) от февруари 1944 г.) има въстанически ядки. Първоначално въстанието е планирано за есента на 1941 г. и е съобразено с действията на немската армия, но след като „блицкрига“ започва да буксува то е отложено за 10 януари 1942 г. Поради лошите връзки и ниската дисциплина организаторите не успяват да отложат въстанието и през октомври 1941 г. избухват отделни неорганизиран бунтове, а планираното за януари 1942 г. въстание се проваля.²¹ На територията на ЧИАССР действа още една солидна групировка – „Чеченскопланинска национал-социалистическа нелегална организация“ начело с Майрбек Шерипов.²² През август 1942 г., с приближаването на фронтовата линия, Шарипов вдига голямо въстание в Итумкалински и Шатоевски райони и се опитва да се обедини с Хасан Исраилов, но при спецоперация е убит на 7 ноември 1942 г.²³

През август 1942 г. германската армия окупира Карачаево-Черкезка автономна област, а през октомври с. г. е завладяна Кабардино-Балкария. Към 1942 г. Исраилов успява да установи надеждна връзка с германците. От немска страна ръководител на чеченските прояви в Северен Кавказ е полковникът от абвера Осман Губе (Саиднуров) – аварец по произход и белоимигрант. При планирането на лятното настъпление от 1942 г. Вермахтът силно се надява да се реализира планът „Кавказ“, според който се очаква, че народите на Северен Кавказ ще окажат съдействие на немските войски. В хода на осъществяването на този план германските спецслужби нееднократно хвърлят десанти и диверсионни отряди, в чиито задачи влиза и вербуването на местното население. През цялата 1942 г. активността на тези отряди е много висока.²⁴ Така, по време на т.нар. „Битка за Кавказ“ и особено през есента на 1942 г., войските от съветския Севернокавказки фронт са принудени фактически да се сражават едновременно срещу настъпващите немски части и срещу бунтовниците, действащи в тила им.²⁵ Оказва се, че за борбата с бандитизма²⁶ и вражеските диверсан-

ти са нужни допълнително части, тъй като наличните сили явно не успяват да се справят с всички задачи. За тази цел в различни периоди от операцията са привлечени значителни сили, които са свалени от фронта – 242-ра планинско стрелкова дивизия, 347-а стрелкова дивизия на Закавказкия фронт, 28-а стрелкова бригада, Орджоникидзева дивизия на НКВД – практически всички военни училища, разположени на територията на Закавказкия фронт. Задача да се „борят с бандитизма“ получават 58-а, 44-а и 28-а армии. На практика се получава, че в Кавказ на съветските войски се налага да воюват на два фронта, тъй като ударът може да бъде нанесен както от страна на немската армия, така и в тила.²⁷ За утежняването на обстановката и относителните успехи на диверсионните групи и бунтовниците в Северен Кавказ спомага и фактът, че те получават помощ от местните ръководни органи на властта, и в частност от началника на НКВД на ЧИАССР Султан Албогачиет; началника на ОББ на НКВД на ЧИАССР Идрис Алиев; началниците на районни отдели на НКВД Елмурзаев, Пашаев, Межиев, Исаев; началниците на районни отдели на милицията Хасаев и Исаев; редица оперативни работници от НКВД и милицията, ръководители на районни комитети на ВКП(б), председатели на колхози и т.н. Небезизвестният Абдурахман Авторханов, който е близък съратник на Майрбек Шерипов, и сътрудникът на редакцията на вестник „Ленински път“ – Елсбек Тимуркаев, преминават фронтната линия и отиват при немците. Народният комисар на просветата на ЧИАССР Чантаев и народният комисар по социалното осигуряване на ЧИАССР Дакаев, въпреки че знаят за намеренията на Авторханов и Шарипов, съвсем съзнателно им оказват помощ. Може да се приведат още много подобни примери и опитите на редица изследователи да омаловажат този проблем са некоректни.²⁸

Очакваното масово преминаване на севернокавказките народи на страната на Германия (въпреки всички усилия, положени от немците) не се случва и през зимата на 1943 г. РККА успява да отблъсне германците от Северен Кавказ. Факт е обаче, че немалко севернокавказци сътрудничат на германците и това оказва своето влияние върху висшето съветско ръководство. За да се избегнат нови случаи на измяна, от втората половина на 1943 г. започват да се разработват детайлни планове за депортация на редица кавказки народи.²⁹

Основните разлики в гледните точки на изследователите на проблема са относно законовото основание за депортирането на цели народи и доколко то е необходимо. Най-общо казано, може да се определят две

основни групи – „противници“ и „привърженици“ на депортациите. Първите наблягат на това колко жестоко е да се наказва цяла нация заради престъпленията на отделни нейни представители и се позовават на незаконността на подобно колективно наказание.³⁰ Действително няма нито един съветски закон, който да предвижда масово изселване на даден народ, но както вече беше отбелязано, депортацията на севернокавказките народи е „превантивна“, а не „наказателна“ мярка.³¹ Наистина, приписването на колективна отговорност е напълно недопустимо от гледна точка на цивилизования свят, но трябва да се даде сметка и за това доколко е възможно разглеждането на всеки случай поотделно предвид конкретния период и обстоятелствата, изложени по-горе. Впоследствие част от депортираните народи са освободени от „специалните селища“, но „обидата“ вече е нанесена и не би могла да се забрави.

Интересен е подходът (макар и не безспорен) на Игор Пихалов към въпроса за законността на депортацията. Той предлага да се направи анализ на това какви биха били резултатите, ако правителството през 1943–1944 г. действа според закона. Макар и доста крайни (може да се каже дори пресилени), неговите изводи заслужават внимание, защото показват каква е „законната“ алтернатива на „незаконната“ депортация:

„[...] Какво се полага във военновременни условия за дезертьорство? Растрел или наказателна рота. Прилагани ли са тези мерки към дезертьорите от други националности? Да, прилагани са. Бандитизмът, организирането на въстание, сътрудничеството с противника по време на война също се наказват най-строго. Както и по-малките престъпления като членството в антисъветска нелегална организация или притежаването на оръжия. Съучастничеството в извършване на престъпление, укриването на престъпници, и накрая, премълчаването, също се наказвали от Наказателния кодекс [...]

[...] И така, от гледна точка на формалната законност, наказанието, постигнало през 1944 г. чеченците и ингушите, било много по-малко от това, което им се полагало съгласно Наказателния кодекс. Доколкото в този случай практически цялото възрастно население трябвало да се разстреля или изпрати в лагери. След което от републиката по хуманитарни съображения цяло да се наложи да се извозят и децата.“³²

От гледна точка на необходимостта от превантивни действия предвид военната обстановка интересен и подробен анализ прави Павел Смирнов. Той отбелязва, че за периода 1943–1944 г. в района на Севе-

рен Кавказ се отбелязва повишена активност на диверсантските групи и бандитските формирования, което води до ангажирането на огромни военни сили от състава на НКВД (в някои периоди до 300 хил.), които са свалени от охраната на други участъци на фронта. Към всичко това трябва да се прибавят и провокациите, извършвани от териториите на съседните държави – Турция и Иран, както и неяснотата относно тяхната бъдеща ориентация във военния конфликт.³³

Решението за депортирането на някои севернокавказки народи е взето през есента на 1943 г. в условията на изключителна секретност. За инициатор на депортацията е прието да се смята лично Сталин, но Павел Смирнов твърди следното:

„[...] разполагаме с редица съпоставящи документи, изхождайки от които следва, че инициаторите на депортацията на някои народи трябва да се търсят не в лицето на И. В. Сталин и Л. П. Берия и тяхното най-близко обкръжение, а сред командващите в различно време Южния, Сталинградския, Севернокавказкия и Закавказкия фронтове, и Отделната Приморска армия [...]

[...] Според твърденията на ветерани от войските на НКВД, които са взели непосредствено участие в събитията от това време, някои решения за депортациите се родили в нееднократните обръщения на командването на Севернокавказкия фронт към Върховния главнокомандващ.“³⁴

Формално юридически депортациите се извършват по заповед на Държавния комитет по отбраната (ГКО), който издава съответното постановление, а прякото изпълнение се осъществява от органите на НКВД под личното наблюдение на Берия. С указ на Президиума на Върховния съвет на СССР се ликвидира съответната република или автономна област, а нейната територия се преустройва административно.

Депортациите в Северен Кавказ започват на 2 ноември 1943 г. с изселването на 68 327 карачаевци (в други източници – 69 267 и 69 904). Основната част от изселниците са настанени в Казахстан и Киргизия, а отделни малки групи са заселени в Таджикистан, Иркутска област и в Далечния Изток. Карачаевска АО е ликвидирана, а територията ѝ е разпределена между съседните райони.³⁵

На 20 февруари 1944 г. в Грозни пристига Л. П. Берия, за да контролира лично операцията по депортацията на чеченците и ингушите, която носи кодовото име „Чечевица“ („Леща“). За изпълнението отговаря И. А. Серов, а за негови помощници са назначени Б. З. Кобулов, С. Н. Круглое и А. Н. Аполонов, като всеки отговаря за един от

четирите оперативни центрове, на които е разделена територията на ЧИАССР. За да се избегнат излишни кръвопролития в 24-те района на ЧИАССР, са изпратени 40 партийни работници от чеченски и ингушки произход, разпределени във всеки населен пункт по 2-3 души, които да дават „разяснения“ на роден език. Берия се среща лично с най-влиятелните духовни лица в ЧИАССР – Баудин Арсанов, Абдул-Гамид Яндаров и Аббас Гайсумов, на които е предложено също да проведат разяснение сред хората.³⁶

Операцията по депортацията започва на 23 февруари 1944 г. и в нея вземат участие не само частите на НКВД, но и 7 хил. дагестанци и 3 хил. осетинци. На всяко семейство се разрешава да вземе със себе си по 100 кг. багаж на човек, но не повече от 500 кг. на семейство. Пари и домашни скъпоценности не подлежат на извземване, а движимото и недвижимо имущество се описват от представители на приемателната комисия. За селскостопанското оборудване, фуража и едрия рогат добитък се издава квитанция за възстановяване. В хода на операцията са арестувани 2 016 души и са иззети 20 072 единици огнестрелно оръжие от населението. Общият брой на депортираните чеченци и ингуши се колебае между 491 571 и 569 729 души при различните автори. Като основна причина за разминаването се сочи проблемът с недостъпността на голяма част от архивните документи в архивите на Министерство на вътрешните работи (МВД) и Федералната служба за безопасност (ФСБ). По време на депортацията при съпротива и опит за бягство са убити 50 души, 1 272 души умират по време на транспортирането и се раждат 56 деца.³⁷ Основно депортираните са заселени в Казахстан и Киргизия. На 7 мар 1944 г. с указ на Президиума на Върховния Съвет на СССР е ликвидирана ЧИАССР, а територията ѝ е поделена между съседните републики.³⁸

С депортацията на чеченците и ингушите са свързани и най-големите спекулации, митове и фалшификации. Най-популярният от тях е случаят с аула Хайбах, където според твърденията „в колхозната конюшня са затворени и изгорени около 200 души (според други сведения 600–700 души).“³⁹ Оказва се обаче, че за това твърдение няма никакви надеждни документи, а единствената „бележка“ на командващия операцията в Хайбах М. Гвишиани до Л. Берия всъщност е фалшификат.⁴⁰ Дори спекулациите, че броят на жертвите при транспортирането е умишлено занижаван от началниците на конвои не звучат логично, тъй като за всеки ешалон се води строга отчетност. Как те биха обяснили разликата между натоварените в Кавказ и доставените на мес-

тоназначението хора, ако броят на живите и регистрираните смъртни случаи не съвпадат. Едва ли някой би рискувал да бъде обвинен в това, че е пуснал на свобода „враг на народа“.

След операцията в ЧИАССР Берия заедно със своите подчинени се отправя в Кабардино-Балкария. На 8 март 1944 г. започва депортирането на балкарците, които според различни източници варират между 37 107 и 37 713 души. Като място за заселването им са определени Киргизия и Казахстан. С указ на Президиума на Върховния съвет на СССР от 8 април 1944 г. Кабардино-Балкарска АССР е преименувана в Кабардинска АССР, а част от територията ѝ е предадена на Грузия.⁴¹

В момента на пристигането на „специалните преселниците“ (официалното наименование в документите е спецпреселници) в местата, определени за заселване, са отчетени 608 749 души, депортирани от Северен Кавказ (362 282 чеченци, 134 178 ингуши, 68 327 карачаевци, 37 406 балкарци и 6 556 други). До 1 октомври 1948 г. от общия брой са извадени 32 981 севернокавказци, като два пъти отчетени към момента на първоначалното настаняване.⁴² Основно те са настанявани на територията на Казахска ССР и Киргизка ССР и отчасти в Таджикска ССР и Узбекска ССР. Към момента на пристигане на ешалоните в Казахстан и Киргизия са подготвени 75 хиляди помещения, брашно и хлебно зърно. Селскостопанските банки получават указание да дадат на спецпреселниците заеми за строителство на жилища. За тях отговаря Отделът за спецпреселниците (ОСП) към НКВД на СССР, който е създаден на 17 март 1944 г. На местата за спецселищата са създадени 429 спецкомендатури (по други данни 520), които трябва пряко да следят за спазването на режима, наложен на спецпреселниците. И макар че на последните е абсолютно забранено да напускат територията, определена им за живеене, без специалното разрешение на спецкомендатурата на НКВД, тази забрана не винаги се спазва реално и в определения район депортираните се придвижват свободно.

С пристигането в местата на назначение спецпреселниците са разселвани в колхозите, совхозите и промишлените предприятия, като основна част от тях са заети в селскостопанската сфера (например в Казахска ССР 70 296 семейства са разселени в колхозите, 14 871 семейства – в совхозите и 26 935 семейства – в промишлените предприятия). По данни на МВД на СССР, към април 1953 г., 68,9 % от трудоспособното население на Северен Кавказ работи в селското стопанство.

За подобряване на жилищните условия на спецпреселниците се строят жилища с тяхна помощ, а също така им се предоставят и пусте-

ещите домове в колхозите. Освен жилища, спецпреселниците получават в близост до тях земя, зеленчукови градини и бостани. В съответствие с Постановлението на Министерския съвет на СССР от 28 май 1945 г. на всеки спецпреселник са разделени по 19 кг. зърно от резерва, а едновременно с това се провежда подготовка за раздаване на добитък.⁴³

Съгласно Постановление на Съвета на народните комисари № 127 от 28 юли 1945 г. „За облекченията на спецпреселниците“, за 1945 и 1946 години спецпреселниците от Северен Кавказ, Крим, Грузинска ССР и Калмикия се освобождават от 1. задължителните доставки на селскостопанска продукция за държавата; от заплащането на селскостопански данък, върху доходите на селското стопанство в градските селища; 2. от дълговете им от селскостопанския данък, от данъка върху доходите от селскостопанска продукция в градските селища и от задължителните доставки на селскостопански продукти за държавата, които те са направили в новите им места за заселване.“⁴⁴

Но на новите места спецпреселниците се сблъскват с множество проблеми, особено през първите години. Това обаче в повечето случаи е по вина на местните републикански власти, които нарушават разпоредбите на централната власт. Най-често срещаните нарушения са: забавяне в даването на поземлени участъци на спецпреселниците; недостатъчно медико-санитарно обслужване за ликвидиране на епидемиите; незадоволителна работа с децата на спецпреселниците в следствие на което през 1945 г. от 50 329 деца (в Казахска ССР) училище посещават само 6 099; местните власти не оказват достатъчно съдействие за уреждане на работата на спецпреселниците в колхозите и на строежите; въпреки изричната забрана на Съвета на народните комисари и ЦК на КП(б) на Казахстан да не се изразходват отделените за спецпреселниците фондове за каквито и да било други цели, продължават случаите на използване на тези фондове за нуждите на републиките, а не по предназначение – основно злоупотребите са с брашно и зърно.⁴⁵

Според тези документи болшинството спецпреселници работят съвместно, като сред тях има много стахановци, но не са единични и опитите за бягство. Така, според „справка за борба с бягствата на спец-преселниците от момента на разселването им до 1 октомври 1948 г.“, от 451 724 души от Северен Кавказ са избягали 15 992 души, от които 2 627 все още са в бягство.⁴⁶

От пролетта на 1953 г. сред спецпреселниците от Северен Кавказ се появяват „възвращенски настроения“, които се засилват след про-

ведения през 1956 г. XX конгрес на КПСС. С указ на Президиума на Върховния съвет на СССР от 16 юли 1956 г. са премахнати ограниченията на чеченци, ингуши и карачаевци, свързани със спецзаселването, но с една съществена уговорка – без право да се завръщат на предишното си местоживееене (до депортацията). С този указ на практика севернокавказките народи са реабилитирани.

На 24 ноември 1956 г. е прието постановление на ЦК на КПСС „За възстановяване на националните автономии на калмикския, карачаевския, чеченския и ингушкия народи“. Официалното възстановяване на републиките и автономните области става през следващата 1957 г.⁴⁷

Депортацията на някои народи в годините на Втората световна война е една от трагичните страници в историята на СССР. Наистина, изселването на цели народи е сурова мярка и по въпроса за мотивите за вземането на подобни решения от страна на правителството може много да се спори. Факт е обаче, че след депортациите в Северен Кавказ нивото на бандитизма рязко спада и на практика се изравнява с това на т.нар. „спокойни“ региони. И това е напълно нормално, след като бандите са лишени от хранващата ги среда било то в лицето на тези, които ги поддържат, или пък тези, които те ограбват. Към края на 1944 г. почти всички главатари на банди са убити или арестувани. Най-дълго от всички се укрива лидерът на НСПКБ Хасан Исраилов, който през ноември 1944 г. изпраща на началника на УНКВД на Грозненска област В. А. Дроздов писмо, с което се покаява и моли за прошка властите в Москва.⁴⁸ От друга страна, немците са лишени от възможността да използват като „пета колона“ тези народи, които те разглеждат като потенциални свои съюзници. Това се вижда и от факта, че рязко намалява, а в последствие се прекратява, изпращането на диверсантски групи в района на Северен Кавказ. И все пак на въпроса за депортациите не може да се даде еднозначен отговор, а споровете „за“ и „против“ (със съответната аргументация) ще продължат и занапред.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Депортация (от лат. deportatio) – изгонване, изселване от държавата като административна или наказателна мярка, изгонване на нежелана(-и) личност(-и). В по-широк смисъл под „депортация“ се разбира принудително изселване от постоянното местожителство на лице или група лица в друга държава или друго място (обикновено съпровождани от охрана); изгнание, заточение. Всъщност в документите на НКВД и ГКО, се използват термините „изселване“, „преселване“ и т.н.

Терминът „депортация“ започва да се употребява от изследователите в края на 80-те години на XX в. (б.а.)

² *Бугай, Н. Ф.* Л. Берия – И. Сталину „Согласно Вашему указанию“. Москва, 1993; *Марченко, Г. В.* Государственная национальная политика на Северном Кавказе (20-40-е гг. XX в.), Ростов на Дон, 2002; *Авторханов, А.* Народоубийство в СССР. Убийство чечено-ингушского народа. Москва, 1991; *Земсков В. Н.* Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. Москва, 2003; *Полян, П.* Не по своей воле ... (История и география принудительных миграций в СССР). Москва, 2001; *Сидоренко, В. П.* Войска НКВД на Кавказе в годы Великой Отечественной войны. Санкт Петербург, 1999; Сталинские депортации. 1928–1953 (документы). Москва, 2005; И. Сталин, Л. Берия. Их надо депортировать (документы, факты, комментарии). Москва, 1992; Лубянка. Сталин и НКВД – НКГБ – ГУКР „Смерш“. 1939–март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Москва, 2006; *Витковский, А.* „Чечевица“, или Семь дней чеченской зимы 1944 года. – Служба безопасности, 1996, № 1–2; *Чуев, С.* Северный Кавказ 1941–1945. Война в тылу. – Обозреватель-Observer, 2002, № 2; *Ибрагимбейли, Х. М.* Сказать правду о трагедии народов. – Политическое образование, 1989, № 4; *Галицкий, В. П.* „[...] Для активной подрывной диверсионной Деятельности в тылу у Красной Армии“. – Военно-исторический журнал, 2001, № 1; *Галицкий, В. П.* „Обязуюсь [...] помочь германской армии“. – Военно-исторический журнал, 2000, № 3; *Смирнов, П. А.* Депортация: преступление или наказание? – На боевом посту, 1995, № 10; *Бугай, Н. Ф.* Правда о депортации чеченского и ингушского народов. – Вопросы истории, 1990, № 7; *Бугай, Н. Ф.* О депортации калмыцкого народа. – Свет в степи, 1990, № 3; *Земсков В. Н.* Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР). – Социологические исследования, 1990, № 11.

³ *Пыхалов, И.* Местечковые страсти в чеченских горах. http://liewar.ru/index2.php?option=com_content&task=view&id=103&pop=1&page=8&Itemid=1, 17. 05. 2009 г.; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы с „пятой колонной“ в годы Великой Отечественной войны. <http://www.chekist.ru/article/1558>, 11. 05. 2009 г.; *Крылов, А., Лукоянов, А.* „Аллах над нами – Гитлер с нами“. Из истории газавата. <http://bg-znanie.ru/article.php?nid=8316>, 11. 05. 2009 г.

⁴ *Поливанов, О. А., Рожков, Б. Г.* Отечественная история. 1917–1945. Учебное пособие для абитуриентов и студентов гуманитарных Факультетов педагогических вузов. Санкт Петербург, 1997; *Авторханов, А.* Народоубийство в СССР. Убийство чечено-ингушского народа. Москва, 1991; *Полян, П.* Не по своей воле ... (История и география принудительных миграций в СССР). Москва, 2001.

⁵ По-подробно по този въпрос вж. *Градиловский, С., Лопухина, Т.* Классификация механических движений населения. <http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/povestkaimmigration/statistika/klassifikatsiya/?version=forprint>, 17. 05. 2009 г.; *Полян, П.* Не по своей воле... (История и география принудительных миграций в СССР). Москва, 2001, 46–50.

⁶ Първите депортации от района на Северен Кавказ започват още през 1918 г., като на репресия е подложено казашкото население, състоящо се основно от руснаци и украинци (терски и сунженски казаки). Особено агресивен по отношение на казачеството се оказва Революционният военен съвет на Кавказкия фронт. През есента на 1920 г. избухва казашко въстание, което е използвано от съветските власти като повод за продължаване на репресиите. Казачите са изселени, а земите им преми-

нават в разположение на чеченците. Репресиите срещу казачите продължават до 1925 г., когато след Априлския пленум на ЦК на РКП(б) отношението към казачеството се променя. Това е част от промяната в отношението към руския етнос като цяло, особено в автономните области и републиките. В Кабардино-Балкарска, Осетинска и др. автономни области са образувани руски казашки окръзи, които обаче просъществуват твърде кратко, защото са ликвидирани през 1928 г. В края на 20-те – началото на 30-те години във връзка с процеса на колективизацията репресивните мерки срещу казачеството са възстановени и хиляди „казаци-кулаци“ са депортирани в районите на Урал, Западен Сибир, Узбекистан и Казахстан. Вж. *Полян, П.* Цит. съч., 53–84.

⁷ Това се потвърждава и от Осман Губе (истинско име Осман Сайднуров) – белоимигрант, полковник от абвера. На 25 август 1942 г. на територията на Веденски и Галанчжоуски райони в Чечения е хвърлена десантна група. Парашутистите са командвани от Осман Губе и лейтенант Реккерт, а състава на групата е от чеченци, ингуши, осетинци и бивши военнопленници от Червената армия, подготвени от абвера за диверсии в съветския тил. Основна задача на спецподразделението е завладяване на нефтопреработвателните заводи и нефтопроводите в района на Грозни. Диверсантската група е унижожена от частите на НКВД в нощта на 12 януари 1943 г. в района на селището Акки-Юрт (на територията на ЧИАССР), а самия Губе попада в плен. По време на разпита той отбелязва: „Удивляваше ме: от какво са недоволни тези хора? При Съветската власт чеченците и ингушите живееха заможно, в охолство, много по-добре, отколкото във времето преди революцията, в което аз се убедих лично след като прекарах повече от четири месеца на територията на Чечено – Ингушетия.“: ГАРФ. Ф.Р – 9478. оп. 1, д. 228, л. 228–268. Цит. по *Пыхалов, И.* Местечковые страсти в чеченских горах. http://lievar.ru/index2.php?option=com_content&task=view&id=103&prop=1&page=8&Itemid=1, 17. 05. 2009 г.

⁸ Вж. *Тодоров, А.* Ислям, петрол и кръв: чеченският въпрос – между митовите и реалността. ИК „Кама“, 2003, 13; *Степаков, В.* Битва за „Норд – Ост“. Москва, 2003, 132–135.

⁹ Цит. по *Мяло, К. Г.* Россия и последние войны XX века (1989–2000). К истории падения сверхдержавы. Москва, 2002, 324.

¹⁰ Вж. *Степаков, В.* Цит. съч., 133–134.; *Гатагова, Л. С. и др.* Россия и Северный Кавказ: 400 лет войны? – Отечественная История, 1998, № 5, 122–132.

¹¹ *Пак там.*

¹² *Ибрагимбейли Х. –М.*, Сказать правду о трагедии народов. – Във: сп. Политическое образование, 1989, № 4, 42. Цит. по: *Пыхалов, И.* Цит. съч.

¹³ 40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД–МВД СССР). – Във: сп. История СССР, 1992, № 1, 122–143.

¹⁴ За сравнение ще посочим, че осетинците, които в годините на Втората световна война са 1,5 пъти по-малко по численост от чеченците и ингушите дават 10,7 хил. жертви по бойните полета, а бурятския народ, който е два пъти по-малък по численост от „вайнахите“, и който съвсем не е заплашен от немска окупация, дава на фронта 13 хил. жертви. За справка вж. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. Москва, 2001, 238. Цит. по: *Пыхалов, И.* Цит. съч.

¹⁵ На 31 октомври 1945 г. Берия дава съгласието си за освобождение от спецзаселване тези бойци и офицери от Червената Армия, които остават на служба в армията без

право да се завръщат в Северен Кавказ, в Крим и на територията на бившата Калмицка АССР. Виж: 40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД – МВД СССР). – История СССР, 1992, № 1, 122–143.

¹⁶ По-подробно по този въпрос вж. *Пыхалов, И.* Цит. съч.; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...; *Мяло, К. Г.* Цит. съч., 326.

¹⁷ Вж.: *Пыхалов, И.* Цит. съч.; *Смирнов, П. А.* Депортация: преступление или наказание ...; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...

¹⁸ Вж.: *Степаков, В.* Цит. съч., 135–137; *Мяло, К. Г.* Цит. съч., 325–326; *Смирнов, П. А.* Депортация: преступление или наказание?; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...

¹⁹ Организацията на Терлоев е известна още с имената „Кавказки орли“ и ОПКБ („Особая партия кавказских братьев“). Организацията си има устав, програма и герб. По-подробно за образуването, структурата и дейността на тези организации виж: *Пыхалов, И.* Цит. съч. С позоваване на: ГАРФ. Ф.Р – 9478, оп. 1., д. 55, л. 187–188; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...

²⁰ Цит. по: *Пыхалов, И.* Цит. съч.

²¹ Пак там; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...; *Мяло, К. Г.* Цит. съч., 325–326.

²² Шерипов сменя няколко пъти името на организацията преди окончателно да стане ЧГНСПО. Тя е известна още като: „Сдружение за спасение на планинците“, „Съюз за освобождение на планинците“, „Чеченско-ингушки съюз на планинските националисти“. Шерипов написва програмата на организацията, в която излага нейната идеологическа платформа, цели и задачи. Вж.: *Пыхалов, И.* Цит. съч.; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...

²³ Общото между Х. Исраилов и М. Шерипов е не само това, че и двамата са ръководители на антисъветски организации, но и това, че и двамата са бивши членове на ВКП (б) и са съдени за антисъветска дейност – Исраилов през 1935 г., а Шерипов през 1938 г. Въпреки това, преди да преминат в нелегалност, Исраилов работи като адвокат в Шатоевски район, а Шерипов е председател на Леспромсъвета на ЧИАССР. Подробно за биографиите им вж. *Пыхалов, И.* Цит. съч. С позоваване на: ГАРФ. Ф.Р – 9478, оп. 1, д. 55, л. 1–9.; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...; *Степаков, В.* Цит. съч., 135–137.; *Мяло, К. Г.* Цит. съч., 325–326.

²⁴ *Гатагова, Л. С. и др.* Цит. съч., 122–132.

²⁵ Вж.: *Тодоров, А.* Цит. съч., 13–14.

²⁶ Това е официалната терминология използвана от Съветската власт в годините на Втората световна война, а за борбата с тези прояви отговаря ГУББ („Главно управление за борба с бандитизма“ (б.а.) За справка вж. *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...; *Пыхалов, И.* Цит. съч.

²⁷ В някои източници вместо „242-ра планинско стрелкова дивизия“ се среща „242-ра мотострелкова дивизия“, като в случая става въпрос за една и съща част. (б.а.) Вж. *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...; За военните части на немската армия, които вземат участие в битката за Кавказ, вж.: *Тике, В.* Марш на Кавказ. Битва за нефть 1942–1943 г. Москва, 2005.

²⁸ По-подробно вж. *Пыхалов, И.* Цит. съч.

²⁹ *Гатагова, Л. С. и др.* Цит. съч., 122–132; Формално депортациите на редица народи в СССР по национален признак започва през 1941 г. с ликвидирването на

немската република в Поволожието. Към декември 1941 г. в Сибир, Урал и Казахстан са депортирани 894 600 души, като по този начин немците се оказват най-многочисленият репресиран народ в СССР. Депортациите, които хронологично се отнасят към периода на Великата отечествена война могат да бъдат отделени в самостоятелна подгрупа според официалната мотивировка – „измяна на родината“, „сътрудничество с окупаторите“ и т.н. Депортациите на съветските народи се осъществяват по една и съща схема, изработена още през 1941 г. с изселването на немците, и претърпяла слаби изменения през следващите години. За нея е характерно изселването на целия народ с проверка и потвърждаване на националната принадлежност, с отзоваването на лицата от съответната националност от действащата армия, както и от останалите региони на СССР, последващото им изпращане в лагери, а след това в местата определени за „специално заселване“. За народите, притежаващи свои национално-държавни образувания, е характерно юридическото им ликвидиране и включването на територията им към РСФСР или други съюзни републики. Декларираните причини са почти еднакви – измяна на родината, провал в хода на военните действия, сътрудничество с окупаторите, участие в бандитски формирования, превантивни мерки и т.н. По-подробно по този въпрос вж. *Полян, П.* Цит. съч., 102–131.

³⁰ Вж. *Лазарев, Б. М.* Правовые вопросы реабилитации репрессированных народов. <http://www.xserver.ru/user/pvgn/>, 14. 05. 2009 г.; *Полян, П.* Цит. съч., 116–127. и др.

³¹ Това се потвърждава и от факта, че депортираните са настанявани в специално създадени за целта селища и, макар че имат някои ограничения в придвижването, като цяло са напълно свободни. Вж. 40–50-е годы ..., 122–143.; Тези представителите на депортираните народи, към които е приложена наказателна мярка са съдени според Наказателния кодекс и попадат не в „специалните селища“, а в местата за лишаване от свобода. Вж. *Лазарев, Б. М.* Цит. съч.; *Пыхалов, И.* Цит. съч.; *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...

³² *Пыхалов, И.* Цит. съч.

³³ Вж. *Смирнов, П.* Депортация как способ борьбы ...

³⁴ Пак там.

³⁵ *Полян, П.* Цит. съч., 111–120.

³⁶ *Пыхалов, И.* Цит. съч.

³⁷ Пак там; *Полян, П.* Цит. съч., 121–124.

³⁸ *Полян, П.* Цит. съч., 123–124.

³⁹ Пак там, 122–123.

⁴⁰ Подробен анализ на сведенията по „случаят Хайбах“ вж. *Пыхалов, И.* Цит. съч.

⁴¹ *Полян, П.* Цит. съч., 124–125.

⁴² Виж: 40–50-е годы ..., 122–143.; *Степаков, В.* Цит. съч., 144–146.; *Пыхалов, И.* Цит. съч.; *Полян, П.* Цит. съч., 116–125.

⁴³ 40–50-е годы ..., 122–143.

⁴⁴ *Мяло, К. Г.* Цит. съч., 326.

⁴⁵ 40–50-е годы ... 122–143.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Вж. *Зубкова, Е. Ю.* Власть и развитие этноконфликтной ситуации в СССР 1953–1985 годы. – Отечественная История, 2004, № 4, 3–32.

⁴⁸ ГАРФ. Ф.Р – 9479, оп. 1, д. 111, л. 191. Цит по: *Пыхалов, И.* Цит. съч.

ПРОБЛЕМЪТ С НЕГРАМОТНОСТТА СРЕД ЦИГАНСКОТО НАСЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ (1944–1989)

Пламена Стоянова

Политическата промяна през 1944 г. заварва България с големи междуетнически контрасти. Основните три етнически групи на територията на страната – българи, турци и цигани, се разминават по религиозни, битови и социални показатели. В зависимост от традициите и вярванията си, те се развиват самостоятелно в определена посока. Капсолираността им дава резултати, които могат да бъдат оценени само според критериите на изследваното време. Когато говорим за съвременен обществено, освен здравето, стандарта на живот и обичаите, основна определяща величина е и образованието. Нивото на образованост определя начина на живот.

Ето защо, когато на 9 септември 1944 г. на власт идва Отечественият фронт (ОФ) и прокарва политика за приобщаване на малцинствата, акцентът пада върху образованието. В липсата на грамотност, управляващите виждат, от една страна, основната причина за бедността, престъпността, религиозната консервативност и контрастите сред различните етноси на страната, а от друга – най-удачният начин за наваксване и битово уеднаквяване сред българското население.

По това време процентът на неграмотност в България е 31,6 %.¹ Данните сочат, че той е най-висок сред турското и циганското население, но неграмотност е отчетена и сред българите. Тя трябва да бъде ликвидирана и по примера на СССР, ОФ започва настъпателна образователна политика, която се реализира в две основни направления: първо – програми за ограмотяване на възрастното население в страната, и второ – внимание към подрастващите поколения – задължително образование, нови училища, занимални, създаване на интернати и пр.

За неграмотните и малограмотните от всички етнически групи през 1948 г. стартират ограмотителни курсове в цялата страна.² Приблизително по същото време ограмотителни кампании се провеждат в Полша, Румъния и Унгария.³ Тъй като неграмотността сред циганското население е 81%⁴, а според някои съвременници дори 95 %⁵, започва масова работа по убеждаването му за включване в ограмотителния процес.⁶

Първият проблем, с който се сблъскват педагогическите кадри, е, че голяма част от неграмотните цигани не желаят да се образуват⁷, а

и не могат да бъдат задължени. Като начало те трябва да бъдат издирени, после убедени да се запишат за ограмотяване и накрая да бъдат задържани до приключването на курса. Успешно тази процедура се прилага в затворите на страната, където също са организирани ограмотителни групи.⁸ В останалите случаи издирването започва по месторабота⁹, по квартали¹⁰, или чрез избирателни списъци.¹¹ Тази процедура се оказва неприятна и за издирваните и за издирващите. Най-резултатно е включването в курсовете по месторабота, заради натиска, оказван от ръководствата на предприятията. Въпреки обхождането на учители по домовете заедно с активисти от ОФ обаче, поканите към неграмотните не се приемат охотно. В резултат се организират едва 1/3 от възможните курсове. Посещенията в техните часове са редки, а успеваемостта – незадоволителна.¹²

Основното, на което залагат отечественофронтовските активисти за задържане на ограмотяваните в класните стаи, е упоритото убеждаване.¹³ Това не е достатъчно и налага прилагането на различни находчиви хрумвания, някои от които удачни, други не толкова успешни.

През 1952 г. става ясно, че ограмотителните групи в кв. *Георги Кирков* и кв. *Даме Груев* в Сливен, населени с циганско население, заплануваните ограмотителни групи ще пропаднат, поради неявяване на записаните. Това кара ръководството на ОФ да премине към варианта на индивидуалното обучение,¹⁴ който се оказва безрезултатен, поради съпротивата на неграмотните. Някои от тях съзнателно напускат домовете си преди посещението на учителите.¹⁵

Успешно е ангажирането по линия на общественото хранене. Практиката на град Бургас, по време на ограмотителните курсове да се осигурява храна за най-бедните цигани, се прилага и в сливенския квартал *Даме Груев*. Той е обитаван от т.нар. „голи“ цигани.¹⁶ За целта се използват хранителните продукти, останали след закриване на безплатните ученически трапезарии.

Постигнатите скромни резултати са нетрайни. През 1953 г., когато се провежда втора силна кампания за ограмотяване, сред новите списъци попадат цигани, които веднъж вече са приключили успешно ограмотителен курс през 1948 г., но тъй като не са работили над тези си знания, са изпаднали във вторична неграмотност.¹⁷ През 1955 г. проверките за неграмотните се извършват паралелно с обиколките на учителите за прибиране на учениците в училище.¹⁸ Кварталите се разпределят на части и всеки учител е задължен да агитира родителите на детето, което трябва да посещава занятия.¹⁹ И в двата случая пре-

подавателите се сблъскват с множество трудности, но предприетата амбициозна държавна политика не позволява компромисни варианти.

Опитите за ограмотяване на циганското население продължават, макар резултатите да говорят, че тази инициатива няма да промени радикално бита дори и на успешно завършилите курса. За сметка на това има шанс да се промени нагласата им за нуждата от образование. Това е от изключителна важност за успешното прибиране на техните деца в училище, тъй като отрицателното отношение на родителите, е най-често срещаната причина за отсъствието на цианчетата от класните стаи.²⁰ И така, докато ограмотяването на по-възрастните се изплъзва малко или много от контрол, то приетият през 1948 г. Закон за народната просвета прави недопустими пропуските по отношение на децата.

Според гласувания текст образованието става зъдължително за всички български граждани, а издръжката на малцинствените училища, наред с българските, се поема от държавата.²¹ Така по примера на СССР се насърчава самоопределението на малцинствата и обучението им на майчин език в техни етнически заведения. В края 40-те и началото на 50-те години на територията на България действат турски, еврейски и арменски училища.

Създаващите се цигански училища нямат статут на малцинствени. Всъщност няма база за създаване на циганско училище, идентично с принципите на останалите малцинствени учебни заведения в страната, заради разноликостта на циганските групи, населяващи България. Те не се самоопределят етнически по един и същ начин, изповядват различни религии, дори нямат общ майчин език, на който да се преподава. В зависимост от групата, към която принадлежат, те говорят романес, български, влашки или турски. Циганският език *романес* не е книжовен и няма азбука, на която да бъде преподаван. Циганчетата, чийто майчин език е турския, се записват в турски училища²², а тези, говорещи *цигански*, започват обучение на български. Така училищата, строени за циганските деца, се оказват Народни училища с възпитаници циганчета. Строежът на първото такова учебно заведение започва през 1947 г. в софийския *квартал Факултета*.²³ За целта са отделени средства в размер на 3 156 000 лв. Към новопостроеното училище в началото няма голям интерес. През 1948 г. там се обучават едва 40 деца. Три години по късно техният брой достига 500.²⁴ През 50-те години циганските училища в София вече са две, наричани от циганите „първо“ и „второ“. Такива учили-

ща отварят врати и в Нова Загора, Стара Загора, Видин, Берковица и Кюстендил.²⁵ Поставено е началото на целенасочена и дългогодишна образователна политика, чиято основна цел е, нито едно дете да не остане неприбрано в класната стая. Средствата за новите училищни сгради се осигуряват от българската държава, а циганските лидери в ред статии и речи не пропускат да изразят своята благодарност към новата власт, която, зачитайки правата на всички български граждани, дава шанс на циганите за един по-добър живот. Многократно е подчертаван контрастът с предишните управляващи, които оставяли циганите да тънат в невежество и мизерия.²⁶

До 1944 г. циганчетата се обучават в училища на квартален принцип, разположени в малки нехигиенични постройки.²⁷ След това за целта се строят просторни и специално пригодени сгради. За прибирането на циганските деца и задържането им в класните стаи се полагат огромни и постоянни усилия. По отношение образованието на циганското население в България това се прави за първи път.

Статистиката сочи, че в страната, макар и без активната подкрепа на държавата, някои цигани получават образование²⁸, но техният процент е твърде символичен.²⁹ Единици са тези, завършили престижни европейски университети и успели да се влеят във висшите слоеве на българското общество. Един от тях е Атанас Димитров, роден в село Градец, Сливенско. През 1898 г. той защитава докторат по философия в университета в Йена, Германия, а по-късно преподава немски език в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.³⁰ За по-машабно приобщаване и включване в социалния живот на страната като равноправни граждани на циганите е нужна целенасочена, дългогодишна, държавно финансирана, и най-вече задължителна програма на обучение. Такава възможност те получават след 1944 г. До тази година законът за задължителното образование не е прилаган стриктно по отношение на циганското малцинство³¹ и като цяло на неговото образование не е обръщано особено внимание. Новите политически реалности след 9 септември 1944 г. налагат не просто властта да се заинтересува от циганите, но и да ги задължи да се образуват.

Начертаната посока е първа стъпка по пътя на един бавен и мъчителен процес. Мнозинството от циганите възприемат новооткритите възможности като неприятно задължение. Налага се да бъдат убеждавани, че училището е нещо ценно, от което и децата им и самите те имат нужда и полза. Първият проблем, с който се сблъскват преподавателите на малчуганите, е същият както и при възрастните – липса-

та на желание за учене. За да посещават училището редовно, децата трябва да бъдат прибирани, контролирани, отново прибирани и така докато приключат с основното си образование или отпаднат още в 4–5 клас. Причините, според Бюксеншутц, се крият в манталитета. Българското законодателство предвижда задължителна училищна възраст между 6 и 16 години. В представите на много цигани обаче тази възраст започва на 8–9 и завършва с навлизането на пубертета, когато не малка част от тях, особено момичетата, встъпват в брак.³² В това твърдение има голяма доза истина, но ранните бракове обясняват само част от проблема. Сериозна причина за скромния успех на образователната политика е ниската стойност, което образованието има в очите на родителите, или както често заключават не малко директори на училища – родителското безхаберие.

За да се промени тази нагласа, ОФ активистите провеждат разяснителна работа по домовете, свикват се съвещания на активите на кварталите, пишат се поучителни статии във вестник „Романо еси“, а по късно и в „Нево дром“, правят се списъци на потенциално проблемните деца, които няма да посетят училище.³³ Някои от родителите, които трудно се подават на убеждаване, са привиквани и от началника на милицията на Градски народен съвет за разговори.³⁴ За да са сигурни, че децата ще започнат учебната година, учителите правят списъци на подлежащите на обучение, а по отношение на циганското малцинство правят предварителни августовски проверки.³⁵ В зависимост от това кои деца са се явили, се правят нови обходи в циганските квартали и се провеждат нови разговори с циганските семейства.³⁶

Като важна причина за трудното прибиране на децата в класните стаи е отчетено чергарството сред някои видове цигански групи. Мобилният начин на живот затруднява обучението на циганските деца и тези, които все пак прекрачват училищния праг, са от скитаци само през топлите месеци семейства. Чергарчетата се включват в училищния процес, щом родителите се завърнат в къщите си в началото на зимния сезон,³⁷ а по това време по-голямата част от първия учебен срок вече е изминала.³⁸ В дневниците на училищата се коментира, че този проблем няма да бъде решен, докато чергарството не бъде забранено, а родителите не уседнат на постоянна работа.³⁹

Когато след много усилия учебната година все пак започне, стартира и битката за задържане децата в училище. Веднъж прибрани в класните стаи, циганчетата започват да отсъстват от часовете и постепенно по-голяма част от тях отпадат от училище. Освен изпитаните

вече способи за натиск върху родителите, при постоянни отсъствия на децата се налагат и парични глоби. Те се удържат от заплатата на родителя или се прави запор върху цялата сума.⁴⁰ В повечето случаи това дава своите резултати, а в други – предизвиква неприятни сцени между родители, учители и директори. До 1958 г. тази мярка се прилага само в краен случай, но с времето я намират за все по-удачна. Отпадането на ученици от цигански произход, често достига сериозните 40–50%.⁴¹, а това изобщо не се вписва в начертаната образователна програма.⁴² Според учителите „Трудностите произтичат от това, че родителите на отпадащите деца се намират на ниско културно ниво и самите те се нуждаят от просвещение.“⁴³

Сериозна причина за отпадането на много от циганските деца от училище е невладеенето на български език. В първи клас те не само трябва да проговорят един на практика чужд език, но и да го овладеят писмено в среда, в която той не се използва. Те нямат равен старт с българчетата. Като прибавим, че образованието не е на почит сред циганите, не случайно голяма част от тези деца стават второгодници още след първи – втори клас.⁴⁴ Народната просвета се опитва да реши проблема чрез създаването на предучилищни детски градини, където децата, говорещи турски и цигански, да усвоят някакви основи на българския език, да се откъснат от традиционната махала и възприемат предварително елементарни изисквания за поведение.⁴⁵ В случаите, когато това е постигнато, резултатите са значително подобри. Но тъй като посещението на предучилищна градина, за разлика от основното образование не е задължително, събирането на децата в такива групи е дори още по-проблемно. Много често тези занимални не са и достатъчни. Както свидетелства отчет на училище „Братя Миладинови“ в Сливен „[...] наличните две групи при детската градина не могат да задоволят нуждите ни. Те могат да обхванат максимум 44% от подлежащите за 1 клас. Останалите 56 % идват в училище, без да са посещавали детска градина, без елементарна подготовка за 1 клас, а това е цяла катастрофа за нас, тъй като малко от тези деца успяват да се справят с изискванията в 1 клас и да преминават във втори. По голямата част, поради незнание на езика, от непосещавалите детска градина, остават да повтарят класа. Време е да ни се отпуснат още 2 групи към настоящата градина, за да престане 1 клас да играе ролята на детска градина, за да постъпят в 1 клас деца с елементарен речник от български думи и разрешим въпроса с големият брой изоставащи в 1 клас.“⁴⁶

Преминалите през предучилищна подготовка циганчета, се справят успешно с първата учебна година. В повечето случаи останалите имат проблем с първия учебен клас.

Докато изпълняват инструкциите на Народната просвета, натоварените с тази задача лица се сблъскват с проблем след проблем през целия изследван период. За обходите по квартали се създават комисии от учители, партийни и отечествено-фронтовски активисти, родители и членове на родителски комитети.⁴⁷ Всички те отчитат, че средата оказва решаващо значение върху обучението на циганските деца и е определяща при завихрянето на един порочен цикъл от несполуки в това отношение.

Неприбраните в детски градини деца започват 1 клас, невладеещи български език. От там една част от тях преповтарят класовете, други продължават с минимални знания, за ужас на поемащите ги преподаватели, трети попадат в училища за бавноразвиващи се, без на практика да са умствено изостанали. Една малка част от децата успешно се справя с поддържаното ниво на обучение от българчетата и продължава своето обучение. Четвърти клас се оказва критичен за задържането на учениците и в отделни случаи стойностите достигат до 50%. Тъй като учителите носят отговорност за липсващите деца, те са принудени да обикалят домовете им и нерядко се сблъскват с грубото отношение на родителите, които „се държат арогантно-псуват, гонят учителите, ядосано захвърлят бутилки.“⁴⁸ Не са много желаещите да преподават в такива училища, но на принципа на задължителното разпределение на кадрите, преподаватели все пак не липсват. Голяма част от младите учители, първоначално стъписани от естеството на работата, в последствие свикват, но също така използват първия възможен случай за намиране на друго работно място.⁴⁹ Текучеството на кадри логично се отразява и на качеството на преподаване в циганските училища.

В същото време родителите на циганчетата се оплакват от липсата на средства за облекло и учебници на своите ученици. Обясняват отсъствието им с нуждата въпросните малчугани да се включват в издръжката на семейството или да се грижат за по-малките в рода.⁵⁰ В такива случаи държавата предвижда безплатна храна за децата от многодетните цигански семейства, безплатни учебници и определена сума, която родителят получава като помощ за децата, посещаващи училище. Проверките на инспекторите обаче показват, че много често парите не се използват по предназначение. „Тези които получават помощ, изразходват сумата от 100-150 лева нецелесъобразно и де-

*цата пак не посещават училище. Останалите, неудоволетворени, играят ролята на обидени /и то на училището/, вдигат скандали и категорично отказват да пращат децата си на училище. Разглезихме ги, чакат наготово и смятат, че сме длъжни да ги храним и обличаме, а задълженията си не знаят.*⁵¹

Децата, които успяват да достигнат 7-8 клас, или отпадат поради женитба /ранните женитби остават постоянен нерешен проблем, въпреки добрата законова база/, или прекъсват образованието си след завършването на 8 клас, или продължават в технически училища, за придобиване на практически знания. Много малка част от циганчетата, най-будните и амбициозните, следват във висши учебни заведения. Въпреки това до края на 1961 г. има цигани, които, благодарение на новата образователна политика, успяват да получат педагогическо, медицинско, техническо образование – около 350 цигани младежи.⁵² Техният брой е твърде недостатъчен, за да се говори за някаква циганска интелигенция, но нуждата от такава вече е отчетена от управляващите. След 1959 г. създаването на високо образовани цигански кадри се превръща в държавна политика, макар и не пропагандирана във всичките ѝ детайли. За желаещите да се образуват се осигуряват специални места в университетите, за които те се класират с по-нисък бал. Условието е, въпросният кандидат да е издържал успешно приемния изпит. Както заявява Тодор Живков по този повод: „Трябва да създаваме и циганска интелигенция [...] без културни цигани не можем да говорим за приобщаване.“⁵³

БКП разчита, че образованите млади цигани няма да забравят своята „махала“ и ще подпомагат израстването на своите сънародници. Това обаче не се случва. Много образовани цигани твърде лесно се претопяват сред българското население. Голяма част от тях крият своя произход и рядко се ангажират с циганската кауза. Така властта реално не създава циганска интелигенция, а в повечето случаи увеличава българската, постигайки т.нар. „превъзпитание“, за което открито се говори в не един официален документ.⁵⁴

Отново през 60-те години властта обръща особено внимание на влиянието, което циганската махала и средата оказват върху образованието на децата. Когато през 1958 г. е прието постановление № 258, забраняващо чергаруването, се очаква с този акт да се реши проблема с отсъстващите деца на чергари от училище. Същото постановление регламентира образованието като задължително за всички български граждани. Тъй като родители и ученици трудно привикват

към новия наложен начин на живот, през 1962 г. в Градец, Сливенско, е открит първият в България интернат за деца на цигани чергари, в които те, откъснати от семейната си среда, трябва да добият основни хигиенни и социални навици, каквито няма как да усвоят в своите чергарски семейства.⁵⁵ Принципно записването на децата в интернатите на България е доброволно, но не рядко преподавателите убеждават родители да подписват настаняване на детето им в такова учебно заведение. В по-късни документи от 70-те години се откриват препоръки за настаняването на някои от безпризорните деца, дори и без съгласието на семейството.⁵⁶ В други случаи, някои от децата са прехвърляни в интернати от директори на редовни учебни заведения, заради отсъствия или нисък успех. Там попадат и криминално проявени деца, но това е по-скоро изключение, тъй като за такива ученици има предвидени специални заведения – наречени Трудово възпитателни училища /ТВУ/. Директорите и учителите на интернатите обикновено недоволстват от възпитаници с престъпни наклонности, тъй като те по правило нарушават дисциплината в интернатите. Тук трябва да се постави и ясна линия на разграничение между интернат и ТВУ. Първите са място за възпитание на проблемни ученици, а не за превъзпитание на малолетни престъпници.⁵⁷ Освен пансион, към тях обикновено има детска градина /изключително важна за говорещите само романес или турски език деца/, училище и работилница. Децата прекарват не малко часове в облагородяване стопанството на интерната, а в работилниците дори се изработва продукцията, изкупувана от държавата по определени цени.⁵⁸ За няколко години в страната са създадени близо 94 подобни институции.⁵⁹ Учениците прекарват там 5 дни в седмицата и имат възможност да се завърнат в домовете си за събота и неделя. В други интернати децата се прибират само за ваканциите. Отношението към интернатите-пансиони не е еднозначно и много родители отказват да записват децата си там,⁶⁰ въпреки че не могат да осигурят нужния стандарт на живот и условия за възпитание на малчуганите. С това основание са притискани от властите да подписват декларации за съгласие. При честите бягства на децата обаче, именно тези принудени родители не сигнализират, че детето се намира при тях, отказват да го върнат⁶¹ и дори поощряват бягствата. Тези деца понякога са използвани за извършването на джебчийски кражби и просия.⁶² По тази причина част от тях са настанявани в интернати без съгласието на семейството. При повтарящи се провинения, са прехвърляни в ТВУ.⁶³

Не всички семейства се съпротивляват на препоръките на учителите. За много от тях *интернатът* се оказва дори финансово изгоден, тъй като държавата напълно поема издръжката на техните ученици. Проблем има с родителите, които въпреки обучаваното в интернат дете, настояват да получават детските му надбавки.

В интернатната институция, в която децата живеят, откъснати от семействата си, се наблюдават всякакви житейски ситуации. Основната част от учениците са прибирани всяка учебна година, а при бягствата им са връщани от родителите в пансиона.⁶⁴ За някои интернатите се оказват истинско изпитание, но за други – реален шанс да получат образование и навици, които не биха могли да придобият в семействата си. Създадени в началото на 60-те години с идеята да обучават деца чергарчета, интернатите скоро променят своя етнически облик. Още през 1958 г. започват промените в турските етнически училища, където започва преподаване на български език.⁶⁵ През 60-те години те загубват статута си на етнически учебни заведения и се вливат в мрежата на Народните училища. Отново през 1958 г. с излизането на постановление № 258 и регламентирането на задължителното образование сред циганчетата е решено всички турско говорящи деца от цигански произход да се записват като ученици в българските Народни училища.⁶⁶ В резултат турско-говорещите деца, подобно на циганчетата, говорещи романес, се сблъскват с проблема наречен „езикова бариера“. Тези, които не успяват да я прескочат, често попадат в интернатни или полуинтернатни учебни заведения. Заедно с тях в интернатите постъпват и немалко българчета от проблемни семейства или несправящи се с обучението. Така през 70-те години голяма част от интернатите вече са смесени и в тях има ученици от цигански, български и турски произход. Учителите на интерната констатираат, че турчетата оказват силно влияние върху говорещите турски циганчета. За да улеснят изучаването на български, а и за да пресекат влиянието на турчетата върху циганчетата, в интерната е забранено да се говори на друг език, освен на български.⁶⁷

Провежданото применуване в 80-те години на циганите мюсюлмани и турците в България, логично отеква и в образователните институции чак до 1988 г., когато в учебните програми продължават да се промъкват нарежданията: „В никакъв случай не трябва да се говори на друг освен български език и децата настойчиво трябва да се убеждават в това. Такива са инструкциите на другаря Балев – възродителният процес да се осъществява чрез децата.“⁶⁸

Интернатите, като цяло, дават своите резултати, но те се оказват недостатъчни за решаването на циганския проблем. Ето защо, за да се увеличи броят на завършилите успешно училище циганчета и с цел да получат образование с усвояване на занаят, през 70-те години стават изключително популярни *училищата за усилено трудово обучение*. В тях децата имат допълнителни часове по шев и кройка, стругарство, дърводелство и пр., които се включват в програмата за сметка на намаляване на хорариума на задължителните дисциплини като математика, география и т.н.⁶⁹

За кратко време процентът на завършилите успешно средното си образование циганчета се повишава. Проблемът е, че възпитаниците на такива учебни заведения приключват с обучението си до тази степен. Трудовите училища не дават достатъчна подготовка за продължаване на образованието във ВУЗ /Висшо учебно заведение/. Така дори и някои от учениците да имат желанието и амбицията за нещо повече, с такава диплома за средно образование за тях не е възможно, дори да издържат успешно приемните изпити. Ето защо, въпреки успехите по отношение на редуциране на отсъствията и висок процент завършили, тези училища търпят критика и някои родители откровено обвиняват системата в дискриминация.⁷⁰

Друг опит за увеличаване успеха на циганчетата са смесените училища, в които се обучават заедно с българчета. Целта на Народна просвета е българските ученици да повлияят положително на своите цигански другарчета. Решението за такива училища възниква като резултат от наблюдението, че капсолирането на циганските общности пречи на тяхното развитие, а също и като отговор на турчеенето сред част от циганите. Подобни опити се правят още в края на 50-те години и още тогава има протести от страна на българските родители, тъй като това понижава като цяло нивото на преподаване в училището.⁷¹

Децата в повечето случаи се обучават в различни паралелки и това не довежда до някакъв особен ефект. Има опити за разпръсването на циганчета по едно или по две във всяка паралелка. Тази популярна мярка от 80-те години също не дава особени резултати. Циганчетата най-често остават изолирани от своите съученици, които почти не общуват с тях.⁷²

Това логично се отразява и на успеваемостта им в училище. В тази ситуация, въпреки административните трудности и районираното разпределение на децата по училища, много български родители изместват своите ученици в други учебни заведения. Така предвиде-

ното като смесено училище, се превръща в циганско.⁷³ Такава картина се наблюдава в цялата страна.

Друга мярка, разпространена във повечето училища на България, са т.нар. занимални. Децата, имащи проблеми с подготвянето на уроците, остават след приключването на часовете за подготовка под наблюдението на преподаватели. За учениците, имащи проблеми с българския език, това е препоръчително и учителите полагат усилия да ги ангажират в този тип извънкласни занимания.⁷⁴ Занималните дават резултати, но в други случаи и специалното внимание към тези ученици е отчетено като недостатъчно. Част от тях попадат в училища за бавноразвиващи се деца – институции открити в почти всеки един град на страната. Нивото на преподаване там по правило е занижено. Тревожното в случая е, че наред с малчугани, имащи реални умствени проблеми, в подобни училища по правило пребивават и ученици, които просто не се справят с изискванията в Народните училища. При разпределението на децата в такива учебни заведения би трябвало да се подхожда много внимателно, но в отделни случаи палавостта, невладеенето на български език или рязкото изоставане в оценките е използвано като достатъчен аргумент за постъпването в подобни институции.⁷⁵ Тези грешки или съзнателни решения на училищните инспектори са в тясна връзка с усилието на Народна просвета да осигури постъпването и завършването на основно образование в каквото и да е учебно заведение на всички цигански деца. В името на тази цел са и различните форми на обучение в интернати, специализирани или обособени цигански училища. Несъмнено има моменти, когато се подхожда нецелесъобразно и това ощетява учениците, но за целенасочена дискриминация не може да се говори. Там, където има възможност да се помогне на дете с висок успех да се специализира, да получи по-добра квалификация или да завърши гимназия и да продължи образованието си, образователната система дава шанс под формата на стипендии, общежития и т.н.⁷⁶

Циганският вестник „Нов път“ всяка година публикува информация под заглавието „Къде да се учим“ със списък на техникуми, условията на прием, бройки и т.н.⁷⁷ Като прибавим и поощрението на циганчета във висши учебни заведения, може да се каже, че много деца израстват в живота, благодарение на предоставените от Народна просвета възможности. Други напротив, въпреки прокламираното от властите пълно обхващане на децата в училищата, не успяват да завършат основното си образование. За тях се полагат усилия за допъл-

нително ограмотяване или се разпорежда навършилите 15-годишна възраст, които няма да продължават образованието си, да бъдат наети на работа.⁷⁸ Последното разпореждане се оказва трудно за изпълнение, особено за тези, които нямат основно образование.⁷⁹ Самият факт, че има немалко такива случаи, показва, че разнообразните методи за привличане и задържане в образователната система на циганските деца не винаги дават резултат. Всъщност всеки един от тях има своите успехи, но и негативи. Те не са такива, каквито БКП очаква и изисква през периода 1944–1989г. В същото време трябва да се признае, че процентът на образовани цигани никога не е бил толкова висок, както в изследвания период.

Ниската оценка на провежданата политика, несъизмерима с положените усилия, идва и от контраста в образованието между циганското и българското население на страната. Въпреки своя напредък в обучението като цяло, циганите все пак остават ниско образовани и в голямата си част подходящи за ниско квалифициран труд. Темповете на развитие сред българите са ускорени, а циганското малцинство не успява да ги догонва. Причина за това изоставане са менталитетът и някои вкоренени цигански традиции, които спират тяхното израстване. В тясна връзка с това е и отношението на циганите към самото образование. За много от тях училището е по-скоро неприятно задължение, от което, както властта твърди, се нуждаят и за което трябва да бъдат благодарни.

Въпреки тази трудна за промяна нагласа, в края на 1989 г. близо 80 % от циганските деца успяват да завършат образованието си в различни училища на страната и да придобият грамотност в много по-голям процент, отколкото техните предшественици, израснали преди 1944 г., когато не са полагани целенасочени държавни грижи за образоването на циганското малцинство. В прехода след 1989 г., със занижаването на контрола и като цяло на политиката към малцинството, този процент драстично спада. В резултат, парадоксално, но факт, родителите – продукт на социалистическата система, много често се оказват по-образовани от своите деца, родени след падането на режима. Ето защо преди да се направи извода, че политиката на БКП е неуспешна, е редно да се сравнят резултатите през различните епохи – преди 1944 г., след 1944 г. и след 1989 г. Данните сочат, че степента на образованост сред малцинството е най-висока в периода 1944–1989г, но в същото време циганите остават най-ниско грамотното население на страната. Ето защо е трудно да се постави положи-

телна или отрицателна оценка на изследвания период. Провежданата от БКП политика следва една удачно начертана посока, която трябва да продължи своето развитие – със засиленото внимание и различните поощрения на образованието сред циганското малцинство. В противен случай, процесът прави стъпка назад, както се и случва в първите години след 1989 г.

БЕЛЕЖКИ:

¹ *Маринова–Христиди, Р.* Българското образование между съветизацията и традицията 1948–1959 г. С., 2006, с. 92.

² Пак там; Слово на Шакир Пашов. Романо еси, 14 януари 1948 г., бр. 9, с. 1.

³ *Маринова–Христиди, Р.* Цит. съч. с. 98.

⁴ *Бюксениютци, У.* Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944–1989. С., 2000, с. 47.

⁵ *Пуховска, М. Г.* Неграмотността сред циганското население. Романо еси, бр. 10, 1948, с. 3.

⁶ Пак там.

⁷ Държавен архив (ДА) – Сливен, ф. 616, оп. 1, а.е. 45, л. 246.

⁸ Пак там, л. 175.

⁹ Пак там, а.е. 4, л. 110.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, а.е. 45, л. 231.

¹² Пак там, л. 175.

¹³ Пак там, л. 246.

¹⁴ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 1, а.е. 45, л. 306.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там, л. 110.

¹⁷ Пак там, а.е. 49, л. 241.

¹⁸ Пак там, а.е. 53, л. 292.

¹⁹ Пак там.

²⁰ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 1, а.е. 46, л. 345.

²¹ *Маринова–Христиди, Р.* Цит. съч, с. 84.

²² Архив на Министерство на вътрешните работи (АМВР), ф. 13, оп. 1, а.е. 759, л. 45.

²³ Слово на Шакир Пашов за Васильовден. Романо еси, 1948, бр. 9, с. 2.

²⁴ *Бюксениютци, У.* Цит. съч., с. 48.

²⁵ *Мизов, Б.* Българските цигани (бит, душевност, култура). Т. 2, С., 2006, с. 238.

²⁶ Циганите преди и сега. Романо еси, 1946, бр. 5, с. 2,

²⁷ ДА – Сливен, ф. 711, Историческа справка на Народно основно училище, „Боян Чонос“, л. 1.

²⁸ АМВР, ф. 2, оп. 1, а.е. 1832, л. 1.

²⁹ Пак там.

³⁰ *Марушиакова, Е., В. Понов.* Studii Romani. Т. VII, Циганската политика и цигански

изследвания в България (1919–1989), с. 128.

³¹ Пуховска, М. Г. Цит. съч., с. 3.

³² Бюксеншиютц, У. Цит. съч., с. 55.

³³ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 1, а.е. 51, л. 114.

³⁴ Пак там, а.е. 67, л. 317.

³⁵ Пак там.

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там, ф. 687, оп.1, а.е. 19, л. 1.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там, ф. 616, оп. 1, а.е. 69, л. 13.

⁴⁰ Пак там, а.е. 45, л. 6.

⁴¹ Пак там, а.е. 53, л. 211.

⁴² Пак там, а.е. 46, л. 345.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Пак там, ф. 687, оп.1, а.е. 19, л. 36.

⁴⁵ Пак там, л. 35.

⁴⁶ Пак там, л. 36.

⁴⁷ Пак там, а.е. 45, л. 161.

⁴⁸ ДА – Видин, ф. 711, оп. 4, а.е. 23, л. 1.

⁴⁹ ДА – Русе, ф. 936, оп. 2, а.е. 2, л. 4.

⁵⁰ АМВР, ф. 26, оп. 1, а.е. 936, л. 29.

⁵¹ ДА – Русе, ф. 936, оп. 2, а.е. 2, л. 1.

⁵² ДА – Бургас, ф. 35, оп. 2, а.е. 70, л. 89.

⁵³ Колев, Г. Един циганин в ЦК на БКП, Преживелици, терзания, размисли. С., 2003, с. 78.

⁵⁴ АМВР, ф. 13, оп. 1, а.е. 1830, л. 2.

⁵⁵ Колев, Г. Цит. съч. 2003, с. 52.

⁵⁶ АМВР, ф. 26, оп. 2, а.е. 386, л. 8.

⁵⁷ ДА – Русе, ф. 930, оп. 1, а.е. 3, л. 1.

⁵⁸ Пак там, а.е. 5, л. 3.

⁵⁹ Колев, Г. Цит. съч., с. 53.

⁶⁰ АМВР, ф. 26, оп. 1, а.е. 659, л. 59.

⁶¹ ДА – Русе, ф. 930, оп. 1, а.е. 3, л. 10.

⁶² АМВР, ф. 26, оп. 2, а.е. 386, л. 3.

⁶³ Пак там, а.е. 475, л. 3.

⁶⁴ ДА – Русе, ф. 930, оп. 1, а.е. 5, л. 14.

⁶⁵ Маринова–Христиди, Р. Цит. съч., с. 219.

⁶⁶ Пак там, с. 220.

⁶⁷ ДА – Русе, ф. 917, оп. 1 а.е. 1, л. 5.

⁶⁸ Пак там, л. 21.

⁶⁹ Колев, Г. Цит. съч., с. 46.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ ДА – Сливен, ф. 616, оп. 1, а.е. 80, л. 110.

⁷² Грекова, М., В. Димитрова, Д. Кюранов, Н. Германова, Я. Маркова. Ромите в София: от изолация към интеграция. С., 2008, с. 39.

⁷³ Пак там, с. 41.

⁷⁴ АМВР, ф. 26, оп. 1 а.е. 936, л. 10.

⁷⁵ *Колев, Г.* Цит съч., с. 47.

⁷⁶ АМВР, ф. 26, оп. 1, а.е. 529, л. 30.

⁷⁷ *Къде да се учим?* – Нов път, 1973, бр.7, с. 3.

⁷⁸ АМВР, ф. 1, оп. 9, а.е. 5, л. 80–81.

⁷⁹ Пак там, ф. 26, оп. 2, а.е. 360, л. 18.

МАЛКИ КРИЗИ СЛЕД ГОЛЯМАТА: ЧЕХОСЛОВАКИЯ СЛЕД 1968 Г.

Искра Баева

Отминалата 2008 г. премина в Източна Европа, а и в много други части на света, под знака на 40-годишнината от възникването, развитието и унищожаването на мащабната реформаторска акция на Чехословашката комунистическа партия (ЧКП), която възражда надеждата, че социализмът, наложен в следвоенна Източна Европа от Съветския съюз по негов модел, може да се трансформира в социализъм „човешко лице“. Юбилейната година съсредоточи общественото внимание върху различни моменти от събитията, но преди всичко върху съветската позиция и върху осъждането на интервенцията на петте страни от Варшавския договор от 21 август 1968 г. Много по-малък интерес предизвика състоянието на чехословашкото общество, както по време на краткотрайната „Пражка пролет `68“, така и при интервенцията и последвалата я „нормализация“¹. Склонна съм да определя този подход като мотивиран по-скоро от политическия императив, отколкото от „чистото“ историческо изследване.

Настоящата 2009 г. вече започна (поне за мен) под знака на 20-годишнината от рухването на същата съветска система на държавен социализъм в Източна Европа, която е поставена под въпрос от „Пражката пролет `68“. Струва ми се, че осъществените вече тържествени отбелязвания на важни дати, като например победата на Независимия профсъюз „Солидарност“ в полските избори от 4 юни 1989 г.² или окончателното унищожаване на загражданията по унгарско-австрийската граница на 26 юни 1989 г.³, ще следват същия модел на политическия императив на днешния ден, а не на историческия подход, мотивиран от желанието да се разбере какви са били обществените предпоставки и условия за едно или друго събитие. Близостта на тези две кръгли годишнини обаче ме изкуши да се опитам да ги свържа в анализ на променящите се обществени и политически нагласи към едно знаменателно събитие от миналото.

Ще съсредоточа вниманието не толкова върху голямото събитие – реформаторския обхват на „Пражката пролет `68“, а върху нещо, което обикновено остава скрито от интереса на изследователите – начина, по-който обществото реагира на свършените факти – в случая на спирането на реформаторския процес със силата на армиите на Варшав-

ския договор⁴. Ще се опитам да се вгледам в множеството малки социално-икономически, а и психологически кризи в Чехословакия, които следват голямото сътресение, предизвикано от интервенцията. Става дума за реакциите на чехите и словаците при по-малките конфликти, мотивирани от спомена за миналото и надеждите за бъдещето, свързани най-вече с годишнините от важните дати на „Прахката пролет `68“ . Ще ги проследя по журналистическите публикации на чуждестранните кореспонденти в Чехословакия, съхранявани в Архива на Българската телеграфна агенция.

Естествено най-силни са обществените реакции в първите месеци след повратния 21 август 1968 г. Тези месеци бележат обществената еволюция от „голямата криза“ – пасивната и на места активна съпротива на чехословашкото общество срещу интервенцията на „сюзниците“ от Варшавския договор, към „малките“ кризи, с които вече локално и в по-малки групи част от чехите и словаците продължават да изразяват своето несъгласие.

Като първа „малка“ криза бих определила обществената реакция на едно административно решение от януари 1969 г., което крие политически замисъл – замяната на реформатора чех Йозеф Смърковски със словак начело на чехословашкото Национално събрание. Това решение изглежда напълно обосновано от гледна точка на новите федеративни чешко-словашки отношения, които са част и от реформаторската програма на „Прахката пролет `68“, но са обявени в Братислава едва на 30 октомври 1968 г.⁵ Според тях административно-държавните функции в съвместната държава трябва наистина да бъдат поделени между чехите и словаците, а тъй като по-голямата част от тези постове до момента са заети от чехи, то се налага някои от тях да ги отстъпят на словашки политици. Федерализацията е голяма победа на „словашката кауза“, но същевременно е умело използвана от политическото ръководство (принудено да се съобразява със съветския политически и военен диктат), за да отстрани най-радикално настроените чехи и да ги замени с умерено-консервативно настроени словаци.

Благовидно мотивираното отстраняване на Йозеф Смърковски от водещия парламентарен пост не остава без реакция от страна на почувствителните представители на чешкото общество и предизвиква неочакван акт на съпротива – самозапалването на студента Ян Палах на 16 януари 1969 г. Трагичната съдба на студента, който три дена покъсно умира в болницата, се превръща в най-яркия символ на чехословашката съпротива. То има и български отзвук в стихотворението

на Валери Петров, част от което са строфите: *„Ян Палах го няма, а у нас нито звук / Ян Палах го няма, а ние сме тук [...] / Ян Палах го няма и така ни се пада – / сега всеки си има своя вътрешна клادا / на която страхлив, разтреперан и ням, / се самоизгаря от мъка и срам!“*⁶ Особената сила на протеста на Ян Палах е в това, че приема формата на самоунищожение/самонаказване, а не на унищожение/наказване на противника. Смъртта на Ян Палах на 19 януари предизвиква масова обществена реакция. Френският журналист Жан-Франсоа Кан от в-к „Експрес“ описва кризисната ситуация и опасенията на властите от смъртта на Палах: *„Войски около Прага, сили за сигурност на бойна нога, милицията, мобилизирана в едно кино. Бяха реквизирани дори автобуси, за да пренасят групите, имащи за задача да завладеят обществените сгради.“*⁷ Тази ситуация не се превръща в криза, но показва равнището на напрежението. Гробът на Ян Палах дълго време остава отрупан със свежи цветя, въпреки усилията на властите да не позволят да се трансформира в място на паметта. В крайна сметка става точно така, защото днес мястото на самозапалването на Палах на „Вацлавске намнести“ е важна национална забележителност в центъра на столицата.

Два месеца по-късно избухва нова криза, предизвикана от нещо, изглеждащо далеч от политиката – спорта. Двукратните чехословашки победи над отбора на Съветския съюз на световното първенство по хоккей (което е трябвало да се проведе в Чехословакия, но заради интервенцията на войските на Варшавския договор е пренесено в Швеция) пораждаат масови демонстрации в нощта на 28 срещу 29 март и вандалски актове, които по признание на ръководството на ЦК на ЧКП имат ясно политическо послание: *„Особено сериозно се прояви вандалицината към обектите, използвани от съветските органи и институции, към груби и недостойни обиди на представителите на СССР и даже към злословие по отношение на освобождението на нашата страна от Съветската армия“*⁸. Обществото е оценено като намиращо се на „границата на катастрофата“⁹. Същевременно тази „малка“ криза е употребена политически. Тя дава повод да бъде отстранен от ръководството на ЧКП инициаторът на „Пражката пролет `68“ Александър Дубчек. Мартенската криза има и други последици – тя подсилва национализма в Чехословакия, приел формата на характерния за региона (Полша, Унгария, Румъния) антисъветизъм. Той засяга не само младежите, а и стари комунисти, като един професор от Млада Болеслав, който след сблъсъците от края на март прави

горчивия извод: *„Разбира се, това не е като германската окупация, но за нас тя е по-страшна. Занапред в моите лекции по руска литература ще стирам на Гогол.“*¹⁰

Следващата предизвестена криза назрява с приближаването на първата кръгла годишнина от интервенцията на войските от Варшавски договор. Властта и противниците ѝ се подготвят предварително¹¹ – силата на първата е много по-голяма, но вторите имат безспорно обществено надмощие.¹² Протестиращите превръщат августовските дни на 1969 г. в тридневна гореща криза – по улиците на много градове излизат хиляди протестиращи, стига се до сблъсъци със силите на реда¹³, което коства живота на петима. Заради тази криза Федералното събрание на Чехословакия на 22 август 1969 г. приема *„временни мерки, които са необходими за заздравяване и охрана на обществения ред“*, в които се предвижда затвор до 5 месеца и парична глоба за участие в съпротивителни акции.¹⁴

Запазеният висок протестен потенциал запазва надеждите на чехи и словаци, че новият режим няма да се задържи дълго, само че борбеността на младите предизвиква обратните чувства у по-възрастните – страх от насилието, разрушението и жертвите (според наблюдателите: *„Средните класи се страхуват от безредиците и от авантюрите.“*¹⁵). Западните наблюдатели предпочитат да отразяват проявите на съпротивата, затова харесват и пропагандират първата дочута метафора за „нормализираща“ (това е официалният термин) се Чехословакия: че състоянието на обществото напомня замръзнала река, но *„колкото и да е дебел ледът, водата под него винаги ще тече“*.¹⁶ „Ледът“ изобразява постепенното отстраняване на реформаторите от „Пражката пролет ‘68“, които не пожелават да се съобразят с новите условия – това, което правят прагматиците: президентът чехът Лудвик Свобода или словакът Густав Хусак. Но процесът е с еволюционни, а не с кризисни характеристики.

С не по-малък интерес в и извън Чехословакия се очаква втората годишнина от интервенцията – 21 август 1970 г. Съобразили се с традиционната за Чехословакия ненасилствена традиция, организаторите на новия протест предпочитат нещо ново: с позиви те призовават към бойкот на обществения живот в Чехословакия, към отказ на гражданите да купуват вестници и да посещават магазините, както и към доброволен полицейски час след 19 ч., когато всички трябва да загасят осветлението и да останат на тъмно. Акцията е пропагандирана с помощта на западните средства за информация, които при това и

внимателно я наблюдават. Впечатленията им обаче се оказват твърде различни. Кореспонденцията на Ройтер (както тогава се нарича днешната Ройтерс) описва ситуацията по следния начин: „магазините за хранителни продукти не са така препълнени както обикновено, много други магазини са почти безлюдни и почти никой тук тази сутрин не четне вестници“.¹⁷ Пасивният градски протест е определен като „затишие пред буря“.

Доста по-различно вижда случилото се на 21 август 1970 г. кореспондентът на ЮПИ Герд Криванек. Според него в Прага господства „политическата апатия“. Неговите впечатления звучат така: „Макар че много чехи все още говорят саркастично, когато са насаме, за твърдия курс на партията, откритият протест изчезна почти напълно“.¹⁸ Обяснението му звучи съвсем „по чешки“ – опасенията от очакваните протестни действия карат много столичани да заминат на почивка извън града, защото според тях „всякакви демонстрации ще доведат само до нови репресии“.¹⁹ Подобно е впечатлението и на представителите на Франс прес в Чехословакия. Според тях: „Нищо по улиците на Прага не говори, че 21 не е ден като всеки друг. За разлика от м.г. трамваите и автобусите т.г. бяха пълни както обикновено, обичайните опашки от хора стояха пред магазините още преди да отворят и пътниците четяха вестниците си в трамвая.“²⁰ Любопитно е и това, че на следващия ден Ларс-Ерик Нелсън от Ройтер признава: „Вчера Прага се къпеше в светлини. Пражани не обърнаха внимание на призивите за бойкот и затъмнение в деня на втората годишнина от агресията в страната и кръчмите, ресторантите, дискотеките и кината бяха препълнени с народ [...] Негодуванието отстъпи място на примирение, апатия и може би известно одобрение на новата политика.“²¹

Как можем да си обясним разминаването във впечатленията, което при това не е в очакваната опозиция – между източни и западни медии, а само между западните наблюдатели? Според мен, става дума не толкова за неразбиране на ставащото, колкото за пожелателно мислене, което води до предпочитане на желаното пред действителността. При това в западните медии лесно може да се проследи нагласата на всяка цена да се поддържа мита за съпротивляваща се Чехословакия, който отговаря на принципите, господстващи в годините на Студената война. По любопитен начин двете западни позиции са съчетани в уводната статия на американския „Вашингтон ивнинг стар“ от 22 август 1970 г. Неговото заключение е оптимистично: „В крайна сметка

не е невъзможно народът да възтържествува. Близко три столетия бяха необходими на чехите и на словаците да се отърват от Хабсбургите. Хегемонията на Русия не е вечна.²² Американският извод е продиктуван не толкова от съчувствието към историята на чехи и словаци, колкото от необходимостта да се използва всяка възможност, за да се отслаби главния противник – Съветският съюз.

През следващите години не настъпва желаното засилване на протестите и отслабване на „нормализаторския“ режим с помощта на повтарящи се кризи, а става обратното. За годишнината от интервенцията, през 1974 г. германската ДПА пише: „Днес в чехословайските вестници няма нито дума за шестата годишнина от нахлуването на войските на страните на Варшавския договор. В градовете също не се вижда нищо, което да напомни събитията на този ден. Само снощи по улиците на Прага имаше повече полицаи от обикновено.“²³ Година по-късно Ройтер прави още по-категоричен извод в полза на консуматорската „нормализация“, предприета от режима: „За повечето от 14-те милиона чехословаки събитията от 21 август 1968 г. сега са нещо, което те са оставили зад себе си, тъй като съсредоточават вниманието си и усилията си за повишаване на жизнения си стандарт. Идеологическите вълнения изглеждат по-малко интересуват човека от улицата, отколкото сдобиването с добър апартамент, кола или пътуване в чужбина в съседните социалистически страни.“²⁴ И в този случай проличава известният факт, че масовостта на протестния потенциал в обществото може да се поддържа само за известно време и че той не може да се превърне в житейска кауза за редовите граждани. Само две години са нужни, за да се трансформира несъгласието с официалните власти, изразено чрез открити масови протести по улиците на градовете, в пасивната липса на ентузиазъм при участието в официалните властови ритуали.

Всъщност протестите остават „запазена марка“ за пряко засегнатите от интервенцията на войските от Варшавския договор – това са отстранените веднага след 21 август 1968 г. или по-късно в процеса на „нормализацията“. Тези партийни дейци, чийто брой се определя на около 40 хиляди, през 1975 г. се възползват от подписването на Заключениения акт на Съвещанието за сигурност и сътрудничество в Европа на 1 август 1975 г. в Хелзинки, за да се организират в нещо като „Партия на изключените комунисти“²⁵. През април 1975 г. Александър Дубчек публикува писмо в лондонския вестник „Обзървър“, в което апелира за защита на човешките права, отхвърля полицейския

терор и защитава реформаторската си политика за „социализъм с човешко лице“²⁶. Този акт обаче не успява да предизвика дори и малка криза в чехословашкото общество, а само реакцията на новия лидер на ЧКП Густав Хусак, който по държавната чехословашка телевизия заявява, че ако Дубчек е „толкова недоволен от социалистическата законност, той е свободен да напусне страната“. Това изявление, последвано от изключването на Дубчек от профсъюзите, както и от претърсвания и конфискации в домовете на другите дейци, писали протестни писма до западните медии²⁷, напълно съответства на отношението към дисидентите в Съветския съюз.

Припомнянето на повратната дата 21 август остава само за кръглите годишнини, но с намален потенциал. За 15-та годишнина, настъпила през 1983 г., Би Би Си пише следното: *„Днес във Виена представители на чехословашката емигрантска общност положиха венец от свежи цветя пред паметника в центъра на града във възпоменание на годишнината от потъпкването на Пражката пролет. В съседна Чехословакия обаче не бе направен дори и този скромен жест за отбелязването на този повратен момент в чехословашката история.“*²⁸ Обяснението за мълчанието повтаря логиката на приспособяването от първите години на „нормализацията“: *„Чехословашките емигранти тук казват, че народът на Чехословакия отдавна е загубил всяка надежда за политически реформи и вместо това се стреми към придобиването на материални блага. Както е известно, Чехословакия е една от страните на Източния блок с най-висок стандарт на живота. Нейното правителство отдава особено значение за задоволяване на населението с консумативни блага“*²⁹ Истински новото е това, че в Чехословакия вече има организирано дисидентско движение, заявило се на 1 януари 1977 г. с декларация в защита на човешките права и нарекло се „Харта `77“. От Хартата идва и единственото припомняне на трагичните събития – хартистите обявяват публично изявление, в което искат изтеглянето на съветските войски. Изводът на Радио „Свободна Европа“ от 20 август 1983 г. за състоянието на чехословашкото общество е следният: *„15 години след окупацията в страната цари спокойствие, но то е спокойствието на гробище, спокойствието на застоя, в което е мъртва всяка мисъл и всеки творчески импулс“*³⁰.

Дали чехословашкият „нормализаторски“ екип наистина е намерил разковничето за гражданския мир и може спокойно да се посвети на проблемите, вълнуващи целия Източен блок – предизвикателствата на икономическата модернизация? Не съвсем. Спокойствието е функ-

ция на геополитическата стабилност, а именно тя се оказва нетрайна. Още през следващата 1984 г. властите в Чехословакия показват първите признаци на тревога – в навечерието на годишнината те извършват обиски в домовете на дисиденти, конфискуват документи и арестуват много активисти на „Хартата“, между които са и тримата ѝ говорители, един от които е освободеният след прекарани четири години в затвора Вацлав Хавел.³¹ Годишнината наистина е припомнена, но само в декларацията на „Харта `77“ и то по повод на арестите, а не като събитие само по себе си.

Отбелязването на датата 21 август две години по-късно – през 1986, вече е в доста различна политическа обстановка, предизвикана от новата реформена акция, този път започнала от центъра на блока – Москва. Тя предизвиква съживяване на интереса към „Пражката пролет `68“.³² Но оценката на Ян Репа от Би Би Си за състоянието на чехословашкото общество не се отличава много от дотогавашните: *„И така, какво остана от всичко това днес? Комунистическата партия е напълно прочистена от всички елементи на дисидентство. Комунистическите реформатори, толкова явно характерни през 1968 г., вече не представляват сила, способна да се наложи. Някои реформатори емигрираха на Запад. Други промениха възгледите си или бяха заставени да мълчат. Населението общо взето изглежда пасивно, без интерес към политиката и явно осъзнава твърде добре, че жизненият стандарт със съветска помощ в годините непосредствено след инвазията продължава да бъде един от най-високите в Източна Европа. Единствената необратима промяна изглежда е отношението на народа към руснаците. През 1968 г. отношението на чехите и словаците към Москва по източноевропейските стандарти беше необичайно благосклонно. Сега отношението им е пълно с горчивина и презрение“*³³. Протестният потенциал отново се изчерпва с действията на малката дисидентска група около „Харта `77“ (чешки интелектуалци *„живеещи само в Прага и Бърно“*), но и с един нов и неочакван за светска Чехословакия елемент – *„скромното, но чувствително нарастване на религиозната практика, и по-специално влиянието на римокатолическата църква“*, преди всичко благодарение на позициите на славянския папа Йоан Павел Втори.³⁴

Истинската промяна в отношението към наследството от „Пражката пролет `68“ настъпва със задълбочаване на съветската „перестройка“, лансирана от новия съветски лидер Михаил Горбачов. През лятото на 1987 г. в една дискусия, организирана в Москва от в-к „Литературная

газета“, се чуват изводи, коренно противоположни на дотогавашната официална съветска позиция по отношение на „Пражката пролет `68“. В нея вече не само не се вижда „контрареволуционен“ потенциал, а обратно – тя е посочена като модел за новите съветски реформи.³⁵ Този пореден рязък поврат в съветската линия създава вътрешно и външнополитически проблеми както на Съветския съюз, така и на Чехословакия, защото налага по някакъв начин да се обясни позицията на предходното ръководство, част от което е бил както Горбачов, така и Хусак. Най-любопитното в тази дискуссия е променената позиция на главния редактор на органа на ЧКП „Руде право“ Зденек Коржени, който също вече се оказва склонен да приеме, че много от началните идеи на „Пражката пролет `68“ са били правилни, но след това са били „изкривени от опортюнистични антисоциалистически сили“.³⁶

Двадесетгодишнината от интервенцията на Варшавския договор настъпва на 21 август 1988 г. Парадоксалното при тази годишнина е, че новото съветско ръководство е склонно да признае собствената си грешка от 1968 г., докато чехословашкото – не иска, а и не може да го направи. Всъщност става дума за поколенчески и властови проблем. Горбачов е нов лидер и може да трупа авторитет (особено външен), критикувайки действията на предшествениците си, докато президентът Густав Хусак и лидерът на ЧКП Милош Якеш са същинските „нормализатори“ и всяко говорене за грешна позиция след 21 август 1968 г. се свързва директно с тях. Затова на 19 август 1988 г. във в-к „Руде право“ интервенцията отново е определена като „*акт на интернационална солидарност, отговарящ на коренните интереси на чехословашките трудеци се, международната работническа класа, социалистическата общност*“³⁷.

Противопоставянето в Чехословакия сякаш възражда ситуацията от 1968 г. – срещу новите партийни власти се изправят старите със своето „Становище за 20-годишнината от Пражката пролет през 1968 г.“, под което стоят подписите на 43-ма „членове и функционери на ЦК на ЧКП, на обществени организации, държавни органи и институции“ от 1968 г. Документът е изпратен по пощата с официален обратен адрес – пражкият адрес на Честмир Цисарж, който през 1968 г. е бил секретар на ЦК на ЧКП и председател на Националния съвет. Становището е умерено в оценките си, като основният му патос се изразява с думите: „*Най-важното сега е пълното възстановяване на конституционното и законното положение на всички граждани на държавата, независимо от техните политически възгледи, партийна при-*

*надлежност и религиозни убеждения. Необходимо е да се премахнат всички досегашни ограничения и дискриминационни мерки спрямо онези, които честно изразяваха и до днес изповядват реформаторски становища. Никой у нас не трябва да бъде наказван за своите възгледи, мнение или позиции.*³⁸ Така реформаторите от „Пражката пролет ‘68“ се вписват в духа на новата реформаторска епоха, минаваща под знака на борбата за човешки права в Източния блок.

От друга страна, трябва да се признае, че чехите и словаците не се чувстват достатъчно мотивирани, за да отбележат кръглата годишнина дори и с опит за масова кампания. Правят го единствено дисидентите и то с декларации и интервюта в западните медии – най-вече по „Свободна Европа“³⁹. Вярно е, че се появява и обществена реакция, но от съвсем различна страна – най-многобройната акция идва не от Чехословакия, а от Унгария – 180 унгарски интелектуалци отправят писмо до „Харта ‘77“ в подкрепа на идеите от 1968 г. В това послание потушаването на „Пражката пролет ‘68“ е осъдено, но не само защото е спряло процесите на демократизация в Чехословакия, а защото *„реформите и в другите източноевропейски държави трябваше да бъдат замразени“*⁴⁰.

Последното отбелязване на голямата криза – през 1989 г., се превръща в сигнал и предвестник за бъдещата нова криза. Въпреки че годишнината не е кръгла, приближаването ѝ предизвиква реакции от страна на бързо реформиращите се съседни социалистически страни – ръководството на Унгарската социалистическа работническа партия и полският сейм приемат декларации, осъждащи интервенцията от 21 август 1968 г., в която са участвали и техните предшественици⁴¹.

За пръв път от две десетилетия годишнината в Чехословакия придобива масов протестен характер и то в центъра на Прага. Повечето от протестиращите чехи и словаци са толкова млади, че нямат лични спомени от събитията през 1968 г., но и не са сами. По сведение на Петър Доков от „Свободна Европа“: *„В демонстрациите в Прага участваха граждани на Полша и Унгария. Някои от тях бяха арестувани, после освободени след продължителни преговори и официални протести от страна на Полша и Унгария.*⁴² Международният характер на демонстрацията предизвиква вътрешноблоков проблем, защото полската страна, която след победата на „Солидарност“ в изборите от 4 юни 1989 г. е съвсем различна, както и унгарският Съюз на журналистите осъждат бруталността на пражката милиция срещу техните граждани. Чехословашкото правителство на свой ред протестира срещу намеса-

та на чужди граждани във вътрешните работи на страната. Официалното чехословашко недоволство е предизвикано не само от участието на други източноевропейци в демонстрацията, а и от съпътстващите действия на унгарските и полските реформатори – унгарската телевизия излъчва пространни интервюта с Александър Дубчек и с Вацлав Хавел, което е немислимо за чехословашката телевизия. Съвсем скоро, само три месеца след тази „малка“ криза, напомняща за голямата криза от 1968 г., настъпват събития, които като лавина помитат всички източноевропейски режими. Те променят не само политическия пейзаж на Източна Европа, а малко по-късно слагат край и на продължилата с десетилетия глобална Студена война.

С есенните революции от 1989 г. приключват малките кризи, последвали голямата от 1968 г. Първият извод, който може да се направи е, че протестният потенциал не би могъл да се задържи дълго във времето, че недоволството може да се поддържа единствено от малки активни политически дисидентски групи. Вторият е, че най-важна роля за промените изиграват не вътрешните, а външнополитическите промени – в случая съветската „перестройка“ и краят на Студената война. Дали тези изводи обезсмислят действията на малките групи? Моят отговор е отрицателен. Неголемият протестен потенциал не може да замести големите обществени движения, но неговата роля е не по-малка – той помага на обществата да не забравят болезненото минало и в нужния момент то да бъде използвано, за да посочи вярната посока на промените.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Имам предвид преди всичко големия международен проект, съчетал издаването на документи от широк кръг страни, както и исторически изследвания. *Das internationale Krisenjahr 1968. 1. Beitrage. 2. Dokumente.* Ed. *Stefan Karner, Natalia Tomilina, Alexander Tschubarjan.* Kriegfolgen-Forschung, Boehlau Verlag Koeln Weimar Wien, 2008.

² Наред с грандиозните общоевропейски чествания на 20-годишнината от 4 юни 1989 г. във Варшава, Краков и Гданск Европейският център „Солидарност“ издаде и том с изследвания и есета: *Solidarnosc i upadek komunizmu / Solidarity and the Fall of Communism.* Warszawa-Gdansk, 3–4 june 2009.

³ Във връзка с това събитие, в което през 1989 г. вземат участие унгарският министър на външните работи Дюла Хорн и австрийският му колега Алоис Мок, днешното социалистическо правителство (на наследничката на управлявалата през 1989 г. УСРП – УСП) подготвя историческа изложба „Свобода и демокрация. Унгарският път от падането на Желязната завеса до присъединяването към Шенген“, която бе

изложена в началото на юли 2009 г. и в Историческия факултет на СУ.

⁴ Повече за този процес у: *Winter in Prague. Documents on Czechoslovak Communism in Crisis*. Ed. by *Robin Alison Remington*. The M.I.T. Press, 1970.

⁵ Подробни сведения за това събитие дава Докладната записка от 2 ноември 1968 г. на българския генерален консул в Братислава Стефан Величков. Дипломатически архив на Министерство на външните работи (ДА на МВНР), оп. 24, а.е. 2980, л. 25–28.

⁶ Това стихотворение, предизвикано от ставащото в „нормализираща“ се Чехословакия, говори по-скоро за липсата на българска обществена реакция на ставащото след 21 август 1968 г. в Чехословакия. Именно на това се дължи чувството за срам у българския поет. *Петров, В.* Избрана лирика, С., 2005, с. 168.

⁷ Архив на БТА. По-важни съобщения от чужбина. Приложения, 5 май 1969 г.

⁸ Декларация на Президиума на ЦК на ЧКП. ДА на МВНР, оп. 25, а.е. 2740, л. 6.

⁹ Пак там, л. 7.

¹⁰ Архив на БТА. По-важни съобщения от чужбина. Приложения, 5 май 1969 г.

¹¹ През юли и август ръководството на ЧКП се подготвя, като поставя в готовност заводските комитети и работническата милиция, а едновременно с това организира тържествено отбелязване на Словашкото въстание. ДА на МВНР, оп. 5 ш, а.е. 679, л. 258.

¹² Призивите, разпространявани с помощта на Радио „Свободна Европа“, са за пасивна съпротива – да не се купуват вестници, да не се ползва обществения транспорт. Пак там, л. 240.

¹³ Арестувани са 1500 души Дългокосите младежи са остригани, а пресаташето на посолството на САЩ е изгонен от страната. Пак там, л. 267–269, 271–274, 277, 279.

¹⁴ Пак там, оп. 25, а. е., 2740, л. 158–160.

¹⁵ Архив на БТА. По-важни съобщения от чужбина. Приложения, 5 май 1969 г.

¹⁶ Това са първите думи, които чува при пристигането си в Прага кореспондентът на британския в. „Гардиан“. Според него обаче метафората звучи „*смело, но твърде безнадеждно*“. *Джонатан Стийл*. „Мълчанието на зимата“, в-к „Гардиан“, 18 ноември 1969 г. Пак там. Бюлетин – справочна редакция, 22 ноември 1969 г.

¹⁷ Пак там, БТА. По-важни съобщения от чужбина. Приложение. 41, 21 август 1970 г. Прага, 21 август (Ройтер).

¹⁸ Пак там, Прага, 21 август (кор на ЮПИ Герд Криванек): „С политическа апатия Чехословакия си спомня днес втората годишнина от съветската военна интервенция, която смаза краткотрайната надежда за свобода в тази страна“

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там, бр. 546, 22 август 1970 г.

²² Пак там.

²³ Пак там. По-важни съобщения от чужбина, 21 август 1974 г.

²⁴ Пак там, бр. 167, Коментар по повод годишнината от събитията в Чехословакия през 1968 г. 20 август 1975 г.

²⁵ Пак там. Съобщение на Ройтер от Прага, 19 август 1975 г. бр. 167.

²⁶ Пак там. Съобщение на в-к „Обзървър“, април 1975 г.

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там, Информация за ИССТ, бр. 168, 23 август 1983 г.

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там, „Светът днес“, Радио „Свободна Европа“, 20 август 1983 г.

³¹ Пак там, бр. 169, 23 август 1984 г.

³² Пак там, бр. 168, 21 август 1986 г.

³³ Пак там.

³⁴ Това ново за чешката светска традиция явление е обяснено по следния начин: „Присъствието на римския папа от Полша, които умее да съчетава религиозната дисциплина с добре аргументирани позиции за човешките и политическите права даде твърдост на чехословашките клерикали, възроди традиционната католическа лоялност на словаците и придаде респектабилност на католицизма сред противниците на църквата в Бохемия.“ Пак там.

³⁵ Сведенията за конференцията идват не от съветска страна, а от Радио „Свободна Европа“. Пак там, бр. 161, 14 август 1987 г.

³⁶ Пак там.

³⁷ Цитатът е от съветския в-к „Правда“, 20 август 1988 г., бр. 233.

³⁸ Архив на БТА, бр. 161. Между имената на подписалите са тези на Иржи Хайек, Йозеф Шпачек, Алфред Черни, Людмила Никовцева, Властимир Кадлец, Венек Щилхан, Йозефа Сланска, Божена Смърковска-Катрин, Здена Недведова-Нейедли, Иржи Сладек, Зденек Урбан, Олдржих Кадерна, Лубош Кохоут. Пак там, Поверително, 8 януари 1988 г.

³⁹ Пак там, Седмичен коментар на Радио „Свободна Европа“, бр. 159, 16 август 1988 г.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Пак там, Бюлетин „Международна информация“, бр. 280, 18 август 1989 г.

⁴² Пак там, За ИССТ. бр. 167, 28 август 1989 г. „21 години от военната интервенция на държави от Варшавския договор в ЧССР“.

БЪЛГАРО-ТУРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА 80-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК – ПЪТЯТ КЪМ КРИЗАТА

Евгения Калинова

Отношенията между България и Турция след Втората световна война минават през фази на напрежение, следвани от периоди на спокойствие и сътрудничество. Двете страни са стратегически важни за лидерите на двата противостоящи блока – СССР и САЩ и затова остротата на блоковото противопоставяне в най-голяма степен влияе върху поведението на София и Анкара. Разбира се, то се пречупва през призмата на сериозен проблем в двустранните отношения – политиката към българските турци. Настоящата статия представя прехода от позитивното развитие на тези отношения в началото на 80-те години към постепенното им влошаване в условията на втората Студена война. Акцентът е върху ескалацията на напрежението в резултат на политиката на Българската комунистическа партия (БКП) за насилствена смяна на имената на българските турци в края на 1984 и началото на 1985 г., която през пролетта на 1985 г. довежда до криза в българо-турските отношения.¹ Изследването на проблема е още по-наложително, тъй като за него има изобилен изворов материал, достъпът до който е значително улеснен от публикуваните напоследък сборници с архивни документи.²

В началото на 80-те години и в София, и в Анкара водещ е стремежът към сътрудничество. През 1978 г. приключва изпълнението на спогодбата от 1968 г. за изселване в Турция на роднините на изселените се до 1952 г. български турци и тежестта на този въпрос върху двустранните отношения намалява.³ Подписани са редица спогодби, обмислят се съвместни проекти. При официални разговори турската страна не пропуска да поиска „по-голямо внимание“ към българските турци и да споменава за нуждата от нова спогодба за изселване на членове на разделени семейства.⁴ Българската позиция е, че подобни единични случаи се решават на основата на българското законодателство и не изискват спогодба. Българското желание е Турция открито да заяви, че няма да приеме масово изселване, но тя отказва, макар че категорично не желае нова изселническа вълна. Важното е, че темата за българските турци не се извежда на преден план и двете страни избягват острите спорове по нея.

Военият преврат в Турция от 12 септември 1980 г. не се отразява негативно върху отношенията с България. Независимо от острата международна реакция срещу него, през април 1981 г. външният министър Петър Младенов посещава Турция. Визитата е високо оценена от изпадналите в изолация нови управляващи в Анкара. Диалогът е продължен, а в София са доволни както от турската подкрепа за българските инициативи за многостранно сътрудничество на Балканите, така и от факта, че турската страна не повдига въпроса за изселническа спогодба, а само споменава за необходимостта да се разрешават отделни хуманитарни случаи.⁵

Важен жест на подкрепа за Турция е поканата към новия държавен глава ген. Кенан Еврен да посети България. При визитата му от 24 до 27 февруари 1982 г. е постигнато принципно съгласие за по-широко сътрудничество в стопанската, в културната сфера и в транспорта. След поредното настояване от турска страна, Тодор Живков се съгласява с искането на К. Еврен да се разреши на 200–300 български турци, които по различни причини не са се възползвали от дейвалата до 1978 г. спогодба, да се изселят в Турция, но настоява за официално становище на Турция по изселването, *„за да не се занимаваме непрекъснато с въпрос, който пречи на добрите отношения между двете страни“*.⁶ За първи път турската страна се съгласява в комюникето за срещата да се запише, че *„предишните спогодби за масови изселвания са приключени и че двете страни ще разглеждат по хуманни съображения и в рамките на своето законодателство ще решават благосклонно отделни молби за събиране на разделени семейства в България и Турция“*.⁷ Българското правителство придава голямо значение на тази официална позиция. Те се надяват, че тя ще помогне на българските турци да преодолеят колебанията си и да проектират бъдещето си в България. София смята, че вече е елиминирана основната пречка, спъвала от десетилетия двустранните контакти.

През втората половина на 1982 г. се проявяват първите признаци на ново нарастване на напрежението. Те са свързани с предприетата от българското правителство смяна на турските имена с български на лица от смесени бракове, която съвпада с началото на втората Студена война. Турция се възползва от засиленото внимание на Запада към човешките права в социалистическите страни, който дава нов тласък на нейната традиционна теза за правото ѝ да закриля „сънародниците“ в съседните държави. В края на 1982 г. Министерство на външните работи на Турция с нота протестира срещу смяната на имената, а при

посещението си в България през февруари 1983 г. външният министър Илтер Тюркмен поставя този въпрос пред Тодор Живков⁸, но предпочита да акцентира върху икономическото сътрудничество и уверява, че Турция не желае да предизвиква сред българските турци *„психоза на изселване“*, тъй като въпросът е приключен с изпълнението на спогодбата от 1968 г.⁹ Българските управляващи оценяват положително визитата на Тюркмен. Макар да констатира по-тясното обвързване на Турция със САЩ и НАТО, те се надяват, че Анкара ще го балансира с подобряване на отношенията със социалистическия блок.

Позитивната тенденция продължава с посещението на Т. Живков в Турция от 6 до 9 юни 1983 г. То преминава при подчертана официална добронамереност. Живков и К. Еврен заявяват амбицията си да превърнат отношенията между двете страни в образец за сътрудничество между капиталистическа и социалистическа държава.¹⁰ Дватама държавници се договарят да поддържат близки контакти и демонстрират подкрепа по актуални и болезнени за двете страни проблеми – Кипърската криза и обвиненията за българското участие в атентата срещу папа Йоан-Павел II. Въпреки дружеската атмосфера на официалните срещи, в личния разговор между Живков и Еврен проличава натрупващото се напрежение. На упрека на Еврен за *„упражняван натиск над турците в България да променят имената си, както и друг тормоз“*, Живков отговаря, че властта не си е поставяла задача да асимилира турците в България и че се сменят имената само на лица от смесени бракове, което според него е *„естествено“*. Еврен настойчиво нарича българските турци *„сънародници“*, докато Живков обвинява Турция, че създава изселнически настроения сред *„българските граждани от турски произход“*, въпреки официалните ѝ заявления, че изселническият въпрос е приключен.¹¹ След повторното уверение на Еврен, че Турция не желае да приема нови изселници, Живков запазва надежда, че този въпрос действително ще бъде свален от *„дневния ред“* и приема турското искане да се разреши изселване само на отделни лица по списък, представен от Анкара, като *„този въпрос бъде приключен в кратък срок и след това повече да не се повдига“*.¹²

Международната обстановка през втората половина на 1983 и началото на 1984 г. не е благоприятна за туширане на напрежението между Турция и България. Блокното противопоставяне се задълбочава от политиката на САЩ за разполагане на ядрени ракети в Западна Европа, отказ от преговорите по разоръжаването и започване на инициативата за стратегическа отбрана, изнасяща надпреварата във

въоръжаването в Космоса. България с тревога гледа на засилващото се обвързване на Турция със САЩ¹³ и НАТО и на създаването през ноември 1983 г. на Севернокипърската турска република. В Турция се изостря проблемът с кюрдите, а страната е критикувана за неспазването на човешките права и за политиката ѝ по Кипърската криза. В тази атмосфера изселническият въпрос и положението на българските турци отново са изведени на преден план в българо-турските отношения. Под въздействието на турската пропаганда и опасявайки се, че смяната на имената няма да се ограничи само със смесените бракове, през 1983 г. 93 хил. български турци подават молби за изселване, въпреки двустранната договореност, че разрешение се дава само на отделни лица за събиране на разделени семейства.¹⁴ Същата година в Турция са публикувани повече от 1700 материала срещу България. Българските служби за сигурност отбелязват зачестили случаи на шпионска и саботажна дейност, опити за терористични актове и издигане на лозунги за автономия в райони, населени с български турци. В отговор властите въвеждат отново визов режим (отменен през 1979 г.) за преминаване на турски граждани през България и продължават смяната на имената на лицата от смесените бракове.

През април 1984 г. турската страна два пъти протестира пред българския посланик в Анкара за смяната на имена в България, като пренебрегва факта, че става дума за смесени бракове и настоява, че се сменят имената на българските турци. Още по-остри са протестите на турския посланик в София Йомер Лютем пред българското МВнР.¹⁵ Рязък е и отговорът на Иван Ганев – зам. министър на външните работи. Според него официалното поставяне на въпроса за смяната на имената на български граждани е „груба намеса във вътрешните работи на България“. Ив. Ганев настоява турският посланик да предаде в Анкара българския протест, че „определени среди“ в Турция подстрекават българските турци към борба за автономия (посочва книга с подобни внушения, получила три официални награди) и към изселване (напомня за хилядите декларации от изселници в Турция, които канят свои близки да се изселят), но „България не е Кипър и подобни действия няма да донесат нищо добро“.¹⁶

Влошаването на българо-турските отношения е пряко следствие от засиленото противопоставяне Изток-Запад в глобален план, допълнено от действията на Турция и България към българските турци, както и от изострящия се проблем с кюрдите в Турция. През пролетта и лятото на 1984 г. турската страна все по-често и остро поставя темата

за „насилието“ над българските турци и се стреми да демонстрира, че е техен защитник, при положение, че политиката на българската държава към тях по това време не е променена. Това личи от приетото на 8 май 1984 г. решение на БКП „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“¹⁷, в което те са определени като етническа група, чиято историческа съдба е свързана с България и се търсят пътища за тяхното реално интегриране в живота на страната. Нещо повече, при обсъждането на документа Т. Живков подчертава, че българските турци няма да бъдат убеждавани, че „непременно трябва да бъдат българи. Такова нещо няма, ние такава политика не водим и няма да си позволим да водим“.¹⁸ Същественото е те да са равноправни граждани на България, убедени, че тя е тяхната родина.

Така темата за българските турци не само не отпада от дневния ред на двустранните отношения, каквото е желанието на България, а от пролетта и лятото на 1984 г. заема по-голямо място в турската преса и в официалните разговори турската страна специално акцентира на нея. Промяната е видима при посещението на външния министър П. Младенов в Турция на 12–13 юли 1984 г. Настойчиво и демонстративно президентът К. Еврен и външният министър Вахит Халефоглу говорят за „насилствено преименуване на турското малцинство“, а срещата на Младенов с премиера Тургут Йозал оставя още по-неприятен спомен – пред журналистическите микрофони и камери Йозал отправя към българския външен министър думите: „Какво правите с нашите сънародници? Вие ще отговаряте за отношението си към тях! Турция ще ви потърси сметка за това!“¹⁹ Очевидно, турските управляващи търсят вътрешнополитически ефект и се надяват отзвук от тяхната решимост да стигне и до българските турци, които да ги припознаят като защитници.

Извън тези демонстрации, тонът в разговорите по икономическото сътрудничество е доста по-конструктивен.²⁰ За да намери изход от засилените изселнически настроения сред българските турци, П. Младенов за пореден път посочва, че България е готова да се споразумее с Турция, ако тя иска, всички, които желаят да се изселят, да получат такава възможност. Ако Анкара не желае това, да го заяви ясно и да се откаже от действия, пораждащи изселнически настроения. К. Еврен и В. Халефоглу отново заявят, че не желаят изселване на големи групи, а само на отделни лица „по хуманни съображения“ и по списък, изготвен от турската страна. По въпроса за „сънародниците“ принцип-

ната българска позиция е, че става дума за граждани на България и претенциите на Турция да играе роля на техен защитник се разглеждат като намеса във вътрешните работи на българската държава. Прави впечатление, че българските дипломати се опитват да дадат пример в това отношение, тъй като в нито една официална среща през първата половина на 80-те години те не повдигат като контрапункт реалния проблем за политиката на Анкара към кюрдското малцинство, нито оправдават своите действия с текстове от приетата през 1982 г. нова конституция на Република Турция, които не разрешават „*нарушаване на целостта на нацията*“ и поддържане на малцинствено самосъзнание чрез „*съхраняване и развитие на езици и култури извън турския език и турската култура*“²¹.

Българските управляващи действително смятат политиката към българските мюсюлмани за сфера, в която те единствено са в правото си да вземат решения. Показателно е, че при срещите си със съветските лидери през лятото и есента на 1984 г. Т. Живков не ги информира за проблеми с турското население в страната или с Турция, но отделя специално внимание на „*страшния натиск*“, който САЩ оказват върху България. Този натиск причинява икономически затруднения, но според Живков опитите страната да бъде „*ерозирана отвътре*“ са обречени, тъй като „*България не е нито Унгария, нито Румъния, нито Полша, даже не е Чехия и ГДР*“. Затова на САЩ „*не им остава нищо друго, освен да ни дискредитират международно [...] и ние не знаем до утре какво ново ще предприемат срещу нас*“²². В този контекст българските управляващи разглеждат промяната в поведението на Анкара и демонстративното ѝ желание да „защитава“ българските турци. В политиката на САЩ за „индивидуален подход“ за дестабилизиране на социалистическите страни важна роля се отнежда на темата за нарушените човешки права. За България тя се оказва особено подходяща като средство за натиск, при това без прякото ангажиране на САЩ, а чрез съседна Турция и проблема за българските турци. Ефикасността на този подход е в съвпадението на някои традиционни постановки в турската национална доктрина (най-вече за идентичността на изповядването на ислямската религия с турската национална принадлежност) с действията на българската държава за смяна на имената на лицата от смесени бракове, насочени към решаване на някои демографски и свързани с националната сигурност проблеми по начин, който нарушава основни човешки права.

Така в близките съюзнически отношения между САЩ и Турция възниква още една допирна точка, която предполага съгласувани действия спрямо България. Българските управляващи са убедени, че САЩ ще продължат да използват Турция, а тя – българските турци, за да предизвикат съпротива срещу БКП. Опасенията са не толкова от „Кипърски вариант“, колкото от размирици в районите с компактно турско население, а при задълбочаващата се икономическа криза недоволството лесно може да обхване по-широки слоеве. Българските служби за сигурност потвърждават опасенията с информации за активизиране на нелегалните групи сред българските турци, някои от които при надигането на тероризма в световен мащаб се насочват към подобна тактика и една от тях на 30 август 1984 г. извършва бомбени атентати на аерогара Варна и в чакалнята на гара Пловдив.²³ Тези страхове се прибавят към констатациите, че интеграцията на българските турци върви бавно. Управляващите все повече възприемат линията на „приобщаване“ като заличаване на етническата и религиозната им специфика, а насилието в този случай смятат за неизбежно и оправдано. По-строги стават преследванията на извършващите религиозни обреди и на носещите традиционно облекло. Особено силно се проявява насилието в разпоредбите за общуването на обществени места да става само на български.²⁴ Властта се опитва да компенсира този натиск с увеличени инвестиции за развитие на „смесените“ региони.²⁵

В края на 1984 г. Т. Живков и тесен кръг негови приближени решават, че времето на политиката на постепенно интегриране на българските турци вече е отминало – резултатите не идват бързо, а влошаването на международния климат не благоприятства провеждането ѝ. За да отнеме възможността на САЩ и Турция да атакуват България за политиката ѝ към българските турци и така да доведат до вътрешни сътресения и заплаха за режима, Т. Живков се насочва към ускорен вариант на решаване на „турския въпрос“. Той трябва да отстрани основната причина за външната намеса – турската общност, тъй като ако няма български турци, Турция няма да има кого да защитава. Най-бързо тази цел може да се постигне, като се променят видимите маркери за етническа „другост“ – имената, езика, традиционните облекла и ритуали. Затова много бързо (декември 1984 – януари 1985 г.) имената на 850 хил. български турци принудително са сменени с български. Това е началото на кампания, наречена „възродителен процес“, която трябва да накара тези хора да проумеят, че техните корени са български.

Още преди да е приключила смяната на имената, в турската преса се надига вълна от антибългарска пропаганда²⁶, но официалните власти са резервирани. Те нямат сигурни данни за мащабите на акцията и не я разглеждат като нещо извънредно и отличаващо се от действията на българските управляващи до този момент. Както и в предходните две години, тяхното желание е „*насилието*“ срещу българските турци да се коментира с остър тон, без да влоши междудържавните отношения или да доведе до масово изселване. Все пак, турската страна осъзнава, че ставащото изисква по-внимателен поглед. Затова К. Еврен се възползва (за първи път) от постигнатата договореност с Т. Живков за „специални пратеници“, които да осъществяват пряк контакт между двамата по въпроси от особена важност. Срещата между представителите²⁷ на К. Еврен и Т. Живков е на 11 януари 1985 г. и е забележителна с подчертания стремеж и на двете страни да не допуснат криза между България и Турция. Няколко пъти се подчертават специалните отношения между двамата президенти, а Живков твърди, че от първата среща с К. Еврен през 1982 г. двамата са си „*допаднали*“ и между тях се е създало „*доверие, което прерасна в приятелство*“²⁸. И пратениците, и Живков подчертават, че двете държави нямат териториални претенции една към друга и са доказали, че могат да решават проблемите между тях. Критиките на турската страна са умерени и тя подчертава, че ги прави най-вече заради натиска, който изселилите се в Турция български турци оказват върху правителство, загрижени за съдбата на останалите в България техни роднини. Оплакванията са най-вече от насилственото преименуване, но и от забраните, засягащи турския език и религия.

В отговора на Т. Живков има и нови моменти. Той говори за „*така наречените български турци*“, които не са част от турската нация, а „*и в миналото, и сега*“ принадлежат към българския народ. Според Живков законите на България позволяват на всеки гражданин да промени името си и ако има „*увлечения*“ в това отношение, те не са в резултат на правителствени указания. Той знае колко уязвими са твърденията му, защото смяната на имената на българските турци съвсем не е по тяхно желание и затова се опитва да омаловажи този процес. Според Живков той засягал най-вече децата от смесените бракове и не означавал промяна „*нито на религията, нито на културата, нито на националното съзнание*“²⁹. За първи път Живков открито посочва двойния стандарт в подхода на турската страна по идентични въпроси, като чете текстове от турската конституция, засягащи националността

и езика и пита: „*Бихте ли се съгласили да напечатаме в нашите вестници някои членове от вашата Конституция без никакъв коментар? [...] С какво основание бихте се разтревожили, ако децата от смесените бракове у вас обявим за българи?*“ За да не позволи мъчителна дискусия за ставащото в България, Живков измества разговора, като обвинява турските управляващи в разминаване между многократно изразеното в двустранните разговори нежелание да приемат изселници от България и нестихващата кампания в турския печат за наличието на „*два милиона турци, които не могат да се изселят*“. Живков за пореден път заявява, че проблемът не е в българските власти („*готови сме 200–300 хиляди души да се изселят, но този въпрос да не трови атмосферата*“), а във водената от Анкара двойствена политика. Той дори заплашва: „*Може да се съобщи на господин Еврен – нека не го тълкува като антитурско изявление – че аз мога да изляза по телевизията и радиото и да изясня на това население у нас как стои този въпрос. Ние не говорим за това, за да не се раздухва този въпрос, а цялата ваша преса и разведка подхранват този въпрос [...] Дайте да се разберем – не може едно да се договаряме, а друго да пише във вашия печат. Досега с това се занимаваха дребни вестници, а сега се включи и централният печат.*“³⁰ За да подчертае контраста между обвиненията в турския печат, отправяни срещу България по различни поводи, и коректното поведение на българската страна, Живков припомня: „*В нашия печат няма да намерите нападки против Турция. Аз получавам писма, заплашват ме, че ще ме убият за това, че ние нищо не правим за кюрдите, за арменците и т.н. В Европейския парламент вашите съюзници ви нападат, а ние нищо не правим против Турция. Ние не заиграваме и с Гърция, а в най-тежък момент за вас ви подкрепихме [...] Кажете на господин Еврен, че срещу Турция не се пише и няма да се пише. Това са вътрешни ваши въпроси. А основания ние имаме. На всички изселени български турци вие сменихте имената, но ние не протестираме. Знаете ли колко писма имаме за тежкото положение на българските граждани, изселени в Турция?*“³¹ Внушението на Живков е, че двете страни имат вътрешни проблеми, които са в правото си да решават по свое усмотрение, без външна намеса и ако Анкара засили атаките, България ще отвърне по същия начин, но това ще влоши двустранните отношения.

Веднага след посещението на специалните пратеници на К. Еврен в поведението на турската страна няма видима промяна, а според Т. Живков дори започва нормализация в тона на турската преса.

Той е доволен от своята настъпателна тактика и на 18 януари 1985 г. на заседание на Политбюро споделя, че в Турция „*могат да пошумят, но не е в техен интерес да шумят, защото цяла тяхна армия сега води сражение с кюрдите [...], а ние само сменяме имената*“³². Оптимизмът му донякъде се оправдава от поведението на турските делови среди, които в средата на февруари 1985 г., когато са сменени имената на всички български турци, водят успешни преговори с българска търговска делегация, без да намекуват за ставащото в България. Постигнати са споразумения за увеличаване на стокообмена и е проявен интерес към развитие на контактите между отделни стопански организации.³³

Турските официални среди използват присъствието в делегацията на заместник-министъра на външната търговия Атанас Гинев, за да направят важни политически внушения.³⁴ В телефонен разговор с него външният министър Халефоглу споделя „*много голяма загриженост*“, че от българска страна липсва информация по темите, които са най-застъпени в турската преса (за броя на жертвите при смяната на имената, за обхвата на този процес и за посегателствата върху религията), но според странични източници нещата се развиват зле. Министърът е категоричен, че е „*готов да направи всичко*“, за да се реши въпросът, „*даже и тогава, ако действително сме променяли насилствено имената*“³⁵. Условието е инициативата за диалога да бъде българска и да се разреши на трима турски журналисти да посетят България. В същия дух е и телефонният разговор с Т. Йозал. Той набляга на желанието си да продължи сътрудничеството с България³⁶, но дава да се разбере, че това е трудно при силната медийна атака срещу страната (Йозал посочва, че тя се базира на турски, американски и френски източници, но не споменава, че натиск оказват и организациите на изселените се в Турция български турци). Съветът му е България да разреши на турски журналисти да посетят страната и да отразят обективно ситуацията. Ако тя е нормална, това щяло да успокои общественото мнение в Турция. Йозал се съмнява в българските уверения за спокойствие и липса на насилие, защото за първи път от двадесет години отново споменава, че Турция е готова да преговаря с България и „*да прибере всичките турци, както това направил Мендерес (посочи сумата от 800–900 хил.)*“³⁷

Българските управляващи не възприемат тези внушения. Според тях турските журналисти са предубедени и поканването им е безсмислено. Що се отнася до ново изселване, то вече по принцип не може да

се дискутира, след като според концепцията за „възродителния процес“ в България няма турци, а „българи с възстановени имена“.

В началото на февруари 1985 г., преди Анкара да реагира официално на смяната на имената, въпросът придобива гласност чрез западните радиостанции „Свободна Европа“, „Гласът на Америка“, „Дойче веле“, Би Би Си. Те нямат свои кореспонденти в България и информацията им са от „осведомени източници“ от дипломатически мисии в България, най-вече от посолството на САЩ в София. В тях се говори за стотици убити при смяната на имената, за разрушени селища, за сражения между турското население с армията и милицията, докато първоначалната информация, идваща от Турция е „*бедна, епизодична и неориентирана*“³⁸. На 7 февруари 1985 г. американската преса съобщава, че Държавният департамент на САЩ проявява загриженост относно кампанията за насилствена смяна на имената на българските турци, а международната организация „Амнести Интернешънъл“ настоява за анкета.³⁹

Темата бързо се подхваща от пресата в Турция⁴⁰, докато държавното радио и телевизия първоначално са въздържани. Под влияние на преувеличените и безпочвени твърдения във вестниците за повсеместно насилие при смяната на имената антибългарските настроения в Турция бързо нарастват и при мълчанието на турското правителство тези настроения заплашват да се обърнат и срещу него. Анкара трябва да реагира и заради САЩ, за да не излезе, че Вашингтон е загрижен повече от турската страна за българските турци, а и по-активно ангажиране на Турция с критика към България ще позволи на САЩ да засилят атаките и да подкрепят Турция.

Натискът на западните медии и на турското обществено мнение, повлияно от ескалиращата антибългарска кампания в турската преса, както и внушенията на САЩ за по-активна официална позиция на Анкара, карат турското правителство публично да изрази позицията си. Към това го принуждава и поведението на България. Медийният интерес в САЩ и Западна Европа към преименуването и атаките в турската преса карат българските власти да протестират по дипломатически път. На 19 февруари 1985 г. на българския посланик в Анкара Аргир Константинов е поръчано да се срещне с турския външен министър и да настоява за „*слагане край на необузданата антибългарска кампания в турските вестници, радио и телевизия и за пресичане на каквито и да било опити за намеса във вътрешните работи на НР България*“⁴¹.

На 21 февруари 1985 г. на българския посланик е връчена турска нота-отговор, в която за първи път е изразен официален протест и се настоява за прекратяване на насилията в България. Предлагат се преговори по ново изселническо споразумение и посещение на турска делегация от дипломати или депутати в районите, където е извършена смяната на имената. В българската нота-отговор тези предложения са отхвърлени, а българската страна изпълнява предупреждението си, че и българските вестници ще атакуват Турция. В съобщение на Българска телеграфна агенция (БТА) турската нота е определена като намеса във вътрешните работи на България и се заявява, че страна, която в миналото брутално се е отнесла към арменци и гърци, а в момента подлага на унищожение и кюрдското малцинство, няма основание за претенции към България.⁴² Публичното експониране на проблема довежда до публични изказвания и на водещи турски политици по него, като тонът става все по-невъздържан (напр. Месут Йълмаз говори по телевизията за геноцид над българските турци, а премиерът Т. Йозал на 25 февруари изразява готовност Турция да приеме масово изселване и призовава патетично: „Нека ни пратят 500 000 [...], нека ни пратят дори повече; ние ще ги посрещнем с отворени обятия.“⁴³) На 4 март 1984 г. нова турска нота повтаря обвиненията и предложенията. Българският отговор отново отхвърля както изселването, така и „инспекцията“ от турска делегация.

В края на февруари 1985 г. Турция извежда проблема от двустранните рамки, като запознава посланиците на ислямските страни в Анкара със своето становище по него. През април турската преса съобщава, че САЩ са обещали да подкрепят Турция за поставяне на въпроса за смяната на имената пред международни организации и форуми.⁴⁴ Българската страна не закъснява с ответните действия и през март 1985 г. разяснява на посланиците, акредитирани в София, своята позиция по преименуването.⁴⁵ Така възможностите за пряк диалог между София и Анкара се стесняват, кризата се задълбочава. Показателна за променената ситуация е срещата на 22 март 1985 г. между турския посланик в София Й. Лютем и зам.-министъра на външните работи Иван Ганев, който връчва нота-отговор на турската от 4 март и определя тона ѝ като „меко казано, недружелюбен“⁴⁶. Й. Лютем настоява за ясен отговор на предложението за обсъждане на широкомащабно изселване. Ив. Ганев изразява недоволство, че Турция поставя въпроса за „българските мюсюлмани“ на международни форуми, на които България не участва. Той предупреждава: „Нека в Анкара да знаят, че нашата страна ще

намери начин да отговори на измислиците и клеветите, независимо дали е представена на такъв форум или не, независимо от това кой повдига въпроса.“ Българските управляващи очакват, че след като те до момента не са се възползвали от критиките, вкл. от западни държави и от международни организации, към Турция за спазването на човешките права, то и турската страна би трябвало да се придържа към същия подход.⁴⁷ Й. Лютем възразява, че само допреди няколко месеца българската страна не е отричала наличието на „български граждани от турски произход“. Много по-слабо защитима обаче е тезата му, че Турция има право „да се вълнува за културната идентичност на тези граждани“, тъй като съществували „спогодби и договори, които правели въпроса да не бъде само от компетенциите на българската страна“⁴⁸. Ив. Ганев напомня, че позоваването на такива документи е некоректно, тъй като в тях е ставало дума за задължения на България да спазва религиозните права на мюсюлманската общност, а не за особени права на турската етническа общност. При това тези договори са били сключени с вече несъществуващата Османска империя, а Анкарската конвенция от 1925 г. за свободно изселване на български турци в Турция на практика е отменена от изселническата спогодба от 1968 г., приключена през 1978 г. Изводът на Ив. Ганев е, че „всякакъв „интерес“ на Турция към българското население, към неговия произход, религиозна принадлежност и пр. няма законно основание и е чиста проба намеса в нашите вътрешни работи“. Й. Лютем обаче настоява, че Турция „щяла и в бъдеще да счита, че в България има турци, за които тя била в правото си да се застъпва“⁴⁹.

Този финал на продължилия час и половина разговор показва колко далече са двете страни от намирането на изход от настъпилата криза. Предстоящи посещения на К. Еврен и Т. Йозал вече не се коментират, не се напомня доброто сътрудничество от предходните години, дори не се декларира желание за разбирателство. И Турция, и България имат своите основания да бъдат непреклонни. Анкара от десетилетия настоява, че ислямът е белег за принадлежност към турската нация и разглежда българските мюсюлмани като част от нея. Всяка суверенна държава обаче тълкува интереса и претенциите на друга държава към дадена група нейни граждани като намеса във вътрешните работи. Когато това става в условията на изострящото се блоково противопоставяне, чувствителността към такава намеса е още по-изразителна. Затова българските управляващи съзират в действията на Турция стремеж да се дискредитира България в международен план

и да се въздейства върху българските турци, за да се трансформира естественото им недоволство от „възродителния процес“ в пряко противопоставяне на режима. Откритата подкрепа на САЩ за турската позиция кара Т. Живков убедено да твърди, че Вашингтон и Анкара определят за българските мюсюлмани ролята на „*пета колона срещу Варшавския договор*“⁵⁰. Мотивирането на американската подкрепа с привързаност към принципа за защита на човешките права, с основание се смята за неубедително, при положение, че САЩ не проявяват същата загриженост към твърде укоримата по тези проблеми Турция.

Поведението на Турция също е повлияно от задълбочаващото се противопоставяне Изток–Запад. В него тя съзира възможност да извлече икономически и военни дивиденди от по-тясно ангажиране със САЩ, да отклони вниманието от състоянието на човешките права в самата Турция и от тежкия Кипърски проблем и да намери средство за натиск върху България по въпроси, чието решаване се протака с години. Това обяснява острата атака, която официална Турция започва от пролетта на 1985 г. срещу „възродителния процес“ в България, при положение, че първоначалната ѝ реакция е умерена и с подчертан стремеж към запазване на добрите отношения. Струва си да се напомни, че точно толкова умерена е турската позиция при смяната на имената на лицата от смесени бракове между 1982 и 1984 г. и особено при преименуването на българите-мохамедани през 70-те години. И при тях има нарушение на човешките права, но в условията на разведряването в международните отношения те не предизвикват криза в българо-турските отношения. Показателно е и предложението за преговори за масово изселване на засегнатите от политиката на БКП български турци – именно за преговори, а не за отваряне на границата. Погледнато назад във времето, свободното изселване е основно искане в турската политика към България от 1952 до средата на 60-те години, т.е. в периода, когато БКП е категорично против.⁵¹ Когато правителството на Т. Живков проявява готовност да се съгласи с това искане, за да „отпуши“ двустранните контакти и в други направления, Турция внезапно отказва и свежда изселването само до роднините на изселилите се до 1952 г.⁵² След като през 1978 г. изпълнението на подписаната в този дух спогодба завършва, всички турски правителства категорично заявяват, че смятат въпроса за изселването за приключил, поради икономическите проблеми в Турция. Поставянето му в началото на 1985 г. трудно може да се оцени като желание да се помогне на всички български турци, тъй като приемането им в Турция едва ли

е възможно. Турската страна настоява именно за преговори по този въпрос, защото така ще покаже на тези хора, че Анкара е загрижена за тях и още по-силно ще ги накара да разчитат на нея, а предизвестият (поради самата концепция на „възродителния процес“) отказ на София неизбежно ще предизвика още по-силни негативни чувства срещу българското правителство.

В крайна сметка, българо-турските отношения за пореден път се оказват в пряка зависимост от противопоставянето на двата блока. Разбира се, „възродителният процес“ ускорява и придава още по-драматични измерения на кризата, но той не е насочен срещу турската държава. Желанието на българските управляващи е тази криза да не се задълбочава, тъй като това прави още по-трудна задачата на БКП да овладее напрежението в страната, а да се отстоява пред международната общественост правомерността на извършената смяна на имената на българските турци се оказва практически невъзможно. Затова след тежките месеци на ескалация на напрежението между Турция и България, в средата на 1986 г. българските управляващи започват да търсят възможности за възобновяване на диалога, което става факт през ноември 1986 г. Първо на неофициално, а от 1988 г. и на официално равнище, дипломатите търсят решение на кризата, но развързката идва едва в новите условия на прехода в България след 1989 г. и отново в пряка зависимост от съдбата на блоковото противопоставяне.

БЕЛЕЖКИ:

¹ В българската историография външнополитическият аспект на този период е представян бегло в рамките на по-обща изследвания върху т.нар. „възродителен процес“. – Във: *Гочева, П.* През Босфора към възродителния процес. С., 1994; *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998; *Ялъмов, Ибр.* История на турската общност в България. С., 2002; *Груев, М., Ал. Калъонски.* Възродителният процес. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С., 2008.

² „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци. Т. I. С., 2009; „Възродителният процес“. Международни измерения (1984–1989). Том II. С., 2009; Строго поверително! Асимилаторската кампания срещу турското национално малцинство в България. 1984–1989. Документи. С., 2008.

³ По-подробно вж. *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи 1939–2005. С., 2006, 208–212; *Бибина, Й.* Българо-турските отношения през 60-те и 70-те години на XX век. – Във: *Проблемът Изток-Запад. България и Балканите.* С., 2006, 280–300.

⁴ Въпросът е повдигнат за пореден път при посещението на турския външен министър Хайреттин Ермен в София 9–11 юли 1980 г. – Централен държавен архив

на Република България (ЦДА на РБ), ф. 1Б, оп. 101, а.е. 313, л. 1–8.

⁵ Отговорът на П. Младенов е, че България ще се отнася благосклонно към такива случаи, както и към турското предложение за спогодба за социално осигуряване на изселените се български турци. *Младенов, П.* Животът – плюсове и минуси. С., 1992, 125–126; ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 504, л. 1–3.

⁶ Пак там, а. е. 728, л. 2–3.

⁷ Пак там, л. 3–4.

⁸ И. Тюркмен поставя въпроса с уговорка, че не желае да се меси във вътрешните работи на България и се разграничава от водената в Турция антибългарска кампания. Той говори за „*административен натиск*“ при смяната на имената, но и за „*принудително разселване и уволнения от работа*“ на български турци. – Пак там, а.е. 906, л. 1–2.

⁹ Пак там, л. 11–12.

¹⁰ Живков и Еврен се договарят за по-тесни контакти (неофициални делови срещи и при необходимост – „специални пратеници“), но не постигат единомислие за балансиране на стокообмена, р. Резовска и континенталния шелф. Турската страна не приема предложенията за съвместни предприятия, а тези за българските екзархийски имоти обвързва с финансови претенции на изселниците български турци. Пак там, а.е. 909, л. 3–4, 7–20.

¹¹ Една година след комуникето от 1982 г., в което се заявява нежеланието на Турция за масово изселване, ефектът сред българските турци е обратен на очаквания от българските власти. Вместо успокоение, налице е засилен стремеж за изселване, тъй като хората очакват да бъдат включени в списъците, които турската страна ще изготви „*по хуманитарни съображения*“ и са допълнително мотивирани от започналата смяна на имената на лицата от смесените бракове.

¹² ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 909, л. 6–7.

¹³ От декември 1983 до април 1984 г. десет американски делегации посещават страната най-вече по военни въпроси. – Дипломатически архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР), оп. 42, а.е. 4286, л. 2–8.

¹⁴ ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 67, а.е. 3090, л. 59–61.

¹⁵ Лютем твърди, че има насилие над турското население и през последните месеци над 200 български турци са се оплакали по телефона в турските дипломатически мисии от смяната на имената им. Пак там, оп. 101, а.е. 1087, л. 1–2.

¹⁶ Пак там, л. 5–7.

¹⁷ Пак там, оп. 67, а.е. 3090, л. 6–31.

¹⁸ Пак там, л. 137–139.

¹⁹ В спомените си Младенов описва и журналистите, които за разлика от предишните му визити, още при посрещането „*твърде настъргено и доста агресивно*“ са задавали въпроса за положението на техните „*сънародници*“ в България. *Младенов, П.* Цит. съч., 129–131.

²⁰ ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1089, л. 1–9.

²¹ *Стоянов, В.* Цит. съч., с. 157.

²² Става дума за срещата на Т. Живков със секретаря на ЦК на КПСС М. Горбачов на 7 септември 1984 г. в София. ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 60, а.е. 341, л. 14–24.

²³ Архив на Министерството на вътрешните работи (АМВР), ф. 22, оп. 1, а.е. 205, л. 85–90; оп. 2, а.е. 231, л. 48–59; ф. 1, оп. 12, а.е. 573, л. 10–31; а.е. 581, л. 1–33.

- ²⁴ ДА на МВНР, оп. 43–11, а. е. 160, л. 29; *Ялъмов, Ибр.* Цит. съч., 387–388, 391.
- ²⁵ *Ялъмов, Ибр.* Цит. съч., с. 380.
- ²⁶ *Димитрова, Д.* Турският печат за т. нар. „възродителен процес“ (1984–1989 г.). – ВЪв: Етническата картина в България. (Проучвания 1992 г.). С., 1993, 169–173.
- ²⁷ Седат Гюнерал – генерален секретар на Президентството на Република Турция и Баки Илкин – директор на Канцеларията на президента К. Еврен. На срещата присъства и посланик Й. Лютем.
- ²⁸ ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 60, а.е. 350, л. 1–3.
- ²⁹ Пак там, л. 4–5.
- ³⁰ Пак там, л. 5–6.
- ³¹ Пак там, л. 7.
- ³² Пак там, оп. 63, а. е. 108, л. 10.
- ³³ Сред договореностите е и завишаването на турския износ за България – от 35 млн. долара през 1984 г. на 40–45 млн. долара за 1985 г., за което турската страна настоява, за да се балансира стокообменът. През 1985 г. се планира той да е 200–220 млн. долара (без стойността на енергийните доставки от България). Пак там, оп. 101, а.е. 1244, л. 1–2.
- ³⁴ Те са реализирани от президента на „ЕНКА холдинг“ – Шарък Тара, който в отделен разговор с Ат. Гинев го свързва по телефона с външния министър Халефоглу и с премиера Т. Йозал.
- ³⁵ ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1244, л. 4.
- ³⁶ Като доказателство Т. Йозал посочва, че въпреки неодобрението на НАТО, той успял да защити необходимостта бъдещият газопровод от Русия за Турция да минава през България. Пак там, л. 3–4.
- ³⁷ Пак там, л. 5. Става дума за изселването на близо 150 хил. български турци през 1949–1951 г., осъществено на основата на Ангорската спогодба от 1925 г.
- ³⁸ Такова е впечатлението на Паунка Гочева, която участва в прослушването и анализирането на радиоинформацията от чужбина по „възродителния процес“. – *Гочева, П.* През Босфора към възродителния процес, 108–109.
- ³⁹ *Стоянов, В.* Цит. съч., 168–169.
- ⁴⁰ *Димитрова, Д.* Цит. съч., 170–173.
- ⁴¹ ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1245, л. 5.
- ⁴² *Стянов, В.* Цит. съч., с. 170.
- ⁴³ Пак там.
- ⁴⁴ *Гочева, П.* Цит. съч., с. 124.
- ⁴⁵ ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1246, л. 1–8.
- ⁴⁶ Пак там, а.е. 1247, л. 1–6.
- ⁴⁷ Другите упреци са за антибългарските демонстрации, организирани от изселническите организации в Турция и от турските общности в някои западни държави, както и за тормоза към преминаващите през Турция шофьори на български ТИР-камиони. Като „много опасно“ е определено замразяването от турска страна на културното и спортното сътрудничество.
- ⁴⁸ ЦДА на РБ, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 1247, л. 5–6.
- ⁴⁹ Пак там, л. 6.
- ⁵⁰ Такова е обяснението, което Т. Живков дава за събитията в България при срещата си с М. Горбачов в София на 24 октомври 1985 г. Пак там, оп. 60, а.е. 372, л. 49–51.

⁵¹ *Калинова, Е.* Българо-турските отношения от 20-те до края на 50-те години на ХХ век – в търсене на верния тон. – Във: Общите граници на разбирателството. България и Турция – партньори в ХХІ век. С., 2009, 84–95; *Баева, И.* Българският министър на външните работи Иван Башев и българо-турското сближение. Пак там, 115–118.

⁵² *Бибина, Й.* Цит. съч., с. 290, 305–308; *Калинова, Е., И. Баева.* Цит. съч., 209–214.

БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА 80-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК – В ТЪРСЕНЕ НА ИЗХОД ОТ ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА

Ирина Якимова

В настоящото изложение са представени накратко начините и средствата, които българското държавно ръководство използва в търсене на изход от икономическата криза в края на 80-те години на ХХ в.

Най-общо признаците на кризата през разглеждания период могат да се открият в лошото състояние на селското стопанство, нарушеното снабдяване със стоки от първа необходимост, режима на електричеството, забавените темпове на развитие на Брутния вътрешен продукт (БВП), който от 70-те години на века за едно десетилетие намалява с около 3%.¹ Към това трябва да се прибави също бързото нарастване на финансовите задължения на България към западните кредитори. През 1984 г. външният дълг почти е ликвидиран чрез реекспорта на рафиниран съветски петрол, но впоследствие се увеличава отново и към 1989 г. вече надхвърля сумата от 8 млрд. долара.²

Причините за икономическата криза са комплексни и са резултат от комбинираното влияние на вътрешни и външни фактори. Сред факторите от вътрешно естество могат да се посочат: фундаменталните дефицити в избрания десетилетия по-рано икономически модел, хроничния пасив по търговския баланс (следствие от ниското качество, значителната енергоемкост и материалоемкост на производството), изкривената икономическа среда и липсващите стимули, разрастващата се бюрокрация. Външните фактори са освен икономически и политически. В тази група спадат: напрежението в международните отношения в контекста на Втората студена война, политическите обвинения към България в трафик на оръжие и наркотици и „спонсориран от държавата тероризъм”, както и икономическите санкции от страна на САЩ, в резултат на които са прекъснати голяма част от източниците на валутни постъпления за България. Пряко негативно влияние особено върху промишленото производство оказва ограничаването на съветските енергийни доставки в резултат на намалените възможности на СССР за безвъзмездни жестове към източноевропейските сателити след военната интервенция в Афганистан и разрастването на световната петролна криза. По данни, цитирани от Константин Чакъров,³ за периода след 1985 г. тези доставки спадат с 6.9 млн. тона за нефта, с 3 млн. тона за въглищата и т.н.

Така, след кратък период на временна и частична стабилизация в началото на 80-те години на XX в., непреодоляната напълно икономическа криза ескалира през втората половина на десетилетието, за да надхвърли постепенно сферата на икономиката и да обхване всички области на българския обществен живот.

**ОПИТИ НА БЪЛГАРИЯ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА КРИЗИСНИТЕ ПРОЦЕСИ.
ОТ ЗАСИЛЕНО СЪТРУДНИЧЕСТВО СЪС СССР КЪМ ИКОНОМИЧЕСКА
ПРЕОРИЕНТАЦИЯ НА ЗАПАД**

В опитите за преодоляване на кризата българското ръководство използва изпитаната практика на ускорените реформи, които целят въвеждане на нови пазарни елементи, но страдат от общия недостатък на икономическата политика на Тодор Живков – нейната непоследователност. Административно-политическият подход за решаването на производствените проблеми не помага особено, тъй като появата на кризисните явления се дължи предимно на влиянието на изброените по-горе външни фактори и затова тяхното преодоляване изисква преди всичко да бъдат осигурени благоприятни обективни външни условия. В този контекст продължава активното търсене на подкрепата на СССР, който остава основен източник на суровини за българската промишленост и поема по-голямата част от износа на готовата българска продукция. Първата половина на 80-те години е период на засилени дискусии относно фундамента на икономическото сътрудничество със СССР и издигането на отношенията на нов етап до степен на пълно интегриране със съветската икономика.

Посочената тенденция се наблюдава в поредното обръщение на българското Политбюро (ПБ) до наследника на Юри Андропов – Константин Черненко от месец май 1984 г. В него се акцентира върху необходимостта от „преминаване към по-висока степен на коопериране и специализация, от обмен на единични изделия към широки взаимни доставки на системи от машини, технологични линии, цехове и комплекти обекти“. От съветска страна това е потвърдено при срещата на Живков и Черненко на 31 май 1984 г. и на последвалата неофициална среща между министър-председателя Гриша Филипов и съветския му колега Тихонов, който споменава, че интеграцията ще се осъществява не само на многостранна основа, но „дотогава, доколкото другите страни може би се нуждаят от повече време за подготовка, и на двустранна основа със СССР“. В резултат, освен за запазване на обема

на нефтените доставки, България и СССР се договарят и за българско участие при разработването на Прикаспийското нефтено находище.⁴

Тодор Живков открито се хвали с дългогодишните успехи на своята политика на обвързване със СССР. На среща с британския министър на външните работи Джефри Хау той обяснява шеговито, че Великобритания е зле, защото е загубила колониите си, а България е много добре, защото СССР – най-голямата българска колония, предоставя на страната петрол, газ и суровини, а България ги заплаща с машини и съоръжения.⁵

Към средата на 80-те години на века обаче, на фона на кризата, обхванала самия СССР, политическите анализатори в Кремъл преценяват, че ролята на колония вече не е изгодна за Москва. Идеологическата мотивация в двустранните българо-съветски отношения постепенно изтънява и е заменена с икономическа.

Според запазената документация, изтласкването на идеологическите съображения на втори план започва повече от едно десетилетие по-рано. Още в началото на 1975 г. на 70-тото заседание на Изпълнителния комитет на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) се утвърждава подвижен петгодишен базисен период при определянето на договорните цени, т.е. те вече започват да се преразглеждат всяка година като за изходна основа се вземат предходните пет години. Постепенното деидеологизиране на стопанския обмен преминава през проблемите около приемането на Генералната схема през 1979 г., предсрочното връщане на натуралния зърнен заем на СССР и наложилите се внос на жито от Запад през 1980 г., през „молбата“ на Брежнев за намаляване на доставките на енергийни ресурси през 1981 г., през негласното обвързване на помощта и нефтения реекспорт с вноса на огромни и ненужни количества съветско въоръжение през 1983 г., за да се стигне до окончателното прекратяване на „ценовите надбавки“ през 1985–1986 г. Цикълът се затваря с предложения на 130-тото заседание на Изпълнителния комитет на Съвета за икономическа взаимопомощ (ИК на СИВ) (23–25 януари 1989 г.) от съветското правителство едногодишен базисен период за определяне на договорните цени за периода 1991–1995 г.⁶

Следователно, причините и проявите на икономическата криза в България от средата на 80-те години на ХХ в. са комплексни, тъй като са свързани с процеси, които се развиват в един доста продължителен времеви период. Поредната смяна на властта в Кремъл не инициира, а по-скоро катализира процеса на икономизиране на отношенията меж-

ду СССР и сателитите, в частност България, което впоследствие се възприема като отдръпване и враждебност на новия държавен ръководител Михаил Горбачов.

Горбачов е първият съветски лидер, който заявява официално новата прагматична доктрина на СССР за бъдещето на отношенията с източноевропейските сателити, сред които България вече не прави изключение. Тя е синтезирана в неговата известна реплика, записана по време на посещението му в България през есента на същата 1985 г.: „Приятелството си е приятелство, но сиренето е с пари“.

Прагматизмът проличава още по-пълно в следващите инициативи на Горбачов в икономическата сфера. През август 1986 г. по инициатива на Москва започва реформа на външнотърговските отношения, като се предлага въвеждане на пазарни механизми в сътрудничеството между държавите от СИВ. Но повратният момент, който може да се определи като същинско начало на съветската „перестройка“, настъпва в началото на 1987 г. на Януарския пленум на ЦК на КПСС, когато са взети конкретни решения за демократизация, за нова кадрова политика, поставено е началото на „гласността“ и е обявено въвеждането на икономически методи на управление и заплащане на труда.⁷

За да отговори на това предизвикателство, българският лидер също решава да бъде прагматичен. Той започва най-мощната реформена кампания от началото на неговото управление, която постепенно обхваща не само сферата на икономиката, но засяга и политическите лостове на партийната и държавната власт. Поставено е началото на откритата и широко декларирана преориентация на България към западните ценности и модели на развитие.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПРЕОРИЕНТАЦИЯ НА ЗАПАД

Тук се налага едно пояснение. Икономическата политика на българското партийно и държавно ръководство още от 60-те години на ХХ в. толерира контролираното привнасяне на капиталистически елементи във възприетия от СССР социалистически икономически модел. Но за истинска преориентация, в смисъл на превръщане на ускореното сътрудничество с държавите с пазарна икономика в стратегически приоритет, може да се говори едва след приемането на Юлската концепция през 1987 г.

Една от формите на засиленото сътрудничество с държавите с пазарна икономика е все по-широкото разклоняване на изгражданата от

60-те години мрежа от задгранични български дружества и дружества със смесено участие. Те се създават с правителствено решение и представляват малки фирми в чужбина с неизвестен брой, чиято дейност постепенно се превръща в удобно средство за източване на държавните финанси.⁸ Тези фирми се занимават с арбитраж: продават на международния пазар преработени енергийни ресурси и суровини, закупени на ниските цени в рамките на СИВ, и купуват стоки, забранени за износ на Изток, съгласно схемата Координационен комитет за експортен контрол (КОКОМ).

Друга форма е изграждането на по-тесни двустранни външотърговски отношения. Държавите, към които се насочва България като към надеждни партньори, са внимателно подбрани. В Европа това е Федеративна република Германия (ФРГ), зад океана – САЩ, в Азия – Япония и Китай, а в Близкия Изток – Израел.

Опитите за разширяване на икономическите контакти с изброените страни на официално държавно равнище не са нови. Те датират от 70-те години на ХХ в. и са резултат от разведряването в международните отношения след проведеното през 1975 г. в Хелзинки Съвещание за сигурност и сътрудничество в Европа. Новото в края на 80-те години на ХХ в. е различната идейната база, от която те тръгват. Различни са и условията за тяхното развитие. В най-голяма степен това може да се каже за отношенията с ФРГ.

През 80-те години България разчита на западногерманската технологична и икономическа помощ. През 1987–1988 г. се разменят визити на държавните ръководители на двете страни – Тодор Живков и Рихард фон Вайцекер. Взаимни посещения осъществяват и множество министри, които се занимават с конкретни въпроси от двустранното сътрудничество. Постепенно ФРГ заема първо място във външотърговския обмен на България с развитите страни (3% от общия стокообмен и 45% от стокообмена със страните, членуващи в Европейската икономическа общност). Техническите ползи се изразяват в сключените 17 генерални споразумения с фирми като „Манесман“, „Круп“, „БАСФ“, „Байер“, „Хьост“, „АЕГ“, а на територията на ФРГ действат 16 български и смесени дружества. През април 1987 г. в Мюнхен е създадена и смесена Баваро-българска търговска банка.⁹

Смята се, че сближението на България с ФРГ хвърля първата сянка в личните отношения между Тодор Живков и Михаил Горбачов¹⁰, защото противоречи на възприетата координация на действията в рамките на Източния блок и възпрепятства съветската политика по отношение на

Западна Германия. По това време отношенията между СССР и ФРГ са обтегнати, защото САЩ планират разполагане на американски ракети на западногерманска територия в рамките на космическата програма на президента Рейгън. Все още остава нерешен и Германският въпрос.

Намесата на политически мотиви, наред с икономическите, предизвиква директния сблъсък между Живков и Горбачов на срещата им в Кремъл през месец октомври 1987 г. Там те спорят предимно за скоростта на българските реформи и отпадането на функцията на БКП като „ешелон на държавното управление“¹¹. Но зад този спор прозират засегнати съветски геополитически интереси и почти открито декларирано българско желание да отхвърли дългогодишното покровителство на СССР. Самият Живков по-късно твърди: „От тогава на думи бяхме единни, но на дело – различни“¹². А Горбачов след тази среща предприема целенасочени действия за отстраняване на българския лидер от държавното ръководство.

Подобно на Никита Хрущов през 60-те години на ХХ век, Михаил Горбачов се стреми към реорганизиране на партийния елит в Източния блок като необходима предпоставка за налагането на замислените реформи. За постигането на тази цел в българските условия той разчита на съветския посланик в София – В. Шарапов и кореспондента на агенция ТАСС в България А. Жмирьов. Двамата имат задача да влияят върху настроеността на недоволните от ръководството на Живков в самата БКП, като постепенно насочват вътрешнопартийната опозиция към осъществяване на бъдещия държавен преврат.

Живков обаче изглежда решен да отиде до крайност. Той не може да се остави да му отнемат властта, която държи вече 30 години. Показателен за начина, по който той възприема своето могъщество, е следният цитат: „Аз съм вицедоайен като глава на държава в света. Само японският император има по-голям стаж от мен.“¹³

За да противодейства на съветския натиск, Живков търси контакт с Китай, държавата, която още през 1978 г. е започнала радикалното реформиране на източния икономически модел. Пак със същата цел той организира и Третата бизнес среща Изток-Запад, която се провежда във Варна (1988 г.). На срещата Живков изказва желание за по-тясно сътрудничество със западноевропейския „общ пазар“ и се застрахова с аргумента, че просперитета на България е от „общочовешки интерес“ и че „тук не става дума нито за поглъщане на една система от друга, нито пък да се ликвидира една система от друга, а просто ние сме партньори в един нов свят“¹⁴.

Въпросът за българския стремеж към участие под някаква форма в „общия пазар“, който тогава се нарича Европейска икономическа общност (ЕИО), се обсъжда допълнително и по време на частните разговори с тогавашния баварски лидер Франц-Йозеф Щраус, който също пристига в България, за да вземе участие в икономическия форум през 1988 г. Според Фридрих-Вилхелм Ротенпилер, придружавал Щраус в България, след това министър на икономиката на Бавария, по време на организирания лов на едър дивеч Живков направо е попитал Щраус какво трябва да направи неговата страна, за да стане член на ЕИО.¹⁵ През месец април на следващата 1989 г. Живков поставя този въпрос в хода на разговорите с Андреас Папандреу. Същият въпрос отново е дискутиран и в рамките на преговорите между НРБ и ЕИО за сключване на споразумение за търговско-икономическо сътрудничество. Българският лидер направо заявява: „И ние трябва да бъдем прикачени към този общ пазар. Това са обективни закономерности, които не се подчиняват на началства“¹⁶.

Издадените през месеците януари и февруари 1989 г. Указ № 56 и Правилник за прилагането му улесняват това „прикачване“, тъй като с тези документи се премахва държавния монопол върху външната търговия, отпадат държавната собственост, плановия принцип, митническите бариери. Утвърждава се фирмената организация на икономиката, частните и държавни фирми стават основни стопански субекти.

Поставянето на въпроса за интегриране на България в западно-европейските структури в края на 80-те години на ХХ в. е може би най-смелият ход на Тодор Живков в търсене на изход от икономическата криза. Въпросът е интересен заради това, че този ход надхвърля сферата на икономическото сътрудничество за технологично обновление и инвестиции. Европейският общ пазар още от самото си създаване през 1958 г. се оформя като хомогенно и протекционистично пространство, което оперира в конкуренция и противовес на СИВ, развива се като обединение на напреднали държави, обвързани с многостранни споразумения, с общи външни митнически тарифи, свободно движение на работна сила и капитали и обща селскостопанска политика. Като степен на интеграционна обвързаност ЕИО е много по-напреднала от СИВ, където сътрудничеството продължава да се изгражда въз основа предимно на двустранни договорености с единствен обединителен център Москва. В този контекст евентуалното установяване на по-тесни отношения между България и ЕИО автоматично обезсмисля членството на страната в съветската икономи-

ческа общност, което само по себе си означава оттегляне от сферата на политическо влияние на СССР и превръщането ѝ в част от западното геополитическо пространство, свързано с вражеския център на сила и с неговата зона за сигурност.

Може да се каже, че необратимостта на вече започналите обективни процеси насочва икономическата преориентация на България на Запад именно към евентуалното бъдещо членство в ЕИО. Грешката на Тодор Живков обаче се състои в това, че той се опитва да изпревари зададения от Кремъл ход на събитията и да постигне бързи резултати, за каквито още не съществуват необходимите условия. Обсъждането на въпроса за присъединяването на страната към ЕИО още през 1988–1989 г. се оказва неуместно, защото влиза в пряко противоречие с геополитическите интереси на СССР.

ЗАЩО ИДЕЯТА ЗА ПРЕОРИЕНТАЦИЯ НЕ ПОЛУЧАВА КОНКРЕТНО РАЗВИТИЕ НА ПРАКТИКА В КРАЯ НА 80-ТЕ ГОДИНИ НА XX В.?

Според информацията в цитираните от Витка Тошкова откъси от аналитични материали, изготвени през 1989 г. от специалната комисия под ръководството на „идеолога на перестройката“ Александър Яковлев¹⁷, преориентацията, към която се стреми България, не се вписва в сценария, предвиден от Кремъл за бъдещото „перестроечно“ развитие на страните от Източна Европа.

Михаил Горбачов и неговите сътрудници Анатолий Черняев, Георгий Шахназаров, Вадим Медведев, Александър Яковлев, Едуард Шеварнадзе в своите изявления, статии и мемоари не отричат, че „съветската доминация“ в Източна Европа е била вече „обречена“ още в средата на 80-те години на XX в. Те поддържат тезата, че на финала на Студената война няма победители и всички жители на Европа вече живеят в „общ европейски дом“. С оглед на това се прави извод, че в крайна сметка съюзниците на СССР ще отхвърлят окончателно социалистическата идеология и ще бъдат привлечени от „силовото магнитно поле на Запада“¹⁸.

В Москва изглеждат склонни да приемат неизбежността на този процес, но само дотолкова, доколкото той не нарушава съветското влияние в източноевропейските страни, съветската сфера на сигурност и ревностно изграждания през 80-те години престиж на СССР като демократичен фактор и носител на мир в световен мащаб. В името на тази главна стратегическа цел в Кремъл са готови да се откажат добро-

волно от онези лостове на властта, „които са неконкуентоспособни на принципите на международните отношения“¹⁹. Сценарият допуска най-много европейските социалистически страни да заемат едно бъдещо междинно място на континента, което ще увеличи политическата стабилност в Европа, ще ускори разоръжаването и ще допринесе за нарастването на значимостта на европейския фактор в световната икономика и политика. Междинното положение се разбира като нова средна позиция на източноевропейските държави, които постепенно трябва да преминат от сферата на монополното влияние на СССР в сферата на взаимното и общо влияние на СССР и Европейския „общ пазар“. Тази идея намира конкретен практически израз в споразумението за взаимно признаване на източната и западната интеграционни общности. Породено от усещането за все по-засилващо се икономическо изоставане на Източна Европа, то е реализирано на 25 юни 1988 г. с подписването на Съвместната декларация за установяване на официални отношения между СИВ и ЕИО.²⁰ Но според анализаторите в Кремъл, присъединяването на държавите от Източния блок към европейския икономически съюз не може да стане веднага, това трябва да бъде продължителен, стриктно координиран процес, който задължително се разглежда през призмата на съветския интерес за получаване на улеснен достъп до западноевропейския пазар.

Следователно Москва се стреми да направи еволюционните процеси в Източна Европа предсказуеми, като ги постави под собствен контрол. Към контрол върху ставащото на Изток се ориентират и западните политици и анализатори, които също виждат държавите от Източния блок като буферна зона между двете големи глобални геополитически пространства.

На Запад предупреждават, че непремерената игра с проблемите на социалистическата общност или нейната ускорена дезинтеграция, може да предизвика непредвидими последици, за каквито не са готови нито в СССР, нито в САЩ, нито в едва започналата да изгражда своя собствена геополитическа идентичност Европейска общност. Затова заинтересованите кръгове в САЩ и Западна Европа залагат на сложното съчетание от умерена дипломатия, широка пропаганда и конспиративни действия, опитвайки се да тласнат процесите на „демократизация“ в европейския социалистически Изток и „кооперирането“ на икономическите структури с капиталистическия Запад в изгодната за тях посока. Официалните западни представители са инструктирани да заемат позиция на изчакване. Такова е общото впечатление от стеногра-

мата от разговора между Тодор Живков и първия заместник държавен секретар на САЩ – Джон Уайтхед, на 4 февруари 1987 г. в резиденция Бояна.²¹ Същото се отнася и за спомената вече визита на Франц-Йозеф Щраус, за когото всички идеи на Живков, надхвърлящи сферата на икономическите отношения, звучат прекалено „революционно“²². От друга страна обаче, по инициатива на САЩ, именно в края на 80-те години на ХХ век се разгръща най-мощната до момента пропагандна кампания срещу социалистическите режими в Източна Европа. Кампанията използва широко възможностите на новите информационни технологии с цел да се „подкопае контрола от държавата върху населението“, като се очаква това да допринесе за „съживяването и утвърждаването на капиталистическата система и задълбочаване на проблемите на социалистическите страни“²³.

Същността на западната стратегия може да бъде открита в „свръхсекретната“ разработка на ЦРУ от месец март 1989 г., в която периодът от края на 80-те години на ХХ в. се определя като „преход, потенциално толкова важен, колкото времето непосредствено след войната“. В този контекст следва и конкретната инструкция относно действията на американската външна политика. Авторите на документа изрично подчертават, че те трябва да бъдат насочени така, че да провокират Съветите да се развият в посоката, в която САЩ желаят.²⁴

Така в края на 80-те години на ХХ в., поради намесата на сложни икономически и политически мотиви, българското ръководство губи благосклонното отношение на СССР, без да успее да подсигури своите реформаторски идеи с необходимата подкрепа от Запад. Страната не успява да намери адекватен изход от задълбочаващата се криза в икономиката и в цялото общество. Възможностите на системата изглеждат изчерпани. Опитите за икономическо лавиране между Изтока и Запада в крайна сметка лишават страната от възможността за собствен избор. България е принудена да изиграе отредената ѝ роля в разработения от Москва и подкрепен косвено от САЩ и Запада сценарий за „организираното разрушаване“ на Източния блок.²⁵

Динамичното развитие на събитията до края на 1989 г. и серията политически сътресения във всички държави от региона в крайна сметка безвъзвратно лишават СССР от източноевропейския геостратегически пояс на сигурност. България попада в нововъзникналата буферна зона на „бившите социалистически страни“, в която нейното външнополитическо положение се оказва неясно. Първият етап на българската прозападна ориентация завършва с принудителната ос-

тавка на Тодор Живков на 10 ноември 1989 г., за да продължи през 90-те години на ХХ в. в коренно различни условия, по нови пътища и под нова форма.

БЕЛЕЖКИ:

¹ *Крамптън, Р.* Кратка история на България. С., 1994, с. 287.

² *Чакъров, К.* Втория етаж. С., 1990, с. 173.

³ *Иванов, М.* Съветската помощ, „спряното кранче“ от Горбачов и българската криза от втората половина на 80-те години. – Социологически проблеми, бр. 3–4, 2007, с. 848.

⁴ Пак там, с. 844.

⁵ Централен държавен архив (ЦДА), оп. 60, а.е. 351, л. 6.

⁶ *Иванов, М.* Цит. съч., 840–841.

⁷ *Мирчева, Хр.* Съвременна история. Светът в историята на ХХ век. С., 1999, с. 598.

⁸ *Вачков, Д.* Задграничните български дружества – опит за модернизиране на външната търговия или начало на тайното източване на държавните финанси. – Във: Сборник в чест на Г. Марков. София, 2008, 603–604.

⁹ *Тодоров, И.* Състояние и развитие на отношенията между НР България и ФР Германия. – Международни отношения, 1989, кн. 7, 26–30.

¹⁰ *Калинова, Е., Баева, И.* Българските преходи 1939–2002 г., 2002, с. 227.

¹¹ *Живков, Т.* Срещу някои лъжи, 1993, 34–39.

¹² Пак там, с. 39.

¹³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а.е. 392.

¹⁴ Пак там, а.е. 410.

¹⁵ „Тодор Живков искал да смени системата“. Интервю с Фридрих-Вилхелм Ротенпилер, министър на икономиката на Бавария, публикувано от електронното издание на Deutsche Welle и цитирано на сайта: <http://www.bgfactor.org/>

¹⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а.е. 414, л. 9.

¹⁷ *Тошкова, В.* Дирижираният крах на европейския социалистически Изток в края на ХХ век. – Във: Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива, 2003, с. 543.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там, с. 554.

²⁰ *Баева, И.* Интеграционните процеси в Западна и Източна Европа – намерения и резултати. – В: Заедно в Европа. С., 2007, 57–67.

²¹ Стенографски запис на срещата от 4 февруари 1987 г. – Международни отношения, кн. 4, 2003, 141–142.

²² Цит. интервю с Фридрих-Вилхелм Ротенпилер, <http://www.bgfactor.org>

²³ Дипломатически архив на Министерство на външните работи (ДА на МВнР), оп. 43–4, а.е. 102, л. 2–3.

²⁴ *Тошкова, В.* Цит. съч., с. 557.

²⁵ Пак там, с. 539.

ИВАН ДУЙЧЕВ МЕЖДУ ИДЕАЛИЗМА И ИДЕОЛОГИЯТА, ПРОПАГАНДАТА И ПОЛИТИЧЕСКАТА (НЕ)ЦЕЛЕСЪОБРАЗНОСТ. ПОСЛЕДИЦИ ОТ СЪПРИЧАСТНОСТТА МУ КЪМ ВИСШЕТО ОБЩЕСТВО

Георги Ковачев

Проведената на 20–21 февруари 1989 г. в Кюстендил конференция на тема „Кризата в историческото развитие“, организирана от местния музей и Историческия факултет при СУ „Св. Кл. Охридски“, дала възможност за изява на млади и средна възраст историци.¹ Някои от тогавашните участници днес отново са се включили или са сторили път на възпитаниците си в едно сходно по външните му белези начинание, което олицетворява наличието на приемственост, промяна и желание да се покаже тяхното преплитане. От изнесените преди две десетилетия доклади и от състоялите се по този повод разисквания става ясно: че в основата си те били насочени към разглеждането на стереотипи, събития и закономерности, които предизвиквали и съпровождали разни кризи и катастрофи; че понятието „криза“ се обвързва и измерва с онези „явления, при които обществото, политическата система или културата като цяло преживяват период на сътресения, упадък и стагнация“.²

Въпросният форум се е състоял преди началото на т.нар. демократични промени в България, заради което трябва да се отчете влиянието на други фактори, особености на миросгледа и състоянието на българската историческа наука. Това обяснява защо разглеждането на кризата е ограничено по своя диапазон и осъществено само чрез макроисторически примери от миналото на един народ, една държава, една култура. Липсват податки за тогавашната нагласа да се засягат теорията и практиката в изследването на кризисните проявления на ниво микроистория; да се даде гласност на някои проблеми, излизаци извън рамката на обичайните или повърхностните преоценки и припомняния на фундаментални и конвенционални теми. Недостигът на разнообразие, като че ли се потвърждава от вмъкването на думата *криза* в повечето от заглавията на изнесените реферати.

Днес, „двадесет години по-късно“, когато условията за научна работа са подобрени и когато става дума за житейски и професионални, за лични или дружествени превратности и кризи, самото споме-

наване на името Иван Дуйчев (1907–1986) предизвиква асоциации за претърпени трудности, за периоди на лишения, застои и безизходица, редуващи се с години на съвземане, успехи, прояви на майсторство, благородство и добронамереност, но също така на слабост, отчаяние и озлобление, които по своята усложненост и драматизъм напомнят за много от преживелиците, съдбите, образите и противоречията, вплетени в сюжетите и романите на Александър Дюма Старши.³ От друга страна, терминът *криза*, както и всеки негов български синоним, навежда разума към съществуването на съответно *разрешение* – изход от затегнатата ситуация. В този ред на мисли може да се каже, че част от мъките на Дуйчев са приключили още докато е бил жив, а останалите след това, ала подобно твърдение само би замъглило истината, че доста от конфликтите и мистериите, съпътстващи личността и делото на известния медиевист, са унаследени и неразрешени, пораждат нови прения сред българските академични дейци, биват пренасяни на международното поле и добиват качествено нови оттенъци.

Въпросът за оценката на този, обезсмъртил се още приживе, учен и общественик е счекотлив преди и след 1986 г. Неговият отговор не се състои в извеждане на едно-две нови заключения или присъединяване към някое от съществуващите. Това не би могло да се нарече достигане до истината, а напротив – загърбването ѝ, повърхностност, едностранчивост и работа на парче. Истината, ако изобщо тя е постижима, е свързана с много усилия, със задълбочено опознаване на дадения човек и ерудит, със събирането и изучаването на възможно най-голяма и разнообразна по своя състав съвкупност от паметници за неговата дейност. За формулирането на един или друг, що годе задоволителен от научна гледна точка, отговор и извод не трябва да се разчита само на обособените от Иван Дуйчев и приемниците му архивни и официални библиографски единици⁴. Ето защо в настоящия опит за оценка се вземат предвид по-скоро творби и документи, стоящи извън или в периферията на посоченото изворово ядро и представляващи изследвания деец в друга светлина, много по-различна от онази, присъща на добилите популярност биографично-историографски статии за него. Става дума за привличането на източници от различни библиотечни и архивни фондове, чиято степен на неизвестност, неизползваност, недостъпност и необработеност няма нужда да се доказва.⁵

Иван Дуйчев е прекрасен пример за упорито следване на възвишени морални и научни принципи. Поне такава е разпространеното мнение за него през последните три-четири десетилетия. Настоящата

статия няма за цел да поставя под съмнение добрите намерения на своя обект, а по-скоро да предизвика размисъл върху техния генезис, компромисите и задънените улици, до които водят някои от тях. Ясно е, че добронамереността често тегли благодетеля към неприятни за него места и последици, че тя предизвиква нежелани кризи. По-интересното в казуса с Ив. Дуйчев е нейното развитие в условията на ограничена свобода и казионно промиване на мозъците, в дни на обществени противоречия и катаклизми, в периоди на война – пропагандна, световна, студена или междуособна, по време на младостта и творческата зрялост на причинителя ѝ, в мигове на изграждане и загърбване на същностни черти и ръководни начала.

Изброяването може да продължи до безкрайност. Успоредно с това много от следващите твърдения изглеждат като откриване на топлата вода и заплитане в порочно-омагьосани кръгове. Но подобни повторения и лутания, при все че изглеждат ненапредничави, бележат наличието на така полезните за историка жива мисъл и недоверчивост.

Иван Дуйчев е човек от друго време и тесто. Автор от голям калибър. Живял е в столетие, когато писателите са били значително по-малко от читателите⁶ и се е борил срещу тяхното бездарие. Но дали това е от значение, когато през по-голямата част от живота си не е бил свободен да изрази истинските си убеждения или пък не е считал същото за толкова необходимо. Понякога му е било по-лесно да съдържа, прикрива и поставя на заден план своите научни и граждански позиции, само и само за да оцелее или за да се измъкне от неприятни ситуации. В други случаи те проличават и без неговата намеса. Във всеки случай той не е бил готов да поведе самоубийствена борба за свойствените му ценности и утопии. Чувствата му за самосъхранение, уникалност и незаменимост явно са надделели пред алтернативата да погине като мъченик. Борбата му преди и след 1944 г. като цяло не е срещу системата, на която се е съпротивлявал, а борба за влизане и завръщане във висшето общество, т.е. на мястото, което му се полагало поради неговите природни дадености и заслуги; борба за един особен вид непреходна и може би невъзможна справедливост; борба сурова и понякога безпощадна; борба, в която Дуйчев не можел да бъде винаги праволинеен, справедлив, благ и непорочен светец, какъвто се опитват да го изкарат някои, заслепени от достойнствата му, хора.

Следователно възниква питането: Що е то *елит* и с какво той въздейства толкова притегателно на Ив. Дуйчев? За ориентир може да послужи едно определение, според което понятието се свързва с

глаголната форма „избирам“ и представлява общество на избраните, призваните и призованите; „Елитът, казва се там, е монополизиран властта и смирено се ползва от привилегиите ѝ“⁷. А като допълнение би могло да се каже, че елитът е съвкупност от блага – самоцелни или не, по отношение на които собствателят им в даден момент изпада в състояние на абстиненция или които го заслепяват неведнъж.

Ив. Дуйчев е твърде непоследователен и в отношението си към висшето общество и спрямо членовете му, взети поотделно. В съзнанието му се редуват различни пристрастия, смесени с търпимост и нетолерантност спрямо хора, които не са ги заслужавали. Понякога отрича мястото на някои от тях в елита или това на кандидатите за влизане там, за което причината не се корени във високите му критерии, а в това, че той изграждал много от решенията си въз основа на наличието или отсъствието на някои от инициациите, през които сам той е преминал. Знае да критикува, но също така и да премълчава. Понякога се показва като безропотен данник, откупуващ правото си да се числи към избраното общество, а в мигове на мощ и гняв – като дребнав и непримирим ревнител. Все пак това е присъща черта на поведението и напредъка на много персони тогава и сега. И кой би могъл да каже дали е по-достойно и правилно да бъдеш бунтар или преклонена глава?

Сред спомените на мнозина все още живи преки познайници на Дуйчев може да се открие друга особеност на неговата личност и житейската му среда, а именно – желанието му да общува отворено и непринудено с хората, природата и техните творения, които привличали вниманието му. От непосредствения досег с тях той черпи вдъхновение, живителни сили и опорни точки за определяне мястото му в дадена координатна система. Чарът на ХХ в., респективно контрастът му спрямо днешната глобализация, може да се демонстрира като бъдат привлечени някои размишления за промяната и прогреса, чийто автор, бидейки признат майстор на изкуството от световна величина, някогашен привилегирован дисидент, критик на комунизма и човешката деградация, е сътворил не една натрапваща се със заглавието или посланията си творба, подобна на „Животът като смъртоносна болест, предавана по полов път“ и винаги е бил запленил от благините и чудатостите на живота и света. Наскоро, вече на около 70 годишна възраст, той заявява следното: „Аз знам, че живея в исторически момент, който никога не се е случвал преди [...] днес имам интернет и възможностите са по-големи [...] днес контактуват масите, а в миналото контактуваха само елитите“⁸.

Подобни вълнения изпитва и Дуйчев през 1931 г., независимо от това, че отскоро е в досег с елитите и живее в нищета с последиците на Голямата война и Великата депресия. Напредъкът на техниката тогава, също както и днес, е чувствителен и води до заличаването на някои стари разделителни линии. Единствената съществена разлика в неговата реч се открива във факта, че предчувства възможните пагубни последици от този прогрес, чиито „корени и гранки“ малко или много отвеждат към милитаризма и още по-жесток военен конфликт. Критични и песимистични нотки могат да се открият и в други публицистични прояви на младия идеалист, в които борави с всевъзможни миролюбиви и морализаторски призови. Ето защо не е учудващо, че някои от първите му неофициални и официални, известни или потулени от времето и неговата самокритичност, историографски изяви в областта на медиевистиката са пропити с известна или прикрита антивоенна риторика. В поне три от неговите начални опита да разсъждава върху личността на цар Симеон Велики, включително и неговата дипломна работа от Софийски университет върху византийския извор „Слово за мира“⁹, може да се забележат неговите идейни и творчески метаморфози.

Същото важи и за неговите политически възгледи в десетилетието между 1922–1932 г. Достатъчно е да се обобщи, че: питае определена неприязън към казионната патриотична пропаганда и към упадъчните нрави на част от заможните си сънародници; симпатизира на социалистическите идеи¹⁰, макар и да съди остро застъпниците им в България, демонстрира предпочитанията си към онова, което сближава славянските народи, а не към това, което ги разделя. Още в това десетилетие той контактува с представители на различни народности и култури, движи се между видни книжовници, пътува из България и Европа, става съпричастен на голям брой публични инициативи с международна насоченост. Всичко казано дотук подкрепя казаното от един италиански славист по адрес на Дуйчев, че „по националност той е български гражданин, но по своята научна дейност би трябвало по правилно да се разглежда като „гражданин на света“¹¹.

Дали обаче получателят на тази квалификация някога се е възприемал като такъв? Генерализацията ще бъде неприемлива, както и всяка подобна, защото източници почти липсват; на определението „космополит“ не се гледа с добро око в десетилетията непосредствено преди и след 1944 г.; в СССР и НРБ, особено през Сталинския период, никой не се е състезавал за прозвището „гражданин на света“, предвид

очернянето му в редица пропагандни лозунги¹², представящи го като своего рода предателство, прикритие на буржоазния национализъм, шовинизъм и империализъм; Дуйчев не си и помисля да се показва като такъв през соцпериода, когато един от най-непримиримите негови преследвачи е прокарвал в дейността си неуморно и гъвкаво тази партийна линия¹³.

От друга страна, терминът *пропаганда* в онези времена все още не е добил отрицателния заряд, с който се възприема днес, когато механизмите и всеобхватното ѝ проникване са познати много по-добре.¹⁴ За самия Дуйчев думата не буди притеснение. Още от първите си публични прояви, та до неговата кончина, той е колкото жертва на пропагандата, толкова и неин, волен или неволен субект и познавач. Доводем да открием в символиката на видимо безобидни, добронамерени и преплетени помежду си обществени движения като есперантизма и толстоизма, чиито възгледи е възприел Дуйчев и чиито печатни официози съдържат фрази от типа „Седмичен вестник за пропаганда [...]“ или неприкрити намеци за противовес на марксизма, социализма, национализма, евангелизма и т.н., било то в подзаглавие или в някои уводни статии¹⁵. Там или на други места, където публикува някои от своите първи педагогически и етични уроци, Дуйчев ратува с неподправена вяра и за идеите на въздържателството. Но фактът, че желае в България да се установи сух режим, не го превръща в непоправим зилот по въпроса, нито пък означава, че той не е оставил спомени за мигове, в които е употребявал алкохол и е изпушвал по една лула.¹⁶ Той вероятно също си е повтарял познати максими от типа: „прекален светец и Богу не е драг“, „промяната е най-сигурното нещо на този свят“ и др.

В контекста на пацифизма, славянофилството и разни инициативи за приятелство и международно сътрудничество Дуйчев се запознава с някои руски белоемигранти в България и Швейцария, а чрез тях установява връзки със съветски учени и някои техни трудове, предимно от областта на библиографията. Последната от своя страна го сближава с добилия вече известност Тодор Боров, имащ известни пристрастия към лявата политическа идеология и между другото брат на Дуйчевия съидейник-толстоист Ценко Цветанов. Веществен израз на общата им дейност са няколко статии, отпечатани през 1930 г. и засягащи отделни представители на руската революционна интелигенция, мястото на институцията на държавното книгоиздателство в системата на съветската пропагандна машина и антибългарския пропаганден елемент в някои румънски школки четива и просветни звена.¹⁷

Малко след това, още в края на подготовката си през 1931–1932 г. при Васил Златарски и със сигурност по време на специализацията си в Рим и Ватикана (1933–1936), Дуйчев прекратява дотогавашните си изяви в областта на идеологията. Усилената работа, отнемаща почти цялото му време, и страстта му да запълва празнини в собствените си и в чуждите представи за българското минало се оказват ефикасно средство за лечение на неговия идеализъм, евентуалното му олевяване и илюзиите му за възможна и скоропостижна социална справедливост. Това обаче не значи, че той прекъсва заниманията си в исторически план, свързани с опознаването на нови аспекти от чуждата пропаганда. Плод на тази му дейност са десетките негови съчинения от 1933 до 1944 г. за римокатолическото влияние на Балканския полуостров, особено чрез дипломацията на папската канцелария; дейността на францисканския орден, италианските и дубровнишките търговци или други по-незначителни общности през Средновековието и в по-ново време. Много по-малко са свидетелствата, които хвърлят светлина върху всекидневните му отношения с някои висши ватикански духовници, монасите минорити и обучаващите се в Италия католици и униати от България. Поради това е рано да се говори за степента, в която долавял и приемал пропагандните нотки в тяхната мисия и в причините за съществуването на Папския източен институт като звено за борба с болшевишката пропаганда в Ориента.

След завръщането си в България през 1936 г., и в качеството си на асистент в Университета, той попада под ударите на професионалната завист и ревност и съпровождателите ги интриги. С намесата му в тях като пряк участник или като неволен свидетел си спечелва повече врагове, отколкото приятели. С присъединяването на България към Тристранния пакт и на загубените някога български територии той е въввлечен в пропагандна кампания, дирижирана от държавата. Известни са съчиненията му, посветени на „новите земи“, с които той доказва българските исторически права върху тях и припомня основанията за установяването на българска власт там. В някои научни трудове, засягащи съдбата на българщината в Беломорието, е проследена и военновременната служба на Дуйчев в Костурско, Солун и Министерството на външните работи.¹⁸ Принадлежността му към официалната пропаганда е видна не толкова от факта, че изпълнява заръките на своя благодетел и премиерът Богдан Филов, колкото от това, че е включен в някои кризисно-проблемни групи, съставени във времето на следващия министър на външните работи – Димитър Шишманов. В този смисъл

зачестяват популяризаторските начинания на Дуйчев в пресата и по радиото, които, независимо от наличието в тях на определена приповдигнатост, славословия към личността на царя или носталгичност, едва ли допринасят с нещо за информационното затъмнение през този период. В тях той говори истината, но я поднася така, че тя предизвиква настървение и дори омраза към вероломството на сърби и гърци. През следващите години съжالياва нееднократно за това.

Разбира се неговата съпричастност към това във времена на военна и гражданска мобилизация има своите законови и йерархични основания. Едно от тях, което придава още по-голяма легитимност на тази верноподаническа служба и което по принцип убягва на пишешите по темата, е базирано отчасти на една стандартна бланка, която се попълвала от държавните стипендианти по царско време, в това число и от Дуйчев, когато печели правото да ползва средства от фонда „Марин Дринов“. Подписаният от него документ се нарича „ЗАДЪЛЖИТЕЛНО“ и бележи съгласието му с формула и санкция, които в клетвено-декларативен тон звучат по следния начин: „задължавам се да служа на държавата, ако бъда поканен от правителството, където и да е и на каквато и да е длъжност, съобразно с подготовката ми, два пъти повече време от онова, през което съм получавал стипендия. В противен случай задължавам се да повърна получената сума, изразходвана за моята издръжка, заедно с 12% годишна лихва“.¹⁹

След установяването на отечественофронтовската власт Дуйчев е поставен в лагера на фашистите и получава най-строгo наказание, което не съответства на прегрешенията му. Въпреки това и в тези преходни години можел да разчита на някои висши протекции, които обаче не са толкова силни. За няколкогодишната изолация на Дуйчев от елита допринася продължителният му отказ да се присъедини към силните на деня политически структури и да държи самокритични речи, в които се признава вина по-голяма от действителната и не се приемали някои смекчаващи я обстоятелства. През 1948 г., след като угасват надеждите му за реставрация на стария ред, Дуйчев започва да върви с бавни, но сигурни крачки към смирението и изискващата се от него интеграция. Отстъпките му в идеологически план са малко и все в условия на безизходица. Останал безпартиен, но свързан с разни кръжоци и курсове към Единната обществено-политическа организация на Отечествения фронт се ориентира към печелене на лично застъпничество от страна на могъщи министри. Предприема действия или остава бездеен в полза на пропагандата на новия мироглед. Когато

оцеляването му е застрашено и се касае за съхраняване на начина на живот и мястото му в научния елит, което бавно си възвръща, Дуйчев започва да прави все повече компромиси със съвестта си и със своите професионално-етични принципи. Проявата на слабости, които надхвърлят пиенето на ракия и пушенето на лула с тютюн, го изправя пред тежки Хамлетови дилеми, умопомрачения, пред угризенията и омерзението от необходимостта да търпи собственото си и чуждото лицемерие.

В творчеството му настъпва тематична промяна, която е в интерес на господстващата политика. Перспективите за работа в политически неангажирани историографски ниши е рядкост, небляскави и слабо заплатени. Неутралитетът също се преследва, според правилото „ако не си с нас, си против нас“. Независимо от това Дуйчев остава почти винаги видимо деполитизиран. Неговите приноси в идеологическата пропаганда и революционната бдителност не са сред водещите от този род през първите две десетилетия комунистическа власт. Той не е допуснат в състава на онези авторски колективи, продуциращи многотиражна учебникарска и научно-популярна историческа литература. Положените от него усилия за приспособяване и разпространение на марксистко-ленинската терминология и за изследването на някои специфични категории от нея не са сред най-качествените и най-афишираните, макар че пише за развитието на разни обществено-икономически, бунтовни и освободителни движения, за славянската общност.

Реабилитирането му в периода 1948–1952 г. се дължи на недостига на опитни кадри в областта на историята и древните езици, които трябвало да набавят и превеждат изворите в удобна за историците-марксистки форма, въз основа на които да се пренаписва историята, особено в онези глави, които се смятали за най-светли, прогресивни и революционни.

Развитието на комунистическата власт в България зависи от партийно-политическия климат в СССР и приоритетите на тамошните ръководни дейци. Това особено важи за външната политика и поведение спрямо Югославия. Българската историческа колегия се съобразява с това и полага големи усилия да помага на дипломатията. Както е известно, в периода между 1959–1963 г. постепенно надделява една по-последователна и твърда линия по македонския въпрос сред българските политици и културни дейци. В нея също се съзират определени колебания, недомлъвки, извъртания и угодничество спрямо политиката, но тя видимо отприщва свободното обсъждане на проблема и пътя за изява

на дейци от калибъра на Дуйчев, за които темата била позната. Има достатъчно данни за това как той се нагърбва с редица отговорности по изобличаването на историографско-политическите извращения на антибългарска основа чрез кампании по рецензиране, издирване и публикуване на паметници, доказващи българския характер на Македония. За пример служат изданията на среднобългарския превод на Манасиевата летопис през 1962–1963 г. и Болонския псалтир през 1968 г.

Направените преводи и произтичащото от тях научно сътрудничество покрай работата му в съветските и италианските хранилища в края на 50-те–средата на 60-те години на ХХ в. дават възможността на Дуйчев за по-престижни международни участия. Бидейки основна и уважавана по света единица от тежката артилерия²⁰ на българската хуманитаристика, неговият глас звучи авторитетно. Получил възможност да популяризира българската история и култура и, макар че имал благословията на пропагандата, не може да се каже, че бил използван от нея като кинжал. Той вече е улегнал и при доказването на твърденията си не си служи с гръмки и провокативни заглавия. Умереността му все пак не трогва някои от скопските специалисти, които забавят с повече от десет години избора на Дуйчев за член на Сръбската академия на науките. Закъснели или не, подобен род удостоявания често изпреварват ответните им в България.

Могат да бъдат и ще бъдат изтъкнати на подходящото им място десетки негови съчинения, чиято поява била в съзвучие с целите и мероприятията на партията-държава спрямо Турция, Гърция и Румъния. Негови предложения са възпирани заради политическата им нецелесъобразност, но да се говори за пропитост с фанатизъм и прекомерно угодничество е неоснователно, защото надделява желанието му да допринесе за проучването на отделни проблеми или източници, а не да подкрепя която и да било пропагандна прищявка.

Неговата уравновесеност и нежеланието му да поеме по пътя на парадното сервилничество будят уважение у някои по-просветени и далновидни партийци. Но преди те да се намесят дейно в културно-политическия живот, Дуйчев трябвало да се справя без покровители. Става дума за периода до края на 60-те години на ХХ в., когато му се налагало неколккратно да дава доказателства, че пише не само по съветски, но и по марксистки образец.

През този период върху него се отправят преки и косвени обвинения във фашизъм, шовинизъм и опозиционерство. Изтъкват се участията му в едно или друго печатно издание, обвиняван е „за фашистка пропа-

ганда“, че стои „политически близко до групата на Иван Михайлов, на позициите на великобългарския шовинизъм“, „на позициите на буржоазната историография“, че „ратува [...] против марксизма и комунизма, против [...] властта, държавата и войната“, служи на „военна хитлеристка пропаганда“ и т.н.²¹ Същевременно за него се изричат ласкави квалификации и препоръки. Понякога едни и същи хора или събрания дават за него взаимно противоположни мнения и го изкарват ту родолюбец, ту nihilist. Общо взето всеки от тях го изобразява и разкроява според конкретната ситуация и според повеите на вятъра в светлина и привкус, които са угодни на една от страните или на всички засегнати.

Изобилни са случаите, в които художниците подбират тенденциозно боите в палитрата си, а разни научни, академични и атестационни съвети, комисии и комитети си позволяват да се влияят най-открито в преценката си от политическата конюнктура и волята на висшестоящите, а не от научни критерии. На Дуйчев е гласувано доверие, след време е оттеглено със същата лекота, с която се отнемали и връщали имена на университети, селища, улици и хора. По този повод няма да сгреша този, който заяви, че един народ създава и следователно заслужава както политическите си, така и историците си. Защото те са олицетворение на едни и същи предимства и недостатъци на народа, защото при всички тях се забелязва зависимост от една и съща пропаганда, от едни и същи човешки пристрастия, непостоянства, предразсъдъци и слабости.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Кризата в историческото развитие. С., 1991, 3–4.

² Пак там, 3–4. по дефиницията на Георги Бакалов. Сравни с вижданията на Румен Генов, 190–191.

³ Особено Двадесет години по-късно *Vingt Ans Après*, 1845. С., 1982, с. 500 от известната поредица за мускетарите.

⁴ Включващи „строго научните интереси на проф. Дуйчев“ и съставени от А. Кирмагова, А. Паунова, Е. Фолиери, М. Салмина, М. Матекиева и др.

⁵ Стари вестници, секретни хранилища, материали от различни професионални звена и партийни организации към СУ, БАН и т.н. Препратките към тях се съдържат в разширения вариант на доклада.

⁶ Носталгия по него виж в речта на ректора на СУ по случай 24 май 2009 г.

⁷ *Иван Илчев*, „Кадрилът“ на елитите. – Бащи и деца, <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=59&aid=1552> „Елит има и в културата, и в науката, и в спорта, но политическият е в светлината на прожекторите [...] Елитът е групов. Членовете му може и да спорят, но сами възприемат себе си като група, която трябва да действа съгласувано и да си сътрудничи, за да постигне целите си“; спойката на този елит се

състои в „общността на социален произход, на образование и ценности, на властови умения, на лични и фамилни връзки [...] Елитът не е постоянен, не е и неизменен“; в него протича „подмяна на стари с нови“ лица; новият елит „няма управленски опит... следва [...] класическия метод: проба – грешка“; прави опити да изхвърли предишния елит [...] част от стария елит съумява наново да пробие във върховете. Но трябва да се постесни“; и после пак подмени, насилие и слабости; за които не е виновен само елитът.

⁸ Лудостта да промениш историята - полският режисьор Кшищоф Зануси. – http://bnt.bg/bg/news/view/3168/ludostta_da_promenish_istorijata_polskijat_rejisior_kshishtof_zanusi

⁹ Тяхното съдържание и нахождение ще бъде коментирано в разширения вариант на съчинението, а може би и в отделна разработка.

¹⁰ В едно свое самопризнание самият Дуйчев си приписва принадлежност към крайно леви движения. Той, обаче, не е коректен, когато казва, че това било преди неговото следване в СУ.

¹¹ А. Данти, Цит. по Почукайте и ще ви се отвори. Летопис на ЦСВП. С., 2006, с. 93.

¹² Любовта и верността към Съветския съюз, ВКП(б) и другаря Сталин – основа на българския патриотизъм. С., Издателство на Съюза на българо-съветските дружества, април 1951, 5–6.

¹³ Вж. ТДДА – София, ф. 133 В, оп. 1, а.е. 4, л. 52 б–53.

¹⁴ Терминът в по-стари времена е синоним на *разпространение*. За българската пропаганда има няколко отправни съчинения на Кирил Чуканов http://www.anamnesis.info/broi3/Kiril_4ukanov_statiq_br3.pdf и на Иван Еленков, Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими. С., 2008, с. 542. В един по-общ план въпросът е изяснен от Дария Крачунова, Тоталитаризмът – власт и пропаганда (1917–1953). С., 1999, с. 193.

¹⁵ Става въпрос за вестниците „Зелена звезда“ и „Свобода“.

¹⁶ За това говорят мемоарите му за Атон и наблюденията на Елена Коцева. Летопис на Център за славяно-византийски проучвания (ЦСВП) „Проф. Иван Дуйчев“, 73–79.

¹⁷ В закритото набърже след това списание „Българска книга“, I, 2, 156–160; I, 4–5, 351–364, 394–405 и 448–450.

¹⁸ Визират се онези с автор Георги Даскалов по отношение на българите в Егейска Македония.

¹⁹ Запазвам си правото да съобща местонахождението на документа по друг повод.

²⁰ Както е наречен от Димитър Димитров. Летопис на ЦСВП, с. 69, 77–78.

²¹ Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател. Т. I. С., 1962, с. 385, 461–462; Т. II. С., 1966, с. 238, 275, 311–312, 440, 485.

НАВУХОДОНОСОР II И ПЪРВАТА ОБСАДА НА ЙЕРУСАЛИМ В 597 Г. ПР. ХР.

Кабалан Мукарзел

През първата половина на 90-те години на VI в. пр. Хр. земите на древна Палестина стават „театър“ на поредната сериозна политическа криза.¹ Тя е предизвикана от борбата за регионална хегемония над част от Близкия Изток между Саиски Египет и Нововавилонското царство, но в нея важна роля изиграват и различните политически интереси на локални сили като Юдея, филистимските градове Амон, Моаб, Едом, както и някои арабски племена.

Кризата се развива на три основни етапа. Първи – пряк военен сблъсък между Египет и Вавилония; втори – въстание в Палестина срещу наложената вавилонска власт, в което вземат участие Юдея и някои арабски племена; и трети, през който въстанието е потушено от вавилонците, предвождани лично от Навуходоносор II. Поради стечение на редица политически и военни фактори ключово значение за хода на събитията получава Юдея, а без съмнение библейските извори са и най-информативни във връзка с кризата.

Участващите в кризата страни биха могли да се йерархизират въз основа на тяхната военно-политическа и стопанска роля в регионален план. На първо място, според потенциала им трябва да бъдат поставени Египет и Вавилония – двата стълба на цивилизацията в Древния Изток. Двете страни имали идентични политически и стопански интереси в един и същ район – Сиро-палестинският. Това предполага и непримиримостта в съперничеството между тях. Египет и Вавилония имат първостепенна политическа роля над локалните сили в Палестина, независимо от това дали действията на локалните сили са продиктувани от стремеж към запазване или към промяна на *status quo* от началото на VI в. На едно второ ниво, в подобна йерархия могат да бъдат поставени най-голямата териториална държава в Палестина – Юдея, както и богатите филистимски градове-държави като Ашдод, Ашкелон и Газа. Към началото на въстанието тези страни се намирили в зависимост от Вавилония. Това важи и за третото ниво на участниците в кризата, представено от страните с мнозинство от полууседнало население източно и южно от Юдея, нейни традиционни противници

– Амон, Моаб и Едом. Четвъртото ниво в тази йерархия би се заело от различни арабски племена, обитаващи териториите североизточно и източно от Палестина, като живеещите в земите на дн. южна Сирия и част от средното течение на р. Ефрат, взели участие в хода на кризата.

Кризата около Първата обсада на Йерусалим в 597 г. всъщност е и първото сериозно политическо изпитание пред втория нововавилонски владетел Навуходоносор II (605–562). Този факт придава на сведенията около действията на главната политическа фигура във Вавилония – царя, особена историческа стойност, излагайки „модела“ на осъществените от него реакции в защита на вавилонските имперски стремежи.²

По своя смисъл разразилата се криза представлява опит на зависимата от Вавилония Юдея да извоюва своята независимост. Като в това си начинание юдейският елит бил подкрепян и вероятно насърчаван от Саиски Египет. По своята форма кризата се реализирала предимно като сблъсък между една локална и една регионална сила – Юдея срещу Вавилония.

1. Основни извори. Изворите за кризата около Първата обсада на Йерусалим биха могли да се разделят в две групи въз основа на техния културен произход.

А – Групата на юдейските извори. В нея се включват части от историческите книги на Стария завет, както и части от пророческите книги – главно тези на Йеремиа и Йезекиил. Към първите спадат сведенията в Четвърта книга Царства 23: 34–37, 24: 1–17 и във Втора книга на Летописите (Паралипоменон) 36: 1–10.³ Известно е, че окончателното съставяне на историческите книги е извършено от юдейската диаспора във Вавилония в средата на VI в. по време на „Вавилонския плен“.⁴ При съставянето си книгите са черпили данни от недостигналите до нас исторически съчинения като: „Книги на ежедневните дела“ – „Sefer dibre haууamim“ на израилските и юдейските царе, „Паметна книга на бащите ни“ – „Dokranayya“,⁵ „Книга на паметните дела“ – „Hazzikronot“, приемаща се за идентична с „Паметната книга на бащите ни“.⁶ Книгите Царства и Летописи се намират под силното идейно влияние на концепциите, заложили във Второзаконието и в Книгата на пророк Йеремиа. Редом с това те са част от древноеврейската историческа традиция и като такива имат редица особености, отразени в тяхната структура и съдържание.⁷ Необходимо е да се подчертае, че древноеврейската историческа традиция се е намирала под

силното културно влияние на Египет и Месопотамия. Историческите книги на Стария завет имат свои аналогии сред запазеното книжовно богатство на Древния Близък изток. Въпреки това древноюдейската историческа традиция запазва високо ниво на своята самобитност – тя взаимства по творчески и адаптиран към самата нея начин литературни мотиви и структури от културите на съседните народи, а не копира механично.

Поне две от пророческите книги на Стария завет също съдържат важни сведения за събитията около Първата обсада – книгите на пророците Йеремиа и Иезекиил. Споменатите книги са били съставяни или синхронно със събитията, или окончателно редактирани в средата на VI в.⁸ Най-информативна от тях е книгата на видния общественик и мислител пророк Йеремиа.⁹ Пророческите книги съставят отделен жанр в рамките на частите на Стария завет и имат редица особености на своите структура, съдържание и стил. В тях е силно застъпена социалната тематика в контекста на идеята за социална справедливост и вярност към Завета с Бог.¹⁰ Пророческите книги освен това са и своеобразен „глас на опозицията“ в юдейското общество – те са част от дейността на пророческото движение в древна Юдея, зародило се още в епохата на Изхода от Египет. Рядко в тях е описван владетел в благоприятна светлина. Най-често пророците – общественици са критикували юдейските царе, техният начин на живот и тяхното управление. Пример за отбелязаното дотук е книгата на Йеремиа.¹¹ За разлика от историческите книги, съставяни и прередактирани от писари, чиито имена не са достигнали до нас, пророческите книги имат ясно изразено авторство.

Към тази група извори могат да се добавят и синхронните с епохата остракони, намерени при археологически разкопки в района на древния Арад (дн. Кирбет ел-Гарра) и по-точно в пластове Арад VI–VII, датирани в VII–VI в.¹² Повечето от остраконите са заповеди, свързани с разнообразната дейност на местния военачалник Елиашиб, написани са на древноеврейски и арамейски и са датирани в 598–597 г.¹³

Б – Групата на вавилонските извори. В тази изворова група се включват два основни текста. Първият от тях е таблица BM 21946 – част от серията „Нововавилонски хроники“.¹⁴ В таблицата редове 5–15 о. с. описват събитията между 4-та и 8-та година от управлението на Навуходоносор, т.е. между 601–600 и 597–596 г. Въпреки краткостта в изложението на сведенията, те позволяват сравняване с части от библейските сведения и със сигурност дават безспорната дата за падането

на Йерусалим в 597 г. Серията „Нововавилонски хроники“ е част от литературна традиция в Двуречието, засвидетелствана още през първата половина на II-то хилядолетие пр. Хр. „Хрониките“, сред чиито основни цели е описание на военно-политическите дела на царете, имат разнообразна структура и изложение. Обикновено сведението за дадено събитие заема един клинописен ред. В началото на всеки ред се споменава точната дата, в която описаното събитие се е осъществило според годините на управление на даден владетел. Необходимо е да се подчертае, че за съставянето на „Хрониките“ са ползвани разнообразни групи други текстове като царски списъци, астрономически дневници и в по-малка степен царски надписи и гадателски текстове. С основание Грейсън определя „Хрониките“ като достоверен исторически извор. Изложението на събитията в тях не е съпътствано нито от анализ, нито от пояснения – елементи, които винаги съдържат някакво ниво на оценка.¹⁵ Текстът на ползваната тук „Хроника“ е синхронен с описваните в него събития.

Вторият извор, който може да се включи към тази група, са сведения в някои от фрагментите на Берос, запазени в съчиненията на Йосиф Флавий „Юдейски древности“ и „Срещу Апион“. Берос е вавилонски историк от III в. пр. Хр., от елинистическата епоха, и е автор на произведението „Бабилониака“. За съставянето на своята творба авторът е използвал недостигнали до нас сведения от клинописни източници, както и сведения от различни елински автори. Интересно е да се отбележи, че в творбата си Берос дава информация с най-разнообразен характер, като редом с това излага и исторически данни, приемани днес в по-голямата си част за достоверни.¹⁶

Към тази група извори можем да добавим и откритите при разкопки във Вавилон административни текстове от дворцовия архив, известни като „Списъците с дажби“. Текстовете, съставени между 595–594 и 570–569 г., описват предоставянето на хранителни дажби главно в определени количества брашно и масло на редица лица със статут на пленници в двореца във Вавилон.¹⁷ Четири от таблиците споменават и депортирания след Първата обсада юдейски цар Йехония заедно с негови близки.¹⁸ Споменатите извори са част от по-голям архив, състоящ от около 290 таблици, които са все още непреведени.¹⁹

Посочените две изворови групи биха могли и да се допълнят и с други сведения. По-важното е, че Първата обсада на Йерусалим била събитие, което в никой случай не е останало анонимно в сведенията от онази епоха. Нещо повече, запазените сведения притежават голяма

стойност поради факта, че излагат гледните точки на двете сблъскващи се страни – Юдея и Вавилония. Освен това, библейските и клинописните сведения не са белязани от знака на царската пропаганда, доловим в текстовете на царските надписи. Пророческите книги, както и „Нововавилонските хроники“ не излагат „официални“ позиции, макар и да са част от осъществяването на двете древни култури и тяхната история.²⁰

2. Сражението в Синай. След като налага властта си над Сиропалестинския район в 605 г. в резултат на сражението при Кархемиш, Навуходоносор II се изправя пред стратегическа ситуация, сходна с онази, в която са се намирили асирийските царе преди него.²¹ Пред утвърждаването на вавилонската власт били поставени два взаимно свързани проблема. Първият – регионалното съперничество на Египет, а вторият – традиционно проегипетските позиции на местните управляващи елити като тези в Юдея или Финикия. За да реши проблемите „с един удар“, подобно на Асархадон преди него, Навуходоносор II решава да нападне пряко Египет.²² Към 601 г. Вавилония разполага с могъща армия, състояща се от различни родове войски и калена в множество трудни сражения, последното от които край Кархемиш, в което на египтяните е нанесено тежко поражение. Основната причина за избора на Навуходоносор най-вероятно са събитията от края на 604 и началото на 603 г., когато васалният владетел на филистимския град Ашкелон се разбунтува. Таблица VM 21946 описва потушаването на бунта и завземането на града, а известното „Писмо на Адон“ доказва, че филистимски княз се е противопоставял на вавилонците по внушение на Саис, откъдето е очаквал военна помощ.²³ Подобни отношения с врага на техния съюзерен поддържали още Тир, Юдея и други страни около и в Палестина. В тази ситуация Навуходоносор бил изправен пред дилемата да воюва постоянно със своите палестински васали в избрано от тях време и при избрани от тях обстоятелства под внушението на възстановилия силите си Египет или да нападне пряко регионалната сила, стремяща се да дестабилизира вавилонското влияние. Той избрал второто, вероятно уверен в победата си.

Сведенията в таблица VM 21946, р. 6–7 о. с. сочат, че през месец Кислев, ноември–декември на 601 г., след като преминал през страната Хатти – Сирия, начело на голяма армия, Навуходоносор се насочил към Египет. В северен Синай, на място, чието споменаване не е запазено в извора, се разиграло тежко сражение, в което и двете страни „една на друга си нанесли тежки поражения“. С останалата част от

войската си вавилонският владетел се завърнал в „страната Аккад“, като сведенията в извора за следващата година сочат, че царят не е напуснал страната си, събирайки голяма армия конници и бойни колесници.²⁴ Независимо от лаконичния стил на Хрониката, става ясно, че Навуходоносор е претърпял поражение в Синай.²⁵ В осъществяването се сражение Нехо II (610–594) взел своя реванш за Кархемиш и предотвратил повторното завоюване на Египет от месопотамска сила. В чисто военен план при наличието на потенциал като вавилонския към 600 г. за Навуходоносор не било трудно възстановяването на военната му мощ. Египетската победа едва ли била достатъчно решителна, тъй като не се развила в мащабно настъпление в Палестина.²⁶ В политически план обаче сражението в Синай било тежък удар по вавилонския военно-политически престиж и своеобразен сигнал към проегипетските управляващи елити в Палестина. Сигнал, който бил разбран ясно в най-силната палестинска държава Юдея.

3. Юдея на Йоаким. Юдея на цар Йоаким (609/8–598) заемала ключово локално положение. Страната обхващала по-голямата част от земите на централна и северна Палестина (Юдея и Самария). Контролирала част от важния „Път на тамяна“, тръгващ от Йемен и стигащ до северна Сирия, както и част от основния търговски път, свързващ Египет с Предна Азия, минаващ през Синай и филистимските градове. В допълнение към това, Юдея притежавала добре организирана администрация и стабилна централна власт. Разполагала с най-силната местна армия, в която участвали и чужди наемници, а заедно с това и с редица добре укрепени селища като Йерусалим, Лахиш, Арад, Мецад Хашавияху (южно от Ям).²⁷ Важното географско положение и стабилността на Юдея се оказали фактори, с които в контекста на своите интереси се съобразявали дори регионални сили като Египет и Вавилония.

Въпросът кога точно Юдея попада под вавилонска власт е все още спорен, тъй като библейските и клинописните извори не посочват безспорна дата на събитието. В проучванията се очертават две основни становища. Според първото от тях, изразено от Хийят, Юдея става зависима около 605 или 604 г., тъй като „Вавилонската Хроника“ съобщава, че след сражението при Кархемиш, Навуходоносор, докато пребивавал в областта Хамат, наложил вавилонската власт в „страната Хатти“ – академски топоним използван за земите на дн. Сирия, Ливан, Палестина и Йордания. Сведение на Берос споменава, че Навуходоносор взел със себе си заложенници от сиро-палестинските държави,

включително юдеи, след като от Хамат спешно се отправил към Вавилон в 605 г., за да заеме престола след смъртта на баща си Набопаласар (627–605).²⁸

Според второто основно становище, обобщено от Маламат, Юдея попада в зависимост от Вавилония в края на 604 или най-вероятно в 603 г., тъй като сведението за началото на юдейското въстание в IV Цар. 24: 1 сочи, че то е започнало след като три години преди това Йоаким бил зависим, а общоприета дата за началото на въстанието е 601–600 г. Освен това, Маламат приема, че налагането на вавилонска власт над Юдея трябва да се синхронизира с кампанията на Навуходоносор срещу Ашкелон от 604–603 г.²⁹

Разнообразните извори, разгледани от авторите, подкрепящи и двете становища, не дават възможност да се заеме категорична позиция, въпреки че датата 605–604 г. е по-вероятна относно попадането на Юдея под вавилонска власт.³⁰

В културен и в политически план юдейският елит бил традиционно силно обвързан с Египет. Подобно обвързване обаче не поставяло двете страни в равноправно отношение. Често Египет използвал влиянието си в Палестина за свои конкретни цели, като в трудни за местните сили моменти се въздържал от всякаква намеса в тяхна защита. Последното е причина още през VII в. пророк Исая да отправи знаменитото си предупреждение към юдейските царе, че *Египет е счупена тръстика, промушваща протегната към нея за помощ ръка*.³¹

Обвързването с Египет не било само политическа традиция. В случая с цар Йоаким то имало и „личен характер“. През 609 г., след сражението при Мегидо, в което загинал цар Йосия,³² Нехо II детронирал възкачилият се цар Йоахаз и поставил на трона по-малкия му брат принц Елиаким, известен с тронното си име Йоаким.³³ Йоаким останал верен васал на Египет до 605–604 г., като след това не забравил от чии ръце е получил царската си корона. Владетелят оглавил проегипетската групировка сред юдейския политически елит. Той дори се ползвал с подкрепата на храмовото жречество, въпреки че библейските сведения го описват в най-отрицателна светлина като личност.³⁴

Срещу Йоаким чрез своите пламенни речи се изправил пророк Йеремия – една от най-впечатляващите и политически проникателни личности на онази епоха. За разлика от царя, в своите позиции пророкът се ползвал с подкрепата на част от средните и бедните слоеве на населението. Йеремия като представител на пророческото движение се противопоставял на проегипетската политика на Йоаким. Проро-

кът бил умел оратор, а пламенните му речи и предсказания неведнъж предизвиквали остри реакции сред кръговете на владетеля и храмовото жречество.³⁵ В рамките на излаганата от него концепция, Йеремиа сочел, че Навуходоносор е избраник на Бога, на който всички трябва да се подчиняват.

„И ако някой народ и царство не иска да служи на вавилонския цар Навуходоносора и не ще наведе врат под хомота на вавилонския цар, - тоя народ аз ще накажа с меч, с глад и с мор, казва Господ, докле ги не изтребя чрез ръката му.“³⁶

Той призовавал към лоялност спрямо Вавилония и нейния владетел не поради липса на патриотизъм или поради провавилонски симпатии, както го обвинявали враговете му, а заради ясната преценка, че при вавилонска репресия основният „удар“ ще се стовари върху обикновените хора, с всички произтичащи от това последици.³⁷ Пророкът, за разлика от владетеля, имал по-точна представа относно потенциала на Вавилония и възможностите на Навуходоносор. Днес, от разстояние на времето и след онова, което е известно, трябва да признаем, че именно позициите на Йеремиа са били политически правилните за съдбата на малка Юдея. Пророкът разобличавал не само външната, но и вътрешната, а и социалната политика на Йоаким, заради което бил подлаган на репресии.³⁸ Независимо от прозорливостта му, неговата политическа позиция не срещнала достатъчно съмишленици сред елита. Наложило се предопределеното решение на Йоаким, повлияно от моментното поражение на Навуходоносор в Синай. В Юдея от този период обаче имало и друга гледна точка към събитията – различна от тази на царя и управляващите.

4. Въстанието. Според библейския текст – IV Цар. 24: 1 – в третата година след попадането под вавилонска зависимост, Йоаким се отметнал. Не се споменава как точно е станало това, но най-вероятно Йоаким е спрял да плаща своя трибут.³⁹ С последното той нарушил васалния си договор към Навуходоносор, което и послужило за *casus belli*. Неравната война била започната от юдейския владетел. В историографията има консенсус относно годината, в която Йоаким се разбунтувал – 600 г., относно причината за въстанието – поражението на вавилонците в Синай и относно предпоставките за въстанието – проегипетските традиции сред юдейския елит, съчетани с желанието на юдейския цар да обяви независимост.⁴⁰

Моментът за начало на въстанието бил добре избран, тъй като Навуходоносор все още подготвял новата си армия. Ще отбележим,

че цели 20 месеца след сражението в Синай вавилонският владетел не се решил да извърши поход в Сирия. В бунта си Юдея не била сама. Заедно с нея въстанали и две арабски племена – хацор и кедар, населяващи районите на дн. Южна Сирия. Филистия, Амон, Моаб и Едом заели изчаквателна позиция. Нямаме сведения за реакцията на финикийските градове или на районите в северозападна Сирия. Най-сериозен проблем е обаче ролята на Египет. Библейските и клинописните сведения не дават информация Йоаким да е действал под пряко внушение на Египет. Именно това обаче може да се очаква, тъй като е съмнително, че една локална сила би влязла в сблъсък с една регионална такава, без да бъде подкрепена от друга регионална сила. Тази позиция се застъпва и в историографията, въпреки липсата на преки изворови сведения.⁴¹ На фона на западните предели на Нововавилонската империя въстанието останало изолирано. Това заключение може да бъде отнесено и към Палестина. Никое от библейските сведения не съобщава, че Юдея е намерила съюзници в начинанието си сред своите съседи. Липсват и сведения Юдея да е търсила такива.⁴²

В сведенията за 6-та година на Навуходоносор таблица ВМ 21946, р. 9 – 10 о. с. сочи, че между ноември–декември 599 и февруари–март 598 г., начело на армията си, вавилонският владетел пристигнал в Сирия, откъдето осъществил поход срещу „страната на Арабите“, от която била заграбена богата плячка, включително стада.⁴³ Клинописният текст не споменава по-конкретно кои точно са били арабите, нападнати от Навуходоносор. Пророчество на Йеремиа, датирано в 600–598 г., обаче посочва, че арабските племена хацор и кедар били подчинени със сила от Навуходоносор – „За Кидар и асорските царства, които порази Навуходоносор, вавилонски цар, тъй казва Господ: ставайте, вървете против Кидар и съсипвайте синовете на Изток!“⁴⁴

Според Ефал причина за похода на царя срещу племената били контролирани от тях пътища в централна Сирия по поречието на Ефрат, както и евентуален номадски натиск към границите на вавилонската империя от района на Сирийската пустиня.⁴⁵ Без съмнение причина била и синхронността на недоволството им с това в Юдея.⁴⁶ През март 598 г. Навуходоносор се завърнал във Вавилон. Престоят в Сирия и кампанията срещу двете арабски племена имали важно политическо значение. Чрез него било пратено политическо „послание“ към Палестина, което било „ясно разбрано“ от местните страни, както става ясно от последвалите събития.

Библейски сведения, датирани около 598 г., свидетелстват, че още

преди навлизането на вавилонските войски в Палестина в края на 598 г. въоръжени отряди от съседните на Юдея – Сирия, Амон и Моаб, започнали да извършват набези в нейна територия.⁴⁷ Набезите затруднили комуникациите в страната, а поради ползваната в тях тактика, армията не била способна да ги възпре. Особено усърдие в осъществяването на набезите проявил от юг Едом. Това е засвидетелствано от намерените в Арад остракони. В един от тях – „Рамот-негев“ – комендантът на крепостта Арад заповядва на бойна част да се придвижи бързо до селището Рамот-негев, за да подпомогне на вече намираща се там бойна част, начело с Елиашиб „преди едомците да са го нападнали отново“.⁴⁸ Така, още преди навлизането на вавилонските войски в Палестина, Юдея се оказва поставена „под обсада“ от съседите си. Това е още едно свидетелство за политическото късогледство на Йоаким, който нито успял да превърне своите съседи в съюзници, нито успял да ги накара да останат неутрални. Нямаме преки сведения за реакцията на Навуходоносор към набезите. Не е изключено обаче те да са били част от добре обмислен вавилонски план. Със сигурност набезите затруднили сериозно защитата на Юдея.

5. Обсадата и разправата. Обсадата и последвалата я разправа с Юдея, могат да се разглеждат като заключителен етап в разразилата се международна криза. В този последен етап на кризата взели участие само Юдея и Вавилония.

Обсадата. Основните сведения за обсадата в двете изворови групи са достатъчно информативни и се допълват взаимно.

Според „Вавилонската Хроника“ „В 7-та година, през месец Кислев (= ноември/декември), царят на страната Аккад събра войската си, тръгна към страната Хатти и остана на лагер, (= обсади) града на юдеите. На 2-ия ден от месец Аддар (= март/април) града той завзе (и) царя му плени. Цар според желанието си той определи, голям трибут от тях той прие, и във Вавилон го изпрати.“⁴⁹

Както става ясно, клинописният текст не съобщава името на сваления юдейски владетел, нито името на владетеля, възкачен от вавилонския цар. За сметка на това текстът сочи сигурна дата за края на Обсадата – 2-ри Аддар на 7-та година от управлението на Навуходоносор.

Сведенията от двата основни библейски извора допълват известното от клинописната таблица IV Цар. 24: 10–12: „В онова време слугите на вавилонския цар Навуходоносора настъпиха към Йерусалим и градът беше обсаден. Вавилонският цар Навуходоносор дойде до гра-

да, когато слугите му го обсаждаха. Тогава иудейският цар Йехония отиде при вавилонския цар – той, и майка му, и слугите му, и князете му, и скопците му, - и зароби го вавилонския цар в осмата година на царуването си.“

В същия библиейски извор се споменава, че след пленяването на Йехония за цар на Юдея Навуходоносор поставил Матания – чичо на Йехония – като му определил тронно име Седекия.⁵⁰ Сведенията в другия библиейски извор – II Летописи – повтарят същото с пояснението, че по време на обсадата Йоаким починал и бил наследен от Йехония, който управлявал три месеца.⁵¹ Както отбелязва Фрайд, структурата на библиейските извори отразява завоюването на Йерусалим по сходен начин, повлиян в дадена степен от общи за Близкия изток литературни стереотипи, засвидетелствани както в месопотамските царски надписи, така и в различни части на библиейския текст.⁵²

Изворите не посочват конкретно кога е започнала обсадата и колко време е продължила. „Вавилонската хроника“ дава обаче точната дата на нейния край, която според изчислението на Вайсмън, възприето в проучванията, е 15–16 март 597 г.⁵³ Остава неясна продължителността на обсадата, тъй като никой от изворите не съобщава кога точно вавилонската армия навлиза в земите на Палестина. Според Вайсмън обсадата най-вероятно продължила около 2 месеца, като вавилонските войски навлезли в Палестина през януари на 597 г.⁵⁴ Според Хийят, Маламат и Митчел обсадата вероятно продължила около месец, месец и половина, като и тримата автори приемат, че в началото, или по-вероятно в средата на януари на 597 г., Навуходоносор вече е бил в Палестина.⁵⁵ Сигурно е, че преди средата на януари вавилонците не биха могли да навлезат в Палестина, тъй като споменатия в клинописния текст месец Кислев, през който Навуходоносор поел към Сирия, започвал в средата на декември. Археологически данни от Лахиш (дн. Тел Дуайр) и Арад сочат, че двете важни крепости били завзети със сила около периода на обсадата. Най-вероятно двете крепости паднали още преди март на 597 г. Интересно е да се отбележи, че никой извор не споменава за пряко сражение между юдейските и вавилонските войски. Юдея избрала защитна стратегия, разчитаща на добре укрепената си столица и на останалите крепости, избягвайки открито сражение с вавилонците.

Библиейските текстове дават важни сведения за случилото се в Юдея по време на обсадата. Вероятно още през декември на 598 г., или най-късно през януари на 597 г., цар Йоаким е починал.⁵⁶ Насле-

ден бил от управлявалият за три месеца Йехония, който капитулирал през март 597 г. – това е версията в IV Царства.⁵⁷ Във II Летописи 36: 5–6 обаче се сочи, че Йоаким се предал на Навуходоносор още в началото на обсадата, бил окован и пратен в изгнание към Вавилония, като по пътя починал, а след това Навуходоносор възкачил на трона Йехония. В историографията тази втора версия за смъртта на Йоаким се приема със съмнение, но въпреки това нейното присъствие в изворовия текст е крайно интересно само по себе си.⁵⁸ Сведението, заедно с изложеното в IV Царства., дава доста мъглява информация за края на Йоаким, като остава неясно на какво точно се дължи подобно несъответствие в библейския текст. Възможно е Йоаким да е станал жертва на дворецов заговор, въпреки че библейските сведения не дават подобна информация.⁵⁹ На фона на разразилата се обсада, смъртта на Йоаким несъмнено би подпомогнала неговия наследник и син Йехония при сключването на мир с Навуходоносор.⁶⁰

Разправата. През март 597 г. след кратка обсада Йерусалим капитулирал. Градът не бил превзет със сила от вавилонците и вероятно заради това не бил подложен на разграбване и опустошение. Юдея останала зависима от Вавилон. Изворите описват основните наказателни мерки, предприети от Навуходоносор II след падането на Йерусалим. Първата от тях била детронирането на Йехония и замяната му със Седекия (597–586). С новия владетел вавилонският цар сключил васален договор, скрепен с клетви.⁶¹ Втората наказателна мярка бил наложеният трибут за изплащането на който била дадена храмовата утвар.⁶² Третата – депортирането на Йехония и цялото му семейство във Вавилон, където той продължил живота си като „знатен“ пленник до 562–561 г., когато бил освободен, но без право да се завърне в Юдея.⁶³ Четвъртата наказателна мярка засегнала елита на Юдея. Към Вавилон потеглили около 10000, според сведенията в IV Царства, или 3023, според сведенията в Йеремиа, знатни, жреци, войници, занаятчии, заедно с техните семейства.⁶⁴ Между преселените бил и пророк Йезекиил. Това било началото на втория Плен в древноеврейската история след „Египетския“ – „Вавилонския Плен“, Golah. Маршрута, по който депортираните са преселени във Вавилония, остава неясен. Според Паро, двата най-вероятни маршрута са Палестина – северна Сирия – средното течение на Ефрат – Вавилония или Палестина – северна Сирия – северна Месопотамия – поречието на р. Тигър – Вавилония.⁶⁵ Онова, което е известно, е, че по-голямата част от депортираните били заселени в южна Вавилония в района на град Нипур,

откъдето са известни множество еврейски поселения.⁶⁶ Известно е, че част от южните юдейски земи, включително района около Арад, били предадени на Едом, вероятно като „отплата“ за набезите му през 598 г.⁶⁷ Не е изключено източните съседи на Юдея също да са получили части от нейната територия.

Разправата с Юдея от март–април на 597 г. може да се разглежда като заключителен етап на разразилата се политическа криза. Три са основните причини за провала на въстанието. Първата от тях е, че в регионален план Юдея остава изолирана. Регионалната сила, от която в Йерусалим вероятно са очаквали помощ – Египет, въпреки географската си близост и тесните политически отношения, не се намесила. Дали все пак е имало конкретен египетски ангажимент остава неясно. Втората причина за провала на Юдея е изолираността ѝ в локален план. Нито една от останалите палестински страни не я подкрепила, а повечето от тях дори я нападнали. Остава неясно защо в Йерусалим при избухването на въстанието са пренебрегнали вековните си вражди със своите съседи като важен политически елемент в настоящата криза. Третата причина за неуспеха на Юдея е подценяването на вавилонските военни възможности, и особено натрупания от вавилонците обсаден опит. Още преди кризата Вавилония осъществила редица успешни обсади на големи и много по-добре укрепени градове от юдейските, като Ниневия или Харран. Краят на кризата, чийто най-активен период продължил около 2 месеца, бил предрешен при отчитане военните възможности на двете участващи в нея страни. Малка Юдея платила скъпа цена за зле планираното и осъществено въстание на цар Йоаким. Именно за това предупреждавал Йереимия в преследваните си пророчествата.⁶⁸

Заключение. Изворовите сведения не оставят съмнение, че стратегическата важност на Юдея е била оценена от вавилонския владетел. Той лично участвал и ръководел обсадата на Йерусалим според IV Цар. 24:11. Разправата с Юдея не е съпроводена от масово преселение на нейното земеделско население, нито от анексиране на страната. Ще отбележим, че още когато Навуходоносор налага вавилонската власт в Палестина, той не детронира поставените от египтяните на троновете им царе. Последното свидетелства, че Навуходоносор е търсил компромисно решение в отношенията си със зависимите страни. Властването на Йоаким до 598 г. е доказателство за това. Чрез подобна мярка вавилонският владетел разчитал на лоялност сред новите си васали. Трябва да се отбележи, че кризите в отношенията между зависимите

царе и Навуходоносор били инициирани именно от тях, може би по внушение на Египет. Личната ангажираност на Навуходоносор с обсадата е израз на вавилонската решителност да не се допусне отпадане от империята на толкова важна и граничеща с всички останали страни в Палестина държава като Юдея. Подобно отпадане би дало сигнал за враждебни действия и в други зависими райони, като например Финикия. Фактът, че царят не разрушава крепостните стени на Йерусалим, както и редица важни крепости като Лахиш, свидетелства, че Навуходоносор е желал да използва военно-политическия потенциал на Юдея в свой интерес. Това наблюдение се потвърждава и от сведенията, че осъществените депортации, като политическо средство, засегнали предимно представители на юдейския елит. Разместванията по „юдейските върхове“, осъществени от Навуходоносор, били средство за засилване на вавилонското влияние в страната и се осъществявали в полза на лица с проавилонски политически възгледи. Не на последно място, подобни размествания „по върховете“ били сигнал и към други проегипетски елити в района. Освен това депортациите били съобразени и с икономическите интереси на Вавилония. Последното се доказва от факта, че между преселените имало множество занаятчии – дърводелци, ковачи, градежници (зидари).⁶⁹ Владетелят осъществил строителни програми, реконструирал градове, крепостни съоръжения, канали, храмове и др. Само във Вавилон, владетелят построил или реконструирал 38 големи обекта и над 100 светилища. Следователно Вавилония имала нужда от квалифицирана работна ръка във връзка с целия стопански комплекс, стоящ зад амбициозните строителни начинания на Навуходоносор. Депортирането на занаятчии от Юдея е пряко следствие от стопанските необходимиости на Вавилония, осъзнати ясно от царя.

Сведенията за кризата не ни дават възможност да обобщим по-детайлно действията на вавилонския владетел като военачалник и тактик. Освен това и самата Юдея не била равностоен военен противник на Вавилония. Прави впечатление, че царят не действал бързо след избухването на въстанието и предпочел преди да навлезе в Палестина, да подсигури тила си в Сирия – чрез кампанията срещу арабите. В допълнение към това, набезите на юдейските съседи в Палестина се оказали не само успешна политическа мярка, тъй като изолирали бързо Юдея, включително от Египет, но и военна – нарушили комуникациите в самата Юдея. Едва след това Навуходоносор навлязъл в Палестина. Голямата армия, с която царят направил това, била нужна,

тъй като имало възможност във всеки един момент от този етап на кризата Египет да навлезе от юг. Следователно вавилонските военни планове били зависими и от тази вероятност. Не знаем защо Египет не се намесва в защита на своя съюзник, но след случилото се в Синай през 601 г., той не можел да бъде пренебрегван като военен фактор. От онова, което описват за кризата изворите, може да се заключи, че Навуходоносор II излиза от това политическо изпитание като добър стратег, умеещ да преценява с търпение своите действия и осъзнаващ, че способността да унищожаваш не е равнозначна на способността да контролираш. Действията на царя били мотивирани от имперските интереси на Вавилония, но се реализирали по разнообразни начини, сред които унищожаването на противника като политическа реалност – чрез анексия, не бил приоритет. Анексията се разглеждала от Навуходоносор II като крайно средство, което след края на Първата обсада било спестено на Юдея. Наложено от вавилонския владетел силово и политическо решение на кризата утвърдило влиянието на империята му в земите на Палестина и Източното Средиземноморие за следващите десет години – до Втората обсада на Йерусалим.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Всички посочени в текста дати се отнасят до периода преди Рождество Христово.

² Въвеждащи очерци върху управлението на Навуходоносор II могат да се видят в *Roux, G. Ancient Iraq. Baltimore, 1969, 342–346*. За момента най-доброто цялостно проучване върху управлението на владетеля е това у *Wiseman, D. Nebuchadrezzar and Babylon. The Schweich Lectures of the British Academy 1983. Oxford, 1985*.

³ Заглавията на споменатите исторически книги на Стария завет, известни от масоретския текст, са различни от тези поместени в синодалното издание на Св. Библия. В масоретския текст IV Книга Царства е наречена Втора книга на Царете, а книгата Паралипоменон (Летописи) е наречена Хроники. Св. Библия, синодално издание, София, 1993. В настоящата статия са използвани следните съкращения I Ездр. – Първа книга на Ездра; Ест. – Книга на Естир; Ис. – Книга на пророк Исая; Йез. – Книга на пророк Йезекиил; IV Цар. – Четвърта книга Царства.

⁴ За предлаганите датировки около окончателното съставяне на историческите книги на Стария завет вж. *Van Seters, J. Histories and Historians of the Ancient Near East: The Israelites. Or. NS, 49, 1980, 181–182*, както и *Mitchell, T. Judah until the Fall of Jerusalem (700–586 B.C.). The Babylonian Exile and the restoration of Jews in Palestine (586–500 B.C.) – In: Cambridge Ancient History, Vol. III, Part 2, Cambridge 1991, 442–443*.

⁵ Вж. споменаванията в I Ездр. 4: 15, както и Ест. 2: 33.

⁶ В синодалното издание на Библията названието на „Хрониките“ е споменато като „Книга на дневните царски бележки“, а названието на „Книгата на паметните дела“

е преведено като „Паметната книга за дневни бележки“.

⁷ Повече за особеностите на наратива, структурата и съдържанието на историческите книги на Стария завет – книгите Съдии, Царства и Хроники (Летописи) вж. Van Seters, *Op. cit.*, 156–184.

⁸ Книгата на пророк Йезекиил е била съставена със сигурност след началото на „Вавилонския плен“, т. е. след 597 г., тъй като пророкът е бил сред депортираните от Навуходоносор II юдеи след Първата обсада.

⁹ Пророкът започва своята обществена дейност по време на късния период от управлението на известния цар - реформатор Йосия, около 614–612, и завършва своето служение около 586 – 585 г. след Втората обсада на Йерусалим, завършила с разрушаването на града от Навуходоносор II. Вж. *May, H. The Chronology of Jeremiah's Oracles. JNES, IV, 3, 1945, p. 217.* Главен исторически проблем в книгата на Йеремиа е датиранието на някои от неговите предсказания поместени в глави 1–25. Проблемът е породен от факта, че по традиция, пророческите книги са съставяни по тематичен, а не по хронологически признак.

¹⁰ Повече за основните характеристики на текстовете, спадащи към групата на пророческите книги в Стария завет, вж. *Шифман, И. Ветхий Завет и его мир. Москва, 1987. 21–72.*

¹¹ Примери за отношението на пророк Йеремиа към юдейските царе могат да се видят в Йер. 22: 18 – 22, за цар Йоаким, Йер. 22: 24 – 28, за цар Йехония и Йер. 37: 1–2.

¹² Вж. *Mitchell, T. Op. cit.*, 399–400.

¹³ Превод на три от споменатите остракони може да се види в *Albright, W. Palestinian Inscriptions. – In: Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 3rd edition, ed. by J. Pritchard, Princeton 1969, 320–321, 568–569.*

¹⁴ Клинописно копие на текста, придружено от транслитерация и превод, може да се намери у *Wiseman, D. Chronicles of Chaldean Kings (626–556 B.C.) in the British Museum. London, 1956, 66–75, 84–86, plates XIV–XVI. Като в настоящия текст съкращението BM = The British Museum Number, о. с. = обратна страна на таблицата, л. с. = лицева страна на таблицата, р. = ред (клинописен).*

¹⁵ Основните характеристики на „Хрониките“ като исторически извор и на тяхното тематично и структурно разнообразие могат да се видят обобщени у *Grayson, A. Histories and Historians of the Ancient Near East: Assyria and Babylonia. Or. NS, 49, 1980, 171–176, 179–182.* Авторът разглежда и сходните с тях текстове от групите на царските списъци и списъците с дати.

¹⁶ Повече сведения за Берос и ползваните от него клинописни и елински извори при съставянето на „Бабилониака“ вж. *Drews, R. The Babylonian Chronicles and Berossus. IRAQ, 37, 1975, 50–55.* По-голямата част от „Бабилониака“ не е запазена.

¹⁷ Превод на три текста, спадащи към групата на „Списъците с дажди“ и споменаващи цар Йехония, може да се намери у *Oppenheim, A. Babylonian and Assyrian Historical Texts. – In: Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 3rd edition, ed. by J. Pritchard, Princeton, 1969, p. 308.*

¹⁸ Обобщение на сведенията от четирите таблици, споменаващи Йехония, могат да се видят у *Parrot, A. Babylon and the Old Testament. SBA 8, New York, 1958, p. 110.*

¹⁹ Днес всички таблици, принадлежащи към архива, се съхраняват във Vorderasiatisches Museum – Berlin, вж. *Jursa, M. Neo-Babylonian Legal and Administrative Doc-*

uments. Typology, Contents and Archives. GMTR 1, Munster, 2005, 60–61.

²⁰ При все че в настоящата статия не е предвидено изложение върху събраните сведения от археологическите разкопки в Палестина и Ирак, трябва да се отбележи че откритото в последните петдесет години само на територията на Израел заслужава отделна статия.

²¹ Древният Кархемиш се намира край дн. Джераблус в Турция до границата със Сирия по горното течение на р. Ефрат. Градът е заемал ключово стратегическо положение. През май или юни 605 г. край Кархемиш се разиграва решително сражение между египетските войски, контролиращи града, водени от фараон Нехо II, и вавилонските войски, командвани от престолонаследника Навуходоносор. Вавилонците форсирани успешно Ефрат от изток, завзели града, а след това навлезли в земите на северозападна Сирия и Ливан. Спечелването на това сражение довело до налагане на вавилонската власт в Сиро-палестинския район до Синай. Основните извори за сражението са: 1. таблица от серията „Нововавилонски хроники“ – BM 21946, р. 1–8 л. с., вж. *Wiseman, D. Chronicles ...*, 66–69, 2 библейските сведения в Йер. 46: 1–2, вж. и анализа у *Hyatt, J.-Ph. New Light on Nebuchadrezzar and Judean History. JBL, 75, 1956, 282–283*, и 3. сведенията у Йосиф Флавий – *Joseph. Ant. Jud. X, vi 1. както и Joseph. Contra Apionem I. 19* (където са дадени сведенията на Берос).

²² Походът на асирийския цар Асархадон (680–669) срещу Египет от 671 г. бил провокиран от постоянната египетска политическа намеса в зависимите от Асирия земи на Палестина. По това време Египет подкрепял стремежите на локалните елити в Юдея, Финикия, Филистия и др. да се откъснат от асирийската власт с цел създаване на „буферна територия“ по границите на Египет в Азия. Вж. повече по въпроса у *Spalinger, A. Esarhaddon and Egypt: An Analysis of the First Invasion of Egypt. Or. NS, 43, 1974, 298–302*.

²³ Споменатото „Писмо на Адон“ е папирус, написан на арамейски, намерен при разкопки в Саккара – Египет. Тъй като в текста не е запазено названието на града, чийто княз е бил споменатия Адон, идентифицирането му остава неясно. Текстът се приема за синхронен със сведенията от таблица BM 21946, описваща кампания срещу Ашкелон в 604–603 г. Необходимо е да се отбележи, че в таблица BM 21946, 21–23 л. с. споменават и за друга кампания на Навуходоносор от 603–602 г., като в този случай не е запазено названието на града срещу който владетелят е воювал. Последното е причина някои автори да датират „Писмото на Адон“ около тази кампания, или след нея, в 601–600 г. – вж. *Freedly, K., Redford, D. The Dates in Ezekiel in relation to the Biblical, Babylonian and Egyptian Sources. JAOS, 90, 3, 1970, 477–478*. Предложените от различни автори идентификации на града на княз Адон са Афек, Екрон, Газа или Ашдод, като всички те са се разполагали във Филистия. Вж. *Malamat, A. The Last Kings of Judah and the Fall of Jerusalem. A Historical-Chronological Study. IEJ, 18, 3, 1968, 142–143*; *Porten, B. The Identity of King Adon. BA, 44, 1981, 40–59*; *Wiseman, D. Nebuchadrezzar ...*, р. 26; *Mitchell, T. Op. cit.*, 397–398. Сведенията за кампанията срещу Ашкелон са дадени в таблица BM 21946, р. 15–20 л. с. вж. у *Wiseman, D. Chronicles ...*, 68–69. Анализ на сведенията вж. у *Hyatt, J.-Ph. Op. cit.*, р. 280, 283, *Malamat, A. Op. cit.*, р. 141, вж. още и предсказанията срещу град Ашкелон в Йер. 47: 2–7.

²⁴ Вж. таблица BM 21946, р. 5–8 о. с., в транслитерация и превод у *Wiseman, D. Chronicles ...*, 70–71.

²⁵ Според Фрееди и Редфорд, осъщественото в Синай сражение вероятно се е провело край Газа, като след него, този град попаднал под египетски контрол. Авторите подкрепят хипотезата си със сведенията у Херодот – *Hdt. II, 159, според които фараон Нехо II* воювал успешно със „сирийци“ при град Магдол, след което завзел град Кадютис, приеман за едно от названията на Газа. За другите аргументи във връзка с предложената от авторите хипотеза вж. *Freedy, K., Redford, D. Op. cit., p. 475, Mitchell, T. Op. cit., 397–397*. Сведенията от Херодот обаче не се потвърждават от други източници, освен това са и диахронни с описваната епоха.

²⁶ На тази мисъл навеждат и някои от пророчествата на Йеремиа, предвещаващи съкрушителен разгром на египтяните от Навуходоносор II, като **примерно датирания** около 601/600 г. пророчество в Йер. 46: 13–26. Според Хийят, пророчеството по-скоро изразява провавилонските симпатии на Йеремиа, вж. *Hyatt, J.-Ph. Op. cit., p. 283*. По-вероятно обаче, пророчеството отразява дадена патова ситуация на бойното поле, в която и двете страни са понесли тежки загуби, подобно на сведенията у „Вавилонската Хроника“. Факт е, че след сражението Египет не предприема контра-настъпление в Палестина и не реализира завоевания там.

²⁷ Подобно на другите страни в Близкия изток Юдея също използвала в армията си наемнически отряди, основно в рамките на леко въоръжените и тежко въоръжените бойни части. Използването на наемници било продиктувано не само от военни съображения, но и от престиж. Известно е, че наемници от Егеида и о. Кипър имали свой гарнизон в Арад. За това свидетелства един от остраконите, датирани в края на VII и началото на VI в., **остаркон В по Олбрайт. Ето текста на остракона: На Елиашиб предай сега това „Дай на китийците (Kittiyim) три вани (ок. 70 литра) вино и напиши точната дата. И каквото е останало от старото жито, нека бъде смляно (така че) да стигне до 1 кор, с който да им бъде направен хляб. Сервирай виното в широки купи!“** Споменатите „китийци“ са известни като жители на елинската част на о. Кипър, но по-късно названието им е използвано като обобщаващо за жители на Егеида, вж. *Albright 1969, 569*, както и *Mitchell 1991, 386–387*.

²⁸ По-подробно вж. *Hyatt, J.-Ph. Op. cit., 279–281*. Позицията е подкрепена и от Линдзи, според който в библейските сведения от IV Цар. 24: 7, отнасящи се за началото на юдейското въстание се сочи, че Навуходоносор държал под властта си земите „от потока на Египет до река Ефрат“. Вж. *Lindsay, J. The Babylonian Kings and Edom. PEQ, 108, 1976, p. 26*. Изворите в подкрепа на това становище вж. у *Wiseman D. Chronicles ..., 66–69, BM 21946, p. 5–10 л. с.,* както и сведението на Берос у *Joseph. Contra Apionem I, 19*. Становището е подкрепено от мнозинството автори, вж. *Parrot, A. Op. cit., p. 87, Wiseman, D. Chronicles ..., 25–28*.

²⁹ По-подробно вж. *Malamat, A. Op. cit., 141–143*. Авторът отбелязва, че кампанията на Навуходоносор срещу Ашкелон е първото му действие в земите на самата Палестина, т. е. южно от областта Хамат. Двете основни становища са разгледани критично от Митчел, според който за момента е трудно да се даде предимство на някое от тях. Вж. *Mitchell, T. Op. cit., 394–395*.

³⁰ Изглежда съмнително още след победата си при Кархемиш Навуходоносор да не наложи вавилонски съюзеренитет над толкова важна в Палестина страна като Юдея. Освен това осъществената от вавилонците в края на 604 г. кампания срещу Ашкелон, със сигурност би трябвало да пресече територията на Юдея. Следователно Юдея най-вероятно попада в зависимост или през лятото на 605 г., или през есента/

зимата на 604 г., преди или в хода на кампанията срещу Ашкелон.

³¹ Вж. Ис. 36: 6 и след това.

³² През 609 г. фараон Нехо II оглавил мащабен боен поход към гр. Харран в северна Сирия, където по това време се водели сражения между вавилонско-мидийските и съюзните на Египет асирийски войски. Наложило се египетската армия да пресече териториите на Юдея, но юдейският цар Йосия се противопоставил с войска край гр. Мегидо(н) в дн. северен Израел. В разигралото се сражение юдейската армия била разгромена, а малко след това от раните, получени в сражението, починал и самият Йосия – вж. IV Цар. 23: 28–30. Цар Йосия (640–609 г.) бил един от най-успешните и енергични царе на Юдея. Известен е със завоевателната си политика, както и със своите религиозни реформи – провъзгласяването на Второзаконието, около 622–621 г. Провежда и някои социални реформи в полза на по-бедната част от населението. Оценката за него в пророческите книги е преобладаващо положителна. Основни извори за управлението на царя са сведенията в IV Цар. 21: 24–23: 30, както и II Лет. 34: 1–35: 27. Проучвания върху управлението му и проблемите, свързани с него могат да се видят в *Mitchell, T. Op. cit.*, 383–391, както и *Parrot, A. Op. cit.*, 83–86.

³³ Вж. основните сведения в IV Цар. 23: 31–34, както и в II Лет. 36: 3–4. Ще отбележим, че египетската намеса в делата на Юдея и смяната на Йоахаз управлявал за три месеца след Йосия, с удобен на Египет цар – Йоаким, се развива на фона на остра политическа криза в Йерусалим. Вж. повече по въпроса у *Malamat, A. Op. cit.*, 139–143. Тук ще бъде отбелязано, че сваленият от Нехо син на Йосия – Йоахаз, според сведенията в II Лет. 36: 1, бил избран за владетел от „народа на страната“ – *am haaretz*, за разлика от Йоаким – друг син на Йосия, който бил избран от фараона.

³⁴ Вж. сведенията за Йоаким в IV Цар. 23: 35, II Лет. 36: 4–5. Тук ще се отбележим само съобщеното в Йер. 26: 20–23, където се разказва историята на малко известния пророк Урия. Урия проповядвал по време на управлението на Йоаким, като критикувал управлението на царя. Бил преследван и избягал в Египет, но цар Йоаким пратил хора, които го отвлекли и върнали в Йерусалим, след което владетелят собствено-ръчно убил Урия. Разказаното събитие, без съмнение, посочва една от най-мрачните страни в характера на Йоаким.

³⁵ Пример за най-мрачно предсказание относно владетеля, неговите служители и неговия „приятелски кръг“, е пророчеството в Йер. 22: 18–23, което би трябвало да се датира в 598–597 г. Ще отбележим, че цялата глава 22 съдържа и редица упреци по социални причини към царя и елита. В цялата глава 4 могат да се видят пророчества срещу Юдея, заради властващите беззакония. В Йер. 26: 4–10 могат да се видят и критични към храмовите свещеници пророчества, датирани около 609–608 г.

³⁶ Вж. Йер. 27: 8. Основен момент в религиозната концепция на Йеремиа е смиренното пред неизбежните трудности, които трябва да се приемат с достойнство и упование в Бога. Задно с това, всяка трудност е разглеждана и като изпитание към вярата в Завета. Именно това определя и отношението на пророка към Навуходоносор, продиктувано от политическите обстоятелства на епохата. Вж. повече по този въпрос у *Fensham, F. Nebukadrezzar in the Book of Jeremiah. JNSL 10, 1982, 59–61.*

³⁷ Повече наблюдения по въпроса за отношението на Навуходоносор към Юдея в рамките на концепцията на Йеремиа, отразена в неговата книга вж. *Fensham, F. Op. cit.*, 61–65, като авторът отбелязва, че важната роля на владетеля произтича от факта, че той е сочен като инструмент в ръцете на Бог.

³⁸ Примери за репресии срещу Йеремиа, могат да се видят в Йер. 26: 9–17, 24 – от началния период на управлението на Йоаким, когато царските велможи и храмовите свещеници искат да екзекутират пророка заради негова реч. В Йер. 36: 1 – 8 се споменава, че пророкът бил затворен от владетеля, като сведението се датира в 605/4 г., а в Йер. 36: 9 – 26 се споменава, че докато Йеремиа бил в затвора, неговият секретар Варух записал и прочел на свитък негово пророчество, което Йоаким собственоръчно хвърлил в огъня. Последното пророчество се датира от 604–603 г. вж. *May, H. Op. cit.*, p. 223.

³⁹ Вж. *Wiseman, D. Chronicles ...*, p. 33, *Hyatt, J.-Ph. Op. cit.*, p. 281, *Lindsay, J. Op. cit.*, p. 24.

⁴⁰ Вж. *Olmstead, A. The Chaldean Dynasty. HUCA, 2, 1925*, p. 36, 38–39; *Wiseman, D. Chronicles ...*, 30–31, 33, *Hyatt 1956*, 281, *Malamat, A. Op. cit.*, 141–143, *Lindsay 1976*, 24–26; *Eph'al, I. The Ancient Arabs. Nomads on the Borders of the Fertile Crescent 9th – 5th Centuries B.C. Leiden, 1982*, 171–172.

⁴¹ Вж. например *Malamat, A. Op. cit.*, p. 142, както и *Hyatt, J.-Ph. Op. cit.*, p. 281 който дори предполага някаква форма на съюз между Юдея и Египет, сключен около сражението в Синай през 601/600 г.

⁴² Бунтът на споменатите две арабски племена е бил синхронен с този в Юдея, но нямаме изворови сведения, сочещи, че действията на юдеите и арабските племена са били съгласувани или че те са били в някаква форма на съюз.

⁴³ Вж. таблица ВМ 21946, p. 9 – 10 о. с. в транслитерация и превод у *Wiseman, D. Chronicles ...*, 70–71.

⁴⁴ Вж. Йер. 49: 28, както и след това 49: 29–33, където се пророкува разграбването на стадата и покъщнината на двете племена. Като в синодалното издание на Св. Библия, царството Хацор е предадено като Асор. За датирането на предсказанието вж. *Hyatt, J.-Ph. Op. cit.*, p. 283 и *Eph'al, I. Op. cit.*, p. 172.

⁴⁵ Вж. по-подробно *Eph'al, I. Op. cit.*, 171–176, където се дават и други сведения за племената.

⁴⁶ Вайсмън отбелязва, че в действията си спрямо арабските племена Навуходоносор следвал тактиката на асирийските царе за борба с номадските племена. Вж. *Wiseman, D. Chronicles ...*, 31–32. Все пак е необходимо да се отбележи, че изворите не дават сведения двете племена да са атакували първи контролираните от вавилонците територии. „Вавилонската хроника“ сочи ясно, че инициатор на бойните действия е бил Навуходоносор.

⁴⁷ Вж. II Лет. 36: 5, както и IV Цар. 24: 2 – 3.

⁴⁸ Вж. *Lindsay, J. Op. cit.*, 24–26, където е анализирано детайлно участието на Едом.

⁴⁹ Вж. таблица ВМ 21946, p. 11–13 о. с. у *Wiseman, D. Chronicles ...*, p. 72. Споменатият в извора „цар на страната Аккад“ е Навуходоносор, а посоченият епитет е бил част от традиционната титулатура на вавилонските царе. Самата Вавилония също е наричана в клинописните извори „страната Аккад“. Посочената в текста 7-ма година е в същност 7-та година от управлението на Навуходоносор – април 598–април 597 г.

⁵⁰ Вж. библейския текст в IV Цар. 24: 17, както и сведенията в II Лет. 36: 10–11.

⁵¹ Вж. II Лет. 36: 5–12.

⁵² Вж. по-подробно таблица у *Fried, L. The Land Lay Desolate: Conquest and Restoration in the Ancient Near East.* – In: *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*, ed.

by O. Lipschits and J. Blenkinsopp, Winona Lake, 2003, 23–29, където авторът излага основните принципи, свързани с идеологията на завоеванието в сравнителен план между сведенията за Първата и Втората обсади на Йерусалим, във връзка със засвидетелствана литературна структура на асирийските царски надписи.

⁵³ Вж. *Wiseman, D. Chronicles ...*, p. 33; *Hyatt, J.-Ph. Op. cit.*, p. 278, *Malamat, A. Op. cit.*, p. 144; *Mitchell, T. Op. cit.*, p. 400.

⁵⁴ По-подробно позициите на автора вж. у *Wiseman, D. Chronicles ...*, 31–35.

⁵⁵ Вж. по-подробно *Hyatt, J.-Ph. Op. cit.*, 278–279, *Op. cit.*, p. 144; *Mitchell, T. Op. cit.*, 400–401, както и *Parrot, A. Op. cit.*, p. 89.

⁵⁶ Точната дата остава неясна. Основен проблем е това дали Йоаким е починал още преди началото на обсадата през януари на 597 г. или скоро след него. Вж. *Mitchell, T. Op. cit.*, p. 400.

⁵⁷ Основните сведения за краткото тримесечно управление на Йехония се съдържат в IV Цар. 24: 12, 15 и II Лет. 36: 9–10. Йехония получил най-мрачни предсказания, че ще бъде детрониран и преселен от Йеремиа, а пророкът му дава отрицателна оценка като владетел, вж. Йер. 22: 24–30. Пророчеството се датира около края на 598 и началото на 597 г., вж. *May, H. Op. cit.*, 222–223.

⁵⁸ За съмнението в достоверността на споменатите пасажии от Летописи при сравнение с тези от IV Царства вж. *Hyatt, J.-Ph. Op. cit.*, 278–279. Според **Вайсмън**, версията от Летописите, заедно със сходни с нея по-късни сведения у Йосиф Флавий, остава непроверима, вж. *Wiseman, D. Chronicles ...*, p. 35.

⁵⁹ В историографията позициите относно „естествената“ смърт на Йоаким са разделени, като преобладава мнението, че владетелят умира при неясни обстоятелства, вж. *Malamat, A. Op. cit.*, p. 144, п. 15. както и *Parrot, A. Op. cit.*, 88–89. Според Фрайд, Йоаким най-вероятно починал по естествени причини, вж. *Fried, L. Op. cit.*, p. 25.

⁶⁰ Чрез въстанието си срещу Вавилония Йоаким бил достатъчно компрометиран пред Навуходоносор. Неговата смърт преди капитулацията на Йерусалим в политически план била изгодна не само за наследника му, но и за юдейския елит. Ще отбележим, че в Книгата на Йеремиа, както и в историческите книги на Стария завет именно Йоаким е сочен като главен виновник и инициатор за въстанието, а не всички управляващи.

⁶¹ Вж. II Лет. 36: 11–13, както и *Fensham, F. Op. cit.*, 59–62. Възможно е този договор да е налагал по-тежки условия на васалитет от сключения между Навуходоносор и Йоаким.

⁶² Вж. II Лет. 36: 6–7, както и IV Цар. 24: 13.

⁶³ Цар Йехония и семейството му се ползвали във Вавилон със „специален статут“, нещо доказано от факта, че издръжката им се осигурявала от двореца. Различни текстове от групата на „Списъците с дажби“ потвърждават това. Ето превод на един от тях – **Babylon 28178, л. с. II; 38–40, „10 (сила) масло за [...] Иаукин, цар на страната на юде[ите]. 2 ½ (сила) масло за [...] синове на царя на юдеите. 4 (сила) масло за осемте човека от страната на юдеите.“** Вж. *Oppenheim 1969, 308*, като в текста с квадратни скоби са означени увредени клинописни знаци. Йехония не бил затворник цял живот. Както сочи IV Цар. 25: 27, Амел-Мардук, наследника на Навуходоносор, след възшествието си в 562/1 г. освободил Йехония от затвора.

⁶⁴ Основните сведения за преселените са в IV Цар. 14–16 и в Йер. 52: 28, като е важно да се уточни, че за момента не е намерено научно обяснение на голямото различие

в даваните от двата текста цифри. Вж. по този въпрос наблюденията в Parrot 1958, 90–91. Преселените юдеи в никой случай не били поробени. По-голямата част от тях попаднали в съсловието на зависимите от владетеля лица, съсловие, повечето от чиито членове били вавилонци. Юдеите обаче имали възможност да запазят общинно самоуправление, а също така и с течение на времето да променят социалният си статут. Много от тях забогатели и придобили собственост във Вавилония. Фактът, че юдейската култура на депортираните осъществила редица свои постижения по време на Плена, свидетелства, че те не са били насилствено асимилирани. Когато в 538 г. „Вавилонския Плен“ приключва, а на юдеите е позволено да се завърнат в Палестина, много от тях остават да живеят във Вавилония. Повече сведения по тези въпроси вж. у Parrot, A. Op. cit., 109–114, както и у Mitchell, T. Op. cit., 418–429.

⁶⁵ По-подробно вж. картата у Parrot, A. Op. cit., p. 92.

⁶⁶ Вж. Йез. 1: 1–3, районът на Нипур е наречен с юдейския топоним Ховар.

⁶⁷ Вж. Lindsay, J. Op. cit., 25–26.

⁶⁸ Вж. пророчеството в Йер. 25: 1–11, където е отправена заплаха срещу народа на Юдея, че заради греховете му като „наказание“ ще бъде изпратен цар Навуходоносор. За отбелязване е, че Йеремиа пророкува и срещу редица страни – Египет, Филистия, Арабия, Елам, Амон, Моаб и Едом, вж. Йер. 25: 15–28. Споменатите предсказания, свързани с Юдея, излагат детайли, познати ни от историческите извори като завземане на Йерусалим, депортиране на царя и семейството му, заедно с князете на страната, а и с други хора, разграбване и разрушаване на градове и села, глад – все събития, съпътстващи войните. Йеремиа пророкува и срещу Вавилон и неговата империя като предрича, че след Първата обсада на Йерусалим нейната мощ ще продължи 70 години. Това се и сбъдва – Вавилон пада в 539 г., завзет от Кир. Пророчествата на Йеремиа срещу Вавилон са многобройни, вж. например целите глави 50 и 51 в книгата на пророка.

⁶⁹ Вж. сведенията в IV Цар. 24: 14, 16.

КРИЗАТА В РИМ ПРЕЗ III В. СЛ. ХР.: ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ НА ПЕРИОДА 244–253 Г.

Лили Грозданова

С края на управлението на Северите (235 г.) Римската империя навлиза в период на задълбочаваща се криза.¹ Започналата с тях тенденцията към засилване на позицията на армията вече излиза извън контрол. Положението се усложнява допълнително от липсата на стабилна династия, която да управлява този процес и държавността като цяло. Неизбежно следва период на честа смяна на властта. Сенатът започва да играе ролята на фракция, бореца се за надмощие, вместо да е една от основните институции на властта.

През III в. сл. Хр. Италия губи с ускорени темпове привилегиите и ключовото си значение за имперската провинциална система.

Криза се разразява и в областта на религията. Християнството намира все повече последователи и се развива като система, което води до възприемането му като заплаха за изконните устои на Римската империя. За това говорят гоненията на християни², превърнали се в част от политиката на императорите.

Характеристиките, които набелязват вътрешно-политическите за империята параметри на периода са поне шест: 1) постоянна смяна на императори; 2) кратка продължителност на тяхното управление, а за периода това означава и на техния живот; 3) непрекъснато съперничество между претендентите за престола; 4) напрежение в обществото като цяло, и в частност сред неговия елит³; 5) ясно изявена нестабилност на традиционните институции на властта; 6) засилващ се регионализъм.

Кризата има и своите икономически измерения. Паричната система на Рим е нестабилна. Наблюдава се постоянен процес на обезценяване на парите и редуциране на активните монетарници. Количеството ценни метали, използвано за производството на монетите също прогресивно намалява.

Ключова част от кризата през III в. е и активизирането на външните врагове на империята.⁴ На изток Сасанидската държава е във възход и започва да претендира за римски територии⁵. По същото време не по-малко активни са алеманите по Рейн и карпите по Дунав⁶, които постоянно застрашават границите и навлизат в имперските земи. Състоянието на непрекъснато напрежение на няколко отдалечени един от друг фронта, изтощава допълнително империята.

Сериозната външна заплаха и вътрешната нестабилност на централната власт и икономиката се свързват в една взаимно поддържаща се система, където двете страни на описаната криза, външната и вътрешната, едновременно са и причина, и резултат една от друга.

В историографията досега се наблюдава генерализиране при разглеждането на периода и простото отчитане на наличието на криза. Необходим е анализ на елементите ѝ, който да доведе до разбирането на механизмите за период, когато практически се извършва преходът на империята между два същностно различни етапа на развитие на държавността.

В изследванията за Римската империя през III в. се среща идеята, че кризата не е ясно осъзната до към средата на петдесетте години на века, когато тя се развива с пълната си сила.⁷ Все пак детайлното вглеждане точно в предхождащия пика на затрудненията период, от 244 до 253 г., води до извличане на конкретните ѝ параметри. Анализът на времето и властта на Филип Араб (244–249), Траян Деций (249–251) и Требониан Гал (251–253)⁸ ясно набелязва не само кризисните моменти, но и елементите на прехода в държавността.

Управлението на трима владетели в период само от девет години лесно може да предизвика първоначалното очакване, че в него липсват важни решения и действия за последвалото развитие на империята. Противно на това вглеждането в детайлите, доколкото те са уловими, говори за активната политика на венценосците. Те постоянно са принудени да предприемат решителни действия в кратки срокове.

Без да се стреми да изчерпа съдържанието на този изключително интензивен, макар и ограничен период, настоящият анализ цели да определи проблемните кръгове и въпросите, които биха могли да доведат до по-доброто разбиране на съответната историческа действителност.

Филип Араб (M. Iulius Philippus)⁹ идва на власт през 244 г. след смъртта на Гордиан III¹⁰ по време на персийската му кампания¹¹. Той е издигнат за владетел от войските си. От тогава и до днес както в самите извори, така и в съвременните изследвания, битуват противоположни оценки за него¹². Известно е, че той сключва мир със Сасанидите и се връща в Рим, за да затвърди получената власт¹³. В столицата обявява сина си Филип II (M. Iulius (Severus) Philippus)¹⁴ за съвладетел с титлата цезар¹⁵. Дунавският лимес е постоянно застрашен и на императора скоро му се налага да замине. След интензивни сражения постига успех във войната срещу карпите. През 248 г. императорът

пищно отбелязва хилядната годишнина от основаването на Рим. Едновременно с това започват да се появяват претенденти за властта, които се самообявяват за императори, като Йотапиан на изток и Пакатиан на север. По същото време и положението по северната граница и балканските провинции се усложнява и Филип изпраща сенатора Деций в проблемните територии. Той постига успехи, в резултат на което легионите го обявяват за император. Това неизменно довежда до сблъсък между двамата, завършил със смъртта на Филип при Верона¹⁶ и тази на сина му вероятно почти по същото време, но в Рим¹⁷.

Деций (Imp. C.M.Q. Traianus Decius. Avg.)¹⁸ е официално обявен за владетел през септември–октомври 249 г¹⁹. Скоро след това въздига и синовете си Херений (Herennius Etruscus Messius Decius) и Хостилиан (C. Valens Hostilianus Messius Quintus) за съвладетели с титлата цезар²⁰. Новите владетели нареждат започването на редица строежи.

Основната дейност на Деций и неговите синове е пряко свързана с нашествията на готите начело с Книва, които се превръщат в сериозна заплаха за целостта на империята. В Рим е направен неуспешен опит за бунт, начело с Валенс, който се обявява за защитник на *plebs Romana* и император, но скоро е убит от собствените си поддръжници. През това време Деций и Херений (последният – вече август) лично се опитват да отблъснат масираните набези с променлив успех. В началото на 251 г. венценосците баща и син загиват в сражение срещу готите.

След смъртта на двамата владетели за император е провъзгласен спечелилият успехи в борбата с готите долномизийски управител Требониан Гал (Gaius Vibius Trebonianus Gallus). Той сключва договор с Книва, което му дава възможност да се върне в столицата и да затвърди властта си. Там осиновява все още живия наследник на Деций–Хостилиан, и го въздига в август. Скоро синът на Деций умира, вероятно още през същата 251 г., и единствен съвладетел става родният син на Требониан, Волузиан (C. Vibius Afinius Gallus veldumnianus Volusianus)²¹.

Управлението и на тези императори е белязано от външната опасност. На изток заплахата от Сасанидите отново се активизира²². Те навлизат в римските територии и успяват да вземат контрол над Армения и Антиохия. Готите също подновяват офанзивите си, въпреки договореностите с Требониан. Техните набези разширяват обхвата си, като достигат до териториите на Гърция, Мала Азия и Италия. Тази ситуация дава възможност да се появи поредния претендент за централната власт. Към средата на 253 г. провинциалният управител на

Мизия и Панония Емилиий Емилиан постига някои успехи срещу готите по Дунав и е обявен за император от легионите. Требониан изпраща сенатора Валериан да доведе подкрепления от Рейн и Горен Дунав. Преди да ги дочака на път към сблъсък с Емилиан, Требониан Гал е убит от войниците си.

Това са основните факти, известни за Филип Араб (244–249), Траян Деций (249–251) и Требониан Гал (251–253), изчистени от множеството противоречия, битувачи в изследванията. Но на практика, както често става, същинската информация за периода се крие точно в спорните моменти.

Това кратко описание е достатъчно да докаже, че избраният период от девет години не е случаен. Управлението именно на тези трима владетели позволява да се наблюдава зараждането на тенденциите, характерни за целия последвал период.

Първото, което ясно се забелязва при тримата, е решаващата роля на легионите. Те поставят както началото, така и края на управлението на всеки един от императорите. Това е и единственото сигурно в събитията. Детайлите и в трите случая остават проблемни. Филип е обявен за узурпатор на трона, но вглеждането в свидетелствата поставя това твърдение под въпрос²³. Деций също е въздигнат за владетел от войските. Той премахва своя предшественик и неговия син съ-владетел. Въпреки че като цяло краят на бащата и сина и причините за него са сравнително ясно засвидетелствани в изворите, някои съвременни автори поставят под въпрос прякото участие на Деций в убийството²⁴. Той самият е наследен от император Требониан Гал, също въздигнат от войските. След битката при Абритус през 251 г. легионите избират управителя на Долна Мизия, чиито успехи в борбата срещу готите не го спасяват от обвинението, че е спомогнал за фаталния край на Траян Деций. Управлението му завършва през 253 г., когато и той е убит от войските си, вероятно близо до Интерамна, на около 100 км. на север от Рим²⁵.

Управлението на всеки от тримата е белязано от появата на редица претенденти за трона, които се превръщат във временни локални центрове на власт. Изведени по този начин, фактите ясно показват, че армията е единственият хегемон. Централната фигура в империята е издигана като резултат от активността на войските и независимо от личните управленски качества на отделния венценосец. Той е застрашен при поява на нов избраник на легионите.

Практиката да се въздигат синовете на владетелите в съуправляващи все повече се налага. В нея ясно се виждат контурите на бъдещата

идея за разделянето на властта между няколко личности, характерна за Домината на Диоклециан и наблюдавана още при Северите.²⁶ Това е и важен елемент от общата картина на управлението на тримата владетели. Един от първите държавнически актове на Филип Араб е да издигне сина си Филип II за съимператор последователно с титлата цезар през 244 г. и август през 247 г.²⁷ Освен това, в желанието си да постави новосъздадената си династията на здрава основа той обожествява баща си.²⁸ Съпругата му Марция Отацилия Севера (*Marcia Otacilia Severa*) също играе важна роля в това отношение. Тя е силно представена в монетосеченето със собствени серии.²⁹

Същата тенденция се наблюдава и при Деций. С цел да подсури собствена династия, още в началото на управлението си той емитира посветителна³⁰ (*consecratio*) емисия монети в чест на ред обожествени императори, като трябва да се отбележи, че никой от преките му предшественици не е почетен. По същото време приема и името Траян, за да засвидетелства верността си към идеалите на един от най-успешните римски принцеси³¹. Не на последно място той обявява двамата си синове, Херений и Хостилиан, за съвладетели още през 250 г. и подсигурава здрава идеологическа основа на управлението си.

Тази тенденция е продължена и затвърдена и при Требониан Гал. През 251 г. той осиновява живия син на Деций – цезар Хостилиан, и му дава титлата август, а собствения си син въздига в цезар. След скорошната смърт на Хостилиан, Требониан прави сина си Волузиан съавгуст, вероятно още през същата 251 г.

Друг аспект от вътрешното развитие на империята е отношението към християнството, което се превръща във важен елемент от управлението през периода 244–253 г.

При Филип Араб съществуват неясноти по отношение на неговото вероизповедание³², заради сведения като това на *Anonimus Valesianus*³³ и Йорданес, определящи го като първия християнски владетел.³⁴ Аргументите за и против идеята, че е християнин, са несигурни и косвени. За момента надделява донякъде примирителната теза, че Филип Араб не е християнин, но води подчертано толерантна към християнството политика, за разлика от следващия император Деций. Един от ясно засвидетелстваните актове от иначе слабо осветения период в началото на управлението му е декретът за всеобщо жертвоприношения към „гения“ на императора. В резултат на този акт, според някои автори, започва първото всеобщо гонение срещу християните.³⁵ Именно това нареждане на Траян Деций е един от най-изследваните аспекти на управлението му.

Различните автори търсят мотивацията за издаването на този декрет в много насоки. Идеите се простират от това, че е акт, директно насочен срещу християнството, през възможността да е реакция, предизвикана от личното му отрицателно отношение към Филип Араб и политиката на последния към въпросната религия. Не се изключват и евентуални икономически причини, пряко обвързани с извършваните в периода конфискации на имущество на осъдените при гоненията.³⁶ Коментира се и възможността това да е опит на владетеля да придаде по-систематизирана същност на традиционната римска религия.³⁷ Не на последно място е и тезата, че действията на Деций са продиктувани от желанието боговете да бъдат умилостивени в един изключително тежък за империята период. В този смисъл гоненията на християните се оценяват като вторичен ефект, а не съзнателно търсена цел.

С последния вариант може да се свърже и активността на Требониан Гал. По време на управлението му много части от държавата, включително столицата, са засегнати от чумна епидемия. Предполага се, че именно поради това и той издава нареждане със същия характер и последици като това на Деций³⁸. Значително по-малките размери на последвалите гонения са и причината този акт да не се коментира толкова оживено както предхождащия го.

Независимо от личната мотивация на всеки един от владетелите, става ясно, че Християнството все повече се превръща във фактор, влияещ на вътрешно-политическите отношения в римското общество.

Разглежданите девет години са белязани и от две основни външни опасности, които се превръщат в източник на нестабилност през целия кризисен период. Решаващо значение има възходът на Сасанидите, които предявяват все повече претенции към римските владения. С договора, сключен от Филип Араб в началото на управлението му опасността е отложена за известно време. При Требониан Гал враждебните действия започват с нова сила. Войските на Сасанидската империя поставят под своя контрол Армения. През 252–253 г. завземат и Антиохия. Преминават Ефрат и постоянно заплашват граничните римски територии. Прави впечатление, че голяма част от оказаната им съпротива е на местно ниво, а не толкова резултат от дейността на централните имперските власти.

Другата основна заплаха, белязала управлението и на тримата владетели, са нашествията на откъднунавски народи, които са изключително активни именно през този период. Засвидетелствани са множество набези на карпи³⁹ и готи⁴⁰. Те не просто са предизвикани от

очевидната нестабилност на империята, но и се превръщат в пряка причина за нея. Броят на известните до момента монетни съкровища от засегнатите балкански територии е наистина внушителен – 95⁴¹. Те, заедно със сведения като тези на Йорданес (Get. 89–90),⁴² показват размерите, обхвата и значението им. Сблъсъците на всеки един от разглежданите трима императори с тези племена са определящ фактор за управлението, а така също и за техния край.

Неизменна част от така описаната ситуация е нарастващата икономическа криза. Принудителната дефанзивна политика, която империята води, съчетана с постоянните вътрешни проблеми и външна заплаха, я лишава от множество източници на средства. Същевременно военните разходи се увеличават многократно. Съкровищата дори само от Долна Мизия създават общото впечатление, че с края на управлението на Филип Араб идва и краят на просперитета⁴³, поне в рамките на III в. Находките от провинцията, не само монетните, нагледно показват как социалното ниво на обществото започва да запада с още по-бързи темпове.

Наличието на толкова ключови елементи, характеризиращи кризата на Империята в рамките на девет години, е повече от многозначително. Тази криза ясно свидетелства, че Римската империя е достигнала такъв етап в своето развитие, който е изисквал кардинални промени на имперските механизми.

СЪКРАЩЕНИЯ:

ГИБИ – Гръцки извори за българската история

ЛИБИ – Латински извори за българската история

БЕЛЕЖКИ:

¹ *Drinkwater, J.* Maximinus to Diocletian and the „Crisis“. САН XII, 2005, 28–58; *Rostovtzeff, M.* The Social and Economic History of the Roman Empire. Vol. I. Oxford, Clarendon Press, 1957 (1926), 488–499.

² Clarke 1973, 650–663.; *Lippold, A.* Philippus – Der kleine Pauly. Vierter Band. Alfred Dunkenmüller Verlag. München, 1972, 479–492.

³ *De Blois, L.* The Third Century Crisis and the Greek Elite in the Roman Empire. – *Historia* 33, 1984, 358–377.

⁴ *Bengtson, H.* Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde. Erster Band. München, 1967, 378–400.

⁵ *Dodgeon, M., Lieu, S.* The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226–363).

A Documentary History. London And New York, 1994, 34–48.

⁶ *Bengtson, H.* Op. cit., 378–400.

⁷ *De Blois, L.* Op. cit., 463–464.

⁸ *Scarre, C.* Chronicle of the Roman Emperors. Thames & Hudson, London, 2004, 166–171.

⁹ *Грозданова, Л.* Римският император Филип Араб (244–249) и неговото управление. – История, кн. 1–2, 2009, 9–22.

¹⁰ Срв. *Stein, E. M.* Iulius Philippus, römischer Kaiser 244–249. – RE, 1919, 755–770.

¹¹ *Drinkwater, J.* Op. cit., p. 36 посочва, че кампанията протича през март 244.

¹² Срв. *Stein, E.* Op. cit., 755–770. *York, J. M.* The Image of the Philip the Arab. – Historia 21, 1972, 321–332. *Huttner, U.* Von Maximinus Thrax bis Aemilianus. – Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Band I, Akademie Verlag, Berlin, 2008, 161–221.

¹³ Самият маршрут на императора да столицата е част от затвърждаването на властта му. Срв. *Peachin, M.* Philip's progress. – Historia 40, 1991, 332–341; *Grozdanova, L.* Lower Moesia and Thrace during the reign of Philip the Arab (AD 244–249) – Archaeologia Bulgarica (под печат).

¹⁴ *Stein, E. M.* Iulius (Severus) Philippus. – RE, 10, 2, 1919, 770–771.

¹⁵ *Potter, D.* The Roman Empire at Bay AD 180–359. Routledge. London – New York, 2004, p. 237 смята, че синът е обявен за цезар още преди да бъде сключен мир със Сасанидите.

¹⁶ Според сведенията на Йоан Антиохийски Филип умира близо до Бероя и то не в битка, а от ръката на убийци. *Грозданова, Л.* Римският император ...

¹⁷ Аврелий Виктор и Eritome de Caesaribus съобщават, че вероятно бащата и сина са убити почти по едно и също време, но на различни места, съответно бащата при Верона, а синът в Рим.

¹⁸ *Dunn, F.* A Coin of Trajan Decius. – The Classical Weekly 5, 17, 1912, 130–132.

¹⁹ *Salisbury, F., Mattingly, H.* The Reign of Trajan Decius. – The Journal of Roman Studies 14, 1924, 1–5.

²⁰ *Ibidem*, 12–16.

²¹ *Huttner, U.* Op. cit., s. 213.

²² *Drinkwater, J.* Op. cit., p. 40.

²³ *Грозданова, Л.* Римският император ...; *MacDonald, D.* The Death of Gordian – another tradition. – Historia 30, 1981, 502–508.

²⁴ *Pohlsander, H. A.* Did Decius kill the Philippi? – Historia 31, 1982, 215–222.

²⁵ *Huttner, U.* Op. cit., s. 216.

²⁶ *Boteva, D.* On the Way to the Tetrarchy: the Role of the Lower Danubian Limes for the Roman Defense System – A.D. 193–217/218. – In: Studia Danubiana I, 1998, 77–80.

²⁷ *Drinkwater, J.* Op. cit., p. 37.

²⁸ *Soutbern, P.* The Roman Empire from Severus to Constantine. Routledge, London – New York, 2001, p. 71.

²⁹ *Huttner, U.* Op. cit., 192–193.

³⁰ *Dmitriev, S.* „Good Emperors“ and Emperors of the Third Century. – Hermes 132, 2, 2004, p. 211.

³¹ *Ibidem*, 211–224.

³² *Pohlsander, H. A.* Philip the Arab and Christianity. – Historia 29, 1980, 464–473.

³³ Валезиев Аноним. Прев. М. Войнов, ЛИБИ 1, С., БАН, 1958, с. 323. Анон. Vales.

Pars prior sive origo Const. Imp. 6, 33: Константин също така е първият християнски император, като изключим Филип, който струва ми се, е бил поставен като християнин почти само за това, за да може хилядогодишнината на Рим да се посвети по-скоро на Христа, отколкото на идолите ...

³⁴ Това мнение е потвърдено и от Йорданес (Get. 89). Йорданес. Прев. В. Бешевлиев и Г. Цанкова – Петкова, ЛИБИ 1, С., БАН, 1958.

³⁵ Rives, J. The Decree of Decius and the Religion of Empire. – The Journal of Roman Studies 89, 1999, 135–136.

³⁶ Oborn, G. Why Did Decius and Valerian Proscribe Christianity? – Church History 2, 2, 1933, 67–77.

³⁷ Rives, J. Op. cit., 135–154.

³⁸ Oborn, G. Op. cit., p. 71.

³⁹ Стефанов, Ст., Тачева, М. Из историята на Нове през трети век от н. е. Известия на окръжния музей – В. Търново, кн. III, 45-49. При анализа на открито през 1959 г. съкровище от областта на Нове, авторите говорят за 245 г. като година на нашествието на карпите на римска територия.

⁴⁰ Геров възстановява картината на готските нашествия на база монетните съкровища, намерени на територията на Долна Мизия и Тракия. Следвайки Б. Рапапорт, Геров предполага две нашествия – през 248 г. и през 250/251 г. Gerov, B. Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde. – In: Acta Antiqua Philippopolitana, Studia Historica et Philologica, Sofia, 1963, 127–146; Д. Ботева защитава тезата, че нашествията в този период три – съответно през 248, 250 и 251 г. Boteva, D. On the Chronology of the Gothic Invasions under Philippus and Decius (AD 248–251). – Archaeologia Bulgarica V, 2001, 2, 37–44.

⁴¹ Touratsoglou, I. P. Greece and the Balkans before the end of Antiquity. (An approach to the history and economics in an age of crisis and mutation). Athens, 2006, 186–188.

⁴² Срв. Превод В. Бешевлиев и Г. Цанкова Петкова. Йорданес. Прев. В. Бешевлиев и Г. Цанкова – Петкова, ЛИБИ 1, С., БАН, 1958.

⁴³ Touratsoglou, I. P. Op. cit., p. 166.

НОМАДСКИЯТ УДАР

Константин Голев

През 378 г. в околностите на Адрианопол тътенът на готските копита възвестил на Европа, че навлиза във века на кавалерията. Поражението на римляните демонстрирало тоталната непригодност на традиционните пехотни формации да се противопоставят на новопоявилите се масирани конни атаки. Победата на готите, макар и без пряко политическо следствие, показала на всички, че Империята е загубила основното си предимство пред напирания варварски свят – превъзходството на военните ѝ структури.¹ Скоро варварите започнали да кръстосват всички ѝ краища и за да ги спре, тя била принудена да сее подкупи и раздори, като същевременно се стараела да наеме колкото се може повече от тях в собствената си армия. Тези мерки били в най-добрия случай временни и успели само да удължат агонията на загиващия единен средиземноморски свят, който в крайна сметка се срутил завинаги.²

Причините за генералните промени в Средиземноморието са много и от най-различен характер. Едно обаче е неоспорим факт – Римската империя се оказала неспособна да откликне на предизвикателството на времето. Тя трябвало или да се промени, или да загине. В известен смисъл направила и двете.

В епохата на кавалерията конят се превърнал в стратегически ресурс. Той бил и танкът, и нефтът на Средновековието. Той давал както движещата сила, така и ударната мощ на повечето армии на континента. Докато селските общества трудно създават армии от конници, номадският бит на конните народи автоматично им предоставял необходимия брой хора, обучени да си служат с коня до съвършенство. За аграрните общества (каквито били двете половини на Римската империя и доминиращите над останалата част от континента германи) били нужни няколко века, за да създадат механизми, които да им позволят да си отгледат собствена каста от „конни манияци“.³

През тези няколко века западноевропейците се борели с проблема как да осигурят на някои от членовете на обществото достатъчно време, за да се посветят всеотдайно и постоянно на тренировките за конния бой. През същите столетия номадите от причерноморските степи се превърнали в притежатели на най-важното за епохата „ноу-хау“ – конната война. Същевременно те се оказали и най-крупния притежател

на основния военен ресурс – бойният кон. Китайците установили от горчив опит, че отглеждането на качествен кон в сърцето на земеделска територия изисквало огромно количество храна, незасята обработваема земя и изключително труднооткриваем квалифициран персонал. В степите отвъд стената същите коне се пасели от 6-годишни момчета без каквито и да било разходи. Китайците скоро забелязали, че вносът на коне от съседните номади е далеч по-изгоден, но в този случай „внос“ означавало „зависимост“. Европейците избрали трънливия път на изграждане на собствена „конна култура“, който в крайна сметка се оказал по-печеливш, но времето за създаването на тази култура дало възможност на номадите да доминират няколко века.

В столетието, предхождащо битката при Одрин, остготите успели да се превърнат от обикновено източногерманско племе в хегемон на равнините по северните брегове на Черно море.⁴ От аланските и сарматските си съседи те заимствали конния начин на водене на война,⁵ като го доразвили, прибавяйки и допълнително тежко въоръжение. Походите им ги отвели до Крим и до бреговете на Дон и Волга. Експанзията им достигнала кулминацията си при управлението на крал Ерманарих, който владеел обширна империя от Балтика до Поволжието. В разцвета на своята мощ Ерманарих си позволил да предизвика своя относително непознат източен съсед – хуните, които наскоро емигрирали от Централна Азия. Ефектът бил поразителен – остготите претърпели катастрофално поражение и империята им се разпаднала. Само за три години хуните изличили резултатите от цял век готска експанзия, а остготите били сведени до унизителното положение на васали-данъкоплатци.⁶ Но хуните не се ограничили само с този триумф, а се спуснали към долното течение на Дунав⁷, където разбили вестготските братовчеди на новите си слуги и ги принудили да търсят убежище в пределите на Източната римска империя.⁸

Следвайки естествения степен коридор на Дунавската равнина, хуните достигнали до унгарската пуста, като по пътя си разгромили гепидите, които имали нещастieto да обитават левия бряг на среден Дунав. Победените гепиди на свой ред споделили нерадостната съдба на остготите. Свевите, вандалите силинги, вандалите асдинги и даже един алански клан, бягайки от хуните, се озовали чак в Испания.⁹

След този взрив, който за няколко години ги направил господари на степите от Панония до Каспийско море и ги превърнал в сюзерен на две от най-мощните германски племена, хуните останали удивително спокойни в продължение на около 50 години. През това време

те предприемали спорадични набези към Германия и Балканите, но най-вече се наслаждавали на прекрасните условия в новите си земи, изключително подходящи за пастирския им начин на живот. Тази пасторална идилия продължила до появата на един нов вожд, който в продължение на 11 години (433–444) успял да обедини под властта си всички хунски кланове.¹⁰ Името на този човек е Атила, а прозвището, което му дали изтерзаните римляни, било „бич божи“.

През оставащите му 9 години живот Атила успял да създаде безпрецедентна номадска империя в сърцето на Европа. Чрез ежегодни грабителски походи той поставил Източната империя на колене и я лишил от основната ѝ защитна линия – Дунавския лимес. Изместил границата на юг от Дунав,¹¹ за да може да държи в постоянна заплаха Източната империя чрез възможността да нахлуе в балканските ѝ провинции, когато пожелае. Скоро Атила обърнал погледа си на запад, където нанесъл на бургундите катастрофално поражение и ги принудил да изоставят столицата си Вормс, а бягството им ги отвежда чак в Савоя.¹² До 451 г. Атила успял да подчини всички германски племена до Рейн и същата година нахлул в Галия.¹³ На Каталаунските полета в Северна Галия той се изправил срещу коалиция от франки, бургунди, вестготи, алани и римляни, ръководени от „последния римлянин“ – Аеций.¹⁴ В ожесточеното сражение хуните съумели да постигнат първоначален превес, но вестготска контраатака наклонила везните в полза на съюзниците. Като илюстрация на патовото равенство хуните били принудени да отстъпят, а от своя страна Аеций благодарно се въздържал от преследване.¹⁵ Макар да отстъпил, Атила не бил разгрозен, но това бил първият път, в който войските му били спрени.

За да демонстрира непокътнатостта на своята мощ, Атила още на следващата година нахлул в Италия.¹⁶ Това била последната му кампания – с идването на зимата степният вожд отпразнувал поредната от многобройните си сватби и починал от преяждане. Веднага след неговата смърт германските племена, които съставлявали по-голямата част от населението на степната империя¹⁷, се разбунтували и водени от гепидите, разбили бившите си господари в битката при река Недао.¹⁸ В продължение на няколко години хунските кланове постепенно се оттеглили в причерноморските степи. Там те изтощили остатъка от демографския си потенциал в междуособни борби и спорадични набези в земите на Източната империя, докато накрая не се размили напълно в неспирния човешки поток на „Великото преселение“.¹⁹

Хуните изчезнали от страниците на европейската история също така внезапно, както се появили. Но краткият блясък на тяхната слава сблъскал европейците с един качествено нов феномен – номадска степна империя в сърцевината на континента. За да покажем, че нещо се е променило в европейската действителност по време на т. нар. „тъмни векове“ и за да се опитаме да изведем основите на някакъв модел, ще разгледаме съдбата на следващия степен нашественик – аварите.

* * *

Около 552–555 г. степната империя на жуан-жуаните в Централна Азия била разгромена от тюрките.²⁰ Остатъците от жуан-жуаните се насочили към северните брегове на Каспийско море. Тюрките, които продължили своята експанзия, се сблъскали с т.нар. *бели хуни* в земите отвъд река Окс. Белите хуни на свой ред били разгромени (557 г.) и също поели към северните брегове на Каспийско море. Там те се обединили с остатъците от жуан-жуаните. Ново поражение от тюрките ги запратило в Европа, където тази етническа сплав станала известна с името *авари*.²¹

Византийците се опитали да привлекат за съюзници новопоявилния се народ, като се надявали с негова помощ да неутрализират все по-активните славянски племена и остатъците от хуните.²² Но аварите надминали всички очаквания и за две години подчинили всички племена от Волга до долното течение на Дунав (559–561).²³ На следващата година нахлули в Тюрингия, където се сблъскали с франките. Този първи аварски удар минал на север от Карпатите. Много бързо аварите установили, че земите, които най-добре отговарят на техния начин на живот, се намират на юг от планините – в Панония. По това време за Панонската равнина си съперничели гепидите и ломбардите. Аварите помогнали на ломбардите да се разправят с гепидите и го направили толкова ефикасно, че гепидите престанали да съществуват като отделен народ. След това аварите се обърнали срещу ломбардите, които се принудили да се преселят в Италия.²⁴ Така унгарската пуста се превърнала в сърце на новата степна империя (568 г.), каквато била някога и за империята на хуните.²⁵ В лицето на аварския хан сянката на Атила отново се върнала в Европа. Междувременно тюрките предприели нов поход на запад и изтласкали аварите до Азовско море, като окончателно оформили пределите на аварската империя от Дон до Бавария и от Северна Германия до Дунав.²⁶

Оставащите 30 години от VI век минали в противоборство между аварите и васалните им славянски племена, от една страна, и византийските войски, от друга, за балканските провинции на Византия. Аварите успели да разкъсат имперския лимес, като завзели Белград и Сремска Митровица. От 568 до 582 г. под предводителството на хаган Баян аварите непрекъснато нападали Балканите и походите им все по-често ги отвеждали до Солун и Константинопол.²⁷ Успоредно с това те продължили натиска си и върху франките в Тюрингия и Бавария, като по време на едно сражение през 566 г. дори пленили франкския крал Сигиберт.

След като се справил с персийската опасност, император Маврикий (582–602) решил да предприеме контраофанзива в балканските провинции и за няколко години успял да изгласка аварите отвъд лимеса. След това се осмелил да нападне номадския народ в степното сърце на неговата империя и прехвърлил войските си отвъд Дунав. Този ход изненадал всички (включително и легионите), тъй като никой дотогава не се осмелявал да атакува аварите на тяхна територия, и донесъл първоначален успех.²⁸ След като византийските войници получили заповед да презимуват на аварска територия отвъд Дунав, те се разбунтували и предприели поход към Константинопол. Бунтът завършил със смъртта на Маврикий и интронизирането на неграмотния войник Фока.²⁹ Аварите моментално атакували Балканите и си възвърнали контрола над някои ключови крепости. След това, възползвайки се от тежката война на византийците с Персия, започнали да подготвят грандиозна обсада на Константинопол.³⁰

През 626 г. аварите обсадили града, а съюзните войски на персите се появили на отсрещния бряг на Босфора.³¹ Византийският флот успял да запази контрола си върху пролива, като отблъснал атаката на примитивната славянска флотилия³² с помощта на гръцкия огън. Безсилни пред мощните укрепления на столицата, авари и перси се оттеглили.³³ Фиаското под стените на Константинопол дало сигнал на подчинените славянски и германски племена да започнат въстание, както някога това се случило и при смъртта на Атила.³⁴ Аварите успели да запазят контрола си над Панонската равнина, но загубили повечето си славянски васали и периферните територии на своята държава. Славяните се възползвали от аварския пробив на лимеса и нахлули на Балканите, запълвайки демографския вакуум.³⁵

Хаганатът успял да се съвземе частично от кризата откъм средата до последната четвърт на VII в., но никога не успял да си възвърне

доминиращата позиция в Централна Европа.³⁶ Аварите се превърнали в регионална сила от средна величина и след постепенен залез били унищожени в началото на IX в. със съвместните усилия на франки и българи.³⁷ Народът им изчезнал безследно в мъглата на историята и последното му споменаване в изворите е около петнайсет години след унищожаването на хаганата.

* * *

След като разгледахме ключовите моменти от историята на двата народа, сега е ред да пристъпим към същинското сравнение. Нека първо започнем с общите черти в тяхното бурно развитие.

На първо място трябва да се опитаме да определим как точно географията влияе на тяхното развитие, както и на развитието на номадите въобще. За тази цел ще се опитаме да погледнем света през очите на номадите. За всички хронисти, които описват миграцията на двата народа, те са представители на варварската периферия, така да се каже, на „външния свят“. Ние, съвременните им епигони, до голяма степен сме наследили този подход, тъй като в крайна сметка сме наследници на уседналия модел на развитие и за нас степта се явява периферия. Но за да проумеем строежа на номадските империи, трябва да погледнем от диаметрално противоположната страна. Нека си представим, че сме номади, които се изхранват от стада, движещи се постоянно в търсене на нова паша. В такъв случай най-ценната земя за нас ще бъде степта, тъй като тя ни осигурява всичко необходимо за нашия начин на живот. Тогава именно степта се явява център на нашия номадски свят, а земеделските територии в предпланините и гористите райони ще бъдат негова периферия.

Именно такава е и структурата на двете номадски империи, които разглеждаме. Те са концентрирани около номадско степно ядро и поддържаща земеделска периферия.³⁸ И не друг, а географията носи в най-голяма степен отговорността за появата на номадските империи с сърцето на Европа. Всички номадски племена от ранното Средновековие идват в Европа, следвайки равнините по северния бряг на Черно море. Там и преди тях са живели скити и сармати със сходен начин на живот. Когато номадите усещат слаба съпротива и предвиждат възможности за плячка³⁹, те естествено продължават по коридора на Долнодунавската равнина, следвайки подходящия за техния бит ландшафт.⁴⁰ Достигайки до Панонската равнина, номадите намират идеални условия

за създаване на степна империя, тъй като тя им предоставя едно отлично номадско ядро, заобиколено от богата земеделска периферия. За това не е чудно, че и двата народа следват този маршрут⁴¹. Нещо повече, както показва случаят с маджарите, винаги когато Панонската равнина се окаже слабо контролирана, там се настаняват номади.⁴²

Веднъж създадена, степната империя се нуждае от постоянни приходи на ресурси, които номадският бит не е в състояние да осигури. Това са, на първо място, земеделски продукти и някои луксозни предмети. Те се набавят основно по два начина – чрез грабеж навън и чрез събиране на данъци от покореното земеделско население.⁴³ И в този пункт откриваме сходство между авари и хуни. И двата номадски народа се обкръжават с васални племена с аграрна култура. В случая на хуните те са преимуществено германски,⁴⁴ а в случая на аварите – предимно славянски племена.⁴⁵ Покорените племена са използвани и в армията, а различните начини, по които са били подчинени, отразяват тяхната позиция в имперската обществена стълбица. Така например гепидите, макар и живеещи под аварска власт, запазили значителна автономия и сами решавали дали да последват хагана в поредната му кампания, докато славяните били роби дори и на бойното поле. Пример за това е заповедта на хагана да бъдат избити славяните, които не успели да победят византийските кораби под Константинопол. В империята на Атила също има примери за подобна стратификация на подчинените племена.

Според някои демографски изследвания аварите съставлявали едва 40% от населението на собствената си империя. Като се хвърли един поглед на племената, за които знаем, че са подчинени от хуните, съвсем очевидно е, че те също не са били мнозинство в държавата си. Оттук трябва да направим извода, че и двете степни империи разчитат на покорените народи не само военно (за което имаме много примери), но и чисто демографски. Именно тази зависимост от земеделската периферия, която се чувства органически чужда в степното формиране и се стреми при първа възможност да се откъсне от него,⁴⁶ се явява една от основните причини за уязвимостта на номадските държави. При всяка по-сериозна криза, свързана с отслабване на номадската власт, подчинените племена се стремят да се откъснат. И когато това стане факт, независимо дали доминиращото племе ще оцелее (авари) или ще изчезне (хуни), то никога повече не създава империя.

Друго сходство между двете формирования, което можем да изтъкнем, е че те са създадени в сравнително близък интервал от време

и при подобни условия, които са монопол само за Ранното средновековие. По-късните обитатели на Панонската равнина – маджарите, макар да извършват множество грабителски походи,⁴⁷ определено не притежават политическото влияние на хуните и аварите. Затова в никакъв случай не можем да наречем ранната унгарска държава „степна империя“.

Следователно, обяснението за феномена „степна империя“ трябва да търсим освен в географията и в специфичните за Ранното средновековие демографски и политически фактори. На първо място вътрешнополитическата слабост на германци⁴⁸ и славяни⁴⁹ ги превръща в лесна плячка за организирани и сплотени около монархическата си династия номади.⁵⁰

Трябва да прибавим и факта, че когато номадите нанасят своя удар, германи и славяни мигрират от столетия из териториите на Централна Европа, границите между племената постоянно се менят и не съществуват трайни държавни образувания с традиции и институции, които да се противопоставят адекватно на концентрирания номадски удар. Племената в Централна Европа са една флуидна маса, в която всички се борят за място под Слънцето. Те се оказват лесна плячка за дисциплинираните и мобилни нашественици.

Без да претендирам, че съм изчерпал всички фактори, които правят възможно възникването на степните империи в Европа, считам, че тяхната поява е следствие на множество фактори от природогеографски, политически, военен, демографски и икономически характер, които са характерни изключително за периода на Ранното средновековие.

В светлината на съпоставката между два такива феномена смятам, че е възможно да се изведат някои основни характеристики на номадското развитие, които позволяват да се негов модел. Моделът не трябва да се абсолютизира, неговата цел не е да вкарва историческата съдба на народите в рамките на въображаеми закони. Напротив, идеята е чрез него да си обясним определени аспекти от историята на номадите през Ранното средновековие и да се опитаме да видим ясно този исторически феномен.

* * *

В заключение можем да кажем, че номадите успели радикално да променят заобикалящия ги свят за краткия период от няколко века, в който бързото налагане на кавалерията им позволило да доминират на

европейския континент. Разбира се, нито Атила, нито хаганите на аварите са се стремили към подобни фундаментални промени – напротив, те са преследвали съвсем конкретни политически цели, напълно характерни за повечето ранносредновековни владетели. Но при реализирането на своите политически амбиции те използвали инструмента на номадското военно превъзходство с впечатляващ размах, немислим за който и да е варварски вожд от предходните периоди. Както видяхме, причините за това мащабно влияние върху хода на обществените процеси се коренят в сложното стечение от природогеографски, политически, военнотехнически, социални, демографски, икономически и др. фактори, чиято специфична констелация характеризира епохата на прехода от Античност към Средновековие. Мащабът и динамиката на събитията далеч надхвърлят възможностите на човешката личност и „корабите“ на народите са много по-подвластни на придънните течения в голямата река на Историята, отколкото на съсредоточения във владетелските ръце рул. Ето защо няма нищо чудно, че господството на номадите в Европа дава началото на процеси, които остават определящи за съдбата на континента не само след смъртта на великите ханове, но и дълго време след изчезването на подчинените им народи.

Номадските владетели концентрират в ръцете си контрола върху сили, които блуждаят в региона от векове, и номадските войни са само ръкавицата върху юмрук от племена, които обитават Европа столетия преди първият хун да нагази във водите на Волга. Великите ханове използват превъзходството на своите ездачи, за да направляват стихийните потоци на германи и славяни и да концентрират демографския им потенциал в мощни удари срещу залязващата Римска империя. Благодарение на номадската шпора, болезнено забита в германо-славянското море, варварският свят успява да постигне окончателен превес над *Rex Romana* и да заяви гръмка претенциите си сам да решава съдбините на Европа.⁵¹

След като разкъсва орбитите, в които Империята се стреми да задържи варварите, яркият пламък на номадската мощ угасва също така бързо, както се е появил – този пламък напомня много повече взрив, отколкото факел. Номадите се оказват неспособни да преживеят бурното време на прехода и загиват, но оставят на някогашните си васали едно впечатляващо наследство. Сами германи и славяни не биха могли да постигнат нито толкова бърз, нито толкова мащабен резултат.

След номадските походи нито Западът, нито Изтокът ще бъдат някога същите. На Запад римското право било подчинено на германския

меч и от този синтез произлезе народите, които живеят по тези земи и до днес. Макар и сега да продължават да говорят на езици, производни на латинския, те са съставени от нови хора, които трябва да отговарят на предизвикателствата на едно ново време. Колкото до Изтока, аварският удар отприщил бента, който задържал славяните в граничните имперски провинции⁵² и славянските племена залели Балканите завинаги. Ефимерните периоди на реставрация на ромейската власт до Дунава само показват необратимостта на този процес. Неговите последици могли да бъдат редуцирани, но никога преодолени. Ето как от пепелищата на номадските нашествия се ражда една нова Европа ...

БЕЛЕЖКИ:

¹ *Гибън, Е.* Залез и упадък на Римската империя. Т. I. С., 2000, 565–608.

² *Макивиди, К.* Атлас по история на Средните векове. С., 2000, 8–9.

³ Пак там, с. 9.

⁴ *Гумильов, Л.* Хуните. Хегемонът на Азия. С., 2008, с. 56, 60–61; *Макивиди, К.* Цит. съч., с. 10.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, с. 12. Някои групи предпочели да емигрират заедно с вестготските си братовчеди, но голяма част от остготите останала в земите, чийто нови господари станали хуните. За повече подробности вж. *Гумильов, Л.* Цит. съч., 61–62.

⁷ След като с лекота се справили с империята на Ерманарих, останалите германски племена щели да бъдат като детска играчка за източните завоеватели.

⁸ *Гумильов, Л.* Цит. съч., 61–62. Това действие в перспектива довело до битката при Адрианопол след няколко години.

⁹ Пак там, с. 64.

¹⁰ *Макивиди, К.* Цит. съч., с. 16.

¹¹ *Гибън, Е.* Цит. съч. Т. II. С., 2000, с. 118.

¹² Както отбелязва Макивиди (*Макивиди, К.* Цит. съч., с. 16.), тази катастрофа е описана в кулминацията на сагата за Нибелунгите, най-прочутият германски епос. За събитията, довели до заселването на бургундите в Савоя, вж. и *Гибън, Е.* Цит. съч. Т. II, 131–132.

¹³ *Макивиди, К.* Цит. съч., с. 16.

¹⁴ Всъщност съставът и на двете армии е твърде пъстр и освен изредените контингенти, в битката са участвали още множество племена. За по-подробен преглед на различните народности, включени във войските на Атила и Аеций, вж. *Гумильов, Л.* Цит. съч., с. 72.

¹⁵ Пак там, с. 73

¹⁶ *Гибън, Е.* Цит. съч. Т. II, 141–143.

¹⁷ А вероятно и от войските ѝ.

¹⁸ *Гумильов, Л.* Цит. съч., с. 75; *Гумилев, Л.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989, с. 25.

- ¹⁹ Гумильов, Л. Хуните ..., с. 74.
- ²⁰ Гибън, Е. Цит. съч., Т. II, 371–372.
- ²¹ Макивиди, К. Цит. съч., с. 26.
- ²² Матанов, Хр. Балкански хоризонти. С., 2007, 16–17.
- ²³ Макивиди, К. Цит. съч., с. 26.
- ²⁴ Пак там, с. 28.
- ²⁵ Матанов, Хр. Цит. съч., 16–17; Макивиди, К. Цит. съч., с. 28. Двамата автори датират установяването на хаганата в Панония с известна разлика (около 15-тина години). Струва ми се, че разминаването се дължи на факта, че Макивиди приема за базисна годината, в която аварите придобиват пълен контрол над Пустата, докато Матанов визира периода, в който аварите се превръщат в основен фактор за политиката на околните региони и преди всичко на Балканите. В текста е използвана датата, възприета от Макивиди, тъй като тя съответства на окончателното овладяване на Пустата от аварите и маркира важен момент от историческото развитие на европейския континент през VI-тото столетие.
- ²⁶ Макивиди, К. Цит. съч. 28–29.
- ²⁷ Матанов, Хр. Цит. съч., 18–19.
- ²⁸ Гибън, Е. Цит. съч. Т. II, с. 510.
- ²⁹ Макивиди, К. Цит. съч., с. 30.
- ³⁰ Матанов, Хр. Цит. съч., с. 23.
- ³¹ Гибън, Е. Цит. съч., Т. II, 530–531.
- ³² Славяните били аварски васали и този провал коствал живота на тези, които избегнали пламъците на гръцкия огън.
- ³³ Гибън, Е. Цит. съч., с. 531.
- ³⁴ Макивиди, К. Цит. съч., с. 30.
- ³⁵ Матанов, Хр. Цит. съч., 20–23.
- ³⁶ Пак там, с. 23.
- ³⁷ Макивиди, К. Цит. съч., с. 44.
- ³⁸ Матанов, Хр. Цит. съч., 17–18.
- ³⁹ Която е важен икономически отрасъл за конните народи.
- ⁴⁰ Гумильов, Л. Хуните ..., с. 7.
- ⁴¹ Наистина, аварите се насочват първоначално на север от Карпатите, (Макивиди, К. Цит. съч., с. 28), но това е защото те се движат по пътя на най-малкото съпротивление. Доста скоро след това те осъзнават предимствата на Панонската равнина.
- ⁴² Пак там, с. 48.
- ⁴³ Гумильов, Л. Хуните ..., с. 64, 68.
- ⁴⁴ Пак там, с. 72.
- ⁴⁵ Матанов, Хр. Цит. съч., 18–23.
- ⁴⁶ Гумильов, Л. Хуните ..., с. 74.
- ⁴⁷ Макивиди, К. Цит. съч., с. 48.
- ⁴⁸ Пак там, с. 10.
- ⁴⁹ Матанов, Хр. Цит. съч., с. 17.
- ⁵⁰ Пак там. Имайки предвид специфичния характер на номадския бит и постоянните опасности, номадите просто не биха могли да оцелеят в условията на герmano-славянската военна демокрация. Те не могат да си позволят лукса на плурализма и откровенната анархия, които генерира подобна политическа организация.

⁵¹ Само няколко години след неуспешната аваро-персийска обсада на Константинопол един друг номадски народ – арабите, ще започне да къса големи залци от южните брегове на някогашното „Mare Nostrum“, докато експанзията му не се увенчае с един фундаментален резултат – Средиземноморският свят никога вече няма да бъде единен.

⁵² Разбира се, те прониквали и сами дълбоко във вътрешността на Балканите, но тук става въпрос за мащабни миграционни вълни.

КРИЗА НА АВТОРИТЕТА В ЛИВОНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIII ВЕК

Александър Заралиев

Fratres Militiae Christi – от успех към криза

Орденът на мечоносците е един от малкото ордени, които изцяло водят своите битки срещу последните езичници в Северна Европа. Това го прави уникален по своите цели и задачи, за разлика от повечето други съществуващи ордени. Създаден е през 1202 г. и утвърден от папа Инокентий III (1198–1216).¹ Основаването му е продиктувано от остра липса на постоянна военна сила в новопокръстените земи на Ливонската църква с център град Рига. Кръстоносният контингент е твърде непостоянен, за да може да поеме функциите за непрекъсната защита на новопокръстените в Ливония. Военните успехи на Ордена довеждат до големи териториални придобивки в Прибалтика (днешна Латвия и Естония), но те са съпътствани с чести кризи в отношенията между църковните представители (в лицето на епископите на Ливония и архиепископите на Рига) и Ордена на мечоносците. Към тях трябва да добавим и редица други противоречия, както и вътрешни и външни фактори, в борбата за авторитет в новозавладените и все още незавладените езически територии на Прибалтика. В пъстрата политическа картина има редица претенции и обвинения срещу Ордена на мечоносците за техните действия. Едно от най-крайните такива е рапортът, представен на папа Григорий IX (1227–1241) през 1234 г.² В него са посочени и изброени голяма част от престъпленията и нарушенията, извършени от Ордена (според съставителя му), като например: опитът на папския легат Балдуин от Ална (Белгия) през 1230–1233/34 г. да приложи вижданията и решенията си относно териториалните спорове в Прибалтика е последван от неговото бягство и жестоко избиване на 100 човека от кръстоносната му армия; избиването на 401 новопокръстени християни (т.е. бивши езичници); разграбване земите на епископа; възпрепятстване на желаещите езичници да приемат християнството от епископа и поробване на други езичници. Заради всички тези обвинения през зимата на 1235–1236 г. папата нарежда мечоносците да се явят пред него и да отговорят за деянията си. За радост на техните противници (главно някои висши духовни представители и наследници на фамилията Буксхьовден)

наказанието е толкова сурово, че вероятно прави премахването на Ордена почти неизбежно.

Каква е предисторията на тази криза, защо се стига до такова обвинение и какви обстоятелства принуждават Мечоносците да извършват подобни действия?

Проследявайки създаването и изграждането на новите западно-християнски територии в Прибалтика, можем лесно да видим причините за тази криза между главните действащи политически авторитети в Ливония.

Всъщност развитието на конфликта се корени в отношенията между епископ Алберт (1199–1229) – трети епископ на Ливония, и Ордена още от началото на XIII век. Орденът на Мечоносците е създаден от заместника на Алберт (брат Теодорих, абат на манастира Дюнамюнде в устието на река Даугава) през 1202 г. за защита на завладените територии от езичници – „По това време брат Теодорих, предвиждайки вероломството на ливите и боейки се, че по друг начин не би могъл да се противопостави на множеството езичници, за увеличаване броя на вярващите и съхраняване на църквата сред неверниците основал (някакво) братство на христовите рицари, на което папа Инокентий дал устава на воините от храма (тамплиерите) и знак за носене на дрехите – меч и кръст, и заповядал да бъдат в подчинение на своя епископ“.³

Орденът е наричан често в литературата „втора класа“ или „подолна класа“ военен орден поради това, че неговите членове нямат висок благороднически произход или въобще нямат такъв (членовете са предимно синове на министриали) за разлика от васалите, истинските благородници (Edelfrei) на епископа на Рига. След известни преговори между епископа и Ордена двете страни се споразумяват (и то по настояване на васалите на епископа) клетва за вярност към епископа да даде само магистър Венно.⁴ Булата до мечоносците от 20.X.1210 г. ясно показва това – „А вашият магистър [...] в замяна обещава вечно покорство на рижския епископ.“⁵

Епископ Алберт има защо да смята, че Ливония е под негов авторитет и управление. Той е назначен от архиепископа на Хамбург – Бремен – Хартвиг II (1185–1207), но освен това през 1206 г. император Филип Швабски (1198–1208) признава тази територия като ленно владение. От друга страна, в първите години Орденът може да събере едва 50–100 конници, докато Алберт събира повече от 1000 добре екипирани воини (с добро защитно въоръжение, за разлика от местните

воини). Въпреки това Ордентът е много активен. През първите няколко години от съществуването си има изцяло дефанзивна роля; в 1205 г. става активен фактор, като участва в съвместен поход със семигалите срещу литовците. Ордентът поема защитна функция на вече овладените територии на новопоявилата се Ливонска църква.

Постепенното нарастване на неговата роля е потвърдено от самия хронист Хенрих Латвийски (епархийски, високо образован свещеник, приеман за поддръжник на епископ Алберт) – той пише, че „ежедневно настоявали за една трета част от цяла Ливония, а също и за други земи и околни народи, още непокръстени, но които впоследствие [...] ще приемат християнската вяра.“ Това, което им дава обаче епископ Алберт, е само една трета от вече завладените земи, защото „що се отнасяло до още неовладените и непокръстените земи, то той не можел да дари това, което нямал, затова напълно основателно отказал.“⁶ Това е описанието на договора от 1207 г. според Хенрих Латвийски. Така Ордентът добре обезпечава своите отговорни задължения с поземлени владения, по този начин се разпределят завладените вече земи в Ливония (на ливите и летите) между споменатите две страни. Една трета от тези земи са дадени на Ордена (областите на изток от река Аа), а за епископ Алберт – територията, включена между реките Аа, Салис и водите на залива на Рига.

Събитията през 1209 г. показват нарастване на противоречията между епископа и Ордена, което води до вътрешен конфликт в самите среди на мечоносците, т.е. една вътрешноорденна криза. Стига се до убийството на магистъра на мечоносците – Венно, през 1209 г. от кастелана (komtur) на Венден (Cesis, изградена в 1208 г.) – Викберг („имало по това време сред братята някой си Викберг [...] готов изцяло на епископа да се подчини.“⁷ Последният симпатизира на епископската политиката, заради което е свален от поста си, търси и намира защита при епископа на Рига. По време на един църковен празник показва своето предано отношение към епископа, като с бравда удря в главата магистър Венно, убива и изповедника му под предлог, че иска да сподели с него своята тайна. Естествено, Викберг е арестуван и осъден на смърт, както всички предатели – на колелото за изтезания.⁸

Ако разгледаме въпроса от институционална гледна точка (църковно-административна), двете страни в спора за управлението на новозавладените земи в Прибалтика са представители на папската институция. Ордентът, както всички монашески (официални) ордени,

е пряко подчинен на нея, а епископ Алберт е подчинен на бременския архиепископ Хартвиг II до 1211 г., след което преминава под управление на папството.

Булите на Инокентий от 20 октомври 1210 г. до новия магистър на Ордена – Волкуин (1209–1236), и до епископа на Рига – Алберт, показват моментното разпределение на двете основни сили в Ливония. В тази до епископа папата излага своето решение относно споровете за управлението на Ливония от западните християни: „Инокентий, епископ, раб на рабите Божи, на възлюбения брат Алберт, епископ на Рига, изпраща приветствие и апостолско благословение. Когато между теб и братството на христовите воители възникна спор относно частите на земите, които по милостта на Светия дух неотдавна бяха приобщени към Христовата вяра, ние останахме по средата, а вие достигнахте до такова споразумение, че самите братя ще държат от рижкия епископ една трета от тези земи, а именно Летия (Lettia) и Ливония (Livonia), но без да бъдат свързани с никаква срочна служба за нея, с изключение на това, което ще направят за защита на църквата и провинцията от езичниците, а техният магистър [...] в замяна обещава вечно покорство на рижкия епископ; но братята и свещениците, които духовно им служат, няма да му плащат нито десетина, нито [данъка] от първите плодове, нито дарове, нито катедралния (cathedraticum) [...] За земите, които с Божията помощ назовават братя ще придобият и които се намират зад пределите на Летия и Ливония, на рижкия епископ нищо няма да плащат и той самият с нищо няма да ги обезпокои, но заедно с поставените там епископи те ще намерят разумен начин да подготвят земите за апостолическия престол [...] Написано в Латеран в 13 ден преди ноемврийските календи, в тринадесетата година от нашия понтификат.“⁹

От изложената була може да обобщим, че цялата завладяна дотогава територия се разделя между двете страни, а за евентуалните бъдещи завоевания мечоносците няма да отговарят с нищо пред епископа на Рига, ще следват предписанията на апостолическия престол и ще се споразумяват с бъдещите им епископи.

В друга була от 25 януари 1212 г. разбираме за отказ на папата да назначи епископ за Южна Естония по молба на мечоносците, които по този начин искат да избегнат вмешателство от страна на епископа на Рига в наскоро овладените две южни области на Естония – Саккала и Унгания. Всъщност и епископът и магистърът на мечоносците – Волкуин през 1212 г. се намират в Рим, за да защитават своите гледни точки.

Мечоносците, недоволни от това преразпределение на земите, търсят и намират подкрепа от папата и император Отон IV (1208–1214) за своите претенции. Това довежда до временно налагане на техните виждания за териториален авторитет в Ливония. В императорския акт на Отон IV от 1212 г. виждаме, че „споменатите братя обърнали в бягство сарацините (естите), с Божията помощ овладели две от съседните области, а именно Саккала и Унгания, извън границите на рижкия диоцез, за които те не са задължени да се договарят нито с рижкия епископ, нито с когото и да било, те имат право според нашето решение да ги владеят свободно и без никакви възражения“.¹⁰ Така императорът и папата признават на Ордена неговите безусловни права в новозавладените територии и сега той налага своите виждания на епископ Алберт.¹¹

Всъщност загуба на авторитет претърпяват и естонските племена. Без необходимите знания и умения за изграждане и създаване на лично защитно оръжие, по-добри укрепени селища и обсадна техника, те преживяват тежка културно-политическа криза с големи исторически последствия. Причиненото им от дошлите от Западна Европа пилигрими е несравнимо с щетите от трибутарната им зависимост към Новгород.

През 1210 г. мирният договор между Рига и полоцкия княз Владимир позволява на пилигримите да разгърнат свободно своите сили срещу естонските области. През февруари 1211 г. е първата успешна обсада на Феллин (средна Естония), а до 1220 г. цяла Естония се смята за покръстена посредством обичайните методи на пилигримите – опустошение, избиване на цялото мъжко население на укрепените поселения, които оказват съпротива да приемат християнството, и отвеждане на останалите в робство.

След изтичане на тригодишно примирие (продиктувано от тежката чумна епидемия в Ливония) между Рига и естите през 1215 г. започва нова офанзива за покоряване на цяла Естония от тевтонците. Но твърде силният отпор на естите и сътрудничеството им с княза на Полоцк води до необходимост да се затвърди вътрешното положение в Ливония.

През 1216 г. се организира най-големия замислян дотогава поход от полоцкия княз Владимир, в който се включват естонци, литовци и ливи с общ план на действие. При самото отплаване на главните войски от Полоцк обаче князът загива, което вероятно е прието като лош знак и походът се отлага. Поличбите от този вид са с огромно значение за местните народи на Ливония.

Така в 1216 г. всички спорещи страни (епископът на Рига, епископът на Естония, Ордент и представители на бюргерите), поради неизбежността на войната с руските князе, се споразумяват за подялбата на вече завладените територии в Естония: по 1/3 на епископа на Рига, на епископа на Естония и на Ордена.¹² Други вероятни причини за сключване на договора са възкачването на новия папа Хонорий III (1216–1227) и силният отпор на князете на Полоцк, Новгород и Псков (в зависимост от неговата моментна политическа ориентация, защото псковският княз Владимир оженва дъщеря си за един от братята на епископ Алберт Теодорих и са в съюзни отношения до 1213 г.).¹³

Вотговорна първото превземана на Феллиноттевтонците, естонците организират през лятото на 1211 г. обсадата на ливския замък на старейшината Каупо (верен съюзник на германците). Въпреки добрата организация, извършените жертвоприношения на бикове (които обаче падали на лявата, т. е. губещата страна за самия германски хронист това е лош знак, следователно той е възприел един езически символ), полагането на клетва – *megatas* (от ест. *magada* – спя, почивам, стоя неподвижно), че естонските воители ще останат неподвижно на мястото си, докато не победят (или не ги убият съответно) и въпреки наличието най-вече на естонска конница от 1000 души, обсадата в крайна сметка е неуспешна. В това сражение се смята, че е унищожена голяма част от техния военен потенциал.¹⁴ Действията на германците в Ливония карат и Новгородските князе да приемат това за доказателство, че Естония е под тяхна трибутарна зависимост. Но тяхната цел никога не е била да създават укрепени пунктове в Естония, да християнизират масово естите или да разширяват границите си на запад. Сега стремежът на тези походи е утвърждаване на системата от налози от средата на XII в., спиране желанието на естите за походи срещу Новгород и най-вече изграждане на преградна зона срещу Ордена.¹⁵ Като например похода на княз Мстислав от 1212 г., и този от 1216 г., утвърждаващ правото на Новгород да събира данъци от естите.

Добре организирана е и блокадата на град Рига от войските на остров Йозел през 1215 г., когато е преградено устието на река Даугава с няколко потопени кораба. Поучени от този случай, жителите на Рига съоръжават един вид плаваща крепост в устието на реката, като така спират по-нататъшните опити на естите да блокират града.

Покоряването на Южна Естония към 1216 г. и първият набег, извършен на Новгородска земя през 1217 г. от Ордена, водят до постепенното изграждане на съюз между естите и Новгород и

надмогване на старите им противоречия.¹⁶ През зимата на 1217 г. новгородските войски начело с посадника Твердислав, псковският княз Владимир (отменил се по това време от съюза си с Рига) и естонската малева (милиция, опълчение) завземат Оденпа (Odenpäh, ест. Мечата глава) след 20-дневна обсада. Поради смазващото си превъзходство и независимо от изпратения сигнал за помощ до Рига те превзели града. Тевтонците и техните съюзници успели да съберат само 3000 католици (включително и новопокръстените) срещу войска от около 20 000. На 17-тия ден дошлата на помощ войска атакува противниците при смяната на тяхната стража, но битката е неуспешна и загиват видни кръстоносци и членове на ордена, като например кастелана на Венден – Бертолд.

През същата тази година, на 21 септември, 3000 кръстоносци и техните съюзници успяват да сломят съпротивата на 6000 естонци от Саккала, начело с техния старейшина Ламбит, чийто замък е превзет, а той самият загива. Но в битката германците губят и своя верен съюзник от ливите – старейшината Каупо.¹⁷

През 1218 г. новгородският княз Всеволод Мстиславович подготвя отново голяма организирана офанзива срещу Рига. При нея е обсадена от русите с около 16 000 войска главната квартира на ордена Венден за 2 седмици, но без необходимата обсадна техника не успяват да превземат крепостта и се оттеглят.

Всички тези събития водят до временно отстъпление на тевтонците от Естония. Независимо от това ситуацията в Ливония остава силно напрегната, особено при едни сравнително добре координирани действия от страна на естите и Новгород.

Принуден от това и поради противоречията си с мечоносците, епископ Алберт включва в надпреварата за новите територии още една сила със стари гарантирани права в Северна Естония – Дания.¹⁸ Това е кралството, от което до голяма степен зависят всички политически фактори в Ливония и поради тази причина двете спореци страни (в лицето на епископа и Ордена) се стремят към неговото благоразположение. Например през 1206 г. датският крал и архиепископът на Лунд Андерс (1201–1222) опитват да се установят на остров Йозел (Саарем), но след като построяват крепостта, не намират желаещи рицари да останат там след края на мореплавателния сезон. Така кралят се завръща в Дания, а архиепископът прекарва зимата в Рига и подпомага града с християнски проповеди и с 4 кораба войска срещу езическите му противници.¹⁹

Датският крал Валдемар II (1202–1241), помолен от епископ Алберт на 4 юни 1218 г. по време на коронацията на неговия син, обещава да изпрати войска в Ливония: „[...] пребивавайки при датския крал и убедително помолили да изпрати на следващата година своята войска в Естония, за да усмири естите и да ги застави да прекратят нападението си съвместно с русите над ливонската църква.“²⁰ През 1219 г. кралят, архиепископът на Лунд – Андерс (Anders Sunesen) и славянски контингент, начело с Витцлав (Wenzeslaus) – владетел на Рюген и датска Померания и васал на датския крал, се укрепват в Северна Естония с център Ревал²¹ (днешен Талин). За успеха на похода папа Хонорий III изпраща на датския крал знамето Данеброг – бял кръст на червено поле.²² Постепенно датчаните успяват да наложат своята власт на голяма част от Северна Естония и така естите, които приемат християнството от датчаните или от Ордена, съответно се смятат и за покорени от тях. Това води до конфликт с Ордена, който вече е покръстил по това време по-голямата част от Естония и гледа с неразбиране претенциите на датския крал. Когато казват на магистъра, че цяла Естония е отдадена на датския крал, според Хенри, той отговаря, „че нищо не знае за преминаването на Естония към датската корона и че цяла Естония, с изключение на ревалската област и остров Йозел, е покорена за християнската вяра от рижаните под хоругвата на Светата Дева“.²³ Всъщност започва една надпревара за това кой ще изпревари другите в покръстването на капитулиралото, но все още непокръстено естонско население. И както се изразява хронистът, датчаните да изпратят своите свещеници на „чужда жътва“.²⁴

Междувременно и друга сила се опитва да вземе своя дял от Естония – шведите, в миналото също с редица неуспешни опити да се уставят там. Поредният опит е през лятото на 1220 г., когато построяват своя крепост Леал (Leal) в областта Виик (Wiek), между двете основни сили Дания (владееща северна Естония) и германците (на юг в Рига). Започват да покръстват областта, а когато решават, че са избрали най-подходящото място, не обръщат внимание на съветите да се оттеглят и да се погрижат за своята безопасността. На 8 август същата година укреплението им е унищожено от естонската ярост, над 500 души са убити и малцина се спасяват в северната датска област на Естония с център Ревал.

През 1220 г. Естония се оказва пак с двама епископи. Теодорих (старият епископ на Естония) е убит при датското нашествие от естонците и епископ Алберт назначава своят брат Херман за нов

епископ на Естония с център Леал (след 1224 г. с център Дорпат), но архиепископът на Лунд – Андерс също назначава епископ на Естония. Това не се харесва на датския крал и той, възползвайки се от възможността да наложи советите виждания за Прибалтика, решава спора в своя полза: забранява на намиращите се по това време в Германия епископи на Рига и Естония да отпътуват за Ливония (от град Любек, който тогава е контролиран от датската корона). Молбите на епископите пред папата и императора за промяна на положението им не дават резултат и те са принудени да обещаят на датския крал, че при съгласието на останалите жители на Ливония, датската корона ще управлява и Естония и Ливония. Оказва се, че цяла Ливония трябва да се подчини на датския крал и се стига до враждебност във всички среди на заселниците и техните съюзници.²⁵ Не е сигурно какво точно е обещано на датския крал от епископ Алберт през 1218 г. – дали цяла Естония или Естония без областите Саккала и Унгания, вече владение на Ордена (което автоматично прекъсва възможността Ордена да продължи своите завоевания), или само тези, които датчаните сами биха завладели.²⁶

Независимо от успокоителните съвети на лундския архиепископ, че Ливония ще има предишната свобода при разделянето на Естония през 1221 г., Южна Естония е дадена на Ордена, Северна – на Дания, а за епископ Херман остават духовните права. Сформира се съюз между гражданите на Рига, ливите и летите срещу датския крал и Ордена заради несправедливото разпределение на новозавладените територии на Естония.²⁷

Постепенно между Ордена и датчаните се създава съюз, който поставя в изолация извън делбата на Естония епископа (съответно и неговите васали) и гражданите на Рига. Но това отслабва значително и военния потенциал на самия Орден, а датският контингент също не може да се справи с вътрешнополитическата ситуация – поредицата от естонски бунтове заплашва западнохристиянската власт да бъде напълно отстранена.

За отношението на бюргерските среди в Рига към мечоносците бихме могли да съдим от акт, издаден на 27 март 1226 г., в който четем след името на магистър Волкуин *magistri fratrum malitia* (*malitia*, *ae*, *f* – лошашина, злоба) вместо *fratrum militiae*.

Важно събитие, засягащо и Ливония, е че графът на Шферин – Хенрих, пленява своя стар враг – датския крал, и го държи в плен повече от две години – от 6 май 1223 до 21 декември 1225 г.²⁸

Това събитие и ситуацията в Естония променят отново нещата. През 1220 г. Псков организира поход срещу Рига, а в 1221 г. новият новгородски княз Святослав прави голям руско-литовски поход срещу Венден. През 1222 г., при изгонването на датските кръстоносци от остров Йозел започва, а на 29 януари 1223 г. прераства във всеобщо естонско въстание срещу всички западни християни. Подкрепено е от северните руски княжества, въпреки ситуацията след битката при Калка през пролетта на 1223 г.

По време на това въстание естонците изравят своите мъртъвци и ги погребват по правилен начин (в случая чрез изгаряне, въпреки че се практикуват и трите познати в Балтика варианти на погребение – трупополагане, изгаряне и водно погребение), а за да подсилат войския си ентузиазъм, опичат и изязждат изтръгнатото сърце от все още живия датски съдия Хебб. Правят жертвоприношения с бикове на своя бог Тар (сравни със скандинавския Тор), който е роден във Вирланд според легендите. Неговото светилище, включително и изображението на бога, са унищожени от датчаните, при което според хрониста Хенрих езичниците са учудени, защото богът не пунал кръв.²⁹

Естите обсаждат неуспешно дълго време Ревал (февруари 1223 г.), но навсякъде другаде успехът им е значителен. Пленени и избити са всички гарнизони в основните крепости на цяла Естония, като Дорпат, Оденпа (Отепя, Otenpääh, Odenpäh), Феллин, Пал и др.

Помоленият от естите за помощ Владимиро-суздалски княз изпраща гарнизони от професионални войни, които са поставени в основните укрепени пунктове. Например в Дорпат е изпратен княз Вячко – старият враг на германците. През 1208 г. те отнемат княжеството му със замъка Кукенхузен (на река Даугава) и той се оттегля на изток.

Сега ситуацията е малко по-изгодна за естите и русите, защото като плячка от рицарите имат много пленено оръжие (катапулти, на които се обучават да стрелят, арбалети, защитни оръжия и др.).

Влятото на 1223 г. суздалските князе подкрепят естите, като изпращат дружина начело с Ярослав Всеволодович, подсилена с новгородски и псковски части и достигаща 20 000 души. Усилват естонските крепости и по молба на част от северните ести се обсажда Ревал. След едномесечна неуспешна обсада руските части трябва да се завърнат в домовете си поради края на военния сезон – преди есенните дъждове.

По същото време Мечоносците се опитват неуспешно да превземат добре укрепените крепости на естите и русите.³⁰ Успяват единствено да превземат с 8000 души Феллин, т.нар. втора обсада на Феллин.

През 1222 г. император Фридрих II Хоенщауфен (1212–1250) признава на Ордена правата да владеят териториите извън ливонската епископия. В същата година е утвърдено споразумение между датския крал и Ордена за подялбата на Естония, при която на епископ Алберт са отрежда само духовната власт, а Ордена взема двете южни естонски области Саккала и Унгания.

Изправени пред такава ситуация, всички се обединяват и отвърщат на удара. Поради утежняване на положението, без подкрепата на епископските васали и бюргерите от Рига, през юни 1224 г. се постига окончателно споразумение, при което епископите получават това, което искат – една трета от Ливония и Естония. Една трета от териториите са дадени на епископа на Дорпат, а епископът на Рига взема Поморската област (съставена от 7 килигунда – kiligunda, области), на Ордена са отстъпени 3 от шестте естонски области на епископ Херман (обхващащи областта Саккала).³¹ Дорпатската епископия също става васална на германския император.

През лятото на 1224 г. е сломена упоритата защита на основните точки на отбраната на естонските и руските гарнизони. Всички хванати руси са обесени. На 15 август същата година започва осемдневната обсада на Дорпат, защитаван от княз Вячко. Въпреки предложението руските сили да се предадат и животът им да бъде пощаден, те отказват с надежда да дойде обещаната помощ. Тя идва твърде късно – войските, изпратени на помощ на княза, научават за превземането на замъка, когато са в Псков (на около 120 км). Защитниците на замъка, въпреки успешното използване на катапултите, не успяват да се противопоставят на обсадните кули, таралежите и пороят от камъни, огън и нажежено желязо, изсипани върху тях.³² След тази битка всички останали естонци се отказват от съпротива.

Папският легат Вилхелм от Модена в края на 1225 и началото на 1226 г. взема под прякото папско управление спорните земи и създава буферна зона между спорните датски и германски владения от областите Вирума (Watland), Ярвия (Jarwia) и Леал (Леенема, Leal-Wiek). Още през 1227 г. мечоносците ликвидират тази зона поради новото естонско въстание, заплашващо тяхното управление. Ордена завладява отново цяла Северна Естония и дори Ревал. Датският крал по това време е ангажиран във война в Северна Германия (където губи редица територии) и не може да се намеси.³³ На територията на Западна Естония се образува нова епископия – Йозел-Виик (Oesel-Wiek).

Пред погледа на папския легат, докато той отплава от Ливония, жителите на Йозел се връщат с наградена плячка (многобройни пленници) от Дания и това го кара да организира през 1227 г. завладяването на остров Йозел с 20 000 пилигрими, преминали морето по леда. След превземането и жестокото унищожение на два замъка, най-упоритата част от противниците на християнството в Ливония се предава, т.е. приема условията на кръстоносците. Доходът от острова е разделен на три части – между епископа на Рига, Ордена и бюргерите. Впоследствие последните при въстанието от 1236–1241 г. губят своята част и тя се поделва между епископа на Рига и Ордена.

Независимо от неуспеха на въстанието новгородските князе не се отказват от старите си претенции към Естония и организират операции срещу Рига. Те са временно възпрепятствани поради договор за взаимопомощ между Рига и Псков от 1226 г. (последните признават правата на рижаните да владеят териториите на ливите, летите и естите) и се реализират чак през 1234 г., когато княз Ярослав (Всеволодович) побеждава при Оденпа силите на Ордена и епископа на Дорпат.³⁴

Новият папски легат Балдуин от Ална през 1230–1233 г. предизвиква крайна конфронтация при опит да приложи вижданията и решенията си относно териториалните спорове в Прибалтика.³⁵ Легатът печели на своя страна редица оцетени феодали и част от естонците. При офанзива за завземане на Ревал 100 човека от неговата кръстоносна армия са избити от войските на мечоносците.

През 1234 г. се връща папският легат Вилхелм и регулира отново нещата. Успява практически да въведе мир в страната като връща земи и дава необходимото признание на Мечоносците.

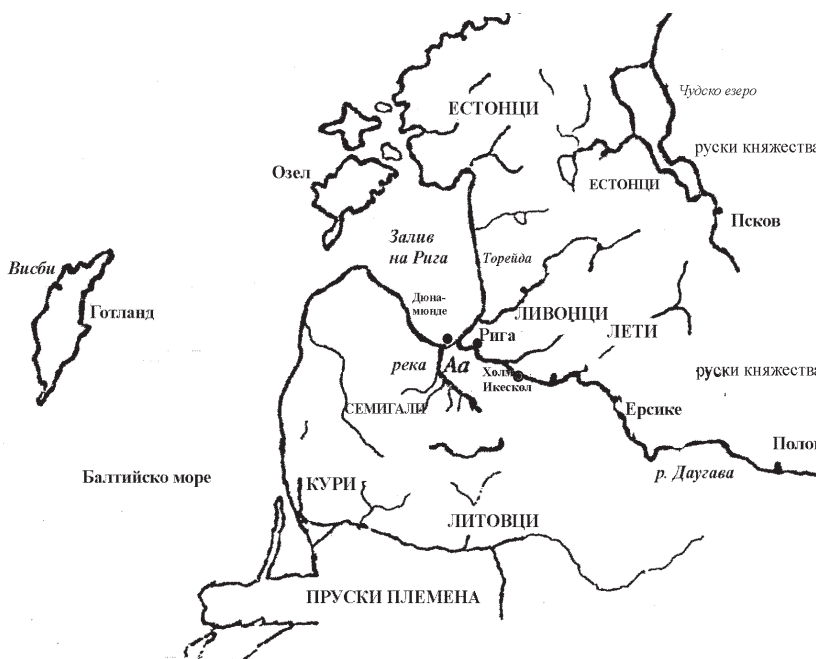
В най-злополучната битка за Ордена на 22 септември 1236 г. при Сауле (Самогития, Жаметия) е унищожена голяма част от състава на Ордена, загива и магистър Волкуин.

Така се стига до една стара идея – с папски едикт от 12 май 1237 г. остатъците на мечоносците се обединяват с Тевтонския орден (първата молба на мечоносците за сливане на двата ордена е отхвърлена от тевтонците).³⁶

Тевтонският орден отдава необходимото значение на международната политика и поради настояване на папската страна (Григорий IX, 1227–1241) през 1238 г. с договора от Стенсби признава правото на Дания да владее Северна Естония – областите Хариин, Виирланд и Ватланд (Harrien, Wierland, Watland). Но средна Северна Естония (областта Ярвиа, Jarwia, Jarven) остава под властта на Ордена,

сключен е и военен съюз за бъдещи съвместни действия срещу езичниците и православните. При евентуалните бъдещи завоевания Тевтонският орден ще получи една трета от тях. Точно в Северна Естония се оттеглят и остатъците от мечоносците, като създават и в бъдеще проблеми на магистъра на Тевтонския орден. Но това е вече една друга история.

Ливония XII - XIII в.

БЕЛЕЖКИ:

¹ За практичност в настоящата сагия Орденът на мечоносците са назовава само като Ордена, а когато става дума за Тевтонски орден той се изписва изцяло. За споровете около създаването на Ордена вж. *Urban, W. The Baltic Crusade*. Chicago–Illinois, Lithuanian Research and Studies Center, 1994, 56–57 също и *Латвийский, Г. Хроника Ливонии*. ред. С.А. Аннинский, изд. Академии Наук СССР, М.–Л., 1938, с. 15.

² *Turnbull, S. Crusader Castle of the Teutonic Knights (2). The Stone castles of Latvia and*

Estonia 1185–1560. Oxford–NewYork, 2004, 14–15; *Urban, W.* Op. cit., 163–170.

³ *Латвийский, Г.* Хроника Ливонии. VI, 5 и Вартберг Г. Ливонская хроника. <http://livonia.narod.ru/list.htm>

⁴ *Urban, W.* Op. cit., p. 68.

⁵ Була от 20.X.1210 г. до магистъра на Мечоносците и тази до епископа на Рига <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/italy.htm>

⁶ *Латвийский, Г.* Хроника Ливонии, XI, с. 4.

⁷ Пак там, XIII, 9.

⁸ Пак там.

⁹ <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/italy.htm>

¹⁰ Вж. бележка 134 в приложението на С. А. Аннинский в „Хроника Ливонии“, с. 193.

¹¹ Важен момент от неразбирателството между епископа и мечоносците е неяснотата в представите на папството какво точно представлява Естония в географски план. В 1213 г. папата поръчва на архиепископа на Лунд да изпрати епископ на Саккала и Унгания. В същото време усилено поддържа епископа на Естония Теодорих (в противовес на епископ Алберт), като вероятно не знае, че посочените две области по това време са единствените, включени в епископията на Естония (и същевременно предоставени безусловно във владение на Ордена от папата и императора). Всичко това Алберт решава да изясни лично с участието си на четвъртия Латерански събор (1215).

¹² *Латвийский, Г.* Хроника Ливонии, XX, с. 6.

¹³ *Urban, W.* Op. cit., p. 100.

¹⁴ *Латвийский, Г.* Хроника Ливонии, XV, с. 8.

¹⁵ *Фенел, Дж.* Кризис средневековой Руси 1200–1304. Москва, 1984, с. 93.

¹⁶ Трябва да се има предвид, че естонците са противници на руските князе и част от тях през същата тази година извършват с тевтонците (принудени или по собствена воля) поход в новгородската земя, „когато руснаците обикновено са заети с пирове и гуляи“ (*Латвийский, Г.* Хроника Ливонии. XX, с. 7). Информация за похода е запазена в Новгородската летопис, вж. *Насонов, А. Н.* Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.–Л., 1950, с. 57 „въ лето 6725 [..].“

¹⁷ Главата на Ламбит е отрязана от летите и занесена в Ливония, вж. *Латвийский, Г.* Хроника Ливонии, XXI, с. 2, 3, 4, 5.

¹⁸ Още в 70-те години на XII в. има датски епископ на Естония – френският монах Фулк, вж. История Эстонской ССР, Т. I, Таллин, 1961, с. 133. За датските претенции вж. *Urban, W.* Op. cit., 93–94.

¹⁹ *Ibidem*, p. 75.

²⁰ *Латвийский, Г.* Хроника Ливонии, XXII, с. 1.

²¹ Вж. датската хроника *Annales Ryenses*, MGH, SS, XVI, p. 406.

²² История Эстонской ССР, Т. I. Таллин, 1961, с. 161.

²³ *Латвийский, Г.* Хроника Ливонии, XXIII, с. 20.

²⁴ Пак там, XXII, с. 2.

²⁵ *Urban, W.* The Livonian Crusade. Washington: University Press, 1981, 105–109. Орденът има добри взаимоотношения с част от нобилитета сред ливите и летите, дори ги приема в ордена като *confratres* и сиви братя, а магистър Волкуин е в приятелски отношения с летите от полунезависимата област Толова, която наскоро

е приела ортодокса, виж Urban, William. The Baltic Crusade, 101–103.

²⁶ Мнение на Хилденбран, вж. в *Латвийский Г. Хроника Ливонии*, бел. 210.

²⁷ Пак там, XXV, с. 5.

²⁸ За ситуацията в Дания и Северна Европа виж Barber, Malcolm. The two cities: medieval Europe, 1050–1320. London, 1992. Chapter 14, 383–388.

²⁹ *Латвийский, Г. Хроника Ливонии*, XXIV, с. 9.

³⁰ За тези събития вж. *Пауцто, В. Т. Героическая борьба русского народа для независимость XIII в. М.*, 1956, 106–146; *История Эстонской ССР ...*, 125–178; *История Эстонской ССР*, Талин, 1958, 37–57 и *История Латвийской ССР*, ред. А.А. Дризула, Рига, 1971, 32–40.

³¹ *Urban, W. The Livonian Crusade*, 105–106. Съдържанието на епископските актове от 22, 23 и 24 юни 1224 г. виж в Strehlke, Ernst. *Tabulae Ordinis Theutonici*. Berlin: Weidmann, 1869, № 228, 226–228; руски превод в интернет <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty>

³² Вж. *Латвийский, Г. Хроника Ливонии*, XXVIII.

³³ Датският крал губи битката през 1227 г. от Холщайн при Борнхьовед (до Ноймюнстер). Вж. *Barber, M. The two cities: medieval Europe, 1050–1320*. London, 1992, Chapter 14, p. 386; *Johnson, Edg. N. The German Crusade on the Baltic – In: A History of the Crusades, Vol. III: The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, gen. ed Kenneth Setton, Madison, Wisc., 1975, pp. 561, 545–585.

³⁴ *История Эстонской ССР*. Т. I, Таллин 1961, с. 176.

³⁵ *Urban, W. The Livonian Crusade ...*, p. 107; *Urban, W. The Baltic Crusade ...*, p. 169; *Fonnesberg-Schmidt, Iben. The popes and the Baltic Crusades, 1147–1254 (The northern world, v. 26)*, Hotei Publ., Leiden–Boston, 2007, 187–188.

³⁶ За булата на Григорий IX, с която се сливат ордениите вж. *Urban, W. The Teutonic Knights. A Military History*. London, Greenhill Books, 2003, 86–91.

ХИГИЕНА ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА.

ОСМАНСКИЯТ БАЛКАНСКИ СЛУЧАЙ – 1789–1807 Г.

Цветан Радулов

Статията поставя въпроса до каква степен една криза може да повлияе върху сфера на живота като хигиената. Разглежданата криза в Османската империя е на предела на два века – XVIII и XIX в. и се отличава със съчетаването на външни и вътрешни фактори.

Хигиената е съставна част от човешкото съществуване и има своето значение като обект на историческите изследвания. Тя може да се разглежда под различни ъгли, в зависимост от интересите на автора. Тук това понятие присъства като синоним на чистотата в различните кръгове на нейното битие.

Източник на информация са пътеписите на чуждестранни християнски пътешественици, които преминават през балканските територии на империята и оставят ценни извори за състоянието на османската държава. Темата, която се разглежда тук, също влиза в обсега на техните наблюдения.

Освен представянето на състоянието на хигиената през периода, се прави опит да се потърсят сведения за това има ли неблагоприятно влияние общата криза и в тази област на живота. Основният акцент е поставен върху обществената хигиена. Така се вижда какво е положението в населените места, на улиците и на обществените сгради. С оглед на получената информация трябва да се прецени дали и какви проблеми възникват поради кризата в земите на султана.

Всички намерени сведения се анализират обстойно и се прави опит за оценка на ситуацията в изследвания период. По такъв начин се преценява оказва ли влияние политическата и икономическа криза на състоянието на хигиената в османските балкански земи.

Селим III започва своето управление в много тежка обстановка. Неговата държава воюва неуспешно срещу Хабсбургската монархия и Русия. Османската империя не може да разчита на някогашните опори – еничарите и спахиите. Кризата в централната власт е съчетана със сепаратизъм, размирици и беззаконие в провинциите. Ситуацията се влошава поради френската операция в Египет. През 1804 г. избухва и сръбското въстание. Новият султан се опитва да започне реформи, за да стабилизира своята власт. Главната им насока е армията, която вече не представлява същата опора на държавата както преди. Тези опити за промяна срещат недоволството на различни среди и в крайна смет-

ка претърпяват неуспех, който коства живота на султана.¹

Въпросът, който ни вълнува, е как се отразява кризата на състоянието на хигиената в султанските земи. Ценни сведения по този проблем дават чуждите пътешественици, минали през Балканите. Естествено, не всички обръщат внимание на сферата на изледваната тема, а част от тях бързат, за да отидат на по-безопасни места.

В този смисъл интересни са сведенията, които пътеписците дават за чистотата в населените места и къщите в тях и за обществените сгради като кервансарайте, както и за състоянието на публичните бани през периода. Разглеждането на хигиената през време на кризата ще бъде групирано в тези три групи. Поради взаимните връзки селищата и къщите ще бъдат разгледани на едно място. Кервансарайте ще се обособят отделно като обществени постройките, посещавани от чуждестранни пътешественици. На баните също ще бъде отделено достатъчно внимание, поради тяхната изключителна важност.

* * *

На първо място ще разгледаме положението на групата на населените места и къщите. Чистотата в тях е най-често критикувана от чуждестранните пътешественици. Акцентира се на незастланите улици, мърсотията и калта. Остава въпросът дали това, и по-рано констатирано положение, се влошава вследствие на настъпилата криза. В тази статия са използвани сведенията на седем английски пътешественици от края на XVIII в. и началото на XIX в, двама френски, един арменски и един холандски.

1. Населени места и сгради. През 1792г. Уилям Хънтър говори за лошото състояние на къщите. Описва доста негативен образ: „Но когато часът за почивка настъпи открийме, че въображението ни е било твърде разпалено и ни беше направило смешни с нашите призрачни мечти, тъй като стаите, които бяха застлани с рогозки, гъмжаха от бълхи и комари и прочие. Двете нощи, прекарани тук, едва ли ми се събира повече от един час сън.“²

Друг пътешественик – Уилям Лийк – описва обстановката в териториите на днешна Гърция, тогава в обхвата на владенията на Али паша Янински. Лийк дава представа за състоянието на град Корица, където престоява по-дълго. Там отсяда в дома на митрополита, „[...] единствения удобен дом в този град: другите, в които живеят архидаконите и дяконите, всичките са полуразрушени, открити и покрити с

пепел и мръсотия... Мръсни и неудобни къщи характеризират албанския град [...]“³ За съжаление Корица не е от най-често посещаваните селища от чуждестранни пътешественици и липсват сведения, с които можем да сравним даденото ни описание. Същият автор споменава за „красивите къщи на гръцки търговци“, които видял в Кастория.⁴ Нийл говори и за Серес, като според него „[...] улиците са криви и зле павирани, но имат предимството, че се мият от потоци, извиращи от близките планини.“⁵

Интересни сведения намираме в пътеписния дневник на холандското посланичество, начело с Дедем де Гелдер (1793 г.): „Ние прекарахме тежка нощ в Али бей къой. Къщата, в която спяхме, беше мръсна и стените на стаите гъмжаха от дървеници. Никой не затвори очи и всеки от нас се оплакваше, че се чувства зле. Тя беше при това най-хубавата къща в тази местност, къща, която е служила за удоволствия на султана и която представляваше руини, когато бяхме там.“⁶ Картината, описана от представител на холандската дипломатическа мисия говори за занемаряването на някои от султанските резиденции по време на кризата. Този факт би могъл да означава, че слабостта на централната власт се отразява на хигиенното ниво на сградите, използвани от владетеля и неговото семейство.

През 1797 г. англичанинът Джон Джексън остава с добри впечатления от градчетата в близост до столицата на империята.⁷ Тази област не е засегната от безредиците, обхванали повечето части на Румелия. Това е най-положителното мнение от този период. Разбира се, трябва да се подчертае, че чистотата на тези населени места е отбелязана в предишни периоди от различни чуждестранни пътешественици. Един от важните имперски градове – Адрианопол – също не е засегнат от кризата. Англичанинът Джон Б. С. Морит описва как е опитал от водата на един от фонтаните в града.⁸

Интересно е и мнението, което дава френският пътеписец Луи-Огюст Феликс Божур (1794–1798), за състоянието на крайдунавските градове, като ги сравнява с познатите му Букурещ и Яш: „Всички други градове са още по-мръсни, въпреки че отдалеч къщите сред дърветата представляват твърде приятна гледка; тези къщи обикновено са белосани с вар и отдалеч приличат на театрални декори, които очароват очите в далечината, а отблизо са само замазани. Когато се минава из страната, от всички страни се виждат само мизерни колиби, потънали сред калища.“⁹ Тук трябва да се отбележи, че авторът е недоволен и от чистотата в подвластната на империята Румъния, също засегната от кризата.

Според арменеца Минас Пъшкѓджян, който обикаля доста градове в Северна България, Разград е „беден и невпечатлителен“, а Шумен – „благоустроен със здрави и красиви сгради“. Русчук също е описан като благоустроен град.¹⁰ В началото на XIX в. френският граф Шарбонел, който пътува през България, описва Пазарджик като „красив град“.¹¹ В края на XVIII в. един неизвестен англичанин казва, че Шумен „се състои от окаяни къщурки“.¹² Същият автор отправя доста сериозни критики към хигиената в териториите, през които е преминал: „Настаниха ни в една немебелирана къща и изпитахме всичките неудобства, които нечистотията на българите довеждаше до особена степен. Това, че чумата може да се появи или разпространи сред тях, не предизвиква вече никакво учудване у някого, прекарал една нощ под такива покриви. Това може би е причината речта на един английски пътешественик, навикнал у дома на удобства, най-малкото от които е далеч по-голямо от най-голямото тук, да издава погнуса, която понататъшното опознаване на всички възможни удобства на пътуването през турската империя може да коригира или да те накара да се примириш.“¹³ През 1800 г. Уилям Уитман, когато преминава през имперските земи, пише, че в Силистра „[...] къщите са мизерни, както в повечето градове на Турция.“¹⁴

Английският пътешественик Е. Д. Кларк описва улиците на Константинопол и въобще състоянието на града в най-черни краски: „[...] След всичко, което се каза за великолепието на този забележителен град, читателят едва ли е подготвен за гледката във вътрешността, за неговата грозота и мърсотия, за която едва ли подозира. Улиците му са тесни, мръсни, зле павирани и в същото време осеяни с дупки и изпражнения. И в най-отвратителните улички на Лондон и Париж не може да се намери нещо по-противно. Те по-скоро наподобяват вътрешността на клоака, отколкото улици. Разлагащи се трупове на умрели кучета с грамадни купчини изпражнения и мърсотии пречат на движението по тях [...]“.¹⁵ Отрицателните настроения срещу липсата на чистота в столицата на империята контрастират с идеята за величие на престолния град. Кларк показва изненада, като говори за обстановката в Цариград. Тя силно изпъква на фона на външното величие на града, от което остава заблуден и авторът: „Погледнете Константинопол отвън и той ще ви се стори най-богатия и процъфтяващ град в Европа, запознайте се с вътрешността му, където мизерията и нищетата са така поразителни, и ще намерите най-мръсната и бедна столица в света.“¹⁶ Това е едно от най-негативните описания на Истанбул,

правено от чуждестранен пътешественик. Разбира се, остава въпросът доколко това незавидно положение е причинено от кризата, в която се намира султанската държава.

Във времето преди кризата авторите не са единни по отношение на чистотата на къщите. Дори има примери, когато в едно съчинение се представят добри и лоши впечатления от хигиената. Такъв е и случаят с хабсбургския дипломат Руджер Бошкович (1762 г.). Когато посолството остава да пренощува се среща с доста трудности: „[...] Там се виждаха две врати, през които се влизаше в две мръсни, тесни и много тъмни стаи без прозорци. Сградата беше отделена, но дворът имаше друга подобна барака, където се бяха оттеглили собствениците на дома. Господин посланикът и неговата съпруга, изненадани от това жилище, изпратиха да се огледа съседна къща, която се оказа също като тази, но я надминаваше по нечистотия.“¹⁷ Малко по-нататък Бошкович казва добри думи за чистотата в селските къщи: „Общо взето, къщите във всички български села са съвсем сиромашки, но много чисти.“¹⁸

Оценките, давани през XVI, XVII и до средата на XVIII в. за градската хигиена, са разнопосочни. През 1557 г. Саломон Швайгер описва по следния начин Белград: „Улиците из целия град са нечисти, пусти и кални.“¹⁹ Различна представа ни дава разказът на капитан Шад (1740–1741 г.), който описва как се поддържа чистотата около ислямските религиозни домове: „Настилката, макар и от мрамор, изцяло е покрита с фини килими, докарани от великия Кайро и всеки ден им махат праха с големи метли, направени всяка от тридесетина лисичи опашки [...]“²⁰

Въпросът за нивото на чистотата на градовете в султанската държава и отношението на християнските пътешественици не би могъл да получи едностранчив отговор. Не е много ясно от какво са предизвикани негативните оценки на пътешествениците. Възможно е да са се отвращавали от натрупаната смет по улиците. Не бива да се забравя и фактът, че повечето от тях не са павирани и при лошо време калта е преобладаващ елемент. Не е изяснена и основата, върху която се облягат пътеписците по отношение на критиките срещу чистотата в османските градове. В повечето европейски страни тези проблеми също съществуват и има голяма вероятност в мненията да са субективни.

Подобно е и положението с къщите, в които пътешествениците се настаняват. Попаднали на чуждо място, далеч от родината, те стават по-критични към условията на живот, които им се предлагат. Понякога се наблюдава и обратния процес – потиснати от неугледния външен вид на сградите, пътуващите с облекчение откриват, че положението

не е толкова отчайващо.

2. *Кервансараи*. Друг проблем е как кризата засяга чистотата на обществените гостоприемници – кервансараите. За разлика от предишни периоди информацията за тези места не са толкова многобройни, като една от причините е, че са отбягвани заради несигурността по пътищата. По този въпрос пише Адам Нийл, който ни дава представа за състоянието на тези сгради: „Тук за първи отседнахме в турски кервансарай, чиито многобройни неудобства е трудно да си представи човек. Това бе една четириъгълна съборетина с няколко изгнили стълбища, водещи към общи спални без врати или кепенци, чиито под бе покрит с парчета от керемиди и остатъци от зидария; парцали, гъмжащи от буболечки и изгнило сено – легло на предишните обитатели.“²¹ И в предишни периоди се чуват критики срещу кервансараите, но е очевидно, че и грижите, полагани за тях, са намалели вследствие от кризата. Авторът едва ли може да бъде обвиняван в придиричност, след като дава доста добри отзиви за обновената селска къща: „Настанихме се в къщата на един български селянин и бяхме твърде приятно изненадани да открием, че тя бе удивително чиста и топла.“²²

Анонимно описание от 1794 г. също дава отрицателни отзиви за положението на кервансараите: „ездачите им най-често биваха задоволени с таванско помещение над него, постлано с рогозки, изключително мръсни и с купчини прах по ъглите на стаята. Действителното неудобство немалко се увеличаваше и от ужаса да пипнем чума и постоянното редуване на наемателите на този окаян и злочест приют, отнемаше и малкото, на което можеше да се разчита.“²³ Повечето автори не са многословни. През периода XVI–XVIII в. не са рядкост критичните мнения. Един от най-негативно настроените е йезуитът Паул Тафернер. Той пише следното: „Предварително можем да си представим каква почивка могат да намерят тук изморените пътници, когато по време на целия им сън вонята удря носа им, а цвиленето на конете непрекъснато дразни ушите им. По липса на други сгради тези обори трябва да осигуряват закуска и нощувка често на голям брой хора [...]“²⁴ Някои автори са доста доволни от престоя си в определени кервансараи като този в Нови хан. Този хан е изграден много добре и старателно поддържан, ако съдим от сведенията на чуждите пътешественици.

3. *Обществени бани*. Накрая ще бъде разгледано състоянието на баните през описвания период. От изворите, оставени от чуждите пътници, можем да потърсим дали кризата се отразява на положението им. В различни периоди те са едни от най-интересните за

чужденците и за тях има много интригуващи описания. Баните са най-положително оценяваната част от сферата на хигиената в тези сведения. Банята е традиционна институция за османското общество. В периода на XVI – средата на XVIIIв. към нея се насочват погледите на чуждестранните пътешественици. Малко е вероятно кризата в султанските земи да е засегнала баните. Разбира се, сградите, в които се помещават, са отдавна изградени и се славят като едни от най-добре построените и най-добре направени. Никой пътеписец не е отбелязал промяна в нагласите на местното население по отношение на използването на баните. Трябва да се отбележи, че не са правени опити за сравнения с предишните периоди. За разлика от предходния период, когато има многобройни подробни описания, сега баните само се споменават бегло. Друго съоръжение, свързано с обществената хигиена – чешмите – изцяло отсъства в чуждите пътеписи през периода. Тук са разгледани един дубровнишки и един английски, два арменски и четири френски извора.

През 1792 г. дубровнишкият търговец Иван Соркочевич оставя сведения за кюстендилските минерални бани, „които се съхраняват много добре и удобно за благото на онези, които имат нужда.“²⁵ В началото на XIX в. арменският духовник Минас Пъшкџджян минава през Източна България и дава сведения за различните населени места. От неговите описания не личи кризата да е засегнала по някакъв начин хигиенното ниво в този район, като дори съобщава за намиращата се в Айтос „[...] минерална баня, зидана от камък, която изглежда внушително. Султан Сюлейман построил върху банята голям и импозантен купол“.²⁶ Очевидно е, че изградената някога баня не е станала жертва на разбойническите нападения. Важна информация за състоянието на баните дават Хугас Инджеджиян и Степанос Кювер Агонц в тяхното описание на Румелия. Описани са софийските бани „[...] с минерална вода, с мъжки и женски отделения.“²⁷ Съобщава се за наличието на 8 бани в Серес и за факта, че местните жители изработват хубави бански принадлежности. Двамата автори дават сведения за „чудотворен басейн“ в Ловеч, който се пълнел и изпразвал сам.²⁸ За Ниш се казва, че „[...] има две бани и топли минерални извори, които се използват за лечение на различни болести.“²⁹ Обръща се внимание и на Ягодина, където „[...] много полезни и ценени са неговите минерални извори и банята.“³⁰ Не бива да се забравя, че тези сведения са дадени преди избухването на Първото сръбско въстание. Интересни са сведенията за Едирне (Одрин) и за неговите бани: „Говори се, че в миналото градът е

имал 33 бани, но сега 11 от тях са запустели и не работят.³¹ Възможно е причината за закриването на някои от тях да е кризата, обхванала държавата на падишаха.

От Адам Лийк разбираме, че „силните мъже“ в районите, които посещава – Али паша Янински и Исмаил бей Серески – се грижат за опазването на реда и поддържането на пътищата. Тук не се споменава нищо за обществените бани, но може да се предположи, че и те влизат в тази сфера. Това не би било никак странно, тъй като е известен стремежът на отцепниците да подражават на централната власт.

През същия период французите Еспри-Мари Кузинери и Франсоа Пуквил дават сведения за прислугата в баните, говорейки за ролята на албанците-теляци. Кузинери дори изказва мнение, че този труд подкопава тяхното здраве.³² Тези сведения нареждат професията на теляка до други, преимуществено извършвани от албанци.

Към края на периода има още няколко откъслечни сведения за баните. Един анонимен френски пътеписец от 1807 г. съобщава за баня с минерална вода, недалеч от Дуганхисар (в съчинението на автора селището е наречено Шашкулан).³³ През същата година Луи дьо Заманя споменава адрианополските минерални бани.³⁴

Трябва да се отбележи, че през този отрязък от време липсват подробни описания на баните (като при Стефан Герлах или Ханс Дерншвам)³⁵ или опит за анализ на тази институция (като при Хенри Блаунт, Едуард Браун или Пиер Белон).³⁶ Блаунт разказва: „Когато завземат някой град, първото нещо, което построяват, са обществените бани, на които определят справедлив доход, така че за по-малко от два пенса всеки мъж или жена може да се изкъпе (и избърше) с чиста кърпа [...] Този или тази, които не се къпят два или три пъти седмично, се смятат за нечистоплътни.“³⁷ Поради липсата на подробни сведения от същото естество не може да се прави съпоставка със ситуацията, описана от англичанина. От чуждите пътеписи не става ясно дали проблемите на държавната хазна са оказали някакво влияние върху състоянието на обществените бани – например дали са намалени получаваните пари и увеличени ли са таксите след това. Не може да се направи и сравнение със състоянието на женските бани (подробно описани от Мери Монтегю и Елизабет Крейвън)³⁸, тъй като вероятността от разбойнически нападения кара жените да отбягват да пътуват в тези райони.

* * *

От всичко казано дотук, може да се установи, че пътешествениците не правят пряка връзка между кризата и нивото на хигиена през разглеждания период. По време на своите пътувания дават описания на областите, през които минават, като данните за тях са в зависимост от времето на престояване. Трябва да се отбележи, че в своите описания пътешествениците дават доста интересни сведения за кризата, които показват как изглежда тя в очите на чужденеца. Посочени са различните проблеми, опитите за реформи и съпротивата срещу тях, основните действащи лица в сепаратистките движения на Балканите.

Не бива да се забравя, че хигиената в Европа през периода се развива заради техническия прогрес и научните открития. Това е и една от причините за засилващото се увеличаване на критичните мнения. Този процес се наблюдава от средата на XVII в. и през целия XVIII в. В Европа се променя постепенно отношението към хигиената. Така една част от пътешествениците стават по-претенциозни към чистотата в османските владения. Това не означава, че пред европейските страни не стоят проблеми от същото естество. Въпреки всичко, все още в началото на XIX в. не са разрешени редицата проблеми, които стоят пред европейските страни. Сред тях основни са въпросите с отсъствието или лошата канализация, поддържането на телесна чистота и увеличаването на населението в градовете.³⁹

Описанията на пътешествениците обхващат големи територии от Османската империя. Положението на всеки район има своите специфични проблеми, които присъстват в описанията. Цариград, като център на империята, не е засегнат така от размириците, но други аспекти на кризата (най-вече икономически) се отразяват на неговото състояние, в това число и на хигиената. Там, където сепаратистите са установили своята власт, се наблюдава известно съживяване на района, като това се отразява и на чистотата. Пътищата стават притегателна сила за разбойническите банди и това води до занемаряването на кервансарайте.

Кризата се отразява върху избирането на маршрут за пътуването. Дотогава предпочитаният път Белград-Ниш-София-Пловдив-Одрин-Цариград вече не е така желан заради размириците в северозападните части на империята като бунта на Пазвантоглу и Сръбското въстание (1804 г.). Избират се маршрути по море, които спират по черноморските (Варна, Бургас, Балчик) или беломорските пристанища (Солун, Гюморджина) и след това продължават по море или суша към Цариград. Други възможни пътища са през Босна и продължаването по Диаго-

налния път, както и слизането на пристанище на Адриатическо море.

Променят се и прослойките на пътешествениците. Увеличава се броят на военните и търговците за сметка на учените и естествениците. Това се отразява на получените сведения, като се дава точна информация по определени въпроси. Така все по-сериозно внимание се обръща на военните анализи и информацията за икономическото състояние на империята. Тези хора не обръщат внимание на ежедневието.

Това, което става ясно от описанията е, че е възможно в районите на размирици да се наблюдава занемаряване на обществената хигиена. От друга страна, по местата където са се утвърдили непризнаващите султана владетели, е много вероятно те да са поели тази грижа като част от опитите за привличане на местното население. Правейки сравнения с критичните сведения, които имаме от пътеписите от предходни периоди, по-скоро може да се каже, че се запазва едно определено ниво. Възможно е вследствие на размириците в населените места нивото на чистота да се е понижило. За съжаление, пътеписците не са обстойни в описанията на тази сфера. Една от причините е в многото подобни описания от предходни периоди, но друга причина е, че авторите обръщат повече сериозно внимание на кризата в империята. Това е едно от най-големите влияния на кризата, намерило отражение в чуждите източници. Поради размириците липсват жени-пътешественици. Те се появяват в началото на XVIII в. В размирните райони се наблюдава занемаряване на кервансараите. Несигурността по пътищата, породена от размириците, се отразява върху тяхната поддръжка. Ясно е, че централната власт не проявява някакво по-специално отношение към тази сфера на всекидневния живот. Поради необходимостта от реформи в по-жизненоважни за Високата порта области, не се наблюдават коренни промени в хигиената. Чуждите пътешественици не споменават нововъведенията на султан Селим III като въвеждането на карантина и отходни ями. Те не се задържат за дълго време и нямат поглед върху по-дългосрочните тенденции в тази насока. Оценката, която дават, няма тази идеологическа основа на някои автори от миналите векове. В повечето случаи те се въздържат да критикуват или, ако го правят, са под влияние на неприятни лични изживявания. За тях мюсюлманският свят е по-добре познат за разлика от пътешествениците от XVI и XVII в. Затова обредите не представляват интерес и не са отразени. Всъщност повечето пътници виждат просто една държава в криза, тъй като вече са възприели османската държава като даденост и слабо се вълнуват от проблемите на всекидневния живот.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ За кризата в Османската империя вж. повече в *Мантран, Р.* /ред./ История на Османската империя. С., 1999; *Садулов, А.* История на Османската империя. ВТ, 2000.; *Йелавич, Б.* История на Балканите XVIII–XIX в. С. 2003. Повече за сепаратистките процеси и разбойническите движения вж. *Мутафчиева, В.* кърджалийското време. С., 1993. Повече за ситуацията в Албания и Епир вж. *Ариш, Г.* Албания и Епир в конце XVIII – начале XIX в. М., 1963. За Първото сръбско въстание вж. повече в *Лалков, М.* Балканското националноосвободително движение през XIX век (1804–1878). С., 1993.
- ² Вж. *Тодорова, М.* Английски пътеписи за Балканите, с. 324.
- ³ Пак там, с. 470.
- ⁴ Пак там, с. 456.
- ⁵ Пак там, с. 475.
- ⁶ Вж. *Косев, Д.* Холандски пътеписи за Балканите. – Във: ИДА, Т. 33.
- ⁷ *Тодорова, М.* Цит. съч., 373–375.
- ⁸ Пак там, с. 337.
- ⁹ *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в., с. 427.
- ¹⁰ *Орманджиян, А.* Арменски пътеписи за Балканите, 183–185.
- ¹¹ *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите, с. 23.
- ¹² *Тодорова, М.* Цит. съч., с. 360.
- ¹³ Пак там, 361–362.
- ¹⁴ Пак там, с. 396.
- ¹⁵ Пак там, 410–411.
- ¹⁶ Пак там, с. 412.
- ¹⁷ *Бошкович, Р.* Дневник на едно пътуване, с. 28.
- ¹⁸ Пак там, с. 30.
- ¹⁹ *Йонов, М.* Немски и австрийски пътеписи за Балканите. С., 1979, с. 370.
- ²⁰ *Йонов, М.* Цит. съч., с. 375.
- ²¹ *Тодорова, М.* Цит. съч., с. 454.
- ²² Пак там, с. 455.
- ²³ Пак там, с. 365.
- ²⁴ *Йонов, М.* Цит. съч., с. 107.
- ²⁵ *Матковски, Ал.* Балканот во делата на странските патописци во времето на турско владеење. Ск., 1992, с. 271.
- ²⁶ *Орманджиян, А.* Цит. съч., с. 185.
- ²⁷ Пак там, с. 71.
- ²⁸ Пак там, с. 77, 148.
- ²⁹ Пак там, с. 115.
- ³⁰ Пак там.
- ³¹ Пак там, с. 86.
- ³² *Цветкова, Б.* Цит. съч., с. 363.
- ³³ Пак там, с. 52.
- ³⁴ Пак там, 32–33.

³⁵ Вж. повече в *Дерншвам, Х.* Дневник на пътуването му до Цариград през 1553–1555г. Превод от ранно-горно-немски М. Киселинчева. С., 1970. и в *Герлах, Ст.* Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Предговор и редакция Б. Цветкова. С., 1976.

³⁶ Вж. повече в *Тодорова, М.* Цит. съч., както и в *Белон дю Ман, П.* Наблюдения на множество редки и забележителни неща. С., 1953.

³⁷ *Тодорова, М.* Цит. съч., 188–189.

³⁸ Вж. Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII в. Писма на Мери Монтегю и Елизабет Крейвън. С., 1976.

³⁹ Вж по-подробно *Бродел, Ф.* Материалната цивилизация, икономика и капитализъм, XVI–XVIII в. Т. I. Структурата на всекидневието: възможното и невъзможното. С., 2000, 263–269.

КРИЗАТА В НАГОРНИ КАРАБАХ КАТО ОБЕКТ НА ГЕОПОЛИТИЧЕСКИТЕ РЕАЛНОСТИ В МЕЖДУНАРОДНАТА ПОЛИТИКА

Цветелина Харалампиева

Крахът на „Съветската империя“ е нещо, което малко съвременници са могли да предвидят, особено сред населението, обитаващо нейните обширни територии. Под фасадата на могъща и непоклонима сила, в чието „царство“ сякаш времето е спряло, в продължение на 70 години управляващите изкореняват и потискат всяко недоволство, всеки опит за зараждане на конфликт – било той политически, етнически, религиозен и т.н. Те всичките сякаш никога не са съществували – властта „бори“ страховете си със сила и с методите на дезинформацията на обществото. С обявяваната през 1987 г. програма за „гласност“ и „перестройка“ от Михаил Горбачов – генерален секретар на КПСС, по-късно президент на СССР, милиони хора решават, че е дошло времето, в което техните искания ще бъдат чути. Този процес е съпроводен с възраждане на национализма сред неруските народи, който, превръщайки се във фактор на сплотяване на обществото, по-късно се трансформира в причина за етнически сблъсъци и войни. Едно от най-големите доказателства, за съжаление, не и единствено, е кризата в Нагорни Карабах. Този район, чиято териториална принадлежност се оспорва от Армения и Азербайджан, се превръща в театър на кървава и нечовешка война и доказва неефективността и временния характер на използваните от съветските ръководители мерки за изграждане на една интернационална общност. С времето конфликтът в Нагорни Карабах извървява сложна еволюция от етнически и регионален до международен, с немалка роля в определяне на посоката на международните отношения след края на Студената война. Като част от Кавказкия регион, тази територия става обект на „голямата политическа игра“, в която в продължение на десетилетия главните участници като Русия, САЩ, Турция и Иран се опитват да променят баланса на силите в своя полза, превръщайки избухващите конфликти в оръжие за постигане на своите цели. Поради това те трудно намират развързка, а в повечето случаи остават „замразени“, което отново се използва от една или друга сила и показва отсъствие на желание за компромис.

Проблемът в Нагорни Карабах е доста сложен от гледна точка на множеството фактори, които оказват влияние. Един от първите в съвременната история е свързан с края на Първата световна война и болшевишката революция. Това е периодът, в който Армения и Азербайджан за кратко време създават независими републики през 1918 г., които след около 2 години стават съветски. Между тях се извършва подялба на територии, като с особено значение са Зангезур, Нахичеван и Нагорни Карабах. Фактор във взаимоотношенията между двете от една страна, и между тях и РСФСР, от друга, се превръща Кемал Ататюрк. Той се стреми да запази териториите на Османската империя, които включват и новосъздадената Арменска държава, от подялба между победителите във войната. Така под претекста за борба срещу общия враг - империализма, той търси сътрудничеството на РСФСР, за да постигне целта си – недопускане преминаването на територии към Армения и превръщане на Азербайджан в проводник на турско влияние в Съветите. От своя страна болшевиките се надяват, че ще разгърнат своето влияние в мюсюлманския свят за разпространение на пролетарската революция. И така, макар че първоначално споменатите области Нагорни Карабах, Нахичеван и Зангезур, с решение на Сталин от 2 декември 1920 г. да са признати за част от Армения, няколко месеца по-късно нещата се изменят с промяната на политическата обстановка и с оглед на плановете на болшевиките спрямо Турция. Със сключването на Московския договор от 16 март 1921 г.¹ Нахичеван и Нагорни Карабах преминават под контрола на АзССР. За Сталин това е успех в посока на утвърждаване на един бъдещ съюз между РСФСР и Турция, докато за Кемал Ататюрк договорот е стъпка към ограничаване на вероятността от създаване на силна арменска държава, която би имала териториални претенции към турската страна. Още в този ранен период, когато се създават предпоставките за избухналия през 1988 г. конфликт, Нагорни Карабах е превърнат в обект на една политика, която не допуска засегнатите страни да участват в разрешаването на проблема, а по-скоро е своеобразен „диктат“ на по-висши политически кръгове, които преследват единствено своите стратегически и дори национални цели в борбата за надмощие и влияние в Кавказкия регион. На 7 юли 1923 г. е създадена Нагорно-карабахска автономна област (НКАО) на територията на АзССР като единствената ѝ допирна точка с Армения е Лачинския коридор. Нахичеван също е обявен за автономна област на Азербайджан, макар и да няма никаква пряка териториална връзка с него. Така и двете области са признати за част

от азерската страна, макар по-рано да са били обещани на Армения и от РСФСР и от Антантата, което предизвиква разочарование, а оттам и появата на трайни ревизионистки нагласи сред арменските елити за възвръщането на тези територии и най-вече на Нагорни Карабах, чието население по-това време е преобладаващо арменско – 94,4 %.²

Другият фактор е свързан с политиката на сформирания през декември 1922 г. СССР по отношение на националностите и етническите малцинства. Първоначално се залага на интернационалното начало в отношенията. Развихрилата се при Сталин масова русификация, чрез която се легитимира господстващото положение на руснаците, по-късно, при разпадането на СССР, води до отприщване на националното недоволство и обединяване на народите около идеята за постигане на националния идеал. Съветското ръководство осъществява всеобхватна и мащабна пропагандна дейност, която включва обявяването на руски исторически личности за национални герои; налагането на руския език като основен и забраната за образование на роден език в неруските територии (статистически данни от 1979 г. показват, че 62,2 % от неруското население говори свободно руски, а пък 16.3 милиона от същите го определят като свой първи език)³; вътрешни миграции на руско население, което придава полиетнически характер на съюзните републики и др. Обстановката се усложнява от факта, че в отделните съюзни страни съществуват собствени малцинствени групи, спрямо които доминиращата нация понякога проявява шовинизъм чрез съревнование за икономически ресурси и капитали, опити за хомогенизиране и разширяване на етническата територия и дори чрез културно-лингвистичната сфера. Чрез множеството механизми на властта и под прикритието на федерализма СССР е превърнат в унитарна държава, в която всички опити за прояви на национализъм и стремеж към автономия на неруските народи са потискани.

Съветският интернационализъм се превръща в руски национализъм, а свързаните с него идеология и политика, са едни от факторите, довели до „бум“ на националните движения по времето на т.нар. „перестройка“. В Нагорни Карабах, а и в други конфликтни зони, тяхната проява е особено агресивна и жестока и води до войни, чиито край все още не се вижда.

В последните години на съществуване на СССР ролята на Горбачов също има своето значение с оглед на неуспеха етническият конфликт в Нагорни Карабах да бъде овладян навреме. Поставил началото на новата политика на „гласност“ и „перестройка“ през 1987 г.,

неговата цел не е да разруши СССР или да го превърне в либерална демократична държава по западен образец, а просто да ускори развитието на икономиката, да преодолее стагнацията, за да стане държавата конкурентноспособна. Но съветският лидер не предполага, че кризата е по-дълбока, отколкото изглежда, и, че пропагандираната от него политика ще доведе до неочакван обрат. Именно в това, че неруските народи възприемат „гласността“ и „перестройката“ като път към етническа либерализация, техните искания за права нарастват. В борбата си срещу съветската (руска) доминация и осигуряване на възможно най-добри условия за живот на своите граждани, обществата на неруските републики се обединяват около националните си искания, които ги мобилизират и политически. Горбачов, насочил вниманието си към реконструкция на икономиката, не успява да прецени реално сериозността на конфликтите, неговите действия са половинчати и неефективни. Самият той няма контрол върху събитията, а реакцията е твърде закъсняла. В случая на Нагорно-карабахския конфликт, който избухва през 1988 г., съветското правителство осъзнава провала на своята национална политика. С разпада на СССР проблемът за спорната област излиза от рамките на вътрешно-държавната политика и междуетнически „спор“, за да се интернационализира постепенно и да се превърне отново в обект на международните стратегии за политическото овладяване на постсъветското пространство.

Кървавата драма, разиграла се между Армения и Азербайджан, води до гибелта на хиляди невинни хора и от двете страни, което отприщва агресията до степен на война. Две са събитията, оставили дълбока дияра в съзнанието на двата народа – за арменците това е геноцидът в Сумгаит на 26 февруари 1988 г.⁴, а за азербайджанците - геноцидът в Ходжали през 1992 г.⁵ почти на същата дата. Началото на „отприщването“ на конфликта е поставено през февруари 1988 г. с искането на Областния съвет на НКАО да бъде осъществено преминаването на областта към Армения. Искането е отхвърлено от съветските власти, но то провокира както арменското население, което организира митинги, протести и създава Комитет „Карабах“ (по-късно наследен от Арменското национално движение) в защита на присъединяването на Нагорни Карабах към Армения, така и азербайджанците, които смятат областта за изконна тяхна територия и неделима част от държавата си. Тяхната реакция се изразява в създаването на Народен фронт на Азербайджан (НФА) през 1989 г., който се бори за запазване целостта на държавата. В големите градове на териториите на засегнатите страни между

представителите на двете етнически групи започват масови сблъсъци, които водят до невинни жертви и прояви на шовинизъм. Ето какво например казва Евгений Примаков за арменските погроми в Баку от януари 1989 г., който по това време активно се занимава с търсенето на пътища за уреждането на конфликта: „В центъра на града на многохиляден митинг говореше един от ръководителите на НФА, а на стотина метра изгоря жив човек и никой дори не призова да бъде спасен нещастникът“.⁶ През същата година Горбачов изпраща и специална мисия (с председател Аркадий Волски и заместник-председатели трима арменци и един азербайджанец), на която е поверен Нагорни Карабах, намиращ се все още под официалната власт на Азербайджан. Редът в областта се поддържа с помощта на съветската армия, като азербайджанците са уверявани, че извънредното положение скоро ще бъде свалено. Тези действия обаче не са приемливи за никого. „Арменците искат с възстановяването на реда в Нагорни Карабах да получи специален статут, който да подготви неговото присъединяване към Армения. Азербайджанците пък отхвърлят съществуването на подобна мисия, която макар и временно, ограничава тяхната власт, а още повече участието на арменци в нея.“⁷ Отказът на Москва за провеждането на референдум за определянето на статута на Нагорни Карабах, което Армения иска официално през март 1989 г., избухването на гражданска война и организираната от Азербайджан блокада на арменската страна, водят до провал на мисията на Волски като поредно доказателство за невъзможността на съветското ръководство да отговори адекватно на задълбочаващата се криза.

Ясно е, че още преди избухването на войната през 1992 г. и азербайджанците, и арменците, въпреки опитите на някои политически водачи да се намери приемливо решение, не са склонни да отстъпят от исканията си и са готови да се борят за реализирането на своята кауза на живот и смърт. Всъщност, знаците за двата народа погроми в Сумгаит и Ходжали са резултат от и доказателство за погрешната политика при разрешаването на етнически въпроси, които за „големите стратегии“ са важни от гледна точка на това, че могат да бъдат използвани като „залог“ за постигане на благоприятни договорености и като средство за контрол и манипулация, което се задейства при опасности, било то от вътрешно- или външнополитически характер. Като цяло, справедливост при разрешаване на такива въпроси трудно си постига, защото това е доста субективно понятие, което се пречупва през призмата на сложната международна конюнктура. Пример в тази насока е и фактът, че когато азербайджанците нападат арменци в Сумгаит през 1988 г., това се случва на те-

риторията на СССР, т.е. това е събитие, което касае вътрешнодържавните отношения между републиките и поради това съветската власт се намесва с военна сила за разрешаване на конфликта, а медиите не споменават почти нищо за случилото се, като минимализират обхвата и последствията от него. Според данните на извършеното разследване загиналите са 32 души⁸, което буди съмнение предвид факта, че безредиците бушуват около 4 дни. И обратно, когато в начало на войната през 1992 г. в Ходжали има 613 цивилни жертви, от които 106 жени и 83 деца, 487 ранени, 1275 души взети за заложници⁹, политическите реалности са се променили, защото СССР вече не съществува, т.е. войната се води между две независими държави, като тя придобива значение в международен мащаб. Разследванията за т.нар. геноцид от Ходжали са проведени от независими международни организации и придобиват широк обществен отзвук, а омиротворяването на страните става чрез преговори.

Взаимните нападки и обвинения са естествени „спътници“ на двете пропаганди, които продължават да защитават правотата на своите искания и до днес. Наличието на множество публикации и книги в тази насока дават ясна представа до каква степен е значимо случилото се между двете държави и как те възприемат самия конфликт. Две книги с подчертано пропаганден характер представят гледната точка по въпроса за споменатите два знакови за конфликта сблъсъка. Едната е „Khojaly Genocide: Million Signatures – One Demand“ на Е. Сюлейманов¹⁰, а другата – „Государственно-организованный терроризм“ на С. Чобанян¹¹, които, издадени след споменатите събития, продължават да подклаждат етническата омраза между двата народа. От тях става ясно, че двете страни се обвиняват в едни и същи неща: геноцид спрямо населението, който се провежда на етапи от началото на ХХ в., дори и преди това, и продължава и до днес, като се обявява за престъпление срещу човечеството; оспорване на територии, които и двете страни доказват с исторически факти, че са техни исконни, както се казва още от „незапомнени времена“, че винаги са ги обитавали и че ще направят всичко, за да продължат да ги обитават като част от своите държавни образувания; смяна на локалните наименования на поселенията и ограничаване на културната автономия; етническо прочистване и депортации; фашизъм; подкрепа от руснаците, което означава предателство спрямо доверието и подкрепата, оказана от тези народи в моменти важни за Русия и СССР. И доказателствата са същите – брой жертви, брой ранени, брой бежанци, процент население, процент на

териториален обхват, години на съществуване, резултати от проучвания, изследвания, разследвания, статистики, журналистически публикации, свидетелства на очевидци, изказвания и т.н. И двете книги са базирани на постигането на емоционално въздействие върху читателя, но представяйки събитията по тенденциозен начин, те пречат да се изгради ясна представа за събитията и да бъде привлечено обществото в полза на постигане на разбирателство между Армения и Азербайджан. Още повече те създават впечатлението, че населението на Нагорни Карабах е една „безгласна маса“, чакаща безучастно да бъде унищожена или спасена. Спекулациите и крайният национализъм само влошават опитите да се разреши конфликтът, защото каквито и обвинения да си отправят страните, те са взаимно виновни за причинените жертви, за нежеланието да намерят компромис. От друга страна пък, политическата конюнктура също не им помага много в тази насока, защото силно заинтересуваните в днешно време фактори добре умеят да разиграват етническата карта и да се възползват именно от настроенията, които пораждат подобни публикации.

С разпадането на СССР и появата на негово място на нови 15 републики, кризата в Нагорни Карабах не само че не стихва, но се изостря и прераства във война (1992–1994 г.), предхождана от обявяването на Нагорни Карабах за република през септември 1991 г. Това е свързано с намесата на все повече фактори при търсенето на изход от конфликта, тъй като той се превръща във възлов момент при постигане на интересите на „новите сили“ в международните отношения в Кавказкия регион. Тези интереси все повече се свързват с въпроса за контрола над енергийните ресурси на региона и тяхното транспортиране като средство за постигане на стратегическата стабилност.¹²

Руската федерация е най-голямата и политически влиятелна страна в постсъветското пространство, която като наследник на СССР, започва да осъзнава, че ѝ предстои да се бори за запазване на своето влияние в бившите територии на „Съветите“, където са останали много от ресурсите ѝ. Като кавказка и черноморска страна тя е насочена към „запазване в Черноморско-Каспийския регион на руското икономическо присъствие, подсигурано от политическите и военните инициативи и средствата на Федерацията“.¹³ Именно затова Русия има интерес от поддържането на т.нар. „замразени конфликти“ като този в Нагорни Карабах, защото те пречат за интегрирането на засегнатите страни в евроатлантическите структури, а оттам и засилването на влиянието на ЕС и САЩ в региона.

Във външната политика на Федерацията конфликтите в съседните ѝ територии се превръщат в заплаха за националната сигурност на страната, защото те биха могли да се разпространят и на руска територия и да предизвикат отцепнически действия сред многото етнически малцинства, които населяват Русия. Също така тези конфликти застрашават и живота на руските малцинства в съседните държави, които са около 25 млн. души, т.е. „държавата-майка“ трябва да направи всичко възможно да опази техния живот и да защити техните права. Всъщност тези малцинства са добро средство за политическа манипулация и натиск, както и проводник на проруска ориентация в бившите съветски републики. Поради изброените факти още във военната доктрина на Русия от ноември 1993 г. е заложена формулировката за разполагането на войски на териториите на страните от Организацията на независимите държави (ОНД).¹⁴ Руските мироопазващи сили се превръщат в инструментът, който ще защитава сигурността и интересите на страната в конфликтния Кавказки регион, макар често пъти те да се възприемат като окупационни, заради неяснотите около статута им, времевия диапазон на тяхната мисия и ненапълно безпристрастното им участие в даден конфликт, като този в Нагорни Карабах.¹⁵ Южен Кавказ също така е своеобразна буферна граница между Русия и Турция, която е един от основните съперници за влияние, особено след започва все по-силно да залага на своите лингвистични и етнически връзки с тюркското население там. От друга страна, Южен Кавказ граничи и с Иран, което има особено значение в борбата за политическо и икономическо влияние, тъй като мюсюлманското население там може да се превърне в проводник на ислямистки движения и по този начин да се окаже заплаха за националната сигурност на Русия.

Друг основен съперник на Русия в Кавказ са САЩ. След разпадането на СССР като основни насоки на тяхната политика спрямо бившите съветски републики се очертават признаване независимостта им, оказване на подкрепа при преминаването им към пазарна икономика и демокрация, при интегрирането им в различни международни организации, а също така и ограничаване влиянието на Русия сред „новите държави“. По отношение на Карабахския конфликт в началото САЩ застават твърдо зад Армения, като Азербайджан е обявен за агресор и дори през 1992 г. американският конгрес приема Резолюция 907 от Закона за подкрепа на свободата^{1*}, с която забранява всякаква американска помощ за Азербайджан, заради блокадата на Армения и Нагорни Карабах.¹⁶ Но тази ситуация се изменя, въпреки силното

* Freedom Support Act. Резолюция 907 е отменена 2002 г.

арменско лоби, защото икономическите интереси на САЩ за разработване на енергийните ресурси на Азербайджан стават водещи при определянето на политиката им в региона. В „сделката на века“¹⁷ от 1994 г., американски компании получават 40% от акциите в международен консорциум за разработване на петролните залежи на Азербайджан в Каспийско море. Естествено от тук следва промяна на геополитическото значение на страната, което съвпада и с факта, че Армения вече е окупирала 20% от нейната територия и по този начин справедливостта на „каузата Карабах“ е поставена под въпрос. С развитието на икономическото ангажиране на американския бизнес в региона се изменя и значението му във външната политиката на САЩ, които преразглеждат и премахват един основен постулат в отношенията си с Русия, формиран се във времето на Студената война, че Южен Кавказ и онова, което се случва там, е сфера на руските интереси и влияние и поради това външна намеса в постсъветското пространство не се предвижда. От 1997 г. САЩ обявяват района за „жизнено важен“, като едни от основните мотиви са възможността за „икономическо усвояване на стратегически важния и богат на ресурси регион“¹⁸ и търсенето на „алтернативни източници на ресурси, позволяващи определена степен на автономия от нефтената зависимост на арабските държави“.¹⁹ Не бива да се подценява и „мисионерската роля“, която американците искат да заемат като разпространител на демократичните ценности в управлението и обществата на държавите от Южен Кавказ. Нарасналите интереси на САЩ се потвърждават и от включването им^{1**} като съпредседател в създадената през 1992 г. Минска група в рамките на ОССЕ, която се заема с мирното разрешаване на конфликта между Армения и Азербайджан. Те не признават Нагорно-карабахската република и подкрепят позицията на Баку за запазване на териториалния интегритет на Азербайджан, като участват активно в преговорните процеси между страните. Проблемът с Нагорни Карабах обаче остава един от многото „лостове“ за постигане на целите на САЩ в противопоставянето на Русия, а също и на Иран за икономическо и политическо влияние. За осъществяването на американските планове немалка роля има и Турция.

Турция, следвайки своите амбиции в региона, се превръща в съобразен съюзник за изтласкване на руското влияние. Тя е активно подкрепяна от САЩ в плановете за създаване на основен енергиен

** САЩ се присъединяват към Минската група през 1997 г. като съпредседател, именно с оглед на изложените фактори, които оказват влияние за преразглеждане на тяхната политика в Южен Кавказ.

коридор и алтернативен източник за доставки на природен газ от Каспийски регион за Европа. Така връзките ѝ с Азербайджан на икономическа основа стават още по-силни, но както беше споменато, това е и част от политиката за придобиване на стратегическа роля сред тюркските общества в Южен Кавказ, възвръщайки отново след края на Студената война своите позиции в НАТО, а оттам и увеличавайки значимостта на страната за Западна Европа, с оглед желанието ѝ да стане член на ЕС. Всъщност това пречи на Турция да заеме по-твърда и активна позиция в Нагорно-карабахския конфликт. Освен налагането на ембарго над Армения и Нагорни Карабах и превръщането на Анкара в защитник „на имиджа на Азербайджан като страна, подложена на външна агресия от страна на Армения“²⁰, тя не предприема мерки за военна помощ, макар и да има силен обществен натиск в тази насока. Причините за това са няколко. Обтегнатите отношения между Турция и Армения, заради непризнаването на арменския геноцид от Първата световна война и подкрепата за втората на Запад, не позволяват вражески действия, дори и словесни нападки от турска страна, защото това веднага се представя от арменците като заплаха от нови „зверства“ спрямо тях. Оттук биха се разклатили позициите на Турция пред ЕС, който, заедно с НАТО, играе и своеобразна съдържаща роля за евентуални „авантюристични“ действия на „кандидат-членката“ и оказва натиск по посока неутралитет, като поставя Турция в ситуация да не може „да бъде толкова проазерска и антиарменска, колкото всъщност би ѝ се искало.“²¹ Факторът Русия също не трябва да се подценява, тъй като тя е изключително чувствителна при опит за намеса в нейните бивши територии и вероятността от ответен военен удар не е нереалистична. Още повече тя би получила подкрепа от Иран – другият значим за Нагорно-карабахския конфликт участник и основен противник на САЩ и Турция в установяването им като водещи сили в разглеждания регион.

За Иран „битката за Кавказ“ е традиционна от историческа гледна точка. След разпадането на СССР се появяват две нови държави в съседство, което съчетано със сложните отношения със западния свят, поставя ислямската република в особена позиция по отношение на националната ѝ сигурност и външната ѝ политика. Наличието на голямо азерско малцинство, което макар и добре интегрирано със създаването на Азербайджан, започва да се възприема като евентуална заплаха за териториалната цялост и политическата стабилност. Именно поради това Иран се опитва да играе ролята на посредник за омиротворяване

на своите съседи, но без особен успех. Интересен е и фактът, че не се допуска създаването на азерски бежански лагери на иранска територия, защото те биха могли да се превърнат в катализатор на консолидиране на азерското малцинство, което да окаже натиск върху Иран за по-твърди мерки спрямо Армения или пък да активизира крайните националистически среди. С ориентацията на Азербайджан на Запад отношенията между двете се влошават, защото за ислямската република Западът и най-вече САЩ са „голямата Сатана“.²² Това дава основна насока на външната политика на Иран, в борбата срещу политически и икономически контрол на „злото“. Оттук започва и сближаването с арменската страна, която по време на азерско-турското ембарго получава доставки на храна и гориво от Иран, а в по-глобален план и подкрепа в конфликта, с което Иран цели да спечели съюзник в противопоставянето на САЩ за влияние в региона. Това показва, че кризата в Нагорни Карабах отново може да бъде използвана като средство за натиск, което позволява донякъде дирижиране на развоя на събитията не винаги в изгода непризната република.

Както беше споменато, от 1992 г. до днес, с разрешаването на Нагорнокарабахския конфликт се занимава и СССЕ/ОССЕ чрез специално създадената Минска група, чиято мисия е да доведе на масата на преговорите двете воюващи страни и да бъде безпристрастен посредник при тяхното провеждане. С времето е решено постоянни съпредседатели на групата да бъдат Русия, Франция и САЩ. В първите години от своята дейност, тя предлага три подхода („пакетен“, „стъпка по стъпка“ и „обща държава“), на които да се базират преговорите за окончателно постигане на споразумение и мирно разрешаване на спорните казуси, след като вече е постигнато примирие през май 1994 г. Това обаче се оказва доста дълъг и сложен процес, който все още търпи развитие, тъй като Армения и Азербайджан не са склонни да правят компромис по отношение на своите изходни позиции, съответно отделяне на Нагорни Карабах и признаване на независимостта му или даването на областта най-висока степен на автономия в рамките на азерската страна. Също така върху работата на Минската група се опитват да оказват натиск и споменатите вече външни фактори, защитаващи своите интереси в региона, което води до съмнения в безпристрастността на нейната работа. Често пъти тя се разглежда като инструмент за прокаране на американското или руското влияние в Южен Кавказ, а част от азерските политици и общество я обвиняват в защита на арменските възгледи и искат създаването на друг орган,

който да се занимава с посредническата дейност. Днес преговорите продължават да се водят от Минската група на базата на четири компромисни принципа, представляващи синтез от разглежданите досега подходи.²³

Разрешаването или по-нататъшното „замразяване“ на конфликта остава въпрос, който следва да се намери изход с оглед интересите на „главните актьори“ в международните отношения и геополитическите и геоикономическите реалности в световен мащаб. Тази своеобразна интернационализация на проблема обаче не води до прекратяване на конфликта и на намиране на *modus vivendi*. На местно ниво хуманитарната криза се вихри на стабилните основи на изгражданата с години етническа омраза, като факторите за нейната поява можем да търсим в съветската политическа стратегия „разделяй и владей“, а според аргументите на идеолозите на конфликта и още назад в историята на отношенията между двата народа. Продължават взаимните нападки и обвинения във фалшифициране на историята на спорния регион, в преувеличаване на жертвите и значението на някои сблъсъци. Всъщност, освен на местно ниво, този начин на конфронтация вече няма същото значение, защото конфликтът в Нагорни Карабах еволюира от чисто етнически към международен и често е обект в международните отношения, което не позволява на пряко засегнатите страни – Армения и Азербайджан, да действат в някаква насока, без това да предизвика намесата на влиятелните фактори в региона. Техните интереси в Кавказкия регион са пречупени през призмата на енергийният му потенциал и геополитическо значение, а етническите конфликти са само една добра възможност да се притисне противника. Именно затова Нагорни Карабах остава непризната държава, а съдбата ѝ – сложно вплетена в политически комбинации на борещите се за надмощие сили.

БЕЛЕЖКИ:

¹ <http://www.amsi.ge/istoria/sab/moskovi.html>. За договора между Турция, от една страна, и Грузинската ССР, Арменията ССР и Азербайджанската ССР, от друга, в който се затвърждават договореностите от Московския договор вж. <http://www.amsi.ge/istoria/sab/yarsi.html>. Вж. още: *Suny, R.* Transcaucasia. Nationalism and Social Change, University of Michigan, 1983.

² *Мъкъртчян, Ш.* Нагорни Карабах – Агонията на един народ. С., 1994, с. 45.

³ *Khazanov, A.* After the USSR: Ethnicity, Nationalism and Politics in the Commonwealth of Independent States. N.Y., 1995, 13–14.

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Sumgait_Genocide.

⁵ http://www.nkrusa.org/nk_conflict/khojaly.shtml; http://en.wikipedia.org/wiki/Khojali_genocide.

⁶ *Примаков, Евг.* Година в голямата политика. С., 2000, с. 373; Вж. още: *Брунер, Г.* Проблемы национальных меньшинств и межэтнические конфликты. – Във: Россия и ее соседи. Взаимосвязь политических и этнических конфликтов, РАН, М., 1996; *Здравомыслов, А.* Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве, М., 1999.

⁷ *Карер д`Анкос, Ел.* Евразийската империя, С., 2007, с. 299.

⁸ *Cornell, S.* The Nagorno-Karabakh Conflict. Uppsala University, 1999, с. 17.

⁹ <http://www.unhcr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/7c3561e40d2d3d07c1256bae00447b7f?Opendocument>.

¹⁰ *Suleymanov, E.* Khojaly Genocide: Million Signatures – One Demand. В., 2007.

¹¹ *Чобанян, С.* Государственно – организованный терроризм. Ер., 1992.

¹² *Дюлгерова, Н.* Кавказки гамбит. С., 2009, 41–52.

¹³ *Дюлгерова, Н.* Границите в Кавказ. С., 2007, 187–188. За значението на Кавказкия регион за Русия виж още: Дагоев, Владимир. Большая игра на Кавказе: история и современность, М., 2001.

¹⁴ *Cornell, S.* Op. cit., p. 49.

¹⁵ *Mackinlay, J., P. Cross.* Regional Peacekeepers. The Paradox of Russian peacekeeping. N.Y., 2003, 13–16.

¹⁶ *Cornell, S.* Op. cit., p. 99.

¹⁷ *Ibidem*, p. 102.

¹⁸ *Дюлгерова, Н.* Границите ..., Цит. съч, с. 199.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там, с. 215.

²¹ „[...] to be as anti-Armenian – or pro-Azeri – as it might have liked to be“. *Cornell, S.* Op. cit., p. 73.

²² *Дюлгерова, Н.* Границите ..., Цит. съч., с. 220.

²³ http://www.esiweb.org/pdf/armenia_ICG_risking_war_Nov2007_187_nagorno_karabakh__risking_war.pdf

ВЕНДЕТАТА КАТО КРИЗА НА АЛБАНСКОТО ОБЩЕСТВО СЛЕД 1990 Г.

Люба Софрониева

След 1990 г. Албания и Косово стават свидетели на много трудности и промени в своя обществен, икономически и политически живот.

В Албания тези промени се обуславят от падането на комунистическия режим, трудните първи години на демокрацията, повторната приватизация, рухването на пирамидалните инвестиционни схеми и политическата криза от 1997 г., проблемите с организираната престъпност, многобройните албански бежанци от Косово и пр. Същевременно известни постижения в посока излизане от международната изолация на страната бележи подписаното споразумение за асоцииране и членство в Европейския съюз и наскоро осъществилото се официално присъединяване на Албания към НАТО.

Настъпилите промени в Косово пък биват продиктувани от масовите вълнения и безредици със сърбите и сръбските власти, въоръжените действия на Армията за освобождение на Косово, големите разселвания на албанското население към Албания, Македония и Черна гора, Косовската война от 1999 г., настаняването на международните мисии на ООН и НАТО, наскоро обявената независимост и превръщането на Косово в парламентарна република.

По време на тези важни и съдбоносни за Албания и Косово събития обаче албанското общество е в криза, важен елемент от която е масовото изолиране на много мъже и дори на цели семейства в къщите им, поради страх и заплахата от кръвно отмъщение. Този мрачен шествековен ритуал надживява всички усилия за изкореняването му и продължава да регулира обществените отношения на албанците и днес, когато държавните стремежи на Албания и Косово са насочени към постигане на нови европейски и глобални ценности. То влияе негативно на икономиката, образованието, политиката и международния авторитет на двете страни. В този смисъл кръвното отмъщение представлява сериозно препятствие пред цялостното развитие на съвременното албанско общество.

Целта на настоящата статия е да очертае мястото на вендетата като част от кризата, която изживяват Албания и Косово през 90-те години на XX и първите години на XXI в. в резултат от падането на комунизма и разпада на Югославия. Преди това обаче накратко ще бъде маркирана

историята на албанското кръвно отмъщение, за да може да се осъзнае неговото място в албанската душевност, причините за неговата виталност и за неговото възраждане от началото на 90-те години на XX в.

ВЪЗНИКВАНЕ И СЪЩНОСТ НА АЛБАНСКАТА ВЕНДЕТА

Според някои изследователи кръвното отмъщение е биологически заложено в човешката природа. Според други, албанците все още пазят примитивните обичаи на отмъщението, основано на принципа *lex talionis*, споменат още в Стария завет – „*око за око, зъб за зъб*“,¹ който в албанския случай преминава във формулировката: „*кръв за кръв*“.

Кръвното отмъщение възниква и се практикува главно сред родо-во-племенните групи и най-вече сред тези, които са географски изолирани и животът и правилата на „външния“ свят проникват и се разпространяват много трудно. Албанското общество е било именно такава – разделено на фисове (племена) и обитаващо предимно планински изолирани територии. Това обусловило силните кръвни връзки между членовете на отделните родове, които регулирали взаимоотношенията си чрез свои неписани норми и правила на поведение. Това обичайно право бива по-късно кодифицирано в т.нар. кануни, като най-известен за албанците остава Канунът на Лек Дукагини.² Постепенно този Канун се разпространява и прилага от албанците в Северна Албания, Косово, Черна гора и Македония.

Канунът на Лек Дукагини бива записан и издаден едва в началото на XX век.³ Дотогава се е предавал устно от поколение на поколение, като всички северни албанци са го учили наизуст, приемайки го като важно културно наследство. Той е разделен на 12 части и регулира всички аспекти на човешкия живот, включително и кръвното отмъщение. Опорните пунктове на Кануна са за стриктно съблюдаване на кръвното родство; личната, семейна и родова чест; колективната отговорност; кръвното отмъщение и бесата (дадената дума). Така целта на Кануна била да обхване всички проблеми, които можел да предизвика животът и в този смисъл може да се каже, че животът на албанското общество през изминалите векове е бил много по-добре уреден и регулиран от Кануна, отколкото днес от държавните закони. Това е и една от главните причини съвременните албанци да продължават да регулират взаимоотношенията си според постулатите на Кануна на Лек Дукагини.

Една от главните цели на Кануна е била да се въведат строги правила и норми по отношение на вендетата, за да бъде ограничена тя до ми-

нимум. Така никой не можел да убива който, както и където си поиска, а всичко е било строго регламентирано. Посегателството над жена или дете, например, е било строго забранено. Извършителите се затваряли в къщите си (в миналото – в специални кули), където според Кануна на Лек Дукагини е забранено проливането на кръв. Там те се криели в продължение на години, а понякога до края на живота си. Потърпевшите от своя страна били в постоянна тревога как да извършат отмъщението, за да изчистят опетнената си чест. Поговорката „*По-добре угаснала свещ (т.е. мъртъв), отколкото посрамен*“⁴ е определяща за поведението както на едновременния албанец, така и на съвременния.⁵

Има два вида отмъщение – кръвно отмъщение (gjakmarrja = вземане на кръв) и отмъщение (hakmarrja = вземане на дълг, внезапна смърт). Т.нар. gjakmarrja се извършва в случаите, когато извършителят съзнателно иска да „*вземе кръвта*“ на жертвата, за да отмъсти за убийството, раняването или засегнатата чест и достойнство на някой друг, докато hakmarrja е отмъщение, провокирано често от случаен импулс, когато извършителят инстинктивно „отмъщава“ за обида, насилие, несправедливост, критика, каквото и да е действие, от което той се е почувствал засегнат.⁶

Честта и достойнството са висши категории в ценностната система на албанеца и много често тяхното засягане е по-лошо от физическото посегателство. Според Кануна на Лек Дукагини, този, на когото му е отнета честта, е мъртъв. Така според албанското тълкуване причина за вендата е не само физическото убийство на човека, но и неговото духовно убийство. Затова албанците държат словото да бъде винаги премерено и точно, за да не става причина за обиди и конфликти. В пълна сила важи поговорката „*Два пъти мери, един път режи*“ („*Mos shti kurrë pa e vënë për syri*“ = *никога не стреляй, без да вземеш на мушка*).⁷

По този начин в мотив за кръвно отмъщение може да се превърне банален спор, обида, посегателство върху собствеността, честта и достойнството, отнемане на оръжието⁸ и нарушаване на дадената дума (т.нар. беса). Веднъж станало, то влече последици за родовете на потърпевшия и извършителя.

Кръвната вражда понякога продължавала десетилетия, постоянно отнемайки човешки жертви. Казва се, че отмъщението не може да остареє – то се смята като завещание и задължение, което потомците макар и след 100 години са длъжни да извършат, защото „*Кръвта никога не се губи*“ и „*Кръвта изисква кръв*“.⁹ Всяко едно убийство предизвиквало друго, въвличайки голяма част от албанските родове.

Така някои вражди траели 20–30, дори и 50 години, т.е. почти един човешки живот, и засягали 3–4 поколения. Отмъщението между две семейства завършвало едва когато се убил последния мъж от двете семейства или едно от тях „*прости кръвта*“, т.е. когато фамилиите се помирят. Помирението се извършвало чрез посредници или Съвета на старейшините.¹⁰

АЛБАНСКАТА ВЕНДЕТА ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

Практиките на кръвното отмъщение са се изменяли от век на век, като и самият Канун на Лек Дукагини е търпял поправки. През своята вековна история албанците почти никога не са съществували самостоятелно или в състояние на трайно обединение. Те са попадали под властта на Рим, на Византия, на България, на Сицилия, на Сърбия, на Османската империя, и така чак до 1912 г. В този смисъл в хода на историята е била изградена една свършена система за алтернативно съществуване – в рамките на фисовете, подчинявайки се на обичайното право, а след това на кануните.¹¹ Така през вековете прилагането на Кануна и практиките на кръвното отмъщение са се влияели от историческите особености.

През Средновековието вендетата се е практикувала повсеместно и се е регулирала от вече споменатите кануни. Нерядко кръвното отмъщение е било подстрекавано от политиката на местните феодални владетели, байрактарите и клериците. В интерес на техните цели, т.е. запазване на привилегии, интереси и управление, те предизвиквали религиозни и други разногласия между отделните братства и села, които впоследствие прераствали в кръвно отмъщение. Така се възпрепятствало сплотяването и обединението на народа срещу властта на управниците.

С идването на османците социално-икономическите и политическите условия се променят съществено. В резултат на дългите борби с османската власт икономиката изживява значителен упадък, а населението е принудено да намери нова форма на обществена организация, която да бъде по-подходяща в борбата срещу чуждите владетели. Съществува също така необходимостта от запазване на общата собственост върху пасищата, водите и горите. Всички тези фактори оказват влияние върху „*съживяването*“ и затвърждаването на родовите отнoшения и кръвните връзки. Обичайното право по време на ислямизацията на страната действа в два плана: от една страна, като фактор, способствал за запазването на националната самобитност на хората от

равнинните райони, в които паралелно са се прилагали и нормите на османското право; а от друга страна, като стройна форма на обществена организация в недостъпните планински региони, успешно заместила липсващите структури на централната османска власт.

Именно поради тези фактори Канунът на Лек Дукагини и кануните, действали в останалите албански земи, получават такава известност и толкова широко приложение – те били носители на албанското обичайно право и отговаряли на албанската душевност и традиции, докато османските закони били чужди и налагани от нежелания завоевател. *„Ученията на исляма и на християнството, шериятът и църковният закон – всички те трябва да се подчиняват на Кануна на Лек“.*¹²

След създаването на независимата албанска държава през 1912 г. от първостепенна необходимост било обединението на албанския народ в името на изграждането на новата държава. В тази обстановка обичайното право и действащите кануни започват да се „ревизират“ и тълкуват като пречка срещу необходимото сплотяване на албанския народ.¹³

По време на управлението на Ахмед Зогу (1925–1939) Канунът на Лек Дукагини имал статут на неофициален закон, наред с конституцията. С течение на времето обаче бил постигнат значителен успех в налагането на последната. За целта всеки един закон от конституцията бил консултиран със старейшините от всички албански краища и така народът я възприел и спазвал. Според някои днешни помирители, към 1939 г. кръвното отмъщение почти било изчезнало, благодарение на добре създадената и функционираща конституция. Случаи на вендетата обаче не липсвали.

По време на последвалата италианска окупация на Албания (1939–1943) обаче враждите отново се подновяват – от една страна, защото конституцията била отменена, от друга, защото самите окупатори подсилвали конфликтите, за да отслабят съпротивителните сили на албанския народ. Албанските партизански отряди и Националноосвободителната армия обаче предприемат действия за помиряване на кръвните вражди, с цел обединението на народа пред външната опасност и в резултат убийствата значително намалели.

Най-голям успех в борбата срещу кръвното отмъщение е постигнат по време на комунистическия режим в Албания (1944–нач. на 1990 г.), когато под ръководството на партията започва организирана борба срещу вендетата, която се определяла като пречка за обединението и модернизиранието на народа. Енвер Ходжа разрешава проблема драстично, като избива или отстранява старейшините на

родовете, които са познавали законите на Кануна. Освен това бива премахната частната собственост, която е една от основните причини за възникването на конфликти, и е въведено строго наказателно право, според което убийството с цел кръвно отмъщение се квалифицирало като деяние с утежняващо вината обстоятелства. Въпреки жестоките репресивни похвати на Енвер Ходжа обаче той не успява да изкорени спомена за кръвното отмъщение и след падането на комунистическия режим в Албания вендетата се възражда с нова сила, като че ли за да навакса времето, изгубено в мир.

КРЪВНОТО ОТМЪЩЕНИЕ В АЛБАНИЯ СЛЕД 1990 Г.

Съвременната вендета в Албания. Характерно за Албания е, че всяка промяна в статуквото, в статута на страната и нейното население, независимо дали е отрицателна или положителна, води до възраждане на старите вражди, до вълна от кръвни отмъщения, до възстановяване на обичайното право. Основна причина за това е трудната адаптивност на албанците към новото и тяхното недоверие към него. Ето защо те отново се обръщат към миналото и традицията, които осигуряват необходимия ред и сигурност.¹⁴

Кръвното отмъщение се възражда след 1990 г. поради няколко основни причини. На първо място, след падането на комунистическия режим в Албания настъпва период на анархия, през който албанската държава е слаба, а институциите не функционират. Същевременно възникват множество конфликти – от една страна, се пробужда споменът за неотмъстените вражди, от друга страна, възникват конфликти около повторната приватизация и трафикът на жени, деца и наркотици. Не на последно място, влияние върху зачестилите кръвни отмъщения оказва и наличието на огромно количество огнестрелно оръжие в населението.¹⁵

Днес обаче Канунът и вендетата се завръщат не само на север, но и на юг, и в централната част на Албания, при това в една страшна и изродена форма.¹⁶ В резултат от избиването на старейшините на клановете, които са познавали правилата на Кануна, се стига до едно произволно прилагане на неговите правила – един вид „свободна версия“ на кръвното отмъщение, при която дори малки деца и жени могат да станат изкупителни жертви и се затварят по домовете си. Хората просто си спомнят, че „*кръвта изисква кръв*“.¹⁷

Може би най-фрапиращото днес обаче е, че самите политици, въпреки че се кълнат във вярност над Конституцията, нерядко решават

различията помежду си на основата на Кануна на Лек Дукагини и използват кръвното отмъщение, за да запазят своята власт и да налагат своите решения.¹⁸ Какъв пример тогава може да се даде на албанското общество, когато самите му политици и законотворци се уповават на Кануна на Лек Дукагини при разрешаването на своите конфликти?

Статистиките говорят. За състоянието на вендетата днес можем да съдим по данните, които дават различните правителствени и неправителствени организации, борещи се с вендетата. За съжаление обаче те са твърде противоречиви.

Днес най-много враждуващи фамилии има в Шкодра – главен град на Северна Албания, където историческата традиция на Кануна на Лек Дукагини е най-силна. Шкодра е град с население около 80–90 хил. души, като според Шкодренския институт за демократизация и посредничество броят на фамилиите в кръвна вражда там е 250. Следователно в града живеят около 1000–1500 потенциални убийци и жертви.¹⁹ В други градове на Северна Албания броят на заплашените от вендетата семейства е както следва: 81 семейства в Тропоя, 11 в Круя, 18 в Лежа, 49 в Кукъс, 13 в Пук, 28 в Хас, 12 в Курбин, 48 в Бурел, 17 в Булчиза и пр.

Статистиките, отнасящи се за кръвната вражда в Централна и Южна Албания, също са фрапиращи. В столицата Тирана има 144 такива фамилии, в Дуръс – 98, във Вльора – 111, в Малсия е Маде – 67, в Берат – 62, във Фиер – 49, в Корча – 15, в Поградец – 6, в Тепелена – 16, в Гирокастра – 9, в Либражд – 4, в Люшня – 33, в Елбасан – 29.²⁰ Тези градове традиционно са били извън зоните на влияние на Кануна на Лек Дукагини. Според Неритан Чека (шеф на парламентарната комисия за обществен ред и сигурност), географията на вендетата се разширява поради миграцията на част от населението от Северна към Централна Албания. Това население бягало както по икономически причини (Южна Албания е по-развита), така и от кръвно отмъщение. Те обаче били носители на вендетата, която като епидемия се пренасяла заедно с тях.

Горепосочените цифри се разминават в зависимост от източниците – полицейски статистики, медии, неправителствени организации. Във всички случаи обаче те са плашещи. Според сп. „Шекули“ днес общо около 3000 семейства са в кръвна вражда. По данни на Комитета за национално помирение със седалище в Тирана през последните години 1376 семейства от 23 области, 7 села и 17 града са станали жертва на кръвно отмъщение и живеят затворено по къщите си. Според Джин Марку (председател на Комитета за национално помирение) от

1991 до 2000 г. е имало 2500 семейства в кръвна вражда, но в периода 2000–2002 г. част от тях са се помирили и така броят им е намалял.²¹

Най-много отмъщения са отчетени през 1996–1997, когато се разразява яростна политическа борба и рухvat пирамидалните инвестиционни схеми. Тогава именно настъпва и криза в обществото. Само за 1997 г. има 1500 убити в резултат на кръвни вражди. След тези кризисни години положението се подобрява и в периода 1998–2003 г. властите констатираат намаляване на убийствата.²²

Други данни обаче дава Дружеството на жените, според което през 2002 г. са станали 3000 убийства заради вендетата. Социалното министерство от своя страна съобщава, че около 7 000 души от 1370 семейства, от които поне 1024 деца, живеят под заплахата от убийство. Джин Марку пък твърди, че за периода 2000–2005 г. са станали 126 убийства заради кръвна вражда, при които са били убити и жени и деца. Той също така твърди, че само заради трафика на жени през 2005 г. 4600 семейства са в дълбок конфликт. Трафикът на хора се изчислява като съставляващ 40% от причините за вендетата днес.

Освен убийствата, вендетата предизвиква и емиграцията на много албански семейства или мъже. Само през 2002 г. от Албания бягат 1270 мъже и така оставят в продължение на години жените и децата си сами да се борят за оцеляването си. В резултат на кръвните вражди настъпват проблеми и в образованието – децата се затварят в къщи, поради страх от отмъщение и по този начин не могат да продължат нормално образованието си. Така например, по данни на Министерството на образованието в края на 2002 г. има 147 деца, които не ходят на училище, защото са затворени със своите родители вкъщи. Според Дружеството на жените през 2002 г. броят на децата, които са прекъснали образованието си, е 712. Медите пък пишат за 800 такива деца. През 2004 г. Комитетът за национално помирение дава сведения за 282 деца от 1 до 10-годишна възраст и 429 деца от 11 до 18-годишна възраст.²³

При проследяването на тези данни се забелязва едно интересно явление – неправителствените организации, занимаващи се с ограничаването на кръвното отмъщение дават много по-висок брой „заплашени“, отколкото Министерството на образованието и правителствените организации. Това може само да потвърди по-долу изложените констатации за неосведомеността на правителството за реалното положение в страната и обществото. Може да се твърди със сигурност, че неправителствените организации са много по-добре осведомени и запознати със ситуацията, тъй като тяхната дългогодишна дейност се

извършва на терен, сред самите засегнати семейства, при което се водят дневници и статистики. Едно обаче е ясно – кръвното отмъщение продължава да съществува, при това повсеместно, в ежедневието на съвременния албанец.

Така днес в албанското общество се наблюдава масово затваряне на хората, невъзможност за огромяването им и отричане на човешките им права. Ето защо много неправителствени организации предприемат помирителни акции в цяла Албания, като действат в съдружие с държавните институции, макар че често държавата бива упреквана, че не проявява интерес да се бори с кръвното отмъщение и Кануна.

Помирителните акции в Албания. Паралелно с възраждането на практиките за кръвното отмъщение се възражда и осъзнатата нужда от неговото ограничаване. Институтът на помирието продължава да действа, но вече под друга, съвременна форма.²⁴

Дейността на помирителите започва с откриването на потенциалните извършители на убийства заради кръвно отмъщение. Достъпът до тях обаче се оказва много труден – живеят таен, нелегален живот, скрити в някое жилище. Не може да се разчита и на съдействието на роднините и близките им, които отричат да знаят къде се намират и да дават каквато и да е информация. Така помирителите още в самото начало на своята дейност се изправят пред една стена от мълчание – всички знаят кой, защо, къде и как, но никой не желае да говори. „*Засегнатите от кръвни вражди сякаш имат своя собствена мрежа и тайно общество, в което всичко се знае, но нищо не се казва публично*“.²⁵

Основните помирителни организации, които действат днес са Лигата на мисионерите на мира; Комитета за национално помирение и Движението на жените, по чиято инициатива в последните години се организират няколко национални и международни конференции, събрания, митинги и други инициативи. Дейно участие в тях взимат и представители на албанската държава, духовенството, диаспората, дипломати и известни в Албания лица. Отделно във всяко едно селище има действаща работна помирителна група.

Главната цел на всички тези инициативи е помиряване на враждуващите семейства, предпазването от конфликти и възпитанието на младото поколение в дух на сговор и мир, в резултат на което да не се прибегва до алтернативата „*отмъщение*“. Необходима е промяна и на самото образование, което да обръща внимание на любовта, работата, правата и задълженията на съвременното общество. Освен това се призовава към признаване и уважение авторитета на правовата дър-

жава; към преразглеждане на Наказателния кодекс; към уважение и подкрепа на Движението на жените в борбата им срещу насилията и трафика на момичета. Отправя се и апел към медиите, които да контролират емисиите и публикациите си, т.е. да избягват пропагандата, провокираща психологията на кръвното отмъщение.

В резултат на тези инициативи за периода 1991–2003 г. са помилвани 3317 семейства и са разрешени 5000 имуществени и 1000 други конфликта. В резултат около 27–30 хил. човека са освободени от своето „затваряне“. Благодарение на мисионерите на мира 80% от конфликтите, възникнали заради трафика на момичета, са прекратени.

Освен дейността на помирителите обаче е необходимо и въвеждането на справедлив закон, който да замести саморазправата и да въведе необходимите механизми за възпрепятстване на кръвните отмъщения. Вендетата като явление не може да изчезне напълно, но може да се работи в посока премахване на причините, които я стимулират. В този смисъл законът трябва да създаде необходимата сигурност и да осигури справедливост. Така през 2001–2002 г. в парламента започва дълъг законодателен процес за засилване на мерките за борба срещу слабостите на правовата държава. Изменен е член 78. от Наказателния кодекс, като към параграф 17. е добавен текст за: „убийствата поради лихви, отмъщение или вендата“, подлежащи на присъди до 20 години затвор. Член 83. от Наказателния кодекс третира заплахите за отмъщение или вендата към деца, като подлежащи на глоби и наказания, които могат да стигнат до 3 години затвор.²⁶

Въпреки тези мерки обаче, според голяма част от албанците не държавата е тази, която трябва да решава как да се отмъсти за пролятата кръв, а близките на жертвата решават това. В този смисъл законът, колкото и добре да е създаден и приложен, не може да измени същността и гордостта на албанеца, градила се в продължение на векове. Така изпъква и главният фактор за виталността на кръвното отмъщение, а именно манталитета на албанеца. Докато самият албанец не преодолее вендетата, никой закон не би успял да го стори.

Една от най-интересните инициативи в борбата срещу кръвното отмъщение е реализирането на предложената от Емин Спахия инициатива за „*пренаписване*“ на Кануна на Лек Дукагини. Новият кодекс е приет на 10 април 2005 г. на среща, организирана от представители на най-видните родове от Северна Албания, на която присъстват повече от пет хиляди души. Според новите правила никой друг, освен убиеца, не трябва да заплаща за престъплението – т.е. на преследване подлежи

само извършителят, а неговото семейство е свободно. Другата основна отлика от Кануна на Лек Дукагини е, че според новия кодекс никой няма право да помага на убиеца да се скрие или избяга. Тези, които подслоняват или помагат на убиеца, ще бъдат напълно игнорирани от обществото, като им се забранява участието в религиозни церемонии (за 10 години), а децата им няма да се приемат в брак от други семейства. Смятало се, че така ще бъде подпомогната и дейността на полицията и властите в разследването на престъпленията. Все пак обаче, въпреки подобренията, Новият кодекс на честта продължава едва ли не да „узаконява“ убийството на извършилия кръвно отмъщение, т.е. вендетата продължава, но с ограничения в обекта.

Международното сътрудничество. Помирителни инициативи се извършват и извън албанските земи. Стига се до търсенето на подкрепата и сътрудничеството на различни международни организации като ООН, Европейския съюз, Съвета на Европа и Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа (ОССЕ), като целта е те да подпомогнат демократичните процеси и реформите в Албания, както и да поемат под своя защита албанските семейства, емигрирали от страната в резултат на кръвна вражда.

Един такъв пример е действащата в Париж от 1997 г. културна асоциация „Албания“. В нея участват интелектуалци, артисти и служители на френското министерство на културата. През февруари 2003 г. нейният председател Паскал Амон иска от френските власти да се намесят и да накарат своите колеги в парламента и администрацията на Албания да се борят по-активно срещу кръвното отмъщение. Така на 10 февруари 2003 г. във френския Сенат се състои дебатът „Канунът и Вендетата: от мита до реалността“, на който депутати от Албания и Франция и представители на неправителствени организации дискутират възможностите за прекъсване на тази зловеща и варварска практика. По време на дискусиата са издигнати гласове за всеобща амнистия. Ползата от един такъв подобен декрет за прошка на всички убийци обаче не би била голяма, ако фамилиите на жертвите сами не я сторят на свой ред.²⁷

Друга международна инициатива е провела се на 24–25 ноември 2005 г. в Тирана 12 международна среща, където европейските парламенти вземат под внимание феномена на кръвното отмъщение в Албания. В точка 14. от резолюцията на срещата се отправя апел към албанската държава да подобри законите и пеналния код във връзка с този трагичен феномен. Председателят на европейската делегация – Дорис

Пак казва, че ще представи пред инстанциите на ЕС опасенията си около това положение и ще търси защита за семействата, които емигрират в различни страни от ЕС заради вендетата.

Джин Марку също се изказва по време на срещата и смята, че Европейският съюз трябва да даде една много по-голяма от досегашната подкрепа на албанците, за да може Албания да излезе от това затруднено положение – подкрепа в енергийния сектор, пътната инфраструктура, образователната и здравната система. Това щяло да окаже положителен ефект върху албанските граждани, които все още нямат пълна вяра в благосклонността на Европа. *„Само така ще имаме бързо икономическо развитие, покачване на жизнения стандарт, изчезване на бедността, контрол над организираната престъпност и промяна на манталитета на кръвното отмъщение“*. Така Комитетът за национално помирение желае по-пълна подкрепа за демокрацията и напредъка на реформите в Албания, както и вземането под защита на семействата, които емигрират поради вендетата, тъй като Албания и албанците не разполагат с нужните средства, за да се борят с този феномен и да подсиgurят живота на семействата, които са във вражда. Джин Марку отправя апел към държавите членки на ЕС да предложат проекти за населението на Албания. Освен това подканя и албанското народно събрание да съдейства в подобряването на закона, в изземването на оръжието, в откриването и арестуването на извършителите на организираната престъпност. Исква се промяна и на самото образование – да обръща внимание на любовта, работата, живота и семейството, на правата и задълженията на съвременното общество.

В последните години наистина се наблюдава един по-голям интерес за коопериране на държавните институции с обществото и неправителствените организации, тъй като без това сътрудничество не е възможно подписването на дългосрочните стратегии за развитието и интегрирането на Албания в евро-атлантическите структури. Според Джин Марку обаче стратегията на управляващите и проектите на международните организации се изграждат по *„техния си начин“*, без да познават терена, манталитета и психологията на гражданите. Така повече от 90% от тези проекти не намерат реално приложение.

Кръвното отмъщение в Косово след 1990 г.

Косовските албанци доскоро няха държава – имаха автономия и съдебна система, но те никога не са я приемали като своя и са били

принудени да имат свой закон. Това е било закон в закона, държава в държавата.²⁸ Канунът е бил предпочитан и по-силен от съда, защото неговите практики били вече добре изпитани, а възмездието – сигурно. Освен това беззаконността била често срещано явление във всекидневието на косоварите и именно тя създавала условия за възраждане на традиционното племенно правораздаване и подчиняване на неписаните и успоредно съществуващи обичайни правила.

След разпадането на Югославия сръбската политика на дискриминация и натиск спрямо албанците в Косово отприщва общественото недоволство. В този напрегнат и сложен исторически момент албанците осъзнават, че повече от всякога е нужно тяхното обединение и сплотяване в името на борбата за политическа самостоятелност и независимост. От първостепенна необходимост било загърбването на кръвните вражди, които постоянно отнемали живота на мъжката част от населението и оставяли след себе си огромен брой незащитни вдовици и сирачета. Така се стига до една от най-успешните инициативи за прекратяване на кръвните отмъщения в съвременната история – започналото в началото на 1990 г. всенародно помирително движение в Косово. То придобива широка гласност не само сред враждуващите семейства, но, благодарение на медиите, и в публичното пространство в Косово, Албания и Европа.

Помирителните акции в Косово. Според някои сведения, когато сръбските власти започват да засилват терора през 1990 г., се появява едно младо семейство активисти, които проповядват помирение сред около 20 хиляди души в кръвна вражда в името на съгласуваното действие срещу общия им враг.²⁹ Тогава се ражда и идеята за всенародно движение, като организаторите на инициативата искали да покажат, че тези проблеми между хората могат да се преодолеят и се преодоляват, когато се борят срещу властта. Именно чрез тази инициатива се дава кураж на народа за свобода. Така, началото е сложено през февруари 1990 г. по време на един от масовите протести срещу властта в Печ.

Пак по същото време, в резултат на масовите вълнения на албанците и спорадичното насилие между двете общности (сърби и албанци), е обявено извънредно положение, като е увеличено присъствието на югославската армия и полиция в областта. Именно в такава обстановка започва и масовото помирение между албанците.

„Голямото помирение“. В сравнение с помирителната дейност в Албания, движението в Косово продължава сравнително кратко – за-

почва на 2 февруари 1990 г. и завършва на 17 май 1992 г. с третото и последно събрание на движението (помирението обаче продължава и след тази дата).³⁰ Първоначално се нарича „Акция за помирение на кръвните вражди“. Ядрото на движението и негови инициатори са група бивши политически затворници, ученици и студенти, участвали в Националното движение за развитие на Косово.

Първата стъпка на движението е да бъдат открити всички семейства в кръвна вражда, а също и някой съмишленик и интелектуалец, който да ги подкрепя в инициативата им. Групата студенти прави няколко опита да открие известен човек, който да влезе в ролята на патрон на движението и така се срещат с проф. Антон Чета (преподавател по литература в Катедрата по албански език в университета в Прищина), който започва същинската работа по организирането на всенародното помирение. Към инициативата по-късно се включват и други интелектуалци като акад. Марк Красничи, Кадрия Лими (етнолог и преподавател в Белград), д-р Зекерия Цана, д-р Зюмер Незири, Рамиз Калменди, Мехмед Халими (албанонолог) и др. Център на инициативата става Албаноложкият институт в Прищина.

Мотото на кампанията е *„Помирение в името на страната, народа младежта, Бог, бъдещето и хуманизма“*. Целта е освен помирение на съществуващите кръвни вражди и предотвратяването на нови такива: *„Важно е да си спомняме мъртвите, да пазим спомена за тях, но да дадем шанс на живите да живеят. И да отворим не само пътя на помирението, но и пътя на една изцяло нова житейска концепция – и по-конкретно хората да започнат да мислят в такава насока, че да не се налага необходимостта от нови помирения, да променят изцяло начина си на светоусещане, което да изключва кръвната вражда и кръвното отмъщение“*, разказва д-р Зюмер Незири.

Дейността в Косово е изключително интензивна през пролетта на 1990 г., когато на редица места са организирани събирания с участието на огромен брой хора. Там се пропагандирали необходимостта от прекратяване на враждите и помирение, като се разказвали случаи на вече осъществили се помирения и се канели вече помирили се хора, за да дадат пример на останалите. Най-голямото събиране е на 1 май 1990 г. във Верат е Лукъс (близо до Дечани), на което присъствали около половин милион души. На откриването на друго събрание – в Коловица е Ре (близо до Прищина), проведено на 5 май, поетът Агим Винца казва: *„Тазгодишната пролет в Косово ще можем да наречем свободно: Пролетта на Помирението. Косово на тези дни, Косово на*

тази пролет стана една голяма софра на прощаване на кръвта, на помирението на хората“.³¹

Участниците в помирението са около 800–900 активисти, които разделени на екипи от малки оперативни групи, се разпределят да действат на територията на Косово и извън нея, в диаспората. Движението обхваща една огромна територия от Шкодренското езеро до Охридското езеро, т.е. и някои области в Македония и Черна гора, в които живеят албанци. Както разказва Незири: „Обяснявахме на семействата, че всичко това се върши в името на младостта, народа и общото бъдеще“.³²

След идентифициране на случаите на кръвни вражди, участниците в движението започват активна работа на терен, изразяваща се в срещи с онези, които трябвало да простят кръвта на техния баща, син или друг роднина. Първо се установява кой е главата на семейството и именно с него започват разговорите за помирение. Също така трябва да се открият неговите приятели и най-близки хора, които биха оказали влияние върху него. Целта е да се научи от тях дали главата на семейството би била склонна на помирение.³³ При по-тежките случаи целта е да се открият колкото се може повече семейни връзки, например, племенници в семейството, които имат голямо влияние, и които дори не живеят в Косово – такива се откривали в Швейцария, Канада, САЩ и пр. Онези, които имат голямо влияние върху семейството, обикновено стават посредници. Те се използват особено в случаите, в които „барьерата“ не може да се преодолее от активистите на движението.

В резултат от тази помирителна дейност са помирени 2511 вражди, включващи случаи на убийства, ранявания и обиди, но броят на идентифицираните вражди не обхваща всички съществуващи, тъй като липсват данни за отделни места в Косово и предимно за диаспората.

Движението за всеобщо помирение обаче среща и много трудности. То е възпрепятствано преди всичко от сръбската полиция, която е притеснена от събиранията на огромните маси хора, които тя тълкува като опити за организиране на въстание срещу държавната власт. Движението изживява трудности и от гледна точка на многото неуспешни опити за помирение, когато хората не били готови да простят. В този смисъл дейността на помирителите била много деликатно начинание.

Жените в помирението. През 90-те години на XX в. се наблюдава еманципация на традиционната албанска жена, което се дължало на особената политическа обстановка и на нуждата от всенародно обединение. Така едни от основните инициатори на всенародната поми-

рителна акция са жени, студентки и бивши политически затворнички като Мюрвете Дрешай-Балиу, Хава Шала и др. Те изиграват централна роля и в самите помирителни процедури, поемайки функциите, традиционно запазени за мъжете, и като истински глави на семейство произнасяли думите, с които прощавали – „*прощавам кръвта на сина, мъжа, брата [...]*“. Няколко такива случая разказва Дрита Статовци – пряк свидетел и участник в помирителното движение:

Такъв е случаят на майка Рамазия Сюлеймани, която, разговаряйки с помирителите, казва „*не искам да плачат две майки, нека плача само аз. Такава е била съдбата на сина ми, но не искам повече гробове.*“ Друга майка от семейството на Абдиджиците казва на помирителите: „*Каквото и да стане, мъжът си не мога да съживя, но не искам моите деца да загубят живота си, нито искам да правя жени със забрадки на лицето.*“³⁴

Мюрвете Дрешай-Балиу разказва друг показателен случай за майка Нуриес от Рафши и Дукагинит, която прощава пролятата кръв на мъжа си през пролетта на 1990 г. Запитана дали няма да е необходимо помирителите да се свържат с двамата ѝ сина, които живеели в Германия, тя отвърща: „*Няма нужда да ходим да вземам мнението им. Това са момчетата, които сама съм родила и отгледала, това са мои синове и не могат да мислят другояче. Следователно аз няма да чакам и няма да се отделя от желанието на всички, днес искам да простя кръвта на мъжа си.*“³⁵

Една старица – Ханушмая – обяснява как жените намират тази сила да простят. Според нея те са повлияни от цялото помирително движение, което обхваща Косово: „*Трудно е да простиш кръвта на сина, но силата, от която идва това помирение на целия народ, ни дава сила и на нас да не се отделяме от народа.*“³⁶

Националният съвет за помирение. Главен помирителен институт, действащ и до днес, е Националният съвет за помирение на Косово. Той е съставен от 15 възрастни мъже – интелектуалци от Прищина, уважавани мъже от селата и старейшини. Днес помирител се става по наследство. Председател на Съвета е проф. Кайтаз Рецай (автор на много книги по албански език и литература), който през 1995 г., по молба на тогавашния албански лидер Ибрахим Ругова, оглавява инициативата на проф. Антон Чета за национално помирение на албанците в Косово. Днес не всички от Съвета помиряват активно, някои са починали, други вече живеят в чужбина, но проф. Рецай, чийто баща също е бил помирител, изцяло се посвещава на помирението, което може да трае седмици, месеци и дори години. „*Не се занимавам с проблеми, с които се занимават съдът или правителството. Поми-*

рението е помирение извън съда. Който е убил, идва при мен и ми разказва какво е станало. Помирението не се заплаща, то е даром, халал и завинаги.“ Той обяснява, че убийствата са предимно поради свади за имоти, за граници на земя, заради деца и заради жени.

Така в резултат на всички помирителни инициативи за периода 1990–1997 г. в Косово са помирени стотици семейства в кръвна вражда. През следващата 1998 г. започват обаче масовите изселвания на албански семейства към близките Албания, Македония и Черна гора.³⁷

Следва и войната в Косово³⁸, по време на която са отчетени малко случаи на вендетата. Тогава хората се сдружават пред общия неприятел и разчитат едни на други. Ето защо и помирението през този период се осъществявало сравнително лесно. След войната обаче Канунът започва да действа отново във вече освободено Косово. Помирителната дейност също продължава.

Възраждане на вендетата в Косово. По данни на Съвета за защита на човешките права и свободи от края на войната до 2003 г. в Косово са регистрирани около 40 убийства, свързани с кръвното отмъщение. Според председателят на Съвета – Баязид Нуши – това възраждане на вендетата се дължи на лошото функциониране на закона и институциите, регулиращи закона.³⁹ Тук обаче трябва да се направи уточнението, че кръвните отмъщения са намалели в сравнение с предишния период, когато на година са се извършвали обикновено по около 100 такива убийства. Освен това помирените вражди не са възстановени, т.е. цикълът от кръвни отмъщения е бил прекъснат.

Политическа обстановка. Според Резолюция 1244. Косово е автономна област в състава на Република Сърбия под управлението на ООН. Сръбските военни и административни власти са изтеглени и е въведена администрация на ООН. Международните сили под егидата на НАТО – КФОР (Kosovo Force) навлизат в провинцията, за да осигурят безопасност за мисията на ООН в Косово – ЮНМИК (United Nations Mission In Kosovo). Управлението се осъществява от специален председател, назначен от Генералния секретар на ООН. Така цялата законодателна и изпълнителна власт в Косово, включително и управлението на правосъдната система, е поверена на ЮНМИК и се изпълнява от специален представител (първи е французинът Бернар Кушнер).

През декември 2001 г. е учреден и 120-местен Косовски парламент, чиито закони влизат в сила след утвърждаването им от специалния представител на генералния секретар на ООН. Учредени са и редица други институции.⁴⁰ На политическата сцена излизат три политически

партии с огромно влияние и всички те са „демократически“. Тези три партии са: Демократична лига на Косово (ДЛК), начело с Ибрахим Ругова; Демократична партия на Косово (ДПК) на Хашим Тачи и Алианс за демократично Косово (АДК) на Рамуш Харадинай.

На фона на настъпващите благоприятни и прогресивни промени в Косово обаче убийствата продължават, макар и в по-ограничен мащаб. Може да се каже, че кръвното отмъщение и нормите на Кануна, възродили се поради екстремната политическа обстановка, запълват вакуума, който се създава поради това, че международният контингент в Косово често не изпълнявал задълженията си при уреждането на споровете и при даването на справедливо възмездие на извършителите на криминални престъпления.⁴¹ Отделно продължават и сблъсъците със сърбите. *„Сега косовското общество трябва постепенно да се ориентира към своя съдебна система. Понастоящем в Косово има парламент, но ЮНМИК изпълнява функциите на министерство на правосъдието. Косово ще има свой министър на правосъдието и тогава албанците ще видят, че нямат нужда от Кануна на Лек Дукагини“*.⁴² Т.е. наблюдава се недоверие към чуждите институции и следва ново прилагане на старите, изпитани методи на обичайното право.

В Косово, също както в Албания, вендетата и Канунът присъстват и в политиката, т.е. в разчистването на сметките между политическите лидери. Голяма част от населението е разочаровано от Хашим Тачи и Рамуш Харадинай, но казват че са с тях и ги подкрепят от страх. *„Ако политик говори срещу друг политик може да го убият, но в политикта е така и другаде по света.“*⁴³ В помощ на това твърдение идва следния пример: През януари 2003 г. в Печ са застреляни трима албанци, членове на разформированата армия за освобождение на Косово (АОК) и партийни функционери на Демократичния съюз на Косово (ДСК). Един от убитите е Тахир Земай, свидетел на обвинението в нашумелия по това време процес срещу Даут Харадинай (брат на Рамуш Харадинай) и още четирима членове на АОК. Преди това е имало и бомбен атентат срещу Адем Зекай (също бивш член на АОК) и много убийства. Една от версиите е, че става дума за междуличностни конфликти, борба за влияние, разчистване на сметки между привърженици на Ругова и привържениците на Рамуш Харадинай (бивш командир на АОК и лидер на АДК). Освен това много от убийствата са станали именно в района на Дукагини, контролиран от Рамуш Харадинай. Другата версия свързва случилото се с трафика на наркотици. Не липсва и предположението за намеса на сръбските тайни служби.⁴⁴

Обществени настроения. Според помирителят проф. Мехмед Халими (известен диалектолог, преподавател в Института по албанонология към Университета в Прищина) всеобщото помирение е престанало да действа след края на войната и вендетата се възражда във всички планински региони на Косово: „Днес отмъщения има повече по селата, по-малко в градовете, най-вече в планините и в дълбоката провинция – в района на планините Карадак, Голак (Каменица), планините до Лепосавич, около Ругова, Печ, Джаковица, Призрен (до Драгаи), в района на Шар планина край Тетово и пр.“⁴⁵ Кръвните отмъщения в градовете се извършвали не от гражданите, а пак от „селяните в града“. Според него в момента Канунът е познат в Северна Албания, Косово, Македония и Черна гора.⁴⁶

Някои албански политици обаче отричат Канунът да е силен в днешно време. Така К. Б. (депутат в парламента в Прищина) твърди следното: „В Косово през 1991 година имаше движение за помирение. Не може да се каже, че Канунът действа в Косово, той е вече в музея и хората не знаят какво съдържа“.⁴⁷

Интересно е и изказването от 2004 г. на един албански младеж, родом от Джаковица и студент в Прищина. Той обяснява: „Правилата и законите на Кануна би трябвало да се въведат в цяла Европа. Това е един добър албански опит от векове, който би трябвало да се усвои от конституционните и правовите системи в европейските страни [...] Аз изучих в университета подробно Кануна на Лек Дукагини и мисля, че 60% от описаните в него правила могат да се прилагат навсякъде и от това светът би станал по-добър. Разбира се 40% могат да се отхвърлят или да се прередактират критично преди да се прилагат“. Оказва се, че всеки, който изучава хуманитарни и правни дисциплини в университета, може да изучава Кануна като свободноизбираема дисциплина.⁴⁸ Този факт не би трябвало да ни учудва, тъй като Канунът е важна част от културното и историческото наследство на албанците. Учудващото в случая е, че той продължава да бъде разглеждан като все още действащ закон, а не като отминало културно наследство.

Потвърждение на по-горното изказване намираме в статистиките, които продължават да отчитат висок брой враждуващи семейства. Така например през 2005 г. се предполагало наличието на най-малко 350 враждуващи семейства. Посочената цифра не е надеждна, а реалността вероятно е и по-лоша, защото потърпевщите рядко намесват властите в конфликта си с друго семейство или клан. Тези цифри отчасти са извлечени от училищни дневници, показващи кои деца отсъстват (т.е. са затворени у дома).

Същевременно правителството предприема инициатива за проучване на „добри европейски практики“ и прилагането им в Косово, но след смъртта на президента Ругова през 2006 г. не се стига до приемане на закон. Помирението също става все по-трудно, тъй като вече липсва предишната външна опасност за живота и бъдещето на албанското общество в Косово. По данни, дадени от проф. Рецай през 2007 г., има помирения в Барилево, в село Пруговац, в Сува река (Призрен), Гниляне, Обилич и Щиме. Той самият се занимава през тази година с 16 помирения, 9 от които са все още в процес, а 7 са завършили.

Все пак косовските албанците се оказват достатъчно сплотени и на 17 февруари 2008 г. обявяват едностранна независимост от Сърбия.⁴⁹ На 9 април 2008 г. Парламентът на Косово приема конституция на страната, която влиза в сила на 15 юни 2008 г. Съгласно нея Косово е обявена за „независима и суверенна държава“ с форма на държавно устройство „парламентарна република“. ЮНМИК и КФОР обаче продължават своето присъствие в страната – сръбската държава (и още много други) продължава да отрича този нов статут на Косово и опасността от сблъсъци не е отминала.

Според проф. Халими, независимо от факта, че вече косовските албанци са свободни и имат свои лидери, президент, адвокати, съдии и съдилища Канунът продължава да действа по някои места. Днес обаче убийствата рядко се пораждат от афект заради личен интерес, любов, ревност и търговски спорове: „*Сега сърби продават имот на двама клиенти албанци и те се карат за имота. Има и политически убийства.*“

Днес, почти година и половина след обявената независимост, обстановката в Косово е спокойна, но под тази привидно спокойна „повърхност“ конфликтите и враждите в албанските семейства продължават. На наивния ми въпрос, отправен към депутатка от Народното събрание в Прищина: „*Има ли случаи на вендета днес?*“ тя ме погледна ужасено и каза: „*Много [...] положението е страшно. Албанците се избиват помежду си – как тогава очакват да им признаят независимостта, след като сами не могат да се справят с проблемите си?*“.

* * *

Оказва се, че едно от най-големите предизвикателства, които стоят пред съвременното албанско общество, било то в Албания или Косово, е как да впише своята традиция в съвременните стандарти. Кръвното отмъщение по своите мащаби е един от най-сложните и важни пробле-

ми, с които Албания и Косово трябва да се преборят, тъй като неговото практикуване влияе негативно не само върху обществото, но и върху политиката, икономиката и образованието. За да може държавният апарат да функционира нормално, а двете страни да продължат своето движение напред по пътя на прогреса и модерното развитие, вендетата не само трябва да се ограничи, но и да изчезне. Рационално решение на проблема би било организирането на силна и централизирана държава, която да разоръжи населението и да създаде ефективна полиция и съдебна система. Въпросът е обаче дали след като този проблем бъде решен на институционално ниво, самите албанци биха били склонни да се разделят с остатъците от средновековния си менталитет.

В момента цялостната нагласа на албанското общество е против кръвните отмъщения, но медиите ежедневно съобщават за нови такива убийства. Всеки, който е в кръвна вражда, има съзнанието, че да се убива е лошо, но така или иначе го прави – „*митологията на гордостта е много по-силна, отколкото някакъв абстрактен морал.*“⁵⁰ Така корените на проблема се откриват на първо място в самото общество в неговия менталитет. В този смисъл, за да бъде преодоляно кръвното отмъщение, самият албанец трябва да осъзнае необходимостта от неговото ограничаване и премахване. Това може да стане само колективно, тъй като самият кодекс на кръвното отмъщение е колективен.

Така днес на албанците им предстои важната задача да направят своя сложен личностен, семеен и обществен избор между традицията, етнокултурната капсулация и изолацията, от една страна, и закоността, хуманизма и човешките права като част от постмодерните европейски ценности, от друга.⁵¹

БЕЛЕЖКИ

¹ *Донева, И.* Помирението в албанската традиция – потенциален изход от отмъщението и кръвната вражда. София, 2005, с. 11.

² Съществуват две версии относно наименованието на Кануна. Според едната версия, той е наречен на името на географския район Лека (на север от град Шкодра) и на областта Дукагини (също на север). Според другата, по-разпространена версия, Канунът носи името на феодалния владетел Лек III Дукагини, който е властвал в Мирдита (Северна Албания) през периода 1459–1479 г. По пример на султаните той издава свой собствен канун. Говори се дори, че през 1464 г. папа Павел II отлъчва от църквата Лек Дукагини, заради неговия нехристиянски сборник от закони. *Durham, M.* High Albania. Boston, 1985, p. 27.

³ Канунът е изследван, събран, кодифициран и публикуван благодарение на албанския францискански монах Щефан Гечови, който пътува из Северна Албания в на-

чалото на XX в. и събира сведения за обичайното право. От 1913 г. сп. „Утринна звезда“ (научно издание на католическата общност в Шкодра) публикува брой след брой събраните от Гечови материали. След убийството му през 1929 г. се слага край на това начинание, но през 1933 г. под ръководството на Герг Фища всички налични материали са отпечатани в един том и така на бял свят се появява „Канун на Лек Дукагини“ (известен на света като сборник от правила за кръвната вражда).

⁴ Çetta, A. Gjakmartja në traditën tone popullore gojore, 1981. с. 207.

⁵ Онзи, който не отмъсти за кръвта на своя брат, баща или дете се счита за посрамен и непълноценен човек, страхливец, неспособен да изчисти името си. При обществени събирания го поставят на края на трапезата или му подават чашите под масата; поднасят му кафе или ракия в чаша, в която има куршум, за да го подканят да си отмъсти; говорят му с неприязън или направо му натякват за случилото се; не може да се сродява и да бъде участник в групата мъже, които искат ръката на жената при годеж.

⁶ Донева, И. Цит. съч., с. 11.

⁷ Пак там, с. 17.

⁸ Култът на албанеца към оръжието е един от основните етнопсихологически белези на албанското светоусещане. Оръжието значи защита, сила, мъжество и чест. Липсата на оръжие и неспособност за носене на оръжие е равносилно на непълноценност. Албанецът започва да носи оръжие още на 16, а на места на 18 годишна възраст – от този момент нататък, момчето става обект на кръвно отмъщение. Ако не носи оръжие, албанецът не може да бъде убит. Убийството с цел отнемане на оръжието винаги влече кръвна вражда. Култът към оръжието у албанеца води до култ към защита и самозащита.

⁹ Gjeçovi, Sht. Kanuni i Lekë Dukagjinit. Shkodër, 2001, с. 122.

¹⁰ Пак там, с. 64.

¹¹ Желязкова, Ант. Албанският национален въпрос и Балканите. С., 2001, 84–85.

¹² Durham, M. Op. cit., p. 25.

¹³ Донева, И. Цит. съч., с. 93.

¹⁴ Пак там, с. 55.

¹⁵ По време на вълненията от 1997 г. казармите биват разбити, а оръжията – разграбени. По неофициални данни през 2001 г. само 10–12 % от това оръжие е върнато. Албанските власти предполагат, че оръжието сред населението наброява около 600 хил. единици. Примамливите предложения за изкупуването му на двойна и тройна цена спрямо тази на черния пазар, не дават резултат. Повечето албански семейства притежават един или няколко автомата, без да се броят по-дребните оръжия и муниципи.

¹⁶ Желязкова, Ант. Проблеми на мултиетничността в Западните Балкани. С., 2004, с. 118.

¹⁷ Желязкова, Ант. Албания и албанските идентичности. С., 2000, с. 228.

¹⁸ Така например през 1997 г., на 16 септември в Тирана Азем Хайдари и Гафур Мазреку (и двамата от Северна Албания) влизат в публична свада, като си разменят значителен брой плесници. Мястото, където се разиграва историята, е националният парламент, а под „публично“ тук се има предвид „на живо по телевизията“. Действащите лица пък са депутати – Мазреку бил от управляващите социалисти, а Хайдари от демократите в опозиция. Два дни по-късно Мазреку се опитва да убие

Хайдари с четири пистолетни изстрела. Така Мазреку (законотворецът) в опита си да раздава справедливост не се опира на държавните закони, а изпълнява един кръвен завет с пълното съзнание за собственото си невежество. Той смътно си спомня, че според някакъв закон от него се изисква да убие, а другият закон не е в състояние да му даде съответстващо удовлетворение. *Желязкова, Ант.* Албания и албанските ..., 212–213.

¹⁹ В Шкодра дори съществува т.нар. „кървав квартал“, подслоняващ бягащите от кръвно отмъщение – повече от 500 души. Кварталът е под постоянна охрана от въоръжени мъже, като всяка къща е добре снабдена с всякакъв вид оръжие – т.е. чужди хора не се допускат. Всеки един, осмелил се да влезе, може да бъде убит.

²⁰ *Желязкова, Ант.* Проблеми на мултиетничността ..., 119–120.

²¹ Пак там, с. 119.

²² Пак там, с. 120.

²³ Пак там, с. 120.

²⁴ Помирението се извършвало по два начина – чрез посредници или чрез Съвета на старейшините. Народът има и своя формула за помирението: покаяние + прошка = помирение. Ако се вземело решение за помирение, семейството на убиеца или онзи, засегнал чуждата чест и достойнство, първо трябвало да поиска прошка от засегнатото семейство. Искането на прошка задължително се предшества от покаяние от страна на извършителя. Искането на прошка се възприема като знак на покаяние и уважение, а нейното приемане е символ на великодушие и мъжество. Ако някой не се съгласял на помирение, тогава обществото можело да го принуди.

²⁵ *Anderson, Scott.* The Curse Of Blood and Vengeance. – In: „New York Times Magazine“, December 26, 1999.

²⁶ *Желязкова, Ант.* Проблеми на мултиетничността ..., с. 130.

²⁷ Пак там, 130–131.

²⁸ Пак там, с. 134.

²⁹ *Желязкова, Ант.* Албания и албанските ..., с. 223.

³⁰ През 1992 г. са проведени и неофициални избори, на които с мнозинство от гласовете за „президент“ на самообявилата се Република Косово е избран Ибрахим Ругова – тези избори обаче не са признати от никое друго правителство.

³¹ *Vinca, Ag.* Pranvera e pajtimit. В: Pajtimi i Gjaqëve. Prishtinë, 2001, с. 229.

³² *Донева, И.* Цит. съч., с. 59.

³³ След систематизиране на всички случаи, активистите на движението започват първоначално с разрешаване на по-леките случаи, докато се създаде необходимия човешки капитал и се обучат активистите на терен, за да може да се премине към по-тежките случаи. Такива са случаите, при които трябва да се прости кръвта на две или повече жертви, когато жертвата е екзекутирана, когато убийството не е извършено по правилата на Кануна. Тежък е и случаят, когато жертвата е убита по незначителен повод или когато е имала незначителна вина.

³⁴ *Statovci, Dr.* Femra Shqiptare në faljen e gjaqëve. В: Folklor dhe etnologji, 20-1990, Prishtinë, 1991, с. 104.

³⁵ *Dreshaj-Balili, M.* Dua tju gëzoj. В: Pajtimi i Gjaqëve., Prishtinë, 2001, f. 236.

³⁶ *Statovci, Dr.* Цит. съч., f. 105.

³⁷ Много албански семейства са принудени да изоставят домовете си под смъртна заплаха, тъй като в резултат на сблъсъците между националните сили за сигурност

и силите на АОК (Армия за освобождение на Косово) много хора, асоциирани с паравоенни формирования, са изселвани. Според някои изчисления 460 хил. души са били изгонени от своите домове в периода март 1998–март 1999 г.

³⁸ Войната в Косово започва на 24 март 1999 г., когато след провала на проведените под егидата на НАТО преговори между сръбските и албанските представители, без да е упълномощена за това от ООН, НАТО започва масирани бомбардировки над сръбски военни цели. Конфликтът приключва на 10 юни 1999 г. с резолюция 1244 на Съвета за сигурност на ООН. Сръбското правителство подписва в Куманово споразумение, изразяващо съгласие управлението на провинцията да бъде предадено на ООН.

³⁹ Желязкова, *Ант.* Проблеми на мултиетничността ..., с. 134.

⁴⁰ През 2001 г. с наредба специалният представител приема Конституционна рамка за временно самоуправление, играеща ролята на основен закон на областта. В нея е предвидено изграждането на различни „временни институции на самоуправление“, включително парламент, правителство и съдилища, намиращи се под надзора на специалния пратеник на генералния секретар на ООН.

⁴¹ Желязкова, *Ант.* Албанският национален въпрос ..., с.126.

⁴² Желязкова, *Ант.* Проблеми на мултиетничността ..., 134–135.

⁴³ Пак там, 64–65.

⁴⁴ Пак там, с. 138.

⁴⁵ Халими дава като пример един случай в района на Карадак, където съществува кръвна вражда от 80 години, досега отнела живота на 32-ма човека.

⁴⁶ Пак там, 135–136.

⁴⁷ Пак там, с. 138.

⁴⁸ Пак там, 63–64.

⁴⁹ През февруари 2006 г. започват международни преговори, водени от специалния пратеник на ООН за Косово Марти Ахтисаари. Той представя пред лидерите в Белград и Прищина предложение за решение на статута на Косово. То става основа на проекторезолюция на Съвета за сигурност на ООН, която предлага да се установи „наблюдавана независимост“ за провинцията, подкрепена от САЩ, Великобритания и други европейски членове на Съвета за сигурност на ООН (променяна четири пъти, за да се отговори на руските опасения, че тя ще подкопае принципа за държавна суверенитет). Косовските албанци обаче искат пълна независимост.

⁵⁰ Желязкова, *Ант.* Албания и албанските ..., с. 231.

⁵¹ Желязкова, *Ант.* Албанският национален въпрос ..., с. 15.

XVI КЮСТЕНДИЛСКИ ЧЕТЕНИЯ 2009 Г.

КРИЗИТЕ В ИСТОРИЯТА

Българска
Първо издание
Формат 70x100/16
Печатни коли 23

Съставител **Владимир Станев**
Научен редактор **Христо Беров**

Редактор **Ани Истаткова-Иванова**

Предпечат **Ани Истаткова-Иванова**

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
„АКАД. ЙОРДАН ИВАНОВ” – КЮСТЕНДИЛ
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ – СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ISBN 978-954-8191-18-0